

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

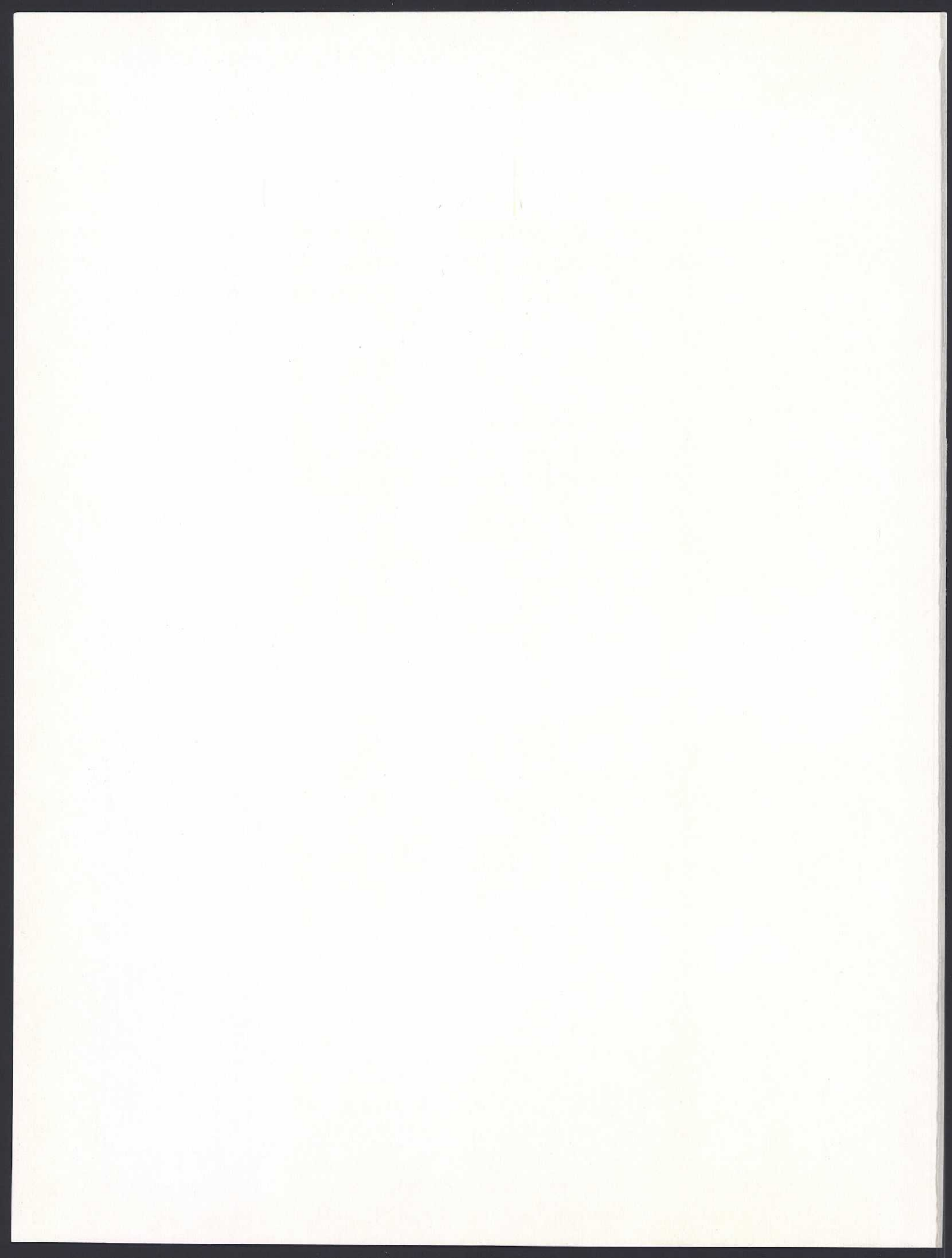

Förflutna rum

Landskapets neolitisering
i sydvästra Värmland

Curry Heimann

GOTARC SERIES B. GOTHENBURG ARCHAEOLOGICAL THESES No. 40
COAST TO COAST-BOOKS No. 13

Förflutna rum

Landskapets neolitisering i sydvästra Värmland

Curry Heimann

Göteborgs universitet
Institutionen för arkeologi
2005

Förflutna rum. Landskapets neolitisering i sydvästra Värmland

Curry Heimann

PhD dissertation 2005

Keywords: Archaeology, Värmland, Dalsland, Östfold, Lake Stora Le, Neolithisation, Stone Cists, Gallery Graves, Landscape, Sweden, Norway.

Publicerad av:

Institutionen för arkeologi

Göteborgs universitet

Box 200

405 30 Göteborg

www.hum.gu.se/ark

Grafisk formgivning och layout: Adriana Muñoz
Engelsk summary translated by Åsa Mühlenbock

© Göteborgs universitet och Curry Heimann

GOTARC Series B. Archaeological Theses no. 40

ISSN 0282-6860

ISBN 91-85245-21-6

Coast to Coast-books no. 13

ISSN 1404-1251

ISBN 91-974715-2-6.

Publicerad med bidrag från Riksbankens Jubileumsfond

Tryckt i Sverige av Elanders Infologistics Väst AB

Omslagsbild: Hällmålning vid Sundsbyn, Holmedal. Raä 33, Holmedals socken, Värmland.
Foto Curry Heimann.

Förord

Arbetet har tillkommit under åren 1998–2002 inom ramen för projektet ”Kust till kust – stenålderssamhällen i förändring”. Projektet finansierades av Riksbankens Jubileumsfond och Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Ett stort tack vill jag rikta till dess projektledare Helena Knutsson, Uppsala universitet. Ett tack även till L J Häggglunds stiftelse och Värmlands museum för ekonomiskt stöd vilket gjorde det möjligt att slutföra arbetet.

Jag vill särskilt tacka professor Kristian Kristiansen. Han tog initiativet till det som så småningom skulle utvecklas till Kust till kust – projektet, han var dessutom min huvudhandledare fram till hösten 2003. Tack även till min handledare under arbetets sista fas, docent Tove Hjørungdal, som gav mig mod att sätta punkt för arbetet. Till professor Einar Østmo, Oslo universitetet, som varit min biträdande handledare, vill jag rikta ett tack för all kunskap och värdefulla synpunkter som han delgivit mig under åren.

Tack till professor Jarl Nordbladh som genom arkiv- och arkeologihistoriska kurser har väckt mitt intresse för arkeologins vetenskapshistoriska perspektiv.

Karl-Göran Sjögren och Per Persson förtjänar ett särskilt tack för att de läst och givit värdefulla kommentarer. De har generöst bidragit med praktisk hjälp med textredigering, illustrationer och GIS-program.

Dessutom vill jag tacka följande personer för värdefulla synpunkter och hjälp: Tony Axelsson, Cornelius Holtorf, Leif Häggström, Ola Jensen, Christian Mühlenbock och Andreas Åhman. Samtliga är eller har varit verksamma vid Arkeologiska institutionen i Göteborg.

Sten Ekman och Leif Jonsson vid dåvarande Arkeologiskt naturvetenskapligt laboratorium i Göteborg samt Anders Lindahl och Emma Ramstedt vid Keramiska Forskningslaboratoriet i Lund tackas för ett givande samarbete i samband med arbetet med analyser av vegetationshistoria, benmaterial och keramik.

Idén till detta arbete initierades under de år på 1990-talet då jag arbetade vid Värmlands museum. Museet, som då befann sig i en expansiv fas, erbjöd en kreativ och stimulerande miljö att arbeta i. Ett stort tack för stöd och uppmuntran vill jag rikta till mina dåvarande chefer Agne Furingsten och

Per-Olof Millberg samt till mina dåvarande kollegor Kjell-Åke Aronsson, Helena Røjder, Inga Kullgren, Pernilla Schedin, Hans Olsson och Anders Olofsson.

Tack till de mycket kvalificerade fritidsarkeologerna i Lennartsfors-trakten som med sina fynd och genom praktisk hjälp och goda idéer möjliggjorde arbetet i fält. Av de många som hjälpt till vill jag här särskilt nämna Stig Blom, Börje Jonasson samt Jan och Staffan Ränkedahl.

Åsa Mühlenbock tackas för arbete med den engelska översättningen.

De sista tacken har jag sparat till min familj; mina barn Samuel, Emilia och Joel som deltagit i flera expeditioner till Värmland samt till min hustru Ylva Mühlenbock som trots att hon kanske inte fångats av arkeologins vetenskapliga praktik ändå har uthärdat och med sin assistans gjort det möjligt att slutföra detta arbete.

Förord till den tryckta upplagan

Avhandlingen lades fram för disputation den 1 juni 2004 med en otryckt disputationsupplaga. I samband med utgivningen av den tryckta upplagan har jag gjort språkliga korrigeringar samt i möjligaste mån försökt förbättra kartor och illustrationer. I övrigt är innehållet oförändrat.

Tack till Karl-Göran Sjögren som har förbättrat flera kartor och Adriana Muñoz som har omformat arbetet till en bok.

Göteborg i maj 2005

Curry Heimann

Innehåll

Förord.....	3
I. Introduktion.....	7
1.1 Bakgrund och struktur	7
1.2 Syfte och avgränsning	9
1.3 Landskap och neolitisering – teoretiska utgångspunkter	12
1.4 Natur- och kulturgeografisk bakgrund	17
1.5 Sammanfattning	25
II. Värmlands stenålder– en forskningshistorik.....	27
2.1 Inledning.....	27
2.2 Antikvarisk verksamhet före 1850	30
2.3 Pionjärarkeologi 1850–1900.....	38
2.4 Professionell arkeologi 1900–1950	40
2.5 Institutionell arkeologi, efter 1950.....	46
2.6 Sammanfattning	49
III. Spår av liv. Fynd från Värmland och kring Stora Le.....	51
3.1 Värmlands stenåldersfynd	51
3.2 Spår efter människor – platser med spår i Nordmarks härad	57
3.3 Blomskog – fynd och boplatser	70
3.4 Holmedal– fynd och boplatser.....	73
3.5 Järnskog– fynd och boplatser	82
3.6 Karlanda– fynd och boplatser.....	83
3.7 Silbodal– fynd och boplatser	84
3.8 Sillerud– fynd och boplatser	85
3.9 Skillingmark– fynd och boplatser.....	86
3.10 Trankil– fynd och boplatser	87
3.11 Töcksmark– fynd och boplatser	92
3.12 Västra Fågelvik– fynd och boplatser	93
3.13 Östervallskog– fynd och boplatser	98
3.14 Kvartsbrott – lokalisering & datering.....	99
3.15 Platser för fiske och fångst	102

3.16 Pollenanalytiska undersökningar – vegetation och näringsfång	104
3.17 Sammanfattning	110
IV. Bilder i landskap.....	111
4.1 Hällmålningarna kring Flötefjorden	111
4.2 Kommunikation och landskap	118
4.3 Sammanfattning	125
V. Dödens arkitektur	127
5.1 Hällkistan som arkitektoniskt monument – en introduktion	127
5.2 Hällkistornas placering och konstruktion	131
5.3 Fynd från hällkistor	157
5.4 Sammanfattning	161
VI. Landskapsrummets neolitisering	163
6.1 Landskapets innebörder	163
6.2 "Stedsbruken"	168
6.3 Platsbegreppet	170
6.4 Landskapets neolitisering	173
6.5 Ränkeforsen som knutpunkt i landskapet	177
6.6 Landskapets många rum	179
6.7 Slutord	184
Noter	187
Summary	193
Referenser	201
Bilaga 1	219
Bilaga 2	223
Bilaga 3	235
Bilaga 4	257
Bilaga 5	267

I. Introduktion

1.1 Bakgrund och struktur

”Et sted er ikke et sted før et menneske har vært der. Et menneske er ikke et menneske før det har et sted. Og er det ved disse stedene vår hukommelse ligger?... Men kan ikke tiden også være et sted, et hjørne i timene, i ly av sekundene?”
(ur ”Halvbroen” av Lars Saabye Christensen, 2001:551)

I citatet ovan beskriver den norske författaren Lars Saabye Christensen platsens betydelse för människan. Och vice versa, utan människor kan inga platser konstitueras. Människor skapar platser i sina egna landskap. Platser inkapslade med minnen. Samtidigt så formas vi som människor av de platser vi får i arv. Under skeden då våra liv förändras, förändras inte då också vår relation till dessa platser?

För en arkeologisk studie, som nästan enbart bygger på tolkningar av efterlämnade materiella spår, uppstår svårigheter när dessa spår ska tolkas i termer av platser och landskap. Ändå är det detta som är ambitionen med detta arbete. Huvudsyftet är att studera hur människor under stenålderns neolitiseringsprocess konstituerade specifika landskap fyllda med sociala och ekonomiska betydelser. På vilket sätt förändrade neolitiseringsprocessen människors relation till platser som hade varit i bruk under lång tid och vilka nya platser skapades utifrån till exempel förändrade sociala relationer?

Med arbetet vill jag också sätta fokus på en, i alla fall ur arkeologisk horisont, lite bortglömd del av Sverige. Varken området kring sjöarna Stora Le och Lelången eller landskapet Värmland i stort har ägnats särskilt stor uppmärksamhet inom arkeologin tidigare. Detta har medfört ett behov av att i detta arbete redovisa det arkeologiska materialet lite mer än vad som annars kanske hade varit nödvändigt. Möjligen kan detta göra texten något omständlig, men å andra sidan är kapitlen skrivna så att de ofta kan läsas var för sig. Att det har blivit så beror till stor del på att avhandlingsarbetet i en tidigare fas var inriktat på en så kallad sammanläggningsavhandling bestående av flera separata artiklar. Delar av avhandlingen har tidigare lagts fram som en licentiat uppsats bestående av flera separata artiklar (Heimann 2000). Min ambition har varit att nu försöka binda ihop de olika delarna till en samlad bild av värmländsk yngre stenålder utifrån de uppgifter om fynd och fornlämningar som vi känner till idag. I fokus är främst frågor som rör neolitiseringsprocessen ur ett landskapsperspektiv.

I och omkring sjösystemen i västra Värmland och med förgreningar i såväl Dalsland som norska Østfold är idag hundratals stenåldersboplatser kända jämte ett stort antal andra fornlämningar, där i det här sammanhanget främst hållkistorna och hållmålningarna kan omnämnas. Redan vid mina första möten med denna trakt blev jag fascinerad av landskapets omväxlande vilda och ombonade karaktär. Det fanns en rytm i landskapet med stora kuperade skogar, omfattande utsträckta sjöar och utspridda mänskliga boningar däremellan som gav det en alldeles egen stämning.

Att jag inte är ensam om att ta intryck av detta landskap upptäckte jag vid läsningen av en skildring från förra sekelskiftet av Johan A. Forslund:

”Det är en klar sommardag. Den tidiga morgonens sol strålar ned på de glittrande vågorna, genom hvilka sjöns botten kan skönjas på många meters djup, och med sitt sken förgyller hon de norska fjällen i väster; som nu synas träda närmare i det bländande solljuset. I öster sväfvar en lätt dimma öfver de talrika tjärnen och myrarna i skogens djup; men töcknet skingrar sig snart och låter Ulfvefjäll, jätten bland alla berg i denna trakt af Värmland, blotta sin högburna, stormdigra hjässa.” (Forslund 1905:9f)

Mina intryck av detta landskap är ju förstas den nutida betraktarens. I sökandet efter olika landskaps läsbarhet har jag fått inspiration av bland andra den norske arkitekturteoretikern Christian Norberg-Schulz:

“Every landscape has a certain character and spatial structure which are denoted by names. Thus we say: “valley”, “basin” and “plain”; that is, spaces which vary with the topography and the presence of rocks, vegetation and water. The orientation is also important, as it relates the site to natural light and to a particular microclimate. Landscapes possess a varying degree of complexity, comprising subordinate localities with a distinct character. In the past such differences determined the localization of sanctuaries which represented the natural “forces”. Particularly significant are the centers suggested by the landscape itself, that is, those places where the world so to speak gathers itself. Natural centers obviously play a decisive role in determining the choice of a “here” for human settlement, and therefore ought to be given some attention.” (Norberg-Schulz 1985:31)

Mötet med Västvärmlands stenålderslandskap förde mig med tiden in i ett givande arbete inom forskningsprojektet: ”Kust till kust - stenålderssamhällen i förändring”. Kust till kust - projektet har haft som ett av sina huvudsyften att studera neolitiseringsprocessen:

”Skiftet från den äldre stenålderns rörliga fångstliv till den yngre stenålderns bofasthet och livsmedelsproduktion, den s.k. neolitiserings, inträffade i Sverige för cirka 6000 år sedan. Denna händelse kom på sikt att fullständigt ändra människors livsvillkor, föreställningar, sociala ordning och kultur. Projektet studerar denna neolitiseringsprocess ur olika aspekter inom ett område från Mellansveriges västra till dess östra kust” (ur sammanfattningen av projektets ansökan till Riksbankens jubileumsfond 1999).

Ett syfte med mitt arbete rörande stenålderns samhällen i Västvärmland har sålunda varit att bidra till den samlade bild av neolitiserings i Mellansverige, som är ett av flera övergripande mål för Kust till kust - projektet.

Avhandlingen är enkelt strukturerad i sex kapitel. Kapitel 1 syftar till att beskriva arbetets teoretiska referensramar, ange viktiga frågeställningar samt ge en bakgrund till undersökningsområdets geografi. Kapitel 2 vill teckna huvuddragen i Värmlands arkeologihistoria med särskild tonvikt på institutionernas

utveckling. Kapitlet ger en bakgrund och förståelse för den källkritiska diskussionen i efterföljande avsnitt. Kapitel 3 utgör en allmän genomgång av det arkeologiska fyndmaterialet, på ett övergripande plan för landskapet som helhet och något mer detaljerat för undersökningsområdet i sydvästra Värmland. Dessutom redogörs för pollenanalytiska undersökningar inom undersökningsområdet. Kapitel 4 beskriver och diskuterar kända förhistoriska hållbilder inom undersökningsområdet. Kapitel 5 diskuterar hållkistan som monument mer allmänt och analyserar mer specifikt värmländska hållkistor. I slutkapitlet diskuteras landskapets neolitisering utifrån de teoretiska ramarna och det beskrivna källmaterialet. I bilagor till arbetet redovisas fyndtabeller och naturvetenskapliga analyser mer ingående.

1.2 Syfte och avgränsning

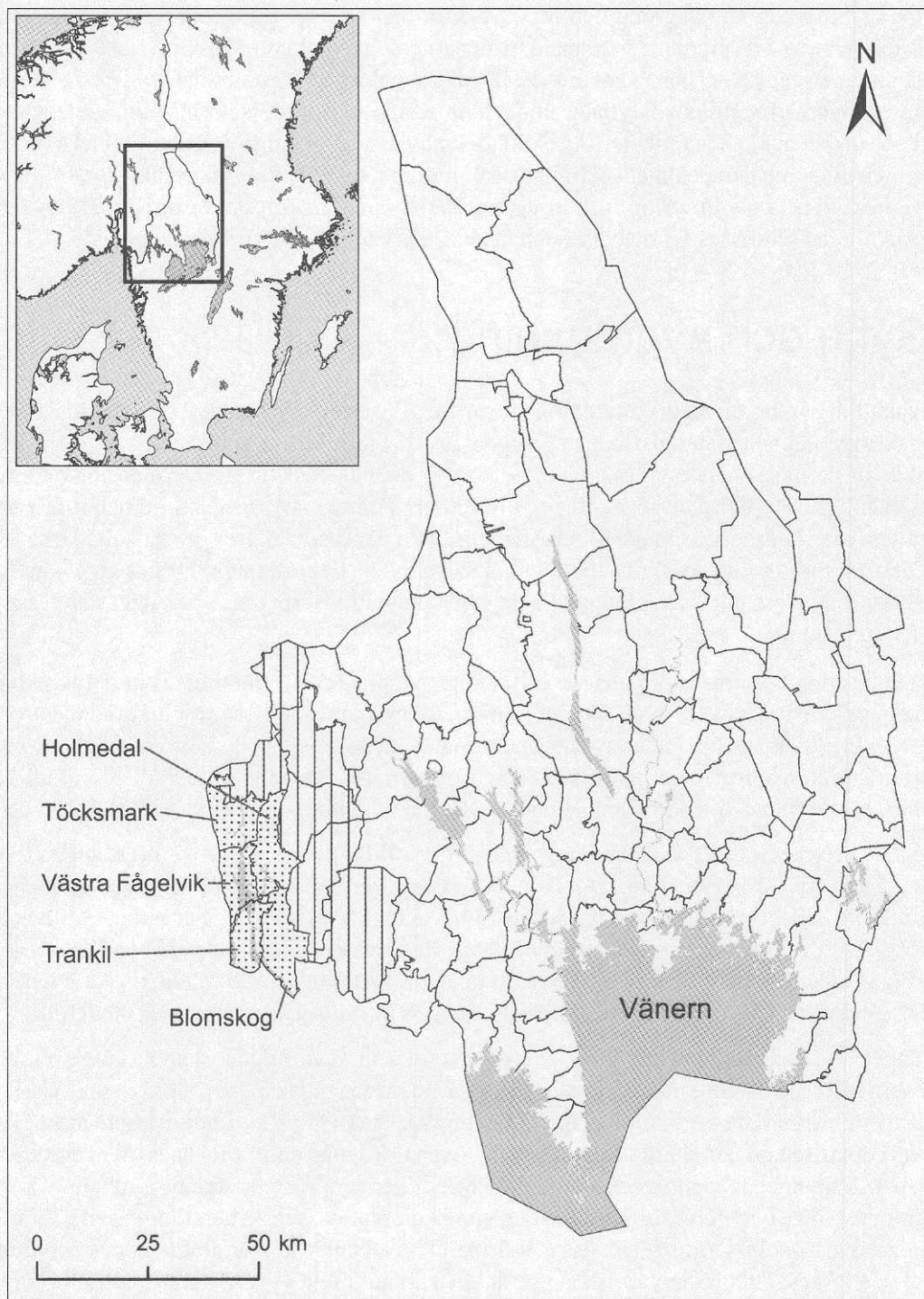
Denna avhandling syftar till att diskutera frågor kring neolitisering och landskap utifrån ett i huvudsak värmländskt arkeologiskt material. Båda begreppen, såväl 'neolitisering' som 'landskap', kan skenbart verka enkla att definiera och avgränsa. Gemensamt för dem är dock att ju mer man försöker tränga in i deras egentliga betydelse desto suddigare blir bilden. På lite distans i såväl tid och rum kan man tycka sig tydligt se begreppens innehåll och struktur. Men när man väl ger sig i kast med ett närmare studium och zoomar in i det konkreta studieobjektet så dyker frågorna upp. Frågor som handlar om vilka enskilda delar som ingår i begreppen 'landskap' och 'neolitisering' och på vilket sätt dessa delar utgör delar av helheten.

Med neolitisering avses med uppslagsverkets korthuggna språkbruk "införandet av jordbruksekonomi" (Nationalencyklopedin del 14, 1994:109). Definitionen kanske inte är till så stor hjälp som det verkar i ett första ögonblick. Frågan blir endast istället vad som menas med begreppen 'jordbruk' och 'ekonomi'? Och i förlängningen; hur många 'neolitiska delar' som olika sorters domesticerade djur, kultiverade växter m.m. måste finnas tillhands innan ett samhälle kan karaktäriseras som 'neolitiskt'?

I ett svenskt arkeologiskt sammanhang innebär 'neolitikum' ett specifikt kronologiskt skede, i årtal avgränsat till tidsperioden 4000–1700 f.Kr.. I detta arbete är tidsfokus något utvidgat, från senmesolitikum till bronsålder, cirka 5500–1000 f. Kr.. Men om man betraktar betydelsen av 'neolitisering' i ett vidare sammanhang ser man lätt att "införandet av jordbruksekonomi" är en process som försiggått i långt senare tider. Det räcker att peka på 1500- och 1600-talens finska nyodlingar i Värmlands finnmarker och den samiska domesticeringen av renar under järnålder-medeltid.

Begreppet 'landskap' har två huvudbetydelser i svenska språket. Ett landskap kan avse en särskild landsdel som historiskt utgör ett av 25 landskap i Sverige. Med landskap kan också avses "vår fysiska omgivning i vid bemärkelse" (Nationalencyklopedin del 12, 1994:95). I detta arbete är det kanske främst begreppets senare betydelse som är relevant, även om denna definition är såväl mångtydig som problematisk. Vad innebär egentligen 'omgivning' och vilken grupp utgör utgångspunkten 'vår'? Men även begreppets förra betydelse har relevans och vissa komplikationer. Avhandlingens titel "Förflutna rum. Landskapets neolitisering i sydvästra Värmland" avspeglar denna ambivalenta betydelse av begreppet 'landskap'. Titeln landskapsbegrepp är tänkt att inrymma såväl ordets territoriella betydelse som en vidare och mer komplex innebörd. Den senare utgår från människans behov att i rummet definiera kulturella betydelser.

Med sydvästra Värmland menas i det här arbetet främst området kring sjön 'Stora Le' som i själva verket sträcker sig in såväl i Dalsland som i Østfold i sydöstra Norge. Avhandlingen rymmer i själva verket

Figur 1.1. Karta över Värmlands socknar med avhandlingens olika geografiska och administrativa avgränsningar; tätprickad yta markerar det primära undersökningsområdet som består av fem socknar inom Nordmarks härad, streckad yta markerar övriga delar av Nordmarks härad som berörs mer översiktligt.

fler än ett geografiskt fokus, beroende på vilket arkeologiskt material och utifrån vilken frågeställning som diskuteras. I huvudsak används tre olika geografiska nivåer som kommer att definieras närmare längre fram, det är det 'primära undersökningsområdet' som består av fem specifika socknar i sydvästra Värmland, det är sjösystemet Stora Le och Lelången och till sist är det Värmland som geografisk enhet.

Men det är landskapsbegreppet i dess andra mer vittomfattande betydelse som har varit en viktig utgångspunkt för detta arbete. Jag har under åren följt den förändrade synen på landskapsbegreppet från 1960- och 70-talens bebyggelsearkeologi till de senare årens fenomenologiska perspektiv. Den förändrade synen på landskap speglar tydligt den metamorfos som arkeologisk teoribildning har genomgått under denna tid. Den tidigare så systematiskt schematiska och metodiskt stringenta läsningen av landskapets arkeologiska lämningar mot en fond av natur har ersatts av en vilja till inlevelse och olika tolkningar av människors upplevda landskap. Denna senare syn har också inneburit ett ifrågasättande av många förutfattade förhållningssätt, till exempel till det förmenta motsatsparet natur och kultur.

En utgångspunkt med praktiska konsekvenser för detta arbete är att det ingår i forskningsprojektet: "Kust till kust - stenålderssamhällen i förändring". Kust till kust - projektet har som ett av sina huvudsyften att studera neolitiseringsprocessen. Området som är i fokus för denna studie betraktas traditionellt vara i utkanten av den sydsandinaviska neolitiska ekonomin. Genom södra Värmland går nordgränsen för trattbågarkulturens utbredning i Sverige (Hulthén & Welinder 1981:161). Även för de senneolitiska hällkistorna går en nordlig gräns genom landskapet. Grundläggande frågor för detta arbete är på vilket sätt detta perifera läge påverkar neolitiseringsens förlopp och innehåll och hur detta avspeglas i iscensättningen av dåtidens landskap. Svaren på frågorna ska bidra till att teckna en del av den generella bild av neolitiseringsen i Mellansverige som har varit en målsättning för Kust-till-kust projektet.

Bakgrunden till varför arbetet kom att formas såsom det gjort är förstås komplex och delvis något slumpartad. En utgångspunkt har för min egen del varit fascinationen för ett bestämt geografiskt område, en annan möjligheterna att arbeta inom ett forskningsprojekt där vissa frågeställningar var givna. Efter en lång och vindlande process så har jag försökt få de olika utgångspunkterna att löpa samman efter bästa förmåga.

En given utgångspunkt i mitt arbete är själva neolitiseringsprocessen i sydvästra Värmland. Frågan gäller på vilka sätt det arkeologiska materialet kan sägas avspegla en övergång från ett samhälle baserat på en fångst-jägar ekonomi till ett samhälle med ekonomiska inslag av jordbruk-boskapskötsel? Detta studerar jag genom en genomgång och tolkning av lösfyndsmaterial, arkeologiska undersökningar och förekomsten av vissa fornlämningstyper. Lite beroende på material arbetar jag med materialet med olika intensitet på tre olika nivåer: "mikro", "makro" och "omvärld." Mikronivån berör Flötefjorden; en vik av sjön Stora Le. Makronivån rör sjön Stora Le i allmänhet och fem socknar kring sjön i synnerhet. Omvärldsnivån kretsar i huvudsak till landskapet Värmland och i viss mån övriga Västsverige och angränsande delar i norska Østfold.

Den kronologiska begränsningen utgörs av tidsperioderna senmesolitikum och neolitikum. Målsättningen är att försöka bearbeta allt material som går att med någon sannolikhet tidsbestämma till dessa perioder utifrån förekomsten av olika ledartefakter. Mitt källmaterial utgörs av 5 kategorier: 1. ytblockade fynd, 2. boplatser, 3. hällkistor, 4. hällmålningar, 5. övriga (ex kvartsbrott m.m.). Mikroområdet utgörs av socknarna Västra Fågelvik, Holmedal, Blomskog, Trankil och Töcksmark. I mikroområdet har jag haft ambitionen att katalogisera samtliga fynd av alla kategorier med datering till senmesolitikum och neolitikum. Som ett komplement till det arkeologiska källmaterialet har pollenanalytiska studier gjorts inom området.

Förutom denna skisserade studie av neolitisering utifrån främst ett arkeologiskt källmaterial så kommer jag i olika kapitel även att betrakta materialet utifrån andra aspekter. Även om huvudfokus är tolkningen av stenålderns landskap så har min ambition varit att även utforska frågor kring samhällets organisation och symboler samt de neolitiska gränsmöten mellan nord - syd och öst - väst som kan tolkas in i källmaterialet. Jag vill försöka använda landskapsbegreppet som analysinstrument genom att försöka beskriva de olika platsernas betydelser och relation till varandra samt de rörelsevägar i landskapet som platserna är indirekt vittnesbörd om. Fördelen med analysområdet (mikroområdet) är bland annat landskapets tydlighet i vad gäller topografi och hydrografi (förhållandet land/vatten). Det naturlandskap vi ser idag är i dessa avseenden nästan identiskt med det neolitiska landskapet. Detta ger goda förutsättningar för att genom en diskussion av begreppen plats, icke-plats, stigar, kärnområden, resursområden och gränser analysera stenålderns landskap.

Jag kommer även att beröra diskussionen inom neolitikumforskningen kring gränser för olika neolitiska kulturer. Många vill i detta område se nordgränsen för till exempel trattbägarkulturen (Hulthén & Welinder 1981:161). Även diskussionen kring gropkeramikbegreppet kommer in i detta sammanhang och dess geografiska inplacering. Ett annat tema som i någon mån kommer att diskuteras är ”traditionsmötet” mellan det förment nordliga i form av hållmålningar och vissa redskapsråvaror som kvartsit, skiffer och kvarts gentemot de förment sydliga influenserna, till exempel i form av hållkistor (se Zachrisson 1994).

1.3 Landskap och neolitisering – teoretiska utgångspunkter

Mitt syfte är att studera neolitiseringsförloppet i ett ytterområde för den mellansvenska jordbrukskulturen under yngre stenålder. Som metod för studien i stort har valts att kombinera pollenanalytiska undersökningar med en arkeologisk landskapsanalys i en lokal kontext. Ett rimligt men kanske oppnåeligt mål för en sådan analys är att försöka förstå stenålderssamhällets organisering av sitt landskap och spåra eventuella förändringar av rumsliga relationer under den aktuella perioden. I kapitel 6 kommer försöksvis en landskapsteoretisk modell att appliceras på det sydvästvärmländska insjölandskapet med en diskussion kring möjliga fortsatta frågeställningar för ett landskapsteoretiskt studium av neolitiseringsprocessen.

Med neolitisering avses den förändringsprocess av hushållsekonomin som mänskliga samhällen genomgår från insamling och fångst av växter och djur till en kontrollerad produktion av växt- och djurresurser. Denna process tar sig vitt skilda uttryck i olika delar av världen och utspelas vid olika tidpunkter. En jämförelse av neolitiseringsprocesser i skilda delar av den europeiska kontinenten visar tydligt att övergången från en samlar- och fångstekonomi till en agrar produktion har skett på många olika sätt, där migration, acculturation och varierande former för varu- och idéutbyten har mixats som ingredienser i skiftande grad (Tringham 2000:53, Price 2000:18). Att processen inte är enkelriktad är påvisat många gånger (Thomas 1993:390, Welinder 1998: 97f) även om det ändå hävdats att processen, väl påbörjad, nödvändigtvis har en irreversibel förändringsriktning från jakt/fångst till jordbrukande ekonomi på lång sikt (Johansson 1998:1).

Som en utgångspunkt för mitt resonemang ligger övertygelsen att neolitiseringsprocessen ingriper i och förändrar även förutsättningarna för de rumsliga relationerna i människors landskap. Neolitiserings-

innebar betydligt mer än en förändring av samhällets försörjningsekonomi. Den innebar “a revolution in everything: settlement and architecture, art craft, society, cosmology, whatever. To reduce it merely to food is to privilege the stomach” (Sherratt 1995:7). Neolitiserings påverkar således på lång sikt de grundläggande värderingar människor har till sin fysiska omgivning. Nya förhållningssätt till kontroll och produktion av föda och förändrade kosmologiska föreställningar avspeglar andra avtryck än tidigare i landskapet. Troligen väljs nya platser där förändrade ideologiska och funktionella behov kan materialiseras. Likaså ökar sannolikt behovet av att synliggöras i landskapet, kanske för att förstärka känslan av kontinuitet över tid.

En konkret arbetsmodell för hur en analys av landskapets fysiska och visuella strukturer kan genomföras presenterades 1997 av Gansum, Jerpåsen & Keller. Målet är inte att försöka rekonstruera forntidens syn på landskapet utan istället att fokusera på en analys av de visuella strukturer vi idag kan uppfatta i landskapet och använda dessa strukturer vid en rumslig analys av det arkeologiska källmaterialet. Vid gynnsamma förutsättningar, med ett rikt källmaterial och ett landskap med hög grad av läsbarhet, går det att med visuell landskapsanalys tydliggöra förhistoriska förhållanden i såväl rum som tid. En utgångspunkt för detta resonemang är att forntida landskap har såväl en visuell struktur, kulturell struktur som en arkeologisk struktur (Gansum et al 1997:10). Utifrån de visuella och arkeologiska strukturerna rekonstrueras ett utkast till kulturell struktur. Metoden att tillämpa landskapsarkitektonisk metodik och begrepp på arkeologiska problem medför, enligt min uppfattning, att vi kan få en djupare förståelse av hur olika landskap har konstruerats som sociala arenor inom ett givet geografiskt område. I ett studium av hur neolitiserings påverkat rumsliga mönster i landskapet så är det min förhoppning att denna metod ska vara användbar. Metoden kommer att presenteras närmare i avhandlingens slutkapitel i samband med att metoden används då delar av de olika kapitlens källmaterial vägs samman med landskapets visuella struktur för att belysa kulturella strukturer under stenåldern.

Arkeologiska synsätt

Arkeologi som modern vetenskap är nästan 200 år gammal om man räknar tre-periodssystemets introduktion som den vetenskapliga starten. På ett övergripande och generellt plan har ämnet utvecklats från att vara en i huvudsak föremålsorienterad aktivitet till olika system av teorier och praktisk handling inriktad på beskrivningar och förklaringar av människans äldsta historia. Ämnets förändring har naturligtvis varit högst olikartad sett över tid och rum och olika former av regional arkeologisk tradition har tagit form. Men på ett övergripande plan har utvecklingen varit likartad. I arkeologins barndom var ämnets frågeställningar centrerade kring artefakterna och deras betydelse. Arkeologi ansågs till och med synonymt med förhistoriska föremåls utforskande. I ett inledningsskede av arkeologisk verksamhet, före introduktionen av en egen vetenskaplig metodik, var ämnet i huvudsak endast en metod att materialisera den skriftliga historien. Först efter 1820 börjar arkeologin mer systematiskt utveckla sina egna redskap för att tolka de förhistoriska spåren, ofta formad av en evolutionistisk syn på förändring och av kolonialismens geografiska erövringar vad gäller föremålens utbredningsmönster (Trigger 1993:95ff).

Genom att etikettera en arkeologisk artefakt med kategorier som namn, tid och plats gavs föremålet en förklaring och ett sammanhang. Det arkeologiska arbetet verkade därigenom bli både tydligt och överskådligt. En utforskare av förhistorien behövde endast beskriva föremål och jämföra dem med andra funna föremål för att erhålla vad som uppfattades som vetenskap om förhistorien. Genom att jämföra föremålens formelement skapades typologin och utprickningen av föremålens härkomst gav

distributionskartor och spridningsmönster. I arbetssättet låg ett frö till teorier som förklarade föremålens relationer i tid och plats samt föremålens inbördes relation. I dåtidens ögon var det föremålen själva som rymde forskningens lösningar. Vetenskapsmannen kunde endast genom att betrakta och jämföra ett föremål läsa in dess kulturhistoriska sammanhang.

Vid förra sekelskiftet handlade fortfarande europeisk arkeologi i stor utsträckning om föremålens distribution i tid och rum. För till exempel Oscar Montelius var arkeologi på många sätt ett stort pussel där huvudproblemet ofta var att hitta de saknade bitarna i det arkeologiska fundament som ingick i det ”nationella projektet” (Baudou 1999:120).

Arkeologi idag saknar en sådan ideologisk överrock, vilket förstås beror på att arkeologin verkar i ett helt väsensskilt samhälle. Under dessa hundra år har arkeologins fokus flyttats från artefakten till mening och tolkning. Artefakter är inte vetenskapens kärna utan har i bästa fall förvandlats till illustrationer av forntida samhällen. Få anser idag att föremålen i sig själva rymmer kunskap om det förflutna, det är istället våra tolkningar av föremålens funktion och sammanhang som är det centrala i forskningen. Detta har också medfört att arkeologin idag rymmer en mångfald av tolkningar av det förhistoriska samhället, något som även stimuleras genom den nutida arkeologins mycket mer komplexa institutionella struktur.

Arkeologin är idag präglad av det moderna samhällets demokrati och pluralism likväl som av samhällets motsättningar och sociala struktur. Arkeologin kan till exempel användas av grupper för att hävda självbestämmande utifrån politiska eller etniska argument. Ett citat från Ian Hodder kan exemplifiera arkeologins förändrade roll: “Reburial issues and the need to co-operate with indigenous Australian or American groups, land rights issues throughout the world, the impact of feminist archaeology - all these are examples of the opening-up of archaeology to a wider set of interests” (Hodder 1997).

De arkeologiska strömningarna efter 1945 har präglats först av övergången från en kulturhistoriskt inriktad arkeologi till en av naturvetenskapliga ideal präglad processuell och starkt nypositivistisk arkeologi. Denna har senare i sin tur i viss utsträckning avlösts av ‘post-processuella’ strömningar från 1980-talet. De idébaserade strömningarna inom arkeologin följer ofta (med en viss eftersläpning) de allmänna vetenskapsteoretiska trenderna.

Under 1960- och 70-talen bestod idealet inom svensk arkeologi av en separation av dokumentation och registrering vid undersökningar och ett senare skede av vetenskaplig forskning och tolkning. Föremål och ”fakta” var tänkta att magasineras i arkeologiska museer för att sedan utnyttjas av universitetens forskning. Synsättet präglades av en positivistisk processualism, med naturvetenskapliga ideal.

Parallellt med industrisamhällets omstruktureringar under slutet av förra seklet växte kritiken mot detta positivistiska synsätt inom såväl arkeologin som samhällsvetenskapen och humaniora i övrigt. Efterhand kom olika idéströmningar att konkurrera och ersätta det rådande vetenskapliga idealet. Gemensamt för dessa var en mer partikularistisk och kontextuell syn på kunskap. Om den processuella synen siktade på att förklara stora generella och helst lagmässiga samband i den mänskliga kulturen så var nu idealet att diskutera tolkningar av såväl kulturer som människors olikhet och olikartade kulturella uttryck.

Inom arkeologin kom övergången till den processuella idéströmningen förhållandevis sent och den sammanföll till viss del med att svensk humaniora orienterade sig från en tysk kultursfär till en anglosachsisk. I Sverige var det främst Mats P. Malmer, under tidigt 1960-tal, som bröt marken för den processuella synen. Vid samma tid framstod Lewis Binford som den ledande företrädaren för ”the

new archaeology"-paradigmet, som blev beteckningen för den processuella arkeologin. I England var David Clarke ett ledande namn (med 'Analytical Archaeology' från 1968), men med en processualism påverkad av samtidens vetenskap inom främst geografi och biologi. Brottet med den processuella arkeologin kom först vid mitten av 1980-talet, även om den nya post-processuella synen fick ett för arkeologin tidigt uttryck i Ian Hodders bok 'Symbols in Action' från 1982.

Generellt sett kom övergången till nya idéströmningar mer än ett decennium senare inom arkeologin än inom angränsande ämnen inom humaniora och samhällsvetenskap. Mina arkeologiska studier har jag i perioder sedan 1977 bedrivit vid institutionen för arkeologi vid Göteborgs universitet. Mina första år som arkeologistudent sammanföll med Carl-Axel Mobergs sista år som professor vid institutionen. Hans radikala och vidsynta men samtidigt positivistiskt skolade arkeologi präglade synen på ämnets möjligheter och begränsningar. Institutionsmiljön kan illustreras av ett fotografi från den 30 mars 1971 (figur 1.2) där Moberg syns stående, bekvämt lutande sig mot en av institutionens väggar som är överbelamrad med arkeologiska manifestationer. Vad arkeologi är framgår av en text närmast professor Moberg: "Väcka döda kan inte arkeologi. Men den kan vara ett sätt att med hjälp av spår nå grundade föreställningar om hur hopar och gränser bildats, fungerat och ändrats." I handen håller Carl-Axel Moberg en av den processuella arkeologins mest tongivande verk: "Analytical Archaeology" av David L. Clarke från 1968. Carl-Axel Moberg förmedlade på ett sällsamt sätt den processuella arkeologins möjligheter och begränsningar. Han öppnade också för alternativa vägar inom ämnet. 1969 skriver han om olika arkeologiska riktningar: "Man måste söka sig fram längs flera [vägar]. Regionalt och allmänmänskligt måste förenas i vårt arbete" och vidare "Den arkeologiska navigationen behöver både långfarare och lotsar". Moberg avrundar med orden "Den vägen som leder framåt är den som går ut i gungflyn och korsar det territoriella beteendets gränser. Det är explorativt beteende, människans ideliga nyfikenhet på att se något nytt, att hitta något nytt och något annat..." (Moberg 1969:210). Kanske anade Moberg redan här den processuella arkeologins begränsningar och såg möjligheter i en mer humanistisk inriktning, eller "antropocentrisk" som han benämnde den.

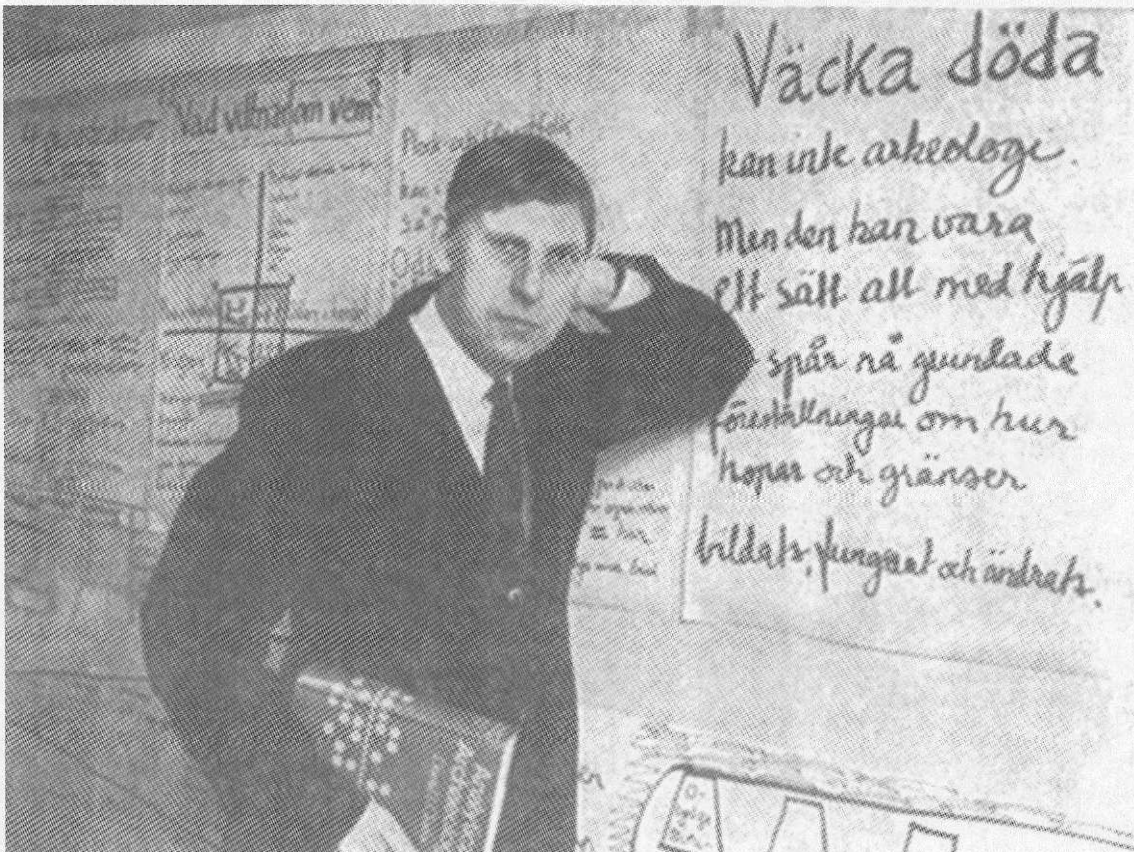
För Carl-Axel Moberg var den stora globala arkeologin nödvändig för att förstå mänsklighetens plats på jorden i rum och tid. En annan samtida och mer lokal arkeologisk inriktning i Sverige var den bebyggelsearkeologiska skolan, vars främsta verk skrevs av Björn Ambrosiani 1964 och Åke Hyenstrand 1973. Dessa båda avhandlingar som beskriver bebyggelseförhållanden under yngre järnålder i Mälardalen fick under 1970-talet närmast stå som modell för hur en "regional arkeologi" skulle vara utformad. Hyenstrand anser att "regional arkeologi" är synonymt med begreppet "bebyggelsearkeologi", som innebär "arkeologiska studier av områden" (Hyenstrand 1973:11).

Såväl Ambrosiani som Hyenstrand bygger till stor del sina arbeten på fornminnesinventeringens resultat. Att metodiskt genomsöka ett område efter fynd och fornlämningar utgör en av flera utgångspunkter för arkeologisk forskning sedan Oscar Montelius tid. Genom Knut Stjernas landskapsvisa stenåldersundersökningar under 1900-talets första decennium skapades en mall för vad som kom att kallas för en rumslig bebyggelseanalys. Utgångspunkten var det stora stenåldersmaterial i form av lösfynd som hade samlats in till centrala och regionala museer under 1800-talet. Genom fornminnesinventeringar för den ekonomiska kartan från 1930-talet och framåt tillskapades ett jämförbart massmaterial för järnåldersforskningen. 1970-talets bebyggelsearkeologiska skola innebar enligt Hyenstrand en analys i tre led: "fakta (data), samband och rimlighet" (1973:12). De två första leden innebar i tidens anda en "objektiv registrering" av fakta, likheter och samband. Hyenstrand hänvisar också till Mats P. Malmers omutliga krav på definierbara och kvantifierbara begrepp i sina, i huvudsak, typologiska stenåldersarbeten. Intressant är dock att Hyenstrands tredje led för en

bebyggelsearkeologisk analys betonar behovet av en "rimlighetsbedömning grundad på förnuft och erfarenhet". Inom bebyggelseforskning torde rimlighetsbedömningar komma att inta en förhållandevis stor plats. Deras största värde kan vara vid tillämpning på alternativa modeller. Detta kan betecknas "definierbar subjektivitet" då rimlighetsbedömningen konkret innebär en jämförelse mellan två givna modeller". Slutmålet för en bebyggelsearkeologisk analys är enligt denna skola en generalisering antingen utifrån en detaljgranskande områdesanalys eller utifrån en "översiktlig genomgång av ett totalmaterial från hela det område ... generaliseringen avser" (Hyenstrand 1973:12f).

För min egen del avspeglade sig denna idéinriktning i en bebyggelsearkeologisk C-uppsats (Einarsson & Heimann 1982), och trots de senaste 20 årens omprövande och kritiska reflexiva postprocessuella inriktning, så utgör tankeinriktningen fortfarande ett viktigt inslag i mitt arkeologiska tänkande.

En av senare decenniernas ledande arkeologer, Ian Hodder, har försökt att formulera en post-processuell metodologi som inte enbart tar utgångspunkt i teori, utan också i praktikens krav och möjligheter. Han försöker komma runt den processuella arkeologins uppdelning mellan beskrivning och tolkning. I ett tal vid TAG-konferensen 1996 ger han uttryck för problemen då han i det arkeologiska Çatal Hüyük-projektet försöker hitta nya arbetssätt som inte fastnar i den processuella synen på dokumentation såsom separerat från den arkeologiska tolkningen: "if recording is interpretation, interpretation cannot be left to after recording.... But it is not just a matter of interpretation occurring prior to recording - it also occurs prior to excavation - in fact interpretation determines methodology" (Hodder 1996).

Figur 1.2. Professor Carl-Axel Moberg fotograferad på arkeologiska institutionen i Göteborg. Fotografi från artikel i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning den 30 mars 1971.

En brittisk arkeolog med liknande synsätt, Adrian Chadwick, har uttryckt vad som krävs för förnyelsen av arkeologin: "The dry, positivist, and compartmentalised archaeological reports currently being produced might be greatly enhanced by much fuller integration of artefactual, contextual, and visual information within the text, and by the return of some form of personalised, humanised narrative, one which acknowledges complexity and multivocality (Chadwick 1998:6). Hodder har å sin sida sammanfattat sin syn på arkeologin med termer som reflexivitet, relationell och mångfald. Målet för den arkeologiska verksamheten går ut på "the fitting of theory and data in a reflexive, relational, interactive and multivocal way" (Hodder 1998:217).

För mig leder den här diskussionen till tankar om vad arkeologi egentligen är till för. Något riktigt bra svar kanske är svårt att hitta. Arkeologin är enligt min mening en del av mänsklighetens sökande efter mening i tillvaron genom utforskandet av rum och tid. Men det är för mig utforskandet i sig som är det viktigaste målet, inte de svar vi för tillfället vill föra fram, hur intressanta de än kan te sig.

*"We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first time."*

T.S. Eliot Four quartets, Little Gidding, V. (citerad efter Moberg 1969:212)

1.4 Natur- och kulturgeografisk bakgrund

Kapitlet syftar till att ge en kortfattad naturgeografisk bakgrund till Värmland i allmänhet och till landskapets sydvästra del i synnerhet. Dessutom presenteras avhandlingens primära undersökningsområde i ett bredare kulturgeografiskt perspektiv. Den bakgrund som ges i detta avsnitt har betydelse för den källkritiskt inriktade diskussionen i kapitel 3 och för diskussionen i kapitel 6 kring landskapet som arena.

Såväl berggrundsgeologiska som kvartärgeologiska faktorer kan anses som givna grundförutsättningar för människans transformering av naturlandskapet till kulturlandskap. Det är däremot diskutabelt om den "biologiska naturen" i allmänhet kan ses som en given utgångspunkt i formerandet av landskap. Relationen mellan "naturlandskap" och "kulturlandskap" är problematisk och att en distinktion överhuvudtaget görs reflekterar vår västerländska dualistiska syn på människa-natur, subjekt-objekt och idé-materia. Landskapet i sig är enligt min uppfattning per definition något som skapas av människor och som sålunda inte existerar utanför en sådan kontext. Ingold uttrycker distinktionen mellan "land" och "landscape" som "land is thus quantitative and homogeneous, the landscape is qualitative and heterogeneous" (Ingold 2000:190). Man kan också uttrycka det som att landskap är land som givits en innebörd och en betydelse, fast å andra sidan är det väl vare sig meningsfullt eller möjligt att tänka sig land utan innebörd! Begreppsförvirringen bottnar i språkliga strukturer och vår oförmåga att frigöra oss från begreppens tyranni. Vi är "fångna" i de språkliga begrepp vi själva har skapat vilket i diskussionen om landskap tydliggörs i högre grad än vanligt. Jag bortser här från argumentet att vårt medvetande även kan betraktas som en biologisk produkt utifrån evolutionistiska principer. Utifrån ett sådant resonemang skulle språket och begreppen endast reflektera den biologiska urvalsprocessen (Janson 1998:5ff). Enligt min mening utgör diversifieringen av mänsklig kultur (inbegripet språk och begrepp), som är väl dokumenterad i all sin brokiga mångfald, ett argument i sig mot en sådan deterministisk och förenklad syn på relationen mellan biologi och kultur.

Även om det är givet att människan är en del av naturen så bör det i detta sammanhang vara mer konstruktivt att betrakta naturen som en av människan oberoende existerande resurs. Denna resurs blir dock först ”synlig” när den identifieras och etiketteras i och med att den klassificeras som resurs. Detta utesluter inte att naturliga element kan brukas i kulturella sammanhang på ett uttalat och i viss mån omedvetet sätt. Kollektiva erfarenheter och traditioner som är nedärvda genom praktisk handling behöver inte alltid vara uttryckta av aktörerna själva. Att till exempel välja lättdränerad sandjord för att odla innebär inte automatiskt att man identifierar sand som en resurs utan valet av odlingsplats kan styras av andra faktorer som råkar sammanfalla med tillgången på sand som sluttande ytor eller en genom traditioner, och av erfarenhet, uttalad identifiering av odlingsplatser. Med andra ord så behöver inte de av oss identifierade sambanden mellan naturresurser och förhistorisk aktivitet alltid betyda att ett sådant samband var identifierat och medvetandegjort inom den specifika förhistoriska kulturen. Enligt min mening ska man inte uppfatta de naturgivna resurserna så att de styr människors agerande på något deterministiskt sätt. Ett exempel på detta är det nämnda förmenta sambandet mellan sandig mark och tidigneolitisk jordbruksverksamhet. Förekomsten av sandig mark har ofta setts som en resurs som tidiga åkerbrukare medvetet har valt vid etableringen av boplatser och odlingsytor (Østmo 1988:27f, Welinder 1999:180). Men trots kritiken mot att ett sådant samband ibland uppfattas som något mekaniskt och självklart så finns det en mening med att identifiera olika beståndsdelar av det som vi talar om som naturlandskap och analysera dessa mot bakgrund av en arkeologisk kontext. Det viktiga är att bära med sig att det är våra egna konstruktioner vi analyserar och inte den förhistoriska kulturens. Jag tror att en sådan analys kan ge oss kunskaper som är relevanta för vår förståelse och tolkning av en förhistorisk kultur som vi försöker att göra begriplig för oss själva. Ett synsätt som jag däremot ställer mig mer tveksam till är uppfattningen att det skulle finnas några ”naturgivna” och universella sätt att förhålla sig till naturelementen något som tydligast förfäktats av vissa fenomenologiskt inriktade forskare (exempelvis Norberg-Schoultz platsteori utifrån hans begrepp ”Genius Loci”). I kapitel 6 återkommer jag till diskussionen om landskap, plats och naturelementens betydelse.

Att undersökningsområdets fem socknar nedan kommer att beskrivas utifrån sentida uppgifter om befolkning och arealutnyttjande kan förutom en viss relevans i diskussionen kring olika tolkningar om förhistoriska landskap, även motiveras utifrån behovet av en källkritisk analys av det arkeologiska materialets formationsprocess. Faktorer som bebyggelsetäthet och näringsfång under historisk tid har uppenbart haft stor betydelse för det arkeologiska källmaterialets sammansättning och representativitet (Kristiansen 1985:7ff). Även om sådana samband främst är självklara i kraftigt uppodlade områden som Skåne-Danmark så blir de inte mindre relevanta i områden som karakteriseras av uppodlingar på arealmässigt begränsade ytor. Det kan med skäl hävdas att moderna jordbruksbygder genom dagens arealanvändning blir överrepresenterade i det arkeologiska källmaterialet. Detta har blivit uppenbart under senare års skogshistoriska projekt på flera håll där förhistoriskt källmaterial har kunnat identifieras i oväntat hög utsträckning (Weiler 2002:114, Myrdal-Runebjer 2002, Boaz 1998).

Allmänt om Värmlands naturgeografi

Värmland är idag ett skogslandskap, präglat av den näringsfattiga berggrunden och det förhållandevis stränga klimatet. Urberg i form av röda och grå gnejser samt granit dominerar helt berggrunden. Andra bergarter representeras av Filipstadstraktens leptitområde i öster och det breda hyperitbergstråk som från sydost till nordväst sträcker sig genom landskapet. Bergarternas utbredning avspeglas i såväl topografi som växtlighet. Västra landskapshalvan ingår i ett stort sammanhängande gnejsområde,

med ”nära två miljarder år gamla graniter som krossats och knådats till de mönster av sliror, band och skrynklor som utmärker gnejsen” (Edberg 1991:15).

Det Värmland vi möter idag ligger på en tämligen plan berggrundsytta med mängder av sprickor i främst nord-sydlig riktning. Uppkomsten av dessa sprickor förklaras av geologin med att två plattor i jordskorpan kolliderade med varandra, för 950–1160 miljoner år sedan, längs en linje strax öster om den nuvarande norska gränsen och ner mot norra Halland. Där flaken i kollisionssfronten klämdes mot varandra veckade de upp den s.k. dalsländska bergskedjan som sedan länge frätts ner. En av de viktigaste följderna av denna sammanstötning var att några tidigare anlagda sprickor bändes upp i berggrunden i ett stycke kalt urberg. Dessa utvidgade sprickor utgör idag de värmländska sjö- och älvdalarna, till exempel Klarälvdalen, Fryksdalen och Västvärmlands sjösystem. Men först genom senaste istiden formades landskapets nuvarande morfologi (a.a. sid. 20f, Lundqvist 1958:10f).

Värmlands nutida växt- och djurvärld är en blandning av arter som främst hör hemma i södra eller norra Sverige, men här finns också inslag av östliga och västliga arter. Här möts Norrland och Sydsverige utmed den växtgeografiskt viktiga s.k. norrlandsgränsen, som också är ekens nordgräns. Blåbärsgranskog, tallhed och hållmarkstallskog är Värmlands stora växtsamhällen. Lövskog finns nästan bara som fragment: utmed sjöar och vattendrag i form av alskogar och i odlingslandskapet i form av björkdungar. På hyperitbergens sluttningar och i Filipstadstraktens kalkområde finns andra typer av växtsamhällen i form av naturlig ängsgranskog. Små ytor av artrika ängsmarker finns numera endast sparsamt och är resultat av nu övergivna bosättningar. Speciellt i norra Värmland är många övergivna finntorp och sätervallar botaniska öar i det väldiga skogshavet. Värmlands sjöar är oftast näringsfattiga. Endast i de stora sprickdalarna och södra Värmlands sedimentområden finns näringsrika sjöar med rikt fågelliv (Ehrenroth & Schützer 1989:7).

Under den kvartärgeologiska perioden med minst fyra större nedisningar, bildades de formelement som präglar också dagens landskap. Där ismassan kanade fram över urbergsgunden rev den med sig de lösa avlagringar som täckt landskapet sedan föregående istid: stenar och grus, mylla och torv. Det lösa materialet, ältades i isens inre och blev en del av den. De undre lagren av sand och grus slipade berget till glatta hållar. Stenar inkilade i isbotten ristade mönster i berget i form av räfflor som avspeglade isströmmens rörelser. I Värmland har isen efter att ha flutit tämligen rakt söderöver vridit mot sydväst (Edberg 1991:20, Lundqvist 1958:16f).

Efter att isen drog sig tillbaka stod havet betydligt högre än idag. Havets maximala utbredning har lämnat tydliga spår i landskapet. Gränsen mellan det som en gång var havsbotten och det moränland som aldrig täcktes av fornhavet utgör högsta kustlinjen (HK). Gränsen varierar från 140–150 meter över dagens havsyta i Vänertrakten till 230 meter i övre Klarälvsdalen. Eftersom den storblockiga moränen var svårare att odla upp blev gränsen tidvis även uppfattad som en gräns mellan vildmark och odlingslandskap (Edberg 1991:29, Lundqvist 1958:29f).

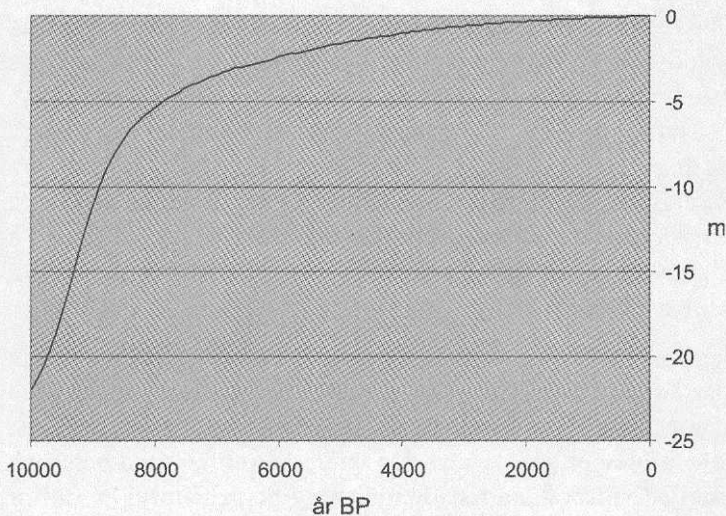
Sydvästra Värmlands naturgeografi

Västra Värmland ingår i ett stort sammanhängande gnejsområde. Berggrunden består av grå gnejser med inslag av Bohusgranit och tillhörande pegmatiter (Lundqvist 1958:133). Under seneglacial tid utgjorde sjöarna Stora Le och Lelången delar av ett fjordsystem med utlopp genom Otteidsundet i norska Haldenvassdraget. I sjön Stora Le har som spår efter detta skede påträffats olika så kallade glacialmarina relikter, det vill säga djurarter som hörde hemma i ishavet som täckte södra Värmland,

exempelvis röding, hornsimpa samt flera kräftdjur (Henriksson et al 1980:58). Högsta kustlinjen ligger numera i området kring 175 meter över havet (Lundqvist 1958:134). Marint avsatta skalavlagringar (skalbankar) förekommer på många ställen längs slutningarna av de större dalarna, men deras storlek är ofta ganska obetydliga.

Med utgångspunkt från en matematisk modell av landhöjningsförloppet har vattenytornas förändringar med avseende på tiden beräknats för Stora Le och Lelången. Beräkningarna visar att efter Otteidsundets isolering vid 9300 BP har Stora Le sitt utlopp vid sjöns mittersta del vid Lennartsfors (den så kallade Ränkeforsen), där den tömmer sig i den lägre liggande sjön Lelången. Söder om detta utlopp sker med tiden en stigning av Stora Les vattenyta (transgression). Inledningsvis skedde en snabb stjälpning, som mer eller mindre avstannade efter cirka 6000 BP. Från 6000 BP till nutid har sjöstjälplingen endast medfört en förändring av vattenytan med ett fåtal meter (se figur 1.3., Pässe 1998 + muntlig kommunikation).

Vattenytans stjälpning vid Stora Le

Figur 1.3. Vattenytans stjälpning vid Stora Les utlopp i Ränkeforsen, 10 000–0 B.P. (beräknad av Tore Pässe, Sveriges Geologiska Undersökningar, 2000).

Täcket av kvartära sediment är tunt, speciellt i höglänta områden där berggrunden ofta är exponerad i form av hållmarker. Undantaget är zoner med mäktigare moränavlagringar som förekommer i vissa höglänta områden och moränryggar som påträffas i vissa dalgångar (Lundqvist 1958:133).

Sydvästvärmland utgör idag ett inlandsområde med djupa sjösystem och relativt karga, branta och barrskogsbevuxna berg. Landskapet kan betecknas som topografiskt välavgränsat (se figur 6.1.). I sydvästra Värmland är de djupa sprickdalarna karakteristiska, formade med i huvudsak nord-sydlig eller nordväst-sydöstlig riktning. De största dalarna är 2 kilometer breda och 3- till 400 meter djupa. Högsta punkten i regionen når 350 meter över havet. I dalbottnarna förekommer långsträckta sjöar, av vilka den största och djupaste är Stora Le. Stora Le räknas volymmässigt som Sveriges nionde största insjö, mycket beroende på dess stora medeldjup på 50 meter. Uppgifterna om dess största djup är något osäkra och varierar från 96 till 138 meter. Utanför Sandviken i Trankil socken ska 120 meter ha mätts (Höglind 1963:64). Den senaste och säkraste mätningen anger ett största djup på 106 meter (Henriksson et al. 1980:4). Stora Le är som de flesta av Värmlands sjöar näringsfattig (oligotrof) och "har en gles fiskpopulation" men sammanlagt 15 fiskarter har kunnat dokumenteras, varav abborre, siklöja och lake antalsmässigt dominerar (Henriksson et al 1980:51ff).

Stora Le sträcker sig över 65 kilometer från norr till söder och berör områden i såväl Dalsland, Värmland och norska Østfold. Sjöns areal (inklusive den norra delen av sjön som ofta är benämnd Foxen) är 138 km², och sjön är som mest cirka 4 kilometer bred. Normalvattenståndet, som numera är reglerad, är idag 102,2 meter över havet för Stora Le och 93,9 meter för Lelången. Stora Les utlopp sker genom Ränkeforsen (idag kraftstation) till sjön Lelången vid Lennartsfors. Den något mindre sjön Lelången, som näringsmässigt bör vara likartad med Stora Le, är cirka 43 kilometer lång och som mest cirka 3 kilometer bred. Dess areal har beräknats till 55 km² och dess maximala djup till 60 meter.

Sjön Stora Le är som mest bred strax norr om Lennartsfors i Årjängs kommun. Sjön har här även namnet Foxen. På Stora Les östra sida sträcker sig en vik, benämnd Flötefjorden, in mot nordöst. På andra sidan Flötefjorden fortsätter Stora Le som en smal fjordliknande arm mot nord-nordöst. Flötefjorden är cirka 3 kilometer lång och cirka 1,5 kilometer bred. Dess örika och något grundare vatten anses som ett bra fiskevatten och använts regelmässigt för till exempel vinterfiske av lake. Flötefjorden är idag administrativt delat mellan socknarna Holmedal, Trankil och Västra Fågelvik. Flera öar uppvisar arkeologiskt fyndmaterial (se vidare i kapitel 3), till exempel den lilla men fyndrika Hästholmen, i Holmedal sockens sydligaste spets med en yta av 6710 m² och den större Lövön i Västra Fågelvik socken, endast 200 meter därifrån, med en yta av 128 800 m².

Kulturgeografisk bakgrund till det primära undersökningsområdet

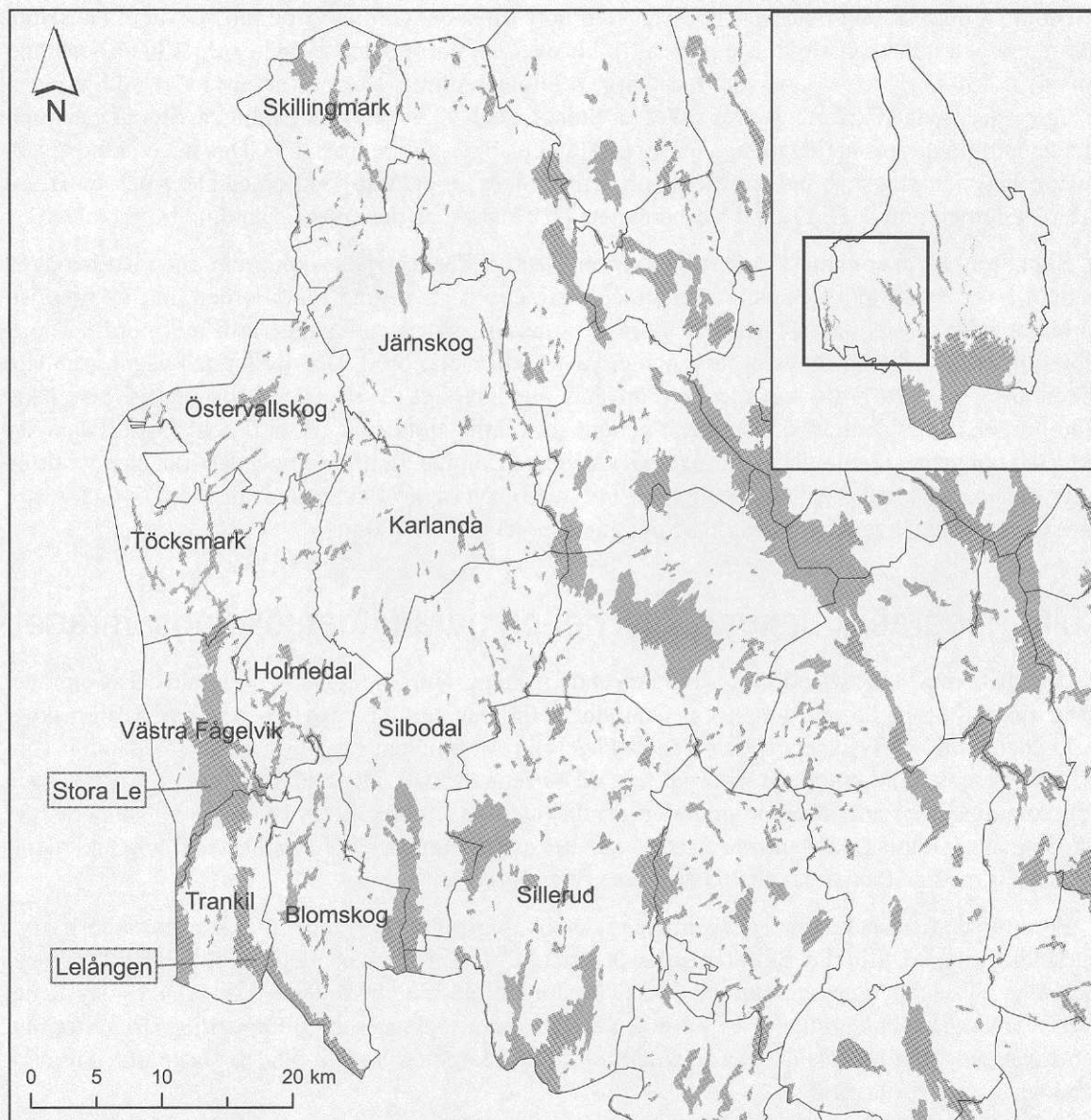
Det som benämns som avhandlingens primära undersökningsområde utgörs av en utvald del av området kring sjöarna Stora Le och Lelången. Området definieras administrativt av socknarna Blomskog, Holmedal, Trankil, Töcksmark och Västra Fågelvik. Ambitionen har varit att så fullständigt som möjligt presentera arkeologiskt material från dessa fem socknar. Dessutom kommer även fynd och fornlämningar från angränsande områden att diskuteras i vissa kapitel. I kapitel 3 diskuteras det arkeologiska fyndmaterialet utifrån en administrativ avgränsning av Nordmarks härad som inkluderar 11 socknar med en total areal på 2032 km² (se figur 1.4)

Förutom de fem socknarna i det primära undersökningsområdet så innefattas socknarna Järnskog, Karlanda, Silbodal, Sillerud, Skillingmark och Östervallskog. I bland när det är motiverat, till exempel vad gäller hällkistor, kommer material från ett än större område att inkluderas, såsom hela sjösystemet eller hela landskapet Värmland. Av intresse är även andra socknar som gränsar till sjöarna Stora Le och Lelången, som de dalsländska socknarna Ed, Torrskog och Vårvik liksom socknarna Aremark och Øymark i Østfold, Norge.

Av uppgifterna i tabell 1.1 framgår tydligt att områdets jordbruksnäring inte utgör det dominerande inslaget i landskapet, iallafall inte under historisk tid, mätt i antal km². Ungefär 8 procent av arealen användes för åkermark kring 1940. I Holmedal socken var siffran 13 procent vilket är den högsta inom häradet.

Trankil som är den minsta socknen till ytan uppvisar även den minsta åkerarealen, endast 0,4 procent av socknen var uppodlad, vilket är en exceptionellt låg siffra även i jämförelse med andra socknar inom häradet. Även ytmässigt är variationen ganska stor (se figur 1.5). Den största socknen, Sillerud, är fyra gånger så stor som den minsta socknen (Trankil).

Det primära undersökningsområdet är idag en utpräglad glesbygd. Under det senaste århundradet har jordbruket minskat kraftigt, de gamla järnbruken försvunnit eller omvandlats till småindustri och skogsbruket har omstrukturerats till att domineras av större skogsbolag. Områdets historiska

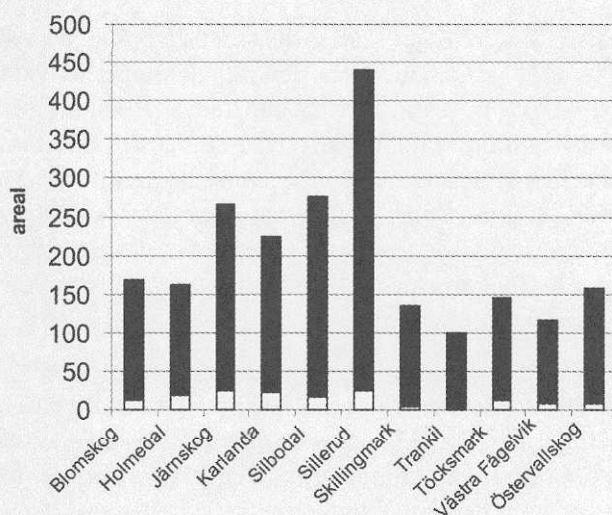

Figur 1.4. Sjöar och socknar i Nordmark härad, i sydvästra Värmland.

näringsfång liksom denna omstrukturering har med all sannolikhet haft betydelse för i vilken omfattning och på vilket sätt det arkeologiska källmaterialet har formerats (jämför Kristiansen 1985:7ff, Hyenstrand 1979:178). En analys av områdets fornlämningar, fynd med mera kräver alltså en viss bakgrundsförståelse av områdets ekonomiska geografi. För de fem socknarna i det primära undersökningsområdet ges därför här vissa elementära uppgifter om näringsfång och demografisk utveckling förutom en mer allmän presentation. Uppgifter från perioden 1930–1940 bör tämligen väl avspegla det skede då odling och betesmark var som mest omfattande under historisk tid.

	Åker (km ²)	Åker (i %)	Total areal (km ²)
Blomskog	13	8	156
Holmedal	19	13	143
Järnskog	25	10	241
Karlanda	23	11	202
Silbodal	17	7	259
Sillerud	25	6	414
Skillingmark	5	4	129
Trankil	0,4	0,4	99
Töcksmark	13	10	133
Västra Fågelvik	9	8	107
Östervallskog	8	5	149
<i>Totalt Nordmarks hd</i>	<i>157,4</i>	<i>8</i>	<i>2032</i>

Tabell 1.1. Åkerareal i km² och i procent av totalarealen per socken i Nordmarks härad, Värmland (avrundade siffror från 1938–1940, hämtade från "Svenska gods och gårdar", 1944).

Figur 1.5. Sockenar i Nordmarks härad, Värmland. Totalareal i svart med åkerytans areal kring 1940 markerad i vitt (avrundade arealuppgifter i km², från "Svenska gods och gårdar", 1944).

Blomskogs socken

Blomskog socken sträcker sig över näset mellan sjöarna Lelången och Västra Silen och omfattar 156 km². Topografin utgörs till övervägande del av kuperad skogsmark med en höjdskillnad på cirka 150 meter, från sjöarnas nivå kring 100 meter över havet till de högsta partierna på 249 meter över havet. Näringsfånget bestod under 1800-talet i huvudsak av småbruk, kombinerat med arbete i skogen under vintern. Jordbruksarealen ligger på dalstråkens lågt liggande sand- och lerjordar nedanför moränmarkerna. Bebyggelsen är gles med vissa bebyggelsekoncentrationer, till exempel kring den medeltida kyrkplatsen. Invånarantalet har minskat till en fjärdedel under de senaste 100 åren (se tabell 1.2.). Under en sextioårsperiod från 1880–1944 sjönk befolkningstalet med nästan 50% och under de senaste 60 åren med ytterligare 25%. 1800-talets befolkningssiffra speglar ganska väl den allmänna befolkningsexpansion som skedde under detta sekel i Sverige.

Årtal	1880	1910	1944	2002
Invånare Blomskog	2205	1716	1250	536
Antal invånare/km ²	14	11	8	3

Tabell 1.2. Befolkningsutvecklingen i Blomskogs socken, Värmland för perioden 1880–2002 (uppgifter från "Svenska gods och gårdar" 1944:27).

Holmedal socken

Holmedal socken sträcker sig längs en dalgång i nord - sydlig riktning. I söder når den Stora Le med en del av Flötefjorden. Socknen är långsträckt, cirka 25 km från norr till söder, och dess totala areal omfattar 143 km². Topografin utgörs till övervägande del av kuperad skogsmark med de högsta partierna på 287 meter över havet. Under historisk tid, före industrialismen, har socknen varit en centralbygd i Nordmarken med ett för området betydande jordbruk. Socknens mest befolkade delar har inte legat i anslutning till Stora Le utan längre norrut i anslutning till den lilla Holmedalssjön. 1943 hade socknen 1479 invånare vilket innebar cirka 10 invånare per km² (Svenska gods och gårdar 1944:335). Idag bor endast 693 människor i socknen.

Trankil socken

Trankil socken ligger i det sydvästligaste hörnet av Värmland med gräns åt söder åt Dalsland och åt väster mot Norge. Socknens centrala del ligger på Trankilsnäset som omges av sjöarna Stora Le och Lelången. Topografin är starkt kuperad och socken har varit väldigt lite uppodlad. De historiskt odlade ytorna låg framförallt längs Trankilsnäsets östra sida, mot sjön Lelången, där den medeltida kyrkplatsen också ligger. Senare tiders bebyggelse låg framförallt i anslutning till industriell verksamhet i det som under 1800-talet blev bruksorten Lennartsfors. Det var utnyttjandet av vattenkraft ur Ränkeforsen som gjorde platsen intressant för kvarnar, järnbruk och träindustri. Före den industriella etableringen utgjorde Ränkeforsen ett betydande vattenfall, där Stora Les utlopp tvingade vattnet genom en trång passage med cirka 9 meter i fallhöjd (Höglind 1963).

Socknen, som till ytan är den minsta i häradet, når över 16 kilometer från norr till söder och dess totala areal omfattar 99 km². Topografin utgörs av kuperad skogsmark med en högsta punkt på Butjärnsfjället, 232 meter över havet. 1943 hade socknen 917 invånare, varav uppemot 400 hade sin försörjning av träindustrin i Lennartsfors, vilket innebar cirka 9 invånare per km². Idag (2002), när endast fragment av industrin återstår, har socknen endast 344 invånare.

Töcksmark socken

Töcksmark socken ligger i den norra delen av Stora Le (här kallad Foxen) med dess förlängning norrut i den långsmala sjön Töcken. Socknen gränsar mot Norge och består till stor del av kuperad skogsmark. Socknen är cirka 17 km från norr till söder och dess totala areal omfattar 133 km². Den högsta punkten är det 245 meter höga Ulvefjäll. Den historiska jordbruksbebyggelsen har följt två parallella dalgångar i huvudsaklig nord-sydlig riktning. Den ena, längst åt väster, löper utmed riksgränsen i anslutning till några mindre sjöar och den andra går längs med sjöarna Töck och Stora Le. Den mesta uppodlingen har skett i den senare dalgången och det är också där de flesta fornlämningar och fornfynd har registrerats. Industriella verksamheter, som järnbruk, sågar och trämassfabrik, tillkom i anslutning

till forsar och vattenfall i de bägge dalgångarnas sjösystem. Vid Töcksfors tillkom ett järnbruk redan under slutet av 1700-talet som utnyttjade fallhöjden på 9 meter mellan sjöarna Töck och Stora Le (Östlind 1930). Töcksfors är än idag en mindre industriort, men numera mer tack vare riksvägen E18 mellan Oslo-Stockholm.

Årtal	1750	1805	1866	1900	1925	1943	2002
Invånare Töcksmark	593	965	2065	1782	1492	1526	1531
Antal invånare/km ²	4	7	15	13	11	11	11

Tabell 1.3. Befolkningsutvecklingen i Töcksmarks socken, Värmland under perioden 1750 - 2002.

Till skillnad från de flesta andra socknarna i området är antalet invånare ganska konstant under hela 1900-talet, troligen tack vare verksamheter inom industri och handel i Töcksfors. Men även om invånarantalet i socknen som helhet inte har förändrats nämnvärt under senare år, så har det sannolikt efter hand skett en koncentration av invånarna till tätorten Töcksfors i förhållande till omgivande landsbygd.

Västra Fågelvik socken

Västra Fågelvik socken sträcker sig över 18 km i nord-sydlig riktning, längs båda sidor av Stora Le, där sjön är som bredast. Dess totala areal är 107 km², näst minst i häradet och då upptar sjön ändå en stor del av ytan. Längs socknens västra gräns mot Norge är en starkt kuperad skogsterräng med höjder upptill 274 meter. Den historiskt kända jordbruksbygden har legat i närheten av Näset som utgör ett av Stora Les smalaste sund. Här ligger även den nutida kyrkplatsen med kyrkobyggnad från 1859. En äldre kyrka från 1600-talet har funnits i närheten. Sägner om en medeltida kyrkplats i socknen har inte gått att få bekräftade. Invid kyrkan finns åtskilliga förhistoriska boplatsspår registrerade, vilket kanske visar att platsen kring Näset har varit central betydelse även tidigare.

1943 fanns 657 invånare i Västra Fågelvik, idag bor där endast 356 personer, vilket innebär att antal invånare per km² har minskat från 6 till 3.

1.5 Sammanfattning

Kapitlet skisserar arbetets teoretiska och empiriska utgångspunkter. Ett huvudsyfte med studien är att studera hur människors landskap under stenåldern påverkas under neolitiseringsprocessen. Det empiriska arkeologiska materialet är framförallt hämtat från sydvästra Värmland. I särskild fokus är landskapsavsnitt kring sjösystemet vid Stora Le och Lelången och det tidigare Nordmarks härad. Ett annat huvudsyfte med arbetet är att analysera de arkeologiska lämningarna i ett landskapsteoretiskt perspektiv och utifrån några av de arkitekturteoretiska synsätt som lagts fram av Christian Norberg-Schulz. Studiens tredje syfte är att mer övergripande diskutera värmländskt arkeologiskt material, hur det har tagits fram och vilket källvärde det har för en landskapsarkeologisk analys.

Kapitlet presenterar och diskuterar de för arbetet centrala begreppen kring neolitisering och landskapsanalyser. Försök görs också att teoretiskt positionera mig i en föränderlig arkeologisk värld. Ambitionen är att bygga vidare på ett bebyggelsearkeologiskt synsätt så som den presenterades under

tidigt 1970-tal, men samtidigt infoga och problematisera analysen med komponenter från 1990-talets analyser av landskap och arkitekturteori. En konkret arbetsmodell för hur en analys av landskapets fysiska och visuella strukturer kan genomföras presenterades av Gansum, Jerpåsen & Keller (1997). Deras mål är inte att försöka rekonstruera forntidens syn på landskapet utan istället att fokusera på en analys av de visuella strukturer vi idag kan uppfatta i landskapet och använda dessa strukturer vid en rumslig analys av det arkeologiska källmaterialet. Jag kommer i slutkapitlet att diskutera och använda mig av en sådan visuell landskapsanalys.

I ett särskilt avsnitt presenteras det primära undersökningsområdet som utgörs av fem socknar inom Nordmarks härad. En beskrivande text försöker ge såväl en allmän karaktäristik som områdets olika natur- och kulturgeografiska särdrag. Sjön Stora Le med omgivande sjösystem har haft en fundamental betydelse för människans orientering och försörjning inom stora delar av Nordmarks härad.

Avhandlingens struktur i stort presenteras i kapitlet. I avhandlingens första och sista kapitel presenteras och diskuteras det övergripande landskapsteoretiska synsättet. I mellanliggande kapitel presenteras det empiriska materialet med undantag av kapitel 2 som ger en forskningshistorik till området. Det empiriska materialet, i kapitel 3, 4 och 5, utgör olika källor till kunskap om förhistorien såsom arkeologiska fynd och boplatser, hållkistor, hållbilder och pollenanalyser. Målsättningen är att genom en visuell arkeologisk landskapsanalys, där stoffet från de olika kapitlen integreras, påvisa hur landskapet var en aktiv komponent i den sociala och ekonomiska förändring som neolitiseringsen innebar.

II. Värmlands stenålder– en forskningshistorik

2.1 Inledning

En forskningshistorik får ofta tjäna som introduktion och bakgrund till en avhandlings ”egentliga” studieområde. Historiken brukar enligt Anders Gustafsson *”ha karaktären av ett närmast rituellt uppräknande av alla de vetenskapliga framsteg som lett fram till dagens forskning eller författarens position”*. Vilket ofta leder till att *”de vetenskapliga resultaten framstår [...] som produkter av en naturbunden, ackumulerande process utan besvärande paradoxer och sidospår”* (Gustafsson 2001:34). Även om det första påståendet kanske kan karakterisera texten i detta kapitel, är inte min avsikt att det ska leda till bilden av en för värmländsk stenåldersforskning strömlinjeformad formationsprocess. I själva verket utgör historiken ett lika fragmentariskt pussel som dess källmaterial och man kan med rätta ifrågasätta om det är möjligt att tala om en tydlig, sammanhållen forskningshistoria i ämnet. Snarare gäller det att kunna belysa ett fåtal individuella insatser under de senaste 250 åren.

Trots svårigheterna är huvudsyftet med kapitlet att försöka ge en övergripande forskningshistorik för regionen som en nödvändig bakgrund för att förstå varför det arkeologiska källmaterialet ser ut som det gör och på vilka grunder kunskapsläget har formats på ett lokalt plan. Denna överblick bör kunna tjäna som avstamp för presentationen av det arkeologiska källmaterialet i kommande kapitel. I första hand är fokus i historiken på hur stenålderslämningar har behandlats men det är inte möjligt att vara helt konsekvent. För perioden före 1850, det vill säga innan den moderna arkeologin hade slagit igenom, fokuserar jag mer på uppfattningen av forntiden generellt och vilka materiella lämningar som tillskrevs förhistorien.

Ett andra syfte med historiken är att försöka beskriva hur det arkeologiska källmaterialet i regionen har formerats. I kapitel 1.3 har undersökningsområdets naturgeografiska bakgrund skisserats och kortfattat har även områdets befolkningstäthet, uppodlingsgrad och vegetationstyper berörts. Det är uppenbart att dessa faktorer har spelat en väsentlig roll för förutsättningarna att uppmärksamma och ta tillvara arkeologiskt material. I ett skogslän som Värmland har uppodlingsgraden emellertid varit jämförelsevis låg och detta har naturligtvis skapat andra möjligheter att göra arkeologiska fynd jämfört med t.ex. Danmark, där de senaste århundradenas jordbruksexpansion medfört både

förstörelse av många forntida monument men även att ett stort antal lösfynd har tillförts landets museer (Kristiansen 1985:8). För Värmland har avsaknaden av ett närliggande universitet samt ett ganska ringa intresse för arkeologi bland länets invånare, iallafall jämfört med danska förhållanden, skapat mindre goda förutsättningar för en framgångsrik museal och antikvarisk verksamhet. Tack vare vissa nyckelaktörers medvetna samlingsstrategi under 1800-talet tillskapades ändå en regional antikvarisk arena. Främst var det präster och lärare som aktivt samlade in förhistoriskt material. Genom tillkomsten av fornminnesföreningar och museer deltog de aktivt i en nationell tävling, där det i stor grad handlade om att visa upp landskapets rika och "ärofulla" förflutna (Arcadius 1997:37 och 81). Fornminnesföreningar och museernas framväxt under 1800-talet var viktiga delar i borgerlighetens evolutionistiska framstegsideologi, något som även Värmland fick del av. Föreningarna och deras museer var redskap för bildning och avsåg att visa upp en ordnad kultur- såväl som naturaliehistoria i avgränsade offentliga rum (a.a. sid.101).

Att i ett backspegel-perspektiv strukturera den arkeologiska kunskapsproduktionen i tidsskeden, har ofta varit ett av flera mål för arkeologihistoriska verk (Gustafsson 2001:143ff). En generaliserande men inte sällan använd indelning inom arkeologihistoria har varit i ett antal perioder, klassificerade och namngivna av historieskrivaren (se exempelvis Daniel 1975 och Trigger 1993). Inspirerade delvis av vetenskapshistoriska paradigmbegrepp (hämtat från Thomas Kuhns bok från 1962, (Kuhn 1970)) struktureras arkeologin i faser som t.ex. "antiquarianism, scientific archaeology, culture-historical archaeology & New Archaeology" (Trigger 1989). Varje skede antas motsvara en specifik epistemologisk förståelse av arkeologisk kunskap. I arkeologihistoriens fokus har bland annat stått frågan om "arkeologins vetenskapliga tillblivelse", vilket har setts som liktydigt med treperiodsystemets införande (Gustafsson 2001:154). Tidpunkten när detta har skett varierar beroende på betraktare. Thomsens redogörelse för treperiodsystemet 1818 är ett förslag (Klindt-Jensen 1975:6). Ett annat är årtalet 1859 genom Darwins publicerande av "On the Origin of Species", Lyells teori om uniformismen inom geologin samt Thomsens och Worsaaes arbeten med utvecklandet av de relativa kronologisystemen (Daniel 1975:28).

Att skiftet mellan olika arkeologiska teoribildningar egentligen skulle motsvara Kuhns paradigmskiftet kan dock ifrågasättas. Olika vetenskapliga synsätt, som kulturhistorisk, processuell och post-processuell arkeologi, är inte inkommensurabla i den meningen Kuhn avsåg (Olsen 1997:75, Baudou 1998:83). Kuhns paradigmatteori har även kritiserats för att alltför ensidigt betona internalistiska förklaringar till den vetenskapliga utvecklingen (se Jensen 2002:16ff för en diskussion kring paradigmatteoris förhållande till internalistiska och externalistiska förklaringsmodeller). Ett tydligt exempel på en vetenskapshistoriskt baserad analys av ett lands arkeologi med hjälp av paradigmbegreppet har gjorts i Norge. Christopher Prescott (1994) delar i en analys av norsk forskning kring senneolitikum och bronsålder in landets arkeologi i olika faser med etiketter som "antiquarianism", "scientific", "cultural-evolutionist", "positivist" etc. I analyser av individuella arkeologer finner han dock ofta att deras argumentation inte alltid passar in i vad som förväntats av respektive fas (a.a. sid. 96ff). Men detta betyder inte, menar Prescott, att Kuhns paradigmbegrepp är oanvändbart inom arkeologin: "*The importance of general theories is not the subordination of all specific cases to general descriptions or explanation. The worth is more to facilitate a dialectic discourse between the general and the specific, thereby to further understanding*" (a.a. sid.104). Intrycket av Prescotts text är, trots hans användning av paradigmbegreppet, att norsk bronsåldersforskning under hela 1900-talet mest består av olika individuella varianter av en gemensam uppsättning kulturevolutionistiska uttolkningar. En annan föreslagen strukturering av forskningsprocessen utgår från Ludwik Flecks (1886–1961) idéer

om tankekollektiv, vilken är mer sociologisk beskrivande till sin natur och förklarar inte epistemologiska skiften som utvecklingssprång (Baudou 1998:83f). Fleck var en inspirationskälla för Kuhn när han utvecklade sin paradigmteori, men Flecks teoribildning verkar vara betydligt lösare i konturerna och ger stort tolkningsutrymme (Nordbladh 1998:109).

Frågan om det meningsfulla med begrepp som paradigm och tankekollektiv blir kanske än mera tydlig i en lokal kontext, där en utvecklad vetenskaplig miljö saknas. Istället produceras där arkeologi av ett antal individer som visserligen är formade av sina respektive utbildningsmiljöer, men som aldrig sinsemellan interagerar på det lokala planet och således aldrig skapar någon lokal forskningsmiljö. Detsamma gäller i hög grad den blygsamma värmländska stenåldersarkeologin. Helt uppenbart är att det kan ifrågasättas om det är meningsfullt att gruppera in arkeologisk verksamhet i en mindre region med några paradigminspirerade etiketter.

Å andra sidan har Värmland som region varit en integrerad del av svensk arkeologiproduktion i arkeologihistoriskt avseende. De flesta aktörerna är ofta både utbildade och på andra sätt förankrade inom dåvarande universitetsorternas arkeologinstitutioner och museer. Deras bild av värmländsk arkeologi blir därför ofta en slags nedminskad projicering av "riksarkeologin", även om de alltför avvikande dragen gentemot t.ex. sydsvenska förhållanden ofta påpekas (Nygren 1914:26). Ett exempel som kommer att behandlas närmare längre fram är hur värmlandsarkeologen Ernst Nygren, som deltog i Knut Stjernas bebyggelseseminarium vid Uppsala universitet, utförde ett arbete om Värmlands äldsta bebyggelse utifrån den mall Stjerna angav för hela rikets landskapsbeskrivningar (Nerman 1965:225, Baudou 1998:88).

I detta perspektiv kan de värmländska aktörerna ses som lokala avspeglingar av arkeologins kunskapsproduktion i ett större nationellt sammanhang. Att skriva förhistoria på en regional nivå var således i första hand ett bidrag till den nationella arkeologin, mer än att hitta en regional särart i förhistorien. Att jag trots allt här grupperar aktörerna inom värmländsk arkeologi beror framförallt på att jag anser att en strukturering i tidsskeden lättare ger läsaren överblick över en utveckling, som annars lätt ger ett disparat och oöverskådligt intryck.

Landskapet Värmland är ett relativt okänt studieobjekt inom arkeologin i allmänhet. Två avhandlingar har under de senaste åren dock börjat förändra detta. Eva Svensson (1998) har skildrat utmarksbruket och det nordliga Värmlands skogslandskap under järnålder, medeltid och tidig historisk tid. Pernilla Schedin (2000) har studerat kontakter i ett genderperspektiv i järnålderns Värmland, både utifrån en fördjupad analys av ett gravfält och en boplatz vid Sund i By socken och utifrån en generell analys av fyndmaterialet i Värmland och omkringliggande landskap.

För de äldsta tidsperioderna är dock situationen oförändrad. Delvis kanske detta beror på att förhållandevis få stenåldersundersökningar är gjorda och endast 5% (18 av totalt 356 undersökta fornlämningar under perioden 1770 till 1998) har berört neolitikum (se bilaga 2 i Røjder & Schedin 1999). I huvudsak handlar värmländsk forskningshistoria rörande stenåldern endast om några få namn, även om denna bild säkert kommer att modifieras i framtiden genom fortsatt arkivforskning (om det vetenskapshistoriska värdet av arkivstudier, se Jensen 2002:392). Grovt sett är det fem herrar som skapar historikens ryggrad. Dessa är i kronologisk ordning Erik Fernow, Anders Lignell, Nils Gabriel Djurklou, Ernst Nygren och Hans Olsson. Var och en av dem kan sägas representera olika skeden i arkeologins historia: Erik Fernow och Anders Lignell i det antikvariska (eller förvetenskapliga) skedet, Nils Gabriel Djurklou i det typologiska och evolutionistiska skedet, Ernst Nygren i ett kulturhistoriskt och mer etablerat vetenskapligt skede samt Hans Olsson som ett något haltande exempel på den processuella arkeologin ("New Archaeology"). Vid en närmare betraktelse inser man dock att dessa påklitrade etiketter inte

direkt motsvarar dessa personers arkeologiska kunskapsproduktion. Vad man kan konstatera är att de alla relaterar sina kunskaper om arkeologiska företeelser till forskning som har skett utanför landskapets gränser i deras egen samtid. De försöker etikettera, utifrån sina olika perspektiv, de förhistoriska materiella spåren i Värmland med hjälp av de kunskaper och kategorier som dåtida vetenskap tillhandahöll. Någon självständig eller nytänkande arkeologisk kunskapsproduktion om värmländsk stenålder kan nog inte sägas ha producerats av någon av de nämnda.

2.2 Antikvarisk verksamhet före 1850

De tidiga antikvariska uttolkningarna gjordes ofta av prästerskapet, en tradition som hade sin början med ”rannsakingar efter antikviteter” under storhetstidens 1600-tal (Ekelund 1972, Olsson et al. 1969), och som fortsatte ända tills det vetenskapliga paradigmet började ta form 200 år senare. 1600-talets rannsakingar fick för Värmlands del ett magert innehåll. Den enda lämningen av stenålderskaraktär som omnämns är en hållkista som år 1683 kallas Runske grav i Eskilsäter socken (idag benämnd RAÄ 16 i Eskilsäter socken). ”*En Graf J Eeskellssätter Sochen vthi Een Sanmo, Någre Alner diup och långgh, emillan Goås och Biörudh belägen, huilken kallas Runskegraaf.*” Närmare än så beskrivs inte gravens. Däremot så anges hållkistan som hemvist för jättar, de benämndes allmänt ”Jättegravar” ännu in på 1800-talet. Runske grav är utgångspunkt för en sägen på temat Jättar och kyrksilver: ”*Berättes af Gamble män, att Jetter hafua der hafft hemuist, Säyes att Een bonde Werd namn Arfuedh i Goås för 200 Åhr sedan, Jullaffton Sendt om Quällen Ridit der om, der War Jetten medh Sitt Sellskap uthe, Sprugo omkringh Grafuen och danssade, Jetten Ropade Ått bonden, badh honom töfua och suppa Julsoppa, Bonden sade ney, då badh Jetten honom Smaka på hans Julebuska, Bonden bidde, Jetten hade en kallk af Söllfuer och förgyllt, drack Bonden till, sedan lätt utj igen och fick bonden, Bonden slår backöfuer sigh uth Alltsammans, en dell på Marken och en dell kom på hästen, och så Widt gick Allt håret af hästen, Bonden reedh fordt bordt medh kallken, Jetten språngh effter, ropade Bad Bonden Rijda Bergen dee hala och icke i diupa dahla, men Bonden behöllt kallken med sigh hem och Juledagzmorgon hade Bonden kalken med sigh och skienkte honom till Eeskellssätter kiörkia, huarest samma kallk Ännu finnes*” (Olsson et al 1969:184f)

Inte heller en annan av Värmlands tidiga beskrivningar, det dagboksliknande manuskriptet ”*Diarium Gyllenianum*” från åren 1622–1667 av prästen och lektorn Petrus Magni Gyllenius (1622–1675), omnämner sådana lämningar eller fynd (Gyllenius 1962). Andra tidiga skildringar från 1600-talet omnämner få fornlämningar och tonvikten är mer på skriftligt källmaterial, främst norröna sagomaterial som t.ex. Snorre Sturlasson (Nygren 1917:174). Johannes Bureus (1568–1652) säger t.ex. ”*Värmland uppodlades sist bland de götiska landskapen, i det att Olof Trätälja först förde dit inbyggare*” (Kaarberg 1928:158). Kyrkoherden Lars Kaarbergs (1650–1728) disputation¹ 1690 i Lund innehåller långa och källkritiska resonemang präglade av ett rudbeckianskt tänkesätt (Olof Rudbecks utvecklade källkritik diskuteras exempelvis av Jensen 2002:125). Diskussionen rör främst med vilken trovärdighet man bör beakta Snorre Sturlassons uppgifter i Ynglingasagan om Olof Trätälja som Värmlands förste invånare (Kaarberg 1928:158ff). Kaarberg hävdar att ett områdes ära noga hänger samman med dess ålder och härkomst och vill utifrån sex teser uppsatta av Olof Rudbeck bevisa att Värmland måste vara bebott långt före Olof Trätäljas tid. Kaarberg anger vilka faktorer som ”framhållas såsom vittnesbörd på ett folks höga ålder” (Kaarberg 1928:160, med hänvisning till Rudbecks ”*Atlantica*” vars första del är från 1679) dessa är ”1. Den levande traditionen och de historiska källorna. 2. De geografiska

förhållandena. 3. Naturens vittnesbörd. 4. Förekomsten av gamla byggnader. 5. Gravstenars eller gravhögars vittnesbörd. 6. Lättheten att anskaffa livsmedel i överensstämmelse med det levnadssätt, som under de första århundradena efter syndafloden påtvingades människorna” (Kaarberg 1928:160f). Alla dessa faktorer anför Kaarberg som bevis för att det funnits människor, som han benämner Varimanner, i Värmland ”många århundraden” före Olof Trätälja (a.a. s.161). Bland annat omnämner han för ovannämnda punkt 4 två ”ruiner, den ena på en ö i Säffle älv mitt emot Gillberga by, den andre vid Boreviken eller Borwick och Bore älvs mynningar. Av dessa visar den förra tydligt just en ”atlantisk” ålder. Ty om det är sant, vad Rudbeck säger (Atlantican del 1, sid 15), - och det är i hög grad sant -: ”Dessa minnesmärken, som ju äro uppförda av endast oarbetat material, anbefalles just genom sin stora enkelhet, vilken är det säkraste bevis på den allra högsta ålder”, så finnes ingenting enklare än detta byggnadsverk, eftersom dess ruiner befinnas utgöras av en väldig hög oarbetade stenar och till mylla upplösta torvor i stället för murbruk” (Kaarberg 1928:167).

Under behandlingen av punkt 5 ”Gravstenars eller gravhögars vittnesbörd” skriver han, med hänvisning till Rudbeck, att förekomsten av ”gravkullar eller gravhögar ... tillförsäkra en ort hög ålder”. Han ger flera exempel på förekomsten av gravhögar i Värmland men då ”det ännu icke har varit möjligt att utforska deras ålder enligt Rudbecks föreskrift (d.v.s. utgrävning och mätning med Rudbecks stratigrafiska metod, min anm.), torde det i stället räcka till att med blotta förekomsten av gravhögar inom landskapet bevisa, att deras åsikt, vilka anse Olof Trätelia som det varimanniska folkets grundläggare, är i högsta grad orimlig” (a.a. sid. 168). Det kunde enligt Kaarberg inte finnas gravhögar från tiden efter Olof Trätälja eftersom denne också ansågs ha kristnat landskapet. På så sätt blev förekomsten av gravhögar i sig ett bevis för en högre ålder än vad Ynglingasagan anger.

Flera avsnitt hos Lars Kaarberg visar på hans förmåga att observera fornlämningars konstruktionsdrag och utseende, dessutom reflekterar han utförligt över gravmonumentens ålder och placering i landskapet. Om några stora rösen i Gillberga socken skriver han: ”För övrigt finnas nära Gillberga på de höga klipporna på vardera sidan av älven två mera märkliga högar, en på vardera klippan, uppförda till otrolig höjd, icke av uppkastad jord utan av en väldig samling stenar. På själva topparna synas några håligheter, liksom gjorda med människohand. Den mossasom betäcker stenarna, röjer hög ålder. Befolkningen säger, att de äro verk av jättar, som rustade sig till strider med varandra. Man skulle vilja tro, att där finnes döda hjältars vilorum, som på grund av bristen av jord uppförts av hopsamlade stenar, men varför skulle det vara nödvändigt att med så stor möda föra upp så stora bördor på höga klippor? Likväl må vi betänka, att våra förfäder även på andra ställen i Sverige utvalt de högsta platserna för att anlägga gravhögar och i brist på sådana de mest öppna slätter, för att de skola vara tillgängliga för allas blickar”. Sannolikt är det gravhögarna i Skåne han refererar till som han bör ha sett under sin studietid i Lund mellan 1682–1692. Kaarberg diskuterar sedan den rikliga förekomsten av rösen och deras funktion: ”Dessutom finnas överallt i Värmlands skogar omkring 10 000 högar av med människohand hopförda stenar. Om vanliga gravplatser döljas under dessa, eller de fordom i så stort antal lagts i högar för att bereda jorden för odling, är ovisst. Hur det än må vara, vittna de resliga skogarna och den urgamla mossan om icke få århundradens ålder” (a.a. sid. 169). Kaarbergs diskussion från 1690 om problemet att skilja odlingsrösen från gravrösen måste sägas utgöra ett mycket tidigt exempel på en diskussion som ännu 300 år senare förs inom nordisk arkeologi (se till exempel. Hyenstrand 1979:97ff).

En av de första som mer systematiskt intresserade sig för Värmlands fornlämningar, var prästen Erik Fernow som levde 1735–1791. Hans livsverk ”Beskrifning öfwer Wärmeland” utgavs i Göteborg 1773–1779 i två delar (Fernow 1977) och har blivit en klassiker och ansetts som en av de bästa

inhemska landskapsbeskrivningarna från 1700-talet (Ernvik 1977:10). Fernow är den förste som mer omfattande behandlar konkreta fornlämningar och lösfynds-material i landskapet. Andra samtida beskrivningar kan mer karakteriseras som ekonomisk geografi av det dåtida Värmland. Det senare gäller t.ex. för 1700-tals verk som "Wärmeland i sitt ämne och i sin upodling" från 1765 av Emanuel Ekman (1738–1801), professor i Uppsala och Erland Hofstens (1651–1717) manuskript "Beskrifning öfwer Wermeland" från cirka 1712 (Nygren 1917:174ff).

Erik Fernow hade studerat vid Uppsala universitet mellan 1755–58 och 1761–64. Han disputerar 1764 på en avhandling om Värmlands bergslag men utan att få magistertiteln (Ernvik 1977:10). 1766 prästvigdes han i Karlstad. Fernow refererar främst till historiker som Olof von Dalin (1708–1763) och Sven Lagerbring (1707–1787). Dalin och Lagerbring skrev bägge var sin "Svea rikets historia", Dalins utkom 1762, Lagerbrings 1769. Dalins verk har ansetts som undermålig i jämförelse med Lagerbring, ansedd som Sveriges förste moderne historieskrivare (a.a. sid. 11f). Varken Dalin eller Lagerbring ser dock arkeologiska källor som särskilt viktiga. Idéhistorikern Bengt Hildebrand beskriver tidens bristande arkeologintresse: "*Frihetstiden förstod inte själva begreppet förhistoria. Samtiden fattade inte heller vikten av arkeologi*" (Hildebrand 1965:68). Men Lagerbring skriver trots detta i sin bok en och en halv sida om grävningar och fynd i Norden. Andra källor för Fernow är den antikvariskt inriktade Anders Anton von Stiernman (1695–1765) och den tyske historikern och rättsfilosofen Samuel von Pufendorf (1632–1694) som under lång tid var verksam i Sverige (bland annat som historieprofessor i Lund 1668–1676).

Fernows arbete kom att ligga till grund för alla senare skildringar av landskapets historia. Hans skildring av landskapets äldsta tid bygger i hög utsträckning på avsnittet om Olof Trätälja i Snorre Sturlassons Ynglingasaga. Fernow delar in den värmländska förhistorien i lämningar från tiden före respektive efter 600-talet då Olof Trätälja med sitt följe skulle ha flytt till Värmland och slagit sig ner vid Byälven (Fernow 1977:30). Väster därom var landet enligt Fernow närmast öde till skillnad från "landets östra del, på andra sidan Klara älv" som "redan nu var bebodda" (Fernow 1977:25). Men det egentliga Värmland låg i sin helhet väster om Klara älv, även om han är osäker vad gäller Markerna i nuvarande sydvästra Värmland. Fernow erkänner dock själv problemet med att sortera in de forntida lämningarna i perioden före eller efter Trätälja; om några gravhögar i östra Värmland som beskrivs för perioden före Trätälja heter det "*mångfaldiga ättehögar än i dag bär vittnesbörd om en hög ålder, fastän vi lämna att anföra dem först i nästa tidevarv, ovissa till vilket de hör*" (Fernow 1977:25).

Men Fernows stora pionjärinsats är hans konkreta redovisning av kända monument runt om i landskapet. Hällkistorna nämns av honom som "ättegravar" i uppteckningarna av värmländska fornminnen. Han omnämner till exempel vad gäller Nordmarks härad att i Sillerud socken "*på Lianeds utmark..., invid gårdet, finns en ättegrav murad av flata stenhällar och av två sådana betäckt, fem och en halv aln lång samt tre och en fjärdedels aln bred. En av lika beskaffenhet finns på hemmanet Korsby ägor, en fjärdedels mil från Lianed, och en annan på Traneds ägor i Trankil*" (Fernow 1977:53).

Att få fram historisk kunskap genom utgrävningar av fornlämningar är en relativt sen företeelse i studiet av forntiden. De litterära källorna ansågs länge som de enda användbara i studiet av det förgångna. Att plundra gravhögar och andra monument där man misstänkte att det fanns skatter och värdefullt gods var dock inget ovanligt vare sig under antiken eller medeltiden (Jensen 2002:266). Först med renässansen kom insikten att den framgrävda materiella kulturen kunde bära ett tolkningsbart meningsinnehåll användbart för forntidsstudier. I Danmark finns flera exempel på utgrävningar av förhistoriska gravar under 1500-talet, något som det saknas säkert belägg för i Sverige (a.a. sid. 269). Först under andra halvan av 1600-talet börjar "antikvariska utgrävningar på allvar utföras i Sverige" även om det

finns enstaka exempel som är äldre (a.a. sid. 273f). Den främste utövaren var Olof Rudbeck (1630–1702) som även noterade gravhögnas stratigrafi och genom den försökte beräkna gravläggningens ålder.

En av Rudbecks samtida, Olof Verelius (1618–1682, riksantikvarie mellan 1666–1675), var dock den förste att dokumentera en gravundersökning som han hade företagit 1663 i Uppland, för att utröna sanningshalten av de isländska sagornas tidsmässiga uppdelning av ”bränn- och högålder”, vilket bland annat Snorre Sturlasson skriver i Ynglingasagan (a.a. sid. 271). En av de tidigaste företagna ”undersökningar” av förhistoriska gravar i Värmland är den gravöppning som enligt Erik Fernow (1977:309) skulle ha skett 1675 i Ekshärad, Älvdals härad (enligt Fernow omnämns den i ett av Anders Rhyselius (1677–1761) författat manuskript ”Vermia litterata”). Graven var, enligt Fernow, efter en viss Hök vid Hökeberget och han anser att gravfynden vittnar om Älvdals härads hednaålder ”*då en grav av stora uppresta stenar öppnades på Ekesberget, (där) fanns ett stort benrangel av en människokropp med en stålåge på bröstet...*” (Fernow 1977:31f med fotnot). Fernow genomför även själv undersökningar i Värmland. Han nämner några troliga rösen (”stenkumlen”) vid sjön Fryken; ”*1770 upptog jag...två av dessa kummel, då vi fann en grav, väl murad, 5½ aln lång och, och en annan 13 kvarter, dock endast med några ansenliga benknötar uti*” (Fernow 1977:31 och 309).

Några uttalade motiv till gravundersökningarna i Värmland under 16–1700-talet har jag inte funnit. Troligen är ett huvudmotiv att bringa klarhet i Ynglingasagens historiska bärkraft. För tidens historiker som studerade Värmlands äldsta tid ansågs frågan om ”Värmlands första uppodling genom Olof Trätälja” (Kaarberg 1928:161) som central (se exempelvis Lars Kaarbergs avhandling från 1690) och att undersöka högar och ”kummel” var ett sätt att bekräfta sagans skildring av landskapets historia. Enligt Snorre Sturlusons ”Heimskringla” var ”brännåldern” äldst och den efterföljdes av ”högåldern” (Jensen 2002:152f). En anledning att hållkistorna inte verkar ha varit intressanta studieobjekt för 16- och 1700-talens antikvariska forskning är säkert att dessa lämningar inte omnämns i sagorna.

En annan präst med lärdomsambitioner var Anders Lignell (1787–1863), född i Dalsland, men under lång tid verksam bland annat i Kila, där han var kyrkoherde från 1824. Lignell började studera vid Lunds universitet 1807 och blev präst 1809. Han påverkades av det pånyttfödda intresset för historia och fornsaksstudier vid universitetet under den tidiga romantiken. En av hans lärare var den kände Nils Henrik Sjöborg (1767–1838), professor i historia från 1799 och en tidig och nitisk upptecknare av fornyfynd och antikviteter. 1797 utgav Sjöborg ”Inledning till kännedomen om fäderneslandets antiqviteter” som bland annat beskrev förekomst, ålder och utseende för olika fornlämningstyper. Han utvecklade senare en egen ”Nomenklatur för nordiska fornlämningar”. Här ges en systematisk indelning av olika fornlämningstyper i t.ex. stensättningar, kummelgrottor, skyddshällar, offerhällar, skyddspelare, hållkistor m.fl. (Sjöborg 1815:XIIff).

Sjöborg stimulerade sina lärjungar att skriva historiska landskapstopografier. Förutom Lignell kan nämnas lundastudenten Sven Petter Bexell (1775–1864) och Abraham Ahlqvist (1794–1844), den senare studerade dock i Uppsala. Bexell och Ahlqvist gav ut verk om Hallands respektive Ölands forntid. Bexells arbete ”Hallands historia och beskrifning” från 1817–19 föregicks av en omfattande brevväxling med Nils Henrik Sjöborg i Lund (Artelius 1999:18) och hans insats utgjorde säkerligen en viktig förebild för Anders Lignell. Tillsammans gav Bexell, Lignell och Ahlqvist 1835 ut skriften »*Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia ur Presteståndets archiv*» (Nygren 1919:90). De var samtliga landsbygdspräster i olika landskap; Halland, Öland respektive Värmland men de var även invalda som korresponderande ledamöter i Vitterhetsakademien². Deras bok visar hur prästerna kunde upprätthålla studietidens personliga kontakter och intresse trots att man var geografiskt utspridda

och inte kunde träffas särskilt ofta. Lärdomsmiljön var alltså mer socialt än geografiskt begränsad trots prästernas fysiskt sett isolerade tillvaro.

Lignell samlade in åtskilliga lösfynd såväl som uppgifter om fornlämningar och fungerade en period som ombud för riksantikvarien (Gustawsson 1941). Han skänkte en större samling arkeologiska föremål (varav huvuddelen utgjordes av skafthålsyxor och andra stenåldersredskap) till Karlstads gymnasium år 1839, en samling som kom att utgöra grunden till det nuvarande länsmuseumet Värmlands Museum. Han är annars främst ihågkommen för sitt stora verk om Dalsland som belönades av Vitterhetsakademien 1850 (Bachman 1969:130, Nygren 1919:92) och som trycktes året därpå (Lignell 1965). Om Värmland blev endast en beskrivning av Kila socken publicerad, och detta långt efter hans död (Lignell 1992). Lignell fick som riksdagsman vid 1834 års riksdag möjligheter till arkivforskningar i Stockholm och blev på så sätt även bekant med riksantikvarie J.G. Liljegren. Av honom fick han 1834 uppdraget att ”i Värmland ha uppsikt över alla slags fornminnen” (Bromander 1919:39). Lignell sänder i november 1836 ut ett ”tryckt cirkulärbrev till någon av mig känd person i varje socken av Värmland och Dal, samt en promemoria på de allmänast förekommande såväl lösa som jordfasta monumenter, med begäran att få en förteckning på dem, vilka i socknen finnas. Min avsikt var att härigenom erhålla en antikvarisk jordebok socknevis”. Lignell anger i en särskild ”Promemoria” hur fornyfynd och fornlämningar borde beskrivas och namnges (omtryckt i Nygren 1919:96ff). Till stora delar är terminologin hämtad från Sjöborgs Nomenklatur från 1815 (se ovan). Promemorian är här återgiven något förkortad (sidan 12). Anmärkningsvärt är kanske hur till exempel beskrivningen av ”Hällekistor” inte skiljer sig mycket från dagens, medan andra kategorier som ”Kummelgrottor” och ”Skyddspelare” saknar direkta nutida paralleller.

Arbetet med att samla in uppgifter gick dock trögt och han tvingades 1838 efterlysa sina blanketter i tidningarna. Lignells syfte var inte enbart att förteckna kända fynd, han avsåg även att ”samla allt vad jag kan överkomma av lösa ålderdomskvarlevor för att överlämna det till grund för ett antikvariskt museum i Karlstad” (Lignells självbiografi, Bromander 1919:39). Lignell köpte aktivt in föremål och utnyttjade sin roll som präst att efterfråga fornminnen vid t.ex. husförhör. Den 11 mars 1839 skänkte Lignell sin samling av ”sjuttiofyra särskilda nummer av fornsaker, bestående av brynen, torviggjar, 40 stridsklubbor, flintknivar med mera” till Karlstads läroverk som grund för ett stiftsmuseum (Bromander 1919:40).

Efter Lignells död 1863 skingrades delar av hans arkivmaterial. En stor del togs dock omhand något år därefter av läroverksläraren Johan Wilhelm Alsterlund i Kristinehamn, som 1891 skänkte materialet till Kristinehamns läroverks bibliotek (Lagergren 1918:304). Alsterlund var själv en av Kristinehamns museums grundare och hade aktivt deltagit som medhjälpare i N.G. Djurklous topografiska beskrivning 1866–67 (se nedan) (Toijer 1937:12f).

Förutom beskrivningar av präster florerar ett antal reseskildringar från första delen av 1800-talet. Inte sällan är dessa gjorda av utsända från något universitet eller akademi som i tidens empiriska anda ville få omvärlden beskriven ur ett ekonomiskt-geografiskt perspektiv, ibland även med kulturhistoriska noteringar (von Schoultz 1961:12). Från åren 1838 till 1845 finns tre olikartade landskapsskildringar av lundaakademiker. En där förhistoriskt material i viss utsträckning omnämns är lundaprofessorn, arkitekten och kyrkoherden Carl Georg Brunius (1792–1869) reseskildring från 1838 (Brunius 1839). Brunius skildring lägger störst vikt vid kyrkoarkitektur och byggnadsskick men ägnar för vissa landskap stort utrymme åt en del fornlämningar, främst hållristningar men även t.ex. hållkistor som han benämner ”jättestugor”. Brunius hade som lundastudent fram till disputationen 1814 liksom Lignell blivit smittad av ”den fornnordiska entusiasmen” som rådde i Lund under tidigt 1800-tal (Grandien 1974:40,49).

Promemoria

Jordfasta fornlemningar

Stenmonumenter

- Kummelgrottor*, (anses för Anti-Odinska) bestående af kolossala stenblock, -stundom öfver 100 skeppunds vikt, -hvilande på mindre kullerstenar eller hållartade stenar i kistform.
- Stenrör*, i form af ättehögar, från 5 till 50 alnars diameter och derutöfver samt från ½ till flera alnars höjd. Finnas så väl i skog och mark som vid sjöstränder, troligen inom hvarje socken. Böra ej förblandas med de i sednare tider genom odlingar m.m. uppkomne stenrösar.
- Stensättningar* af stor kuller- eller stolpsten, med ett afstånd mellan hvarje. Förekomma i form af cirklar, ovaler, kvadrater, rektanglar, trianglar, och varit använde till domarsäten, begravningsplatser m.m. Finnas flerstädes i Stiftet
- Hälllekistor*, så kallade Jättegrafvar, af stenhällar i kistform, från 1 till 10 alnars längd, 1 till 3 alnars bredd och närmare 2 alnars höjd, med eller utan lockstenar.
- Bautastenar*, från 1½ till 4 alnars höjd, stående antingen enskildt, eller i förening med flera likartade
- Skyddspelare*, fristående såsom Bautastenar, men stundom till 2 alnar högre, samt vanligen hållar
- Runstenar*
Hällristningar, inhuggna figurer i berg och stenar
Ättestupor
Stenbroar, uråldriga
Ruiner och *tomter* efter befästningar, borgar, kloster och kyrkor

Äfven önskas uppgifter om Grottor i bergen samt så kallade Jättegrytor, hvilka sednare i geologiskt hänseende förtjena uppmärksamhet.

Jordmonumenter

Ättehögar

Offerhögar

Tingshögar

Äro dels runda, dels ovala. Från 4 till 50 alnars diameter samt derutöfver. Höjden från ½ till flera alnar.

Källor. Offerkällor

Andra fornlemningar

Från Hedniska tiden

Stensaker, såsom kilar af flinta, vanligen kallad åskviggas, flintknifvar, små halfmånformiga flintstycken, om 3 å 4 tumslängd, pilspetsar, stenyxor och hamrar, m.m.

Urnor tagne ur jorden, ättehögar eller stenrör, af bränd eller bränd lera, koppar eller glas m.m.

Idoler och bilder af djur, offerskålar, af bränd lera, ben eller metall

Vapen af jern eller koppar

Smycken, tingar, perlor, spännen m.m. samt mynt

Redskap och husgerådssaker af ben eller metall

Från Påfvedömet

Den katolska kulten tillhörande såsom altaren, crucifixer, helgonbilder, reliquier, radband, etc.

Vapen, smycken, redskap, husgeråd och *mynt* från denna tid

Bref och handlingar, på pergament eller papper före 1530

Runstafvar, eller andra trädsaker med runor

Allt, hvad enskilde kunna vara benägne att aflåta af de här under 2:o uppräknade antiqviteter, önskar jag få köpa, i afsigt att öfverlemnna till grund för ett Stiftsmuseum i Carlstad, derest ägaren icke hellre sjelf skulle vilja disponera det för samma ändamål samt öfversända det till Stiftets Biskop. Ägarens namn torde derföre å förteckningen intagas.

Figur 2.1. Anders Lignells promemoria om forn lämningar och fornfynds nomenklatur, bifogat hans upprop för fornminnens upptecknande i Carlstads Stift, daterad november 1836 (efter Nygren 1919:96-98).

Hans avsnitt som berör Värmland (1839:179–196) beskriver färden längs med Vänerkusten från Byälven via Karlstad till Gullspångsälven. Intressant nog omnämner han inte några stenålderslämningar i Värmland, till skillnad från i avsnitten om Dalsland och Bohuslän. Det är främst fornlämningar av arten borgruiner och järnåldersgravar han beskriver. Brunius verkar inte känna till Fernows beskrivningar av bland annat hällkistor i By socken nära Säffle.

Kyrkoherden Peter Björkmans (1791–1854) ”Beskrifning öfwer Wermland, Förra delen” från 1842 är en bred landskapsbeskrivning. Vad gäller fornyfynd och liknande förlitade han sig tyvärr nästan helt till äldre skriftligt källmaterial (Björkman 1842, Toijer 1945:13). Björkman var utbildad i Lund mellan åren 1815–20 (några år efter Brunius) med både teologi och naturalhistoria i sin examen och prästvigdes i Karlstad 1820 (Toijer 1945:10). Björkmans uppgifter är främst hämtade från Erik Fernow som han ibland ordagrant skriver av (se exempelvis avsnitt om ”ättegrafvar”, Björkman 1842:145f). Björkmans bok är dock tydligare strukturerad jämfört med Fernow och innehåller dessutom intressanta upplysningar om Björkmans samtid med egna målade landskapsbeskrivningar.

En annan Lundastudent, Ludvig Borgström (1821–1846), förövrigt bekant med Björkman, ger fylligare antikvariska noteringar från en resa på Vitterhetsakademins bekostnad sommaren 1845. Borgström var student i Lund sedan 1840 och tog filologie kandidatexamen 1844. Även om han studerade såväl språk, historia och estetik så var botaniken hans främsta intresse (Nygren 1915:Xf). Han ägnade sig framförallt åt studier av mossor med den framstående botanisten Sven Hardin som lärare³.

Borgströms viktigaste vetenskapliga insats kan sägas utgöra den ovan nämnda resan som hade ett kombinerat etnografiskt, antikvariskt och lingvistiskt syfte. Hans resebeskrivning som skrevs 1846 (tryckt 1875 och 1915) behandlar såväl folksägnor, visor som fornlämningar och lösfynd. Borgström har en mer kritisk syn på sina skriftliga källor och polemiserar mot Fernows uppfattning, att den av Snorre Sturlasson omtalade Olof Trätälja skulle ha varit landskapets förste inbyggare. Bland annat använder Borgström de många fynden av stenyxor för att påvisa att det fanns invånare i trakten långt före Olof Trätälja. Genom främst Lignells insatser som ombud för riksantikvariern och dennes donationer från 1839 och perioden därefter av föremål till det blivande museet i Karlstad hade Borgström givits bättre möjligheter att bedöma landskapets forntid (Gustawsson 1941:15ff). Borgström skriver att ”*Inom Näs härad har man anträffat ett ganska stort antal fornlämningar af sten. Så finnes t.ex. i Lignellska samlingen på Carlstads museum icke mindre än 20 stycken stenyxor, utom brynen, viggas och flintknivar, endast från Kila socken, och ett kanske lika stort antal finnes i Prosten Lignells enskilda samling. Detta torde ovedersägligt bevisa, att Vermland varit ej så litet befolkat långt före Olof Träteljas tider*” (Borgström 1915:23–24).

Naturen i Värmlands sydvästra del, Nordmarks härad, beskrivs av Borgström som ”vild och ödslig” och jordmånen ”är i allmänhet en hård, mager lera, som ej kan lemna folket tillräcklig näring” (Borgström 1915:41). Kommunikationerna förbättrades under första delen av 1800-talet med många nyanlagda vägar men var tidigare, enligt Borgström, ofta dåliga; han påpekar, att det ”*före 1804 icke fanns ett enda kärrhjul utan man färdades till häst och grödan inkördes på träandringsslipar*” (meddon). Om spår efter äldre odlingar och gamla fångstgropar skriver han: ”*I djupa tallmon synes spår efter tegar och plogfårar: dylika spår visas och på flera andra ställen i socken. I Holmedal ej långt från kyrkan, i Blomskog vid Forsby gård utvisas äfven dylika gamla odlingar, som nu äro öfvervexta med stor skog. Folket uppgifver alltid, att dessa odlingar tillkommit före Digerdöden. Äfvenledes förekommer på flera ställen i Backa-moarna gamla gropar, som utan tvifvel varit begagnade till djurfångst. På botten af en dylik grop såg jag en förmultnad rotstubbe af ansenliga dimensioner, och kan man deraf sluta, att gropens ålder är åtminstone ett par hundra år*” (Borgström 1915:57).

Borgström omnämmer ett ganska stort antal fornlämningar, varav han själv besett en del medan andra är hämtade från olika källor, främst från Fernow. Han omnämmer åtta hällkistor från Nordmarks härad varav han själv verkar ha besett minst hälften. ”Fornlemningar i Nordmarks härad, utgöres till största delen af kummel och Hällekistor. I Sileruds socken [...] Å Lianeds utmark finnes skadad hällelista, 5½ aln. lång, 3 ¼ bred, med 2:e täckstenar. Å Korsby ägor skall ock en hällelista finnas, enl. Fernow. I utskogen till hemmanet Skogen, ¼ mil från gården, är en öppen hällelista med resta stenar för ändarna: kistan är omkring 5 aln. lång och 2 bred [...] vid Gustafsfors bruk en hällelista, men mycket illa skadad, så att endast halfva antalet af hallen återstår. Äfven dessa återstående ämnar bruket taga och begagna till härdarna i smedjan.” Avslutningsvis nämner han kortfattat för Trankil socken: ”Å Traneds ägor, en skadad Hällelista; Gyldenäs: 3 hällelikistor” (Borgström 1915:62–63).

Lösfynd verkar han endast omnämna sporadiskt och slumpmässigt. ”En flintknif hittad härstädes (d.v.s. i Thorkelsbyn, Blomskogs sn) vid Blomsjöns strand öfverlemnas till K.Antiq. Akadem. [...] Vid Steneby (i Töcksmarks socken) har man äfven funnit en stenyx [....] Föröfrigt träffas stenyxor och kilar, stundom ganska vackra, i alla dessa Nordmarkens socknar: endast från Blomskog s:n känner jag flintknifvar (4 à 5). Flera stenyxor från detta härad öfverlemnas till K. Antiquitets Akademien” (Borgström 1915:62–63). Flera av de av Borgström överlämnade fornsakerna är idag tyvärr svåra att identifiera i museisamlingar.

Från Kungl. Vetenskapsakademins protokoll nr.19, tisdagen den 24 november 1846 finns noterat i den 259:e paragrafen följande: ”Från Filologie kandidaten F.L. Borgström hade öfver Ystad blifvit uppsända till Museum en stenvigge, en flintkniv, en oval polersten, 2 stenyxor och en sten som tyckges utgöra ena hälften av en form till gjutning af s.k. pålstafvar, hvilka fornsaker i likhet med de förut insända hade blifvit samlade under Borgströms på Akademins bekostnad sistledet år företagna resa i Wermland och en del af Dalsland. Derjemte anmältes att fortsättningen och slutet af reseberättelsen blifvit inlemmad. Akademin mottog på samma gång med deltagande den sorgliga underrättelsen att denne, för vår fornforskning särdeles hoppgifvande unge man den 7 sistl. Nov. aflidit i Lund efter endast 3ne dagars sjukdom”³.

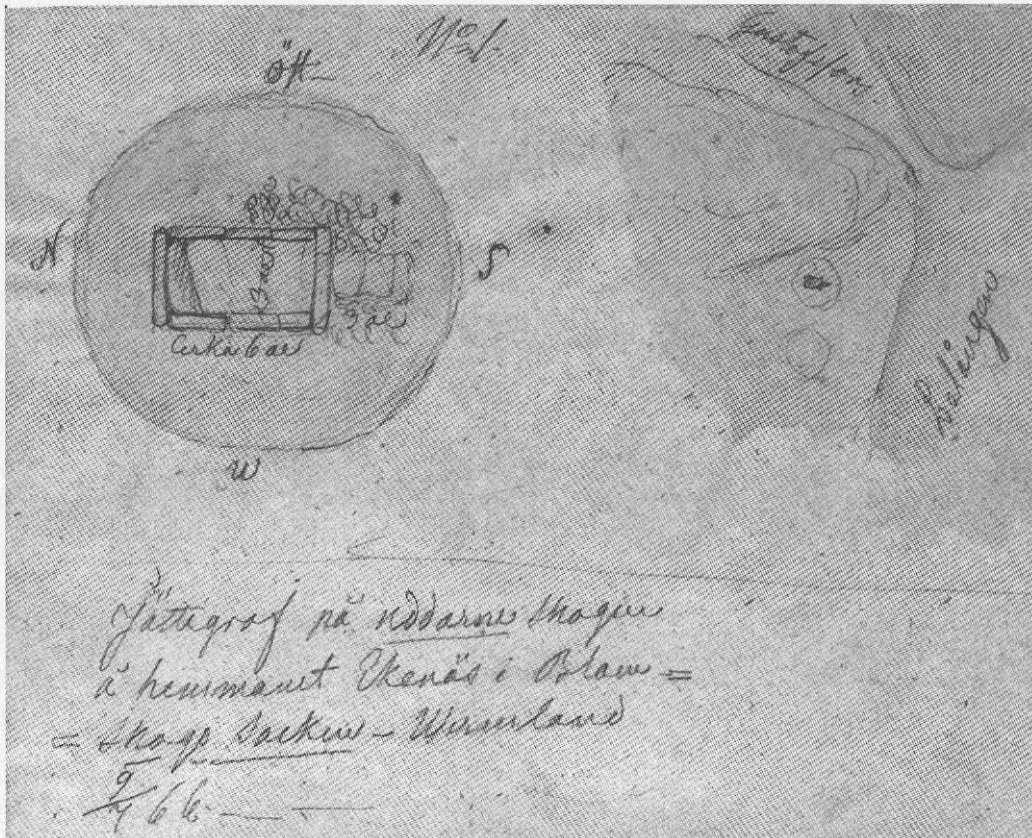
Under 1800-talet förekom en aktiv insamling av förhistoriska föremål från många olika intressenter. Inte enbart musei- eller fornminnesföreningar försökte få till stånd samlingar utan minst lika vanligt var privata föremålssamlare som köpte in föremål utan större hänsyn till proviens. Nyligen uppmärksammades ett fall av hur föremål helt kan förlora sin ursprungliga kontext (Lamm 1994). En av tidens storsamlare i Stockholm, Christian Hammer (1818–1905), förvärvade ett stort antal förhistoriska objekt från olika delar av landet. Nummer 1 i hans samling utgjordes av en ornerad spetshacka från Värmland som hade påträffats 1836. Efter att samlingen auktionerades ut under 1890-talet hamnade spetshackan i Römisch-Germanisches Museum i Köln där föremålet av någon okänd anledning fick en falsk identitet som en s.k. ”Spitzhaue från Harff, Kreis Bergheim i Rhenlandet” (Lamm 1994:541). Spetshackor är att betrakta som en tämligen ovanlig fyndkategori och får därigenom också ett högt samlarvärde. Historien belyser de källkritiska problemen kring föremålets representativitet som uppstår när man ska diskutera utbredningen av de 10-talet kända spetshackorna i Värmland. Hur många liknande objekt har förlorat sin proviens genom handel med fornfynd?

Den antikvariska verksamheten före 1850 präglas av flera försök till systematisk insamling av uppgifter kring fynd och fornlämningar. Jämfört med andra landskap är dock insatserna ganska blygsamma. Fernow utför ett grundläggande arbete som blir ett referensverk för efterföljande perioders antikvarier. Av reseskildrarna tillför Ludvig Borgström mest genom sin ämnesöverskridande

geografi där han ger en bredare bild av landskapet med naturgeografin och ekonomiska beskrivningar sammanvävda med kulturhistoriska anteckningar. Även Anders Lignells arbete kom, trots att han aldrig utgav något om Värmland i tryck, att få stor betydelse. Hans anteckningar och systematiska insamlingar från prästerskapet och andra informanter blev genom sin jämförelsevis stora saklighet en grundval för flera av efterkommande forskare.

2.3 Pionjärarkeologi 1850–1900

Trots det grundläggande arbetet som lades ner av Erik Fernow och Anders Lignell verkar det inte som om deras insatser resulterar i någon utökad antikvarisk verksamhet i landskapet. Under den tidsperiod då svensk vetenskaplig arkeologi formas i framförallt Stockholm, Lund och Uppsala verkar insatserna på det regionala planet vara få. Istället är det de aktörer som kommer utifrån som genom resor i landskapet eller genom fornsaksstudier behandlar Värmlands stenålder. Sannolikt lägger den begynnande professionaliseringen av arkeologiförhållanden och den allt fastare institutionaliseringen på central nivå en viss hämsko på lokal antikvarisk verksamhet. Under perioden utvecklar Statens Historiska Museum i Stockholm sina ambitioner att skapa ett starkt centralmuseum vilket enligt både Oscar Montelius och riksantikvarien Hans Hildebrand var nödvändigt för att kunna utveckla arkeologi som vetenskap (Arcadius 1997:78f).

Figur 2.2. Avbildning av hällkista från Blomskog (RAÅ 12) av N. M. Mandelgren 1864. Publicerad efter tillstånd av Folkminnesarkivet, Lunds universitet.

Som en något solitär händelse finns en hällkista från Värmland dokumenterad av den skånske konstnären och forntidsforskaren Nils Månsson Mandelgren (1813–1899). 1864, endast något år efter det att han i Paris gav ut sista delen av sitt stora verk *”Monuments scandinaviques du moyen-âge”* (1855–1862), dokumenterar han en hällkista i Blomskog (figur 2.2.). Bilden har påträffats i Mandelgrens efterlämnade arkiv i Lund och det är oklart i vilket syfte avbildningen gjordes. Troligen är det den enda hällkistan som Mandelgren avbildar från Värmland. Av bilden att döma verkar inte hällkistan ha varit så skadad som Borgströms beskrivning från 1846 (se ovan) antyder.

På det lokala planet omvandlades den år 1857 grundade Värmlands naturhistoriska förening, till Värmlands naturhistoriska och fornminnesförening 1862 (Bromander 1919:44). Till skillnad från många andra föreningar i landet som ofta var mer fokuserade till stiftsstadens förflutna hade föreningen tidigt en regional profil (Arcadius 1997:57). Från 1871 blev föreningens samling av föremål integrerad i läroverket i det gamla gymnasiehuset i Karlstad. Samlingarna var fortsatt uppdelade i en naturvetenskaplig och en *”fornhistorisk”* del. Som intendent för fornsamlingen utsågs samma år historielectorn Tofron Adolf Säve. Tjänsten var närmast ett hedersuppdrag som fick utföras utanför ordinarie lärartjänst. Hans främsta insats var kanske att upprätta en inventarieförteckning och en accessionskatalog. Föreningen försökte aktivt att samla in såväl fornfynd som uppgifter om sådana. Alltjämnt gick uppmaningen ut till socknarna genom prästerskapet. Biskopen C.H. Rundgren, var föreningens ordförande och såsom *”övertygad..., att fosterlandskärleken egentligen har sin rot i kärleken till hembygden, hemställde han till prästerna att inom varje församling föra en s.k. Liggare eller Sockenkrönika, vari varjehanda av det för de respektiva socknarna karaktäristiska och betydelsefulla borde antecknas”* (Bromander 1919:47). Föreningens samlingar utökades efterhand och kom till en del att avspegla lokala prästers intresse för verksamheten. Till exempel skänkte vice pastor A.F. Andersson under 1870-talet *”bortåt ett 30-tal stenåldersföremål från Fryksdalen, huvudsakligen Fryksände, varigenom denna socken av alla fryksdalssocknarna är bäst representerad i museet”* (a.a. s.49). I övrigt utgjorde mynt och medaljer en förhållandevis stor andel av nyförvärven (a.a. s.50f).

Säve avlöstes 1892 på intendentsbefattningen av lektor Per Åström (1849–1902). Denne var, enligt vad Bromander uppger, inte särskilt lagd åt historisk verksamhet (hans specialitet var språk) och *”dessutom var han norrländing och sålunda till en början främmande för vår bygd och därför ej heller genast färdig att på ett verksammare sätt intressera sig för våra minnen, vilket är av den största betydelse för ett museum, särdeles ett mindre, vilket saknar pekuniära resurser och vars tillväxt i icke ringa mån beror just på föreståndarens energi, vaksamhet och påpasslighet, närhelst något för museet lämpligt kan överkommas”* (a.a. s.53, att han var norrlänning motsäges märkligt nog av att Bromander själv uppger att Åström var född i Degerfors). Trots detta växte museets samlingar betydligt under Åströms tid men anknytningen till Värmland var inte alltid av största vikt, t.ex. införlivades *”188 nummer stenåldersföremål huvudsakligen från Skåne”* (a.a. s.53). Denna donation blev *”en särskild avdelning inom museet”* och gjorde givaren apotekare Undén till hedersledamot i föreningen. Donationen är ett exempel på hur viktigt det ansågs vara att museer skulle äga en representativ samling av fornsakstyper. Detta ansågs ofta viktigare än föremålens provinien.

Den första uppteckningen av en professionellt verksam antikvarie sker när antikvitetsintendent Nils Gabriel Djurklou (1829–1904) reste runt i Värmland mellan åren 1866–67 för Vitterhetsakademins räkning i syfte att dokumentera fornlämningar, kyrkor och traditioner. Djurklou hade efterträtt P.A. Säve 1866 som antikvitetsintendent och gjorde ett antal inventeringsresor i flera mellansvenska landskap fram till att han avgick 1870 (Arcadius 1997:280). Han samlade också in föremål för statens räkning och gjorde arkeologiska undersökningar. Han ger den första mer sakkunniga redogörelsen

för de värmländska hållkistorna i sin reseberättelse från 1867. Han noterar hållkistornas storlek, läge och placering i landskapet och konstaterar att flertalet kistor är i mycket dåligt skick. *"Hållkistorna förefinnas i bergen och på skogsåsarna, ej sällan temligen långt från bygd och vatten, men vanligen på sådane ställen, der man utan alltför lång transport kunnat erhålla det svårforlade materialet. Alltid byggda i norr och söder, men med någon - stundom ganska stark dragning åt öster och vester är deras längd från 12 till 18 fot (~3,5–5,3 m), bredden omkring 4 fot (~1,2 m) och höjden 1,2 à 3 fot (~0,3–0,9 m) öfver den stundom ättehögslika men låga bädd af småsten och grus eller blott det sednare, hvaraf de omgifvas"* (Djurklou 1868:VIII f). Djurklou räknar till 56 hållkistor i landskapet och noterar att de *".... alla äro ytterst illa medfarna..."* (a.a. s. IX). Djurklou fick stor hjälp i sitt arbete genom att han av J.W. Alsterlund blev uppmärksam på Anders Lignells efterlämnade manuskript (Nygren 1919:94). Det är genom Djurklous systematiska bearbetning av Lignells materialinsamling som detta material blir användbart, något som t.ex. Oscar Montelius utnyttjar i sin omfattande artikel 1873 om *"Bronsåldern i norra och mellersta Sverige"* (Montelius 1873:369ff) och i hans översikter av megalitgravar (Montelius 1905:180ff). Djurklou får däremot inte se sin reseberättelse tryckt, hans intresse riktas istället mer mot sin födelseprovins Närke och annan verksamhet. Djurklous berättelse trycks något omarbetad först 1954 och 1956 (Djurklou 1956).

2.4 Professionell arkeologi 1900–1950

Genom universitetsutbildningen i arkeologi vid Uppsala universitet under senare delen av 1800-talet, skapades en första generation akademiskt utbildade arkeologer. Dessförinnan hade den vetenskapliga arkeologins verksamhet mestadels varit förlagd till museiinstitutioner. Utbildningen fick de verksamma inom museerna men även i viss mån vid universiteten där ämnet kunde ingå som en del av historieämnet. Det var i museiinstitutionerna som den typologiska metoden utvecklades genom studiet och ordnandet av föremålssamlingar. Typologiska serier och kronologiska ramverk för att kunna tidfästa olika fynd sågs som ett huvudmål för fornsaksforskningen (Gräslund 1974).

Sekelskiftets nationella strömningar över stora delar av Europa gav förutsättningar för en annan slags arkeologi, där föremålen i första hand knöts till rummet i en bebyggelsegeografi. Denna strömning blev särskilt framträdande som ett led i formerandet av relativt nya nationsbildningar som Norge och Tyskland. Arkeologin blev ett hjälpmedel vid skapandet av nationella identiteter, genom att man kopplade förhistoriska fynd till såväl ett landområde som vad som uppfattades som ett nu levande folk. På detta vis försökte man legitimera nationella statsbildningar. I Tyskland blev Gustaf Kossinna (1858–1931) en efterhand allt mer extrem företrädare för denna slags bebyggelsearkeologi (Baudou 1999:121). Kossinnas syn uttrycks t.ex. i *"Die deutsche Vorgeschichte: Eine hervorragend nationale Wissenschaft"* från 1912. Något senare skapade A.W. Brøgger i Norge en mer moderat om än inte mindre nationalistisk arkeologi (Prescott 1994:95, Baudou 1999:126f). Brøgger utvecklade en egen och självständig syn på norsk arkeologi vilket framförallt märks på 1920-talet (Brøgger 1925). Kanske kan man hävda, att det är han som mer definitivt formulerar en nationell norsk arkeologi (Heimann 2001:41). Han gör det i linje med tidsperiodens mer allmänna idéströmningar där folket och dess karaktär i både fysisk och andlig mening blev viktiga begrepp för förståelsen av vad man uppfattade som nationens rötter och tillblivelse. Som en del av samma tidsanda framträdde den unge Lundadocenten Knut Stjerna (1874–1909) under 1900-talets första decennium med en radikal bebyggelse-arkeologisk inriktning. Oscar Almgren såg Kossinna som en föregångare för Stjerna vad

gäller hans metod men det anses osäkert om Stjerna medvetet har övertagit delar av Kossinnas teorier (Baudou 1999:122). Även påverkan från kvartärgeologiska arbeten kan spåras hos Stjerna. Idéhistorikern Christer Nordlund anser att ”*det var Hollender-Brøggers 'arkeologiska geografi' som utgjorde förebilden*” för Stjerna även om denne inte själv använde sig av beteckningen (Nordlund 2001:241). Stjernas avhandling från 1905, ”Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern”, har ansetts som banbrytande (Nerman 1965:222). Utnämnd till docent i Uppsala universitet hösten 1905 lyckades han under endast två års tid, mellan åren 1907–1909, skapa ett forskarseminarium som fick stort inflytande inom svensk arkeologi (Baudou 1999:123). Genom Ernst Nygrens medverkan vid seminariet fick den även stor betydelse för värmländsk arkeologi.

På det lokala planet medförde sekelskiftet förändringar. Efter biskop Rundgrens död 1906 fick Fornminnesföreningen läroverkets rektor doktor Axel Dahlman som ny ordförande vilket ledde till ökad aktivitet. Även intendenten hade bytts ut då Åström hade insjuknat och efterträddes av pastorsadjunkten (sedermera domprost i Karlstad) C.V. Bromander (1865–1963). Museet blev nu i viss grad moderniserat efter vad Bromander själv berättar: ”*museirummet hade så småningom blivit allt bättre fyllt. Efter 30 års användning behövde det bli uppsnyggt och skåp och lådor målade, varför dessa måste tömmas. ... så blev den nye intendentens första uppgift att taga hand om de tömda skåpens innehåll och att ånyo ordna museet, och detta blev sedermera under hela hans tid nästan hans huvudsakliga göromål...*” (Bromander 1919:53f). Museet hölls nu öppet regelbundet för allmänheten. Från 1905 började man utge årsskriften ’Värmland förr och nu’ och startade samtidigt en insamling till en byggnadsfond för att kunna ge samlingarna en egen museibygnad.

Museets och föreningens insamlingsområden utökades nu även till att i viss mån innefatta konst och folklore. Den naturhistoriska samlingen hade sina rötter i läroverkets naturaliesamling som grundades redan 1759 medan fornsakerna först hade tillkommit genom Lignells donation 1839. Fornfynden blev under 1800-talets slut ett allt viktigare samlarområde (om man i begreppet inkluderar diverse mynt och medaljer uppgick antalet fornfynd 1905 till över 2000 och deras katalog blev samma år första numret av årsskriften). Fastän bokhandlare Anders Jeurling redan 1882 hade väckt tanken om att samla även ”*etnografiska föremål - även från nutiden - vilka i en framtid skola belysa nutida förhållanden*” så hade detta inte gjorts mer än undantagsvis. Nu utökades museet med en avdelning om den ”*utdöende finska kulturen*” som hade insamlats i norra Värmland av filosofie kandidaten Nils Keyland på föreningens uppdrag (Bromander 1919:55f).

Museet i Karlstad fick från 1905 inte längre plats i skolbyggnaden utan fick tillfälliga lokaler på övre våningen i komministergården tills den kulturhistoriska samlingen kunde återflytta till ”*fem rum i gamla gymnasiehuset*” 1913 (a.a. sid. 59). Att samlingarna ofta flyttades innan en mer permanent byggnad kunde åstadkommas var inte ovanligt för många regionmuseer (Arcadius 1997:117). Bromander satsade som intendent allt på att samla in fler föremål, föremålen dokumentation var däremot inte lika viktig ansåg han. Det gällde, ansåg han, att få in flest möjliga föremål innan det var för sent. Hans ”*strävan gick därför huvudsakligen ut på att samla, medan något fanns att samla. Katalogisering och beskrivning kan ske när som helst, blott man har något att katalogisera*” skriver han om sin egen verksamhet kanske till viss del i försvar mot eftervärldens kritik då han också säger att ”*Intendenten (alltså han själv, min anm.) hade visserligen önskat att upprätta en ny katalog över samlingen och beskriva den, men fick därtill icke tillfälle, allraminst då han under de sista 7 åren bodde i Ölme (han blev kyrkoherde i Ölme, min anm.), 3 mil från staden. Under museets raska tillväxt skulle en sådan även hava blivit föråldrad*” (Bromander 1919:59). Bromander försökte även systematiskt samla in stenåldersföremål genom att när han talade om ”*Värmlands förhistoriska tid*” vid ”populära

föreläsningar” ute i bygderna försöka antingen köpa eller som gåva erhålla åhörarnas eventuella fynd vilket inte sällan lyckades (a.a. s. 59).

Fornfynden spelade en viktig roll för museet under dess tillkomstperiod. Insamlandet gjordes inte endast för att få större kunskap om landskapet utan det var som om museet och landskapet deltog i en informell tävlan där det gällde att hävda sig med de finaste fynden om vilket Bromander själv vittnar: *”Museet är ju endast ett anspråkslöst landsortsmuseum, men sådant det nu befinnes torde det ingalunda vara det minsta uti Svea städer. Många av dess föremål äro så vackra och dyrbara, att knappast Nationalmuseet äger bättre av samma slag - riktiga praktexemplar. Vi vilja t.ex. nämna en stor slåtslipad flintyxa, som mäter ej mindre än 43 centimeter i längd. En annan stenysa med skafthål, funnen å Olsäters ägor i Nors socken, är särdeles smakfull och så väl arbetad som om den vore gjuten. En stenysa från Säldebråten i Frykerud är såsom svartpolerad. Flera vackra arktiska fornsaker finnas, och den dyrbara bronsringen från Fryksände prästgård är förut nämnd* (a.a. sid. 61). Bromander efterträddes 1914 som oavlönad intendent av lektorn och kyrkoherden John Börjesson. 1917 bildades Föreningen Värmlands läns museum ”med syfte att söka åstadkomma ett konstmuseum”. 1925 slogs denna förening samman med den äldre fornminnesföreningen till Värmlands fornminnes- och museiförening. Samtidigt bildades en särskild förening, ”Värmlands naturhistoriska förening”, som tog över de naturhistoriska samlingarna. Genom tillskott från statliga lotterimedel och från den lokala byggnadsfonden kunde en ny museibyggnad för en total kostnad av 301 573:54 kr uppföras (Kjellin 1947:315). Museet med såväl konst- som kulturhistoriska utställningar invigdes 1929. Året innan (1928) hade museet för första gången fått en avlönad intendent i professor Helge Kjellin (Kjellin 1941:51ff).

De olika intressena för ett museum i Karlstad hade under åren bildat olika allianser. Från början var det läroverkets behov av exempelsamlingar för sin undervisning i naturämnen som gav upphov till naturaliekabinettet 1759. De kulturhistoriska intressena, speciellt vad gäller den äldre historien, blev dock efterhand allt starkare, inte minst genom Lignells donation 1839. Under senare delen av 1800-talet väcktes ett intresse för den mer samtida kulturhistorien inte minst på grund av att den bortdöende ”exotiska” finnkulturen i norra Värmland blev uppmärksammas även från nationella museiinstitutioner. Värmland blev vid sekelskiftet även känt genom flera konstnärer som verkade här, t.ex. Christian Eriksson, Fritz Lindström, Gustav och Maja Fjaestad och Björn Ahlgrensson. Under tidigt 1900-tal blev intresset för den regionala konsten allt starkare och troligen var det tack vare dessa krafter som museiplanerna slutligen kunde förverkligas. Museet skulle nu spegla fler insamlingsområden och ges en bredare inriktning. Lokala banker och Värmländska storföretag som Uddeholm gav aktivt stöd för förverkligandet av en kulturinstitution med stort symbolvärde. I den närmast arkaiska tempelliknande byggnaden med sina stora örnar på taket gavs det lokala museets betydelse för regionen ett starkt arkitektoniskt uttryck av arkitekten Cyrillus Johansson. Konsten och kulturhistorien blev viktiga ingredienser i landskapets institutionalisering och i manifesterandet av Värmland som region.

Museiplaner och fornminnesintresset var dock inte enbart koncentrerade till Karlstad. Tvärtom så fanns både museiplaner och föreningsverksamhet tidigt i såväl Kristinehamn och Arvika. Dessutom startades ett antal fornminnesföreningar varav ”Västra Värmlands Fornminnesförening” var den viktigaste. Den grundades i Arvika 1904 av den initiativrike men inte oomstridde handlanden Anders Gustaf Hedenskog (1873–1941). Bland aktiva i föreningen märktes samlaren av fornfynd majoren N.J. Nordenfelt (Rundkvist 1939:1). Hedenskog var den drivande i föreningen och var föreningens intendent från föreningens början tills sin död (Rundkvist 1944:6).

För Värmland kom en större bearbetning av landskapets stenålder först att genomföras av Ernst Nygren (1889–1968). Hans genomgång från 1914 "Värmländsk stenålder" är ett verk i serien landskapsvisa översikter initierade av Knut Stjerna 1907. Ernst Nygren är för eftervärlden mest förknippad med sin yrkeskarriär som arkivarie och expert på handskrifter från svensk medeltid (Andersson 1969:91f). Hans insatser som arkeolog har dock fått stor betydelse för förståelsen av regionens stenålder.

Ernst Nygren föddes i Karlstad och tog studentexamen vid stadens högre allmänna läroverk den 6 juni 1907. Det var när Nygren under höstterminen 1909 läste nordisk fornkunskap i Uppsala som han blev delaktig i sin lärare docent Knut Stjernas stora landskapsgeografiska projekt om Sveriges äldsta bebyggelse. Vid sitt sedermera så berömda seminarium tilldelades studenterna var sitt landskap som skulle kartläggas beträffande bland annat fornfynd, fasta fornlämningar och geografiska förhållanden under stenålderns tidsskede (Nerman 1965:225). Olika influenser till Stjernas storslagna bebyggelsearkeologiska projekt har redan berörts. Sune Lindqvist anger att Stjerna var påverkad av den norske arkeologen A.W. Brøgger, seminarieriet "inleddes nämligen med ett av Nils Lithberg anhållet seminarieföredrag, vari ett försök gjorts att på gotländskt material anlägga geografiska synpunkter med Brøggers Studier 1904 som förebild" (Lindqvist 1952:84). Brøggers skrev sitt första publicerade verk "Øxer av Nøstvedttypen. Bidrag til kundskaben om ældre norsk stenalder" 1904–5 och boken gavs ut i april 1905, samma år som Brøgger i oktober fyllde 21. Den fick ett stort genomslag och blev på många sätt banbrytande i synen på norsk äldre stenålder. Men den har knappast utgjort någon direkt förebild för Stjernas bebyggelsearkeologiska projekt. Helt klart är dock att Brøgger hade likartade planer som Stjerna, målmedvetet publicerade han åren efter 1905 en stor mängd arbeten efter en plan att gå igenom Norges stenålder (Brøgger 1905:1). En annan likhet är till exempel vilken vikt som lades vid geologiska faktorer som strandlinjeförändringar. För Brøgger som bland annat genom sin far W.C. Brøgger, professor i geologi, hade en kvartär-geologisk bakgrund blev jämförelsen av det arkeologiska materialet i förhållande till forntida strandlinjer ett centralt studietema.

Strax före sin död den 15 november 1909 värvade Stjerna den 21 år gamle studenten Ernst Nygren från Karlstad att behandla landskapet Värmland. För värmlänningen Nygren, som redan under sin skoltid i Karlstad hade varit fascinerad av Värmlands historia, var valet av landskap givet. Arbetet blev dock genom Knut Stjernas tidiga bortgång försenat och Nygren utgav sitt arbete om Värmlands stenålder omfattande 120 sidor först 1914. Nygrens handledare blev istället huvudsakligen docenten (och från 1913 professor) Oscar Almgren. Att Nygrens arbete är starkt påverkat av de ramar som Stjerna hade givit samt av de andra seminariedeltagarnas resultat visar bevarade arkivhandlingar. Nygrens anteckningar från sin studietid finns till viss del kvar i Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) vid Riksantikvarieämbetet. Här kan ibland Nygrens olika influenser spåras samt hur Almgren förgäves försöker få honom att utvidga sina studier till även omfatta bronsåldern. På ett litet, cirka 12x15 cm, brunt kuvert med fadern fältintendenten O.E. Nygrens namn påtryckt finns en minnesanteckning med rubriken "Samtal med doc. Almgren 8/3" (utan årtal, troligen 1914). Nygren dokumenterar, med ibland svåräst handstil, hur hans handledare försöker styra arbetet (figur 2.3.).

Nygren nämner i sina anteckningar namn som Djurklou, Sahlström, Lindqvist och Högbom. Djurklous manuskript från sin antikvariska resa i Värmland var inte tryckt men väl känd genom att det refererats i Oscar Montelius arbete "Bronsåldern i norra och mellersta Sverige" (Montelius 1873). Sahlström och Lindqvist var två av Stjernas övriga seminariedeltagare. Karl Esaias Sahlström arbetade med landskapet Västergötland och utgav 1915 "Om Västergötlands stenåldersbebyggelse". Sune Lindqvist publicerade sitt arbete om Närke "Från Nerikes sten- och bronsålder" redan 1912.

Även andra än de deltagande studenterna kunde vara med på seminarierna som t.ex. geologiprofessorn Arvid Högbom (1857–1940), men det är oklart till vilken av Högboms undersökningar som Nygren refererar (Nerman 1965:225). Högboms vetenskapliga inriktning var just landhöjningsproblematiken och ansågs vara en av Sveriges ledande kvartärgeologer.

”Uppsats av Montelius i A.T. III bd (?) ang. bronsåldersfynd i Vrml. Förslag att jag skulle även ta bronsåldern samt utarbeta översikt av stenkumlen enl. Djurclou. Sahlströms undersökningar ge vid handen att älsta bebyggelsen invid Venern med grönstensyxor av Hästefjordstyp och trindyxor. Sedan en flintkultur över Falbygden.

Lindqvists uppsats över Nerike av stort intresse på grund av de markerade nivåförändringarne.

Ganska mycket skiffersaker i Vrml

Undersöka av Lindqvist anf. vilka möjlighet av ett skifferbrott vid Grythyttedhed föreligger.

I Arvika en stenkista samt ett vackert bronsföremål att märka.

Högboms undersökning om stå kommer

Just inga geologiska förskjutningar”

Figur 2.3. Handskriven minnesanteckning av Ernst Nygren med rubriken ”Samtal med doc. Almgren 8/3” (utan årtal, troligen 1914), i Ernst Nygrens arkiv, ATA.

Som professor i Uppsala mellan 1897–1922 utgav han bland annat 1920 ett dåtida standardverk som ”Nivåförändringar i Norden”, men skrev även om kulturhistoria och var bland annat god vän med såväl Oscar Montelius, Hans Hildebrand som Hjalmar Stolpe (Nordlund 2001:100). Högbom hade även medverkat med det geologiska avsnittet i det topografiska bokverket ”Uppland. Skildring af land och folk” från 1908 där även Bernhard Salin hade skrivit om landskapets äldsta stenåldersbebyggelse (Nordlund 2001:241).

Nygrens anteckning saknar årtal men eftersom han nämner Lindqvists ”uppsats över Nerike” så måste den ha kommit till efter 1912. Nygren skriver själv i augusti 1914 i sitt förord till ”Värmlands stenålder” om hur han ”genom examensarbete och andra studier” inte hade hunnit fullfölja den uppgift han fått att utföra av Knut Stjerna: ”Först på nyåret 1913 kunde jag alltså skrida till de ganska tidsödande förarbetena att förteckna de olika museernas fornsaksförråd, och i innev. februari månad var jag i tillfälle att inför det av prof. Almgren ledda arkeologiska seminariet i Upsala framlägga fyndkartorna samt de första preliminära resultaten” (Nygren 1914:15). Med all sannolikhet skrevs anteckningen den 6 mars 1914, efter att Nygren haft sitt seminarium och inför revideringen i samband med materialets tryckning.

Av anteckningen att döma har en synpunkt på hans arbete gällt bristen på geologiska nivåberäkningar. Dessa ansågs viktiga för möjligheten att kronologiskt kunna skikta det arkeologiska materialet och hade använts av geologer som Gerhard de Geer i ”Om Skandinaviens geografiska utveckling efter istiden”

från 1896, Arthur Hollenders licentiatavhandling ”Om Sveriges nivåförändringar efter människans invandring” från 1901 och Waldemar Christopher Brøggers ”Strandliniens beliggenhed under stenalderen i det sydøstlige Norge” från 1905 samt av arkeologer som Bernhard Salin i verket om ”Uppland” 1905 (Nerman 1965:224, Nordlund 2001) och Anton Wilhelm Brøggers arbeten från 1905 och 1906.

Nygrens arbete är genom sin systematik och grundliga genomgång än idag användbart vid stenåldersstudier om Värmland. Nygren går i princip igenom allt då känt material från landskapets stenålder i regionens museisamlingar såväl som i Statens Historiska Museum. Genom spridningskartor av fynd och fornlämningar tecknar han en översiktsbild av den första kolonisationen och övergången till odling och boskapsskötsel. I sitt arbete inkluderar och trycker han även N.G. Djurklous resebeskrivningar av värmländska fornyfynd från 1867.

1917 gav Ernst Nygren återigen ut en landskapsöversikt för Värmland och nu för hela förhistorien. Antalet hällkistor beräknade han till 70 stycken och han ansåg hällkistorna som de ”säkraste bevis på en fast bosatt och åkerbrukande befolkning” (Nygren 1917:127). Detta till trots så visade båda hans arbeten först och främst en bristande överensstämmelse mellan utbredningen av kända gravar och lösfynd. De senneolitiska lösfynden av t.ex. skafthålsyxor och dolkar har en vida större spridning i landskapet än hällkistorna, som endast förekommer i de västra delarna. Lösfyndens utbredning följer tydligt sjösystemen och älvdalarna över hela landskapet (Nygren 1914:57).

Vid fältarbeten i Värmland sommaren 1915 antecknade antikvarien Ture J. Arne uppgifter om värmländska hällkistor som han publicerade några år därefter (Arne 1921). Han redogör kortfattat för tre nyupptäckta hällkistor i Södra Ny socken samt två i By socken. Han genomförde även en arkeologisk undersökning av en av de senare, hällkistan i Sund, By socken. Det är den första sakkunnigt utförda undersökningen av en hällkista i Värmland och genomfördes av Arne tillsammans med Lennart von Post. Hällkistan var 4,5 x 1,5 m stor och omgavs av ett lågt röse på cirka 8 m diameter. Fynden bestod av ett trettiotal keramikbitar av grått magrat och hårdbränt gods samt en ”liten långsträckt hjärtformig pilspets av flinta” förutom några kvartsbitar och kol (Arne 1921:2f). Konstruktionsmässigt var hällkistan starkt skadad och flera hällar fattades men Arne kunde ändå konstatera att kistan hade en avsmalnande form. Arne noterar också att ”den södra gavelhällen saknas i regel i de värmländska hällkistorna” vilket även gällde den undersökta graven (Arne 1921:4).

En annan av Stjernas elever, Uppsalaarkeologen Nils Åberg (1888–1957), undersökte två hällkistor i Trankils socken i maj 1918. Åberg var i Lennartsfors på ett privat besök hos sin jämgamla kusin, den blivande bruksdisponenten Lennart Biesèrt (1888–1959). Såväl Åberg som Biesèrt hade läst i Uppsala under 1900-talets första decennium. Som nära vänner hade Nils Åberg närvarit vid kusinens bröllop två år dessförinnan. Vid Åbergs besök i Värmland 1918 var han sedan tre år docent vid Uppsala universitet. Som arkeolog var han specialiserad på stenåldern och sammanfattade samma år sina forskningar i sitt stora verk ”Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit”. Undersökningarna i västra Värmland blev märkligt blygsam i ljuset av hans personliga bindningar till trakten och hans i övrigt framstående forskning. Man kan tycka att hällkistorna skulle ha väckt Åbergs intresse och engagemang mer än de tycks ha gjort. Utifrån hans kortfattade och impressionistiskt hållna rapport registrerar han fem hällkistor varav han gräver i de två (RAÄ 59 och 71) som ligger närmast bruksherrgården men utan att göra några fynd. Rapporten saknar även nästan helt andra iakttagelser om till exempel konstruktionsdetaljer och hällkistornas läge i terrängen. Åberg gör ett besök på Gåsön i sjön Stora Le där han gör en uppmätning av hällkistan (RAÄ 68) men utan att notera hällkistans märkliga placering (Åberg 1918).

Ingemar Atterman genomförde åtskilliga undersökningar under mellankrigstiden av fornlämningar i Värmland. Även om järnåldern var hans främsta intresse så berörde han stenåldern utförligt i flera artiklar och företog flera undersökningar av hällkistor i landskapet (Atterman 1936, 1941). Han understryker hällkistan som exempel på kontakterna söder- och västerut och underströk även hällkistan som indikation på bofasthet (Atterman 1941:82). Han undersökte 1935 en 4,8 m lång hällkista i Norra Ed i Kila socken. Graven som enligt rapporten var "helt fristående" innehöll flera fynd, bland annat av "2 pilspetsar av kvartsit, urnupen bas" och "2 små skivskrapor" (Atterman 1935). Vid Hällsbäck i Gillberga socken, undersökte han 1942 en cirka 3 m lång och av markarbete delvis förstörd hällkista. Bland fynden där kan nämnas 2 skifferhängen och 2 pilspetsar av flinta med urnupen bas samt två skenben från människa i norra delen av kistan vilket tolkades som en gravläggning med huvudet i söder (Atterman 1942).

I kapitel 5 som behandlar hällkistorna, kommer det bli anledning att återkomma till de olika undersökningarna av landskapets hällkistor. Här ska endast noteras att det under 1900-talets första hälft genomfördes en rad mindre undersökningar. På initiativ av Arne (se Arne 1927) restaurerades 1930 till exempel en hällkista i Källås, Gillberga socken av riksantikvarieämbetets ombud Thorsten Eriksson. En tjocknackig bergartsyxa påträffades i hällkistans röse (Eriksson 1934).

Redaktören Ivan Schyman beskriver kända hällkistor och lösfynd från Värmlandsnäs i ett verk utgivet i två delar (Schyman 1954 och 1958). Han uppger att en "bladformig" pilspets av flinta ska ha påträffats i Krokstad, By socken (Schyman 1958:64f). Mer uppseendeväckande är ett nu förkommet fynd av en "dödska" på platsen för en borttagen hällkista i Västra Uggelsäter i Huggenäs socken. Från samma socken ska ett bränt "skaft till en flintdolk" ha påträffats i en hällkista i Östra Uggelsäter (Schyman 1958:68).

2.5 Institutionell arkeologi, efter 1950

Inom kulturmiljövården präglas den senare delen av 1900-talet av en ökande grad av institutionalisering. Landsantikvarieorganisationen etablerades genom statsbidrag visserligen redan på 1930-talet över hela landet men arkeologin kom att spela en blygsam roll i Värmland under de första decennierna (Arcadius 1997). Helge Kjellin (1885–1984) hade som förste landsantikvarie satsat på att etablera museet som kulturinstitution och att få till stånd en fungerande utställningsverksamhet i Karlstad. Först efter andra världskriget och med den nytillträdde Gösta von Schultz som landsantikvarie 1950 blev museet mer synligt utanför Karlstad och verksamheten breddades med en ökad betoning på bland annat industrihistoria. Inom kulturmiljövården fick museet förstärkning på personalsidan bland annat med en amanuensis, vars innehavare ofta var arkeologiutbildade.

Kulturmiljövården var dock långt fram på 1970-talet i hög grad centralstyrd genom riksantikvarieämbetet i Stockholm. Som en följd av den nya kulturmiljölagsstiftningen 1977 inrättades länsantikvarietjänster på landets länsstyrelser med syfte att integrera kulturmiljövården i samhällsplaneringen. Samtidigt innebar reformen i viss mån en försvagning av länsmuseum inom länets kulturmiljövård eftersom man nu mer fick fungera som rådgivare och opinionsbildare. Länsantikvarien fick som handläggare av kulturminneslagen mer att säga till i kulturmiljöfrågor än landsantikvarien. Den senares titel övergick följdriktigt allt oftare till länsmuseumschef. Men sett ur länsperspektiv innebar dock reformen att kulturmiljöfrågor lyftes fram inom regionen mycket mer än tidigare då besluten togs

av riksantikvarieämbetet i Stockholm. I Värmland fick dock reformen något olyckliga konsekvenser för museet i och med att dess arkeolog Hasse Olsson blev utnämnd till länsantikvarie och flyttade över till länsstyrelsen utan att få någon ersättare.

Förhållandevis lite forskning om värmländsk stenålder har gjorts sedan Ernst Nygren 1914 skrev sin bok "Värmländsk stenålder". Av viktigare stenåldersundersökningar kan nämnas att en tämligen välbevarad hällkista i Sillebotten, Silleruds socken undersöktes av Värmlands museum 1953 genom Gilbert Svensson (anställd som amanuens 1950–1961). Hällkistan hade varit utsatt för rovgrävning varvid undersökningen fick karaktären av efterundersökning. Hällkistan var endast 2,8 m lång och omgiven av ett 0,5 m högt röse. Bland fynden kan nämnas en skafthålsyx och två lancettformiga flintdolkar och dessutom ett 15-tal benskrivor (Svensson 1953). Enligt Svensson skulle fornsakernas läge tyda på minst två gravläggningar (Svensson 1957:20).

I Nordvärmland genomförde riksantikvarieämbetet två undersökningar av troliga senmesolitiska stenåldersboplatser 1957 och 1961. Undersökningarna gjordes på grund av vattenkraftverksutbyggnad i Klarälven. Karaktäristiskt för boplatserna är ett blandat redskapsmaterial. Förutom skrapor och avslag förekommer även handtagskärnor och mikrosån i flera olika råmaterial, såväl flinta, kvarts, kvartsit som porfyr förekommer. Även en trindyxa av grönsten påträffades. Boplatsernas materialsammansättning tyder ganska entydigt på en senmesolitisk datering (Röjder & Schedin 1998:15f).

Landskapet hade in på 1970-talet fortfarande ett rykte som ett tämligen obearbetat forskningsområde (Olsson 1972:9). Förutom att värmländsk stenålder nämns i ett fåtal artiklar av t.ex. T.J. Arne (Arne 1921) och I. Atterman (Atterman 1936 och 1941 samt i Kjellin 1941) var det Hasse Olsson som 1972 mer initierat tog upp och diskuterar problem i landskapets stenålder. Han genomför flera viktiga undersökningar men den främsta insatsen gäller den äldre stenåldern och undersökningen av den senmesolitiska boplatserna vid Labacka vid sjön Skagern (Olsson 1972:12ff). Av de här nämnda var endast Kjellin och Olsson professionellt knutna någon längre tid till landskapet. Kjellin var Värmlands museums förste chef och var först och främst konstvetare till professionen. Hans arkeologiska bidrag har främst samband med jubileumsutställningen vid museets 100-års firande 1939 och hans artikel i den till denna tillhöriga jubileumsskriften. Här ger han en översiktlig presentation av Värmlands bebyggelsehistoria. En närmare granskning visar dock att den förhistoriska delen i stora delar bygger på Ingemar Attermans utställningstexter. Atterman hade haft ansvaret för utställningens arkeologiska del (Kjellin 1941:144). Kjellins övriga arkeologiska insats rör främst de medeltida kyrkorna i länet.

Hasse Olsson började som antikvarie vid Värmlands museum 1970 och blev 1976 länets förste länsantikvarie vid länsstyrelsen. Han var skolad vid Göteborgs arkeologiska museum och var präglad metodiskt därifrån med ett särskilt intresse för stenålderns arkeologi. Förutom att mer allmänt dra upp riktlinjerna för ett forskningsprogram kring Värmlands förhistoria så låg just hans främsta insats i hans undersökningar och inventeringar rörande stenåldersboplatser. Genom hans tidiga bortgång 1978 så kom dock få planer att helt slutföras.

Om forskningsinsatsen för stenåldern allmänt sett är mager så är detta något som i alldeles särskild hög grad gäller för den yngre stenåldern. Antalet undersökningar som berör denna period är fåtaliga, speciellt om man bortser från undersökningar av hällkistor. Den arkeologiska intensiteten avspeglar naturligtvis till viss del det svaga exploateringstrycket i landskapet men även till viss del andra faktorer. Både det faktum att Värmland industrialiserades och byggde upp sin infrastruktur under 1800-talets slut och att industrietableringarna var förhållandevis spridda i landskapet med tillsvarende svag urbanisering kan ha påverkat kulturmiljövårdens svaga fokusering på arkeologi. Men främst så är det

nog landskapets ovanligt starka traditioner kring järnet och skogen som gjort att förhistorien under lång tid nästan uppfattades som frånvarande i Värmland. Många människors uppfattning grundade sig på myter om en kolonisation av landskapet under sen järnålder respektive medeltid. Snorre Sturlassons skildring i Ynglingasagan om Olof Trätäljas kolonisation av ett närmast folktomt Värmland blev till sanning liksom att bergslagsbygden i princip var folktom innan medeltida bergsbönder började leta malm under tidig medeltid. Dessa föreställningar har även präglat kulturmiljövårdens prioriteringar och insatser då bruksmiljöer, finnkulturen och den historiska bondekulturen har setts som det viktigaste i det värmländska kulturarvet. Som exempel saknade Värmlands museum under många år arkeologisk kompetens och gjorde endast spridda och ganska tillfälliga forskningsinsatser inom förhistoriska epoker. De som ändå gjordes var ofta initierade på den lokala nivån eller från centralt håll genom riksantikvarieämbetet. Det arkeologiska intresset varierade ju också kraftigt mellan olika delar av landskapet. På vissa håll, till exempel kring Glafs fjorden och Värmlandsnäs, kunde lokala intressen initiera inventeringar och undersökningar med arkeologiska frågeställningar, ofta i samband med utgivandet av hembygdsböcker.

I forskningsprojektet ”Frågetecken i värmländsk stenålder” som Hans Olsson initierade 1973 var stenålderns boplatssproblematik ett prioriterat tema. Både boplatinventeringar, till exempel utefter Klarälven, och flera provundersökningar genomfördes. Den mest givande undersökningen berörde en lokal i Mellerudstorp (RAÄ nr 65) i Nors socken. Här genomförde Olsson 1972 en undersökning av en förmodad senneolitisk boplat. Boplaten låg vid sydsidan av en grusås där tre härdar och några eventuella stolphål kunde dokumenteras. Av fynden kan nämnas en ”parallellbearbetad” pilspets av flinta, en spånskrapa och ett keramikfragment (Värmlands museums arkiv).

Vissa av idéerna i 1970-talets forskningsprojekt har ånyo tagits upp i läns museets kunskapsprogram från 1999 (Röjder & Schedin 1999). Men av nästan 400 redovisade arkeologiska undersökningar i Värmland till och med 1998 har endast en handfull berört yngre stenålder (a.a. sid. 11f). Några få exploateringsundersökningar under senare år har inte kunnat förändra denna situation i någon högre grad.

Bland dessa kan nämnas undersökningen 1995 av en boplatlämning från yngre stenålder i Grava socken (RAÄ 104) utanför Karlstad och en förundersökning av en boplat i Gräsmark socken 1992 (RAÄ 233) (Röjder & Schedin 1999). Knappast några resultat har kunnat belysa till exempel boplaternas karaktär eller rumsliga organisation. Ett förhållandevis stort antal undersökningar av fångstgropssystem har givit åtminstone två dateringar från yngre stenålder av denna fornlämningskategori. Från Södra Finnskoga och Dalby socknar i norra Värmland finns dateringar som ligger inom perioden 3000–1800 före vår tideräkning (Svensson 1998:78). Undersökningarna i norra delen av Värmland antyder att vi här har att göra med andra kulturgrupper som är samtida med yngre stenålderns kulturgrupper i södra delen av Värmland, även om ett sådant synsätt har ifrågasatts (Svensson 1998:45). Troligen ser vi i Nordvärmland andra kulturella traditioner som avspeglar andra former av näringar, social struktur, kontaktvägar och landskapsorganisation. Sannolikt är dessa grupper snarlika de vi finner i södra Norrlands inland och i Älvdalen i Dalarna. I nuläget kan vi endast konstatera att de materiella spåren av främst lösfynd visar på att det har förekommit en interaktion mellan de olika neolitiska grupperna⁴ inom nuvarande Värmland. Hur denna interaktion har gått till och vilken karaktär den har haft är det dock svårt att uttala sig om. I västra Värmland och då främst i den del som berörs av denna undersökning ser vi spår av kontaktvägar minst lika mycket åt väst (mot Norge) som åt nord. Huvudintrycket av en analys av råvarutillgång och föremålens formelement är dock att de viktigaste kontaktytorna har varit åt söder och sydväst. I sydvästra Värmland utgör de nord-sydliga sjösystemen naturliga kommunikationsvägar.

Under senare år har antalet undersökningar i Värmland tilltagit. Dessa undersökningar (framförallt från tiden efter 1990) kommer att diskuteras nedan i kapitel III och V i den mån de är relevanta för avhandlingens tema.

2.6 Sammanfattning

Synen på den värmländska stenåldern har växt fram parallellt med och ofta passivt reflekterande den allmänna synen inom svensk arkeologi. Den antikvariska verksamheten har överlag präglats av låg aktivitet och med endast ett fåtal individuella insatser. Erik Fernow (1735–1791) vars arbete från 1700-talets mitt framstår som resultatet av ett egensinnigt livsverk, unik för länet. Han hade flera samtida förebilder i andra delar av landet och de var alla präglade av upplysningstidens historisk-geografiskt inriktade ambitioner. Före 1850 var det prästerna, ofta utbildade i Lund och präglade av lärdomsstadens historieintresse, som var fornstudiets banerförare i landskapet. En präst som fick stor betydelse under detta skede var Anders Lignell (1787–1863) även om hans manuskript om Värmland aldrig trycktes. Hans insatser bidrog bland annat 1839 till grundande av det nuvarande länsmuseum för Värmland i Karlstad. Lignells arbeten utnyttjades av Nils Gabriel Djurklou (1829–1904) som 1866–67 genomförde den första professionella dokumentationen av värmländskt material från förhistoria och medeltid.

Med Knut Stiernas bebyggelsearkeologiska seminarium 1907–1909 i Uppsala initierades den första arkeologiska studien av värmländsk stenålder. Det var Ernst Nygren (1889–1968) som 1914 gav ut *Värmlands stenålder*, som var en genomgång av stenåldersfynden i museer och större privatsamlingar.

Uppbyggnaden av institutionella aktörer inom regionen har först i sen modern tid givit ett genomslag i en aktiv kunskapsuppbyggnad. Museiverksamheten i länet har varit blygsam, endast museet i Karlstad har periodvis utövat någon professionell arkeologisk verksamhet och då i begränsad skala jämfört med andra regioner. Istället har arkeologer som T.J. Arne och Ingemar Atterman från Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum tillsammans med Ernst Nygrens arbete skapat huvuddelen av den arkeologiska kunskapsmassan för länet. Samtliga av dessa arbeten har präglats av en evolutionär och typologiskt färgad grundsyn även om inslag av bebyggelsegeografi enligt Knut Stjernas modell också märks.

Genom Hasse Olsson, först som arkeolog vid länsmuseum från 1970 och sedermera länsantikvarie vid länsstyrelsen, började en mer varaktig institutionell arkeologisk verksamhet att byggas upp i länet. En verksamhet som först under 1990-talet fick en fastare organisatorisk struktur. Idag finns flera aktörer på den arkeologiska arenan i Värmland. Förutom länsmuseum, Värmlands museum, och länsstyrelsen bedrivs arkeologi även av Skogsvårdsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet.

I kapitlet har jag både försökt skildra den värmländska forskningshistorien vad gäller stenåldersforskning i stora drag och visa på några faktorer i det arkeologiska källmaterialets formationsprocess. Flera exempel har lyfts fram på att den arkeologiska forskningsprocessen trots allt är ganska omfattande och komplex även om den bärs upp av tämligen få individer. Skildringen har gått från generella beskrivningar inom ramen för en ganska godtyckligt skapad periodindelning till en mer detaljerad redogörelse av vissa av 1900-talets undersökningar. Sammantaget kan man konstatera att trots att Värmland relativt blygsamt har berörts av det sena 1900-talets stora exploateringsvåg så finns det ändå ett arkeologiskt källmaterial som inte har utnyttjats fullt ut.

III. Spår av liv. Fynd från Värmland och kring Stora Le

Kapitlet inleds med en översiktlig analys av fyndmaterialet från värmländsk stenålder. Analysen bygger på uppgifter från tidigare studier av värmländskt lösfyndmaterial (Nygren 1914, Olsson 1973, Nilsson 1992). Utifrån det underlagsmaterial som finns kan analysen endast bli en grov fingervisning. Tyngdpunkten ligger på en kategorisering av det neolitiska materialet.

Fyndmaterialet från Nordmarks härad diskuteras därefter närmare och olika källkritiska problem berörs. I huvudsak kommer lösfynden och de undersökta boplatserna att presenteras och diskuteras var för sig. I slutet av kapitlet presenteras även några andra fornlämningskategorier i området; kvartsbrott och fasta fångstanläggningar. Sist görs ett försök till sammanfattning av fyndmaterialet och dess kunskapspotential.

3.1 Värmlands stenåldersfynd

Endast enstaka fynd från Värmland har kunnat härledas till perioder före senmesolitikum. Från tidigmesolitikum (före 9000 B.P.) har inga säkra fynd hittills säkert kunnat beläggas. Enstaka fynd av eventuella skiv- och kärnyxor har alla ifrågasatts (Olofsson & Olsson 1999:75). Till mellanmesolitisk tid (Sandarna-kultur, 9000–7200 B.P.) räknas till exempel fynd som Sandarnayxor, koniska mikrospånkärnor, hullingspetsar och olika typer av mikroliter (Sjögren 1991:18). Få av dessa har påträffats i Värmland även om det till exempel finns enstaka koniska mikrospånkärnor (Olofsson & Olsson 1999:76). Av bergart är skafthålsförsedda spetshackor, så kallade korphackor av bergart, kända samt åtskilliga trindyxor vilka båda i enstaka fall kan vara från mellanmesolitisk tid (Fredsjö 1953:149ff, Lindgren & Nordqvist 1997:57ff). Ett tiotal spetshackor har påträffats i Värmland, uppgifter om antalet varierar från 10 (Nygren 1914:75) till 19 (Nilsson 1992:15). Den år 1998 undersökta boplatserna RAÄ 18b vid Lidsbron i Sunnemo socken har i sina äldsta delar daterats till intervallet 8000–7000 BP (Olsson 2000:17) och verkar ha använts under övergången till senmesolitikum. Fyndmaterialet som även innehöll ett rikt benmaterial från bäver, älg och fisk har förhållandevis få identifierbara redskap. Dessa utgörs bland annat av 59 mikrospån med 4 övervägande fragmentariska mikrospånskärnor.

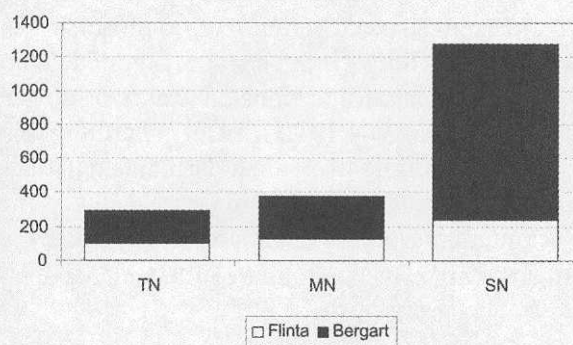
I övrigt märks några slipade sandstensplattor, skrapor och en stickel. Noterbart är att det saknas större redskap som yxor, vare sig hela eller som fragment (Olsson 2000:9ff).

Den övervägande delen av fynden från äldre stenåldern i Värmland härrör sannolikt från senmesolitikum (7200–5000 BP). Det lösfunna redskapsinventariet från denna period är dock inte alltför entydigt. Som ledartefakter räknas vanligen lihultyxor, trindyxor, handtagskärnor, kölskrapor och segmentknivar (Sjögren 1991:18). Generellt är mikrospåntekniken karaktäristisk för perioden medan däremot spridningsbilden för ledartefakterna varierar en del (Nordqvist 1997:43, Kindgren 1991:58). I Värmland finns ett antal exempel på fynd av mikrospå och mikrospånkärnor men mestadels från boplatstyr och mer sällan som enstaka fynd (Olofsson 1995:68, Olofsson & Olsson 1999:76). Av de boplatser som givit material från perioden kan framhållas Labackaboplatsen (RAÄ 16) vid sjön Skagern i Rudskoga socken (Olsson 1976, Kindgren 1991:48) och boplatserna vid Kvarnåsen (RAÄ 32) invid Klarälven i Norra Råda socken inte långt från Skymnäsforren i Klarälven (Olofsson & Olsson 1999:80ff). Karakteristiskt för Labackaboplatsen är dess stora andel av material i kambrisk flinta sannolikt hämtad från Kinnekulle (Kindgren 1991:48). Kvarnåsen är den fyndrikaste boplatserna i Värmland med över 2000 fynd tillverkade av en rad olika bergarter. Materialet, som är ytplockat, är till övervägande delen senmesolitiskt. Exempelvis har det påträffats en segmentkniv, yxfragment och mikrospå (Olofsson & Olsson 1999:82).

1914 redovisar Nygren (1914:76) 20 stycken upphittade lihultyxor och 111 trindyxor. Motsvarande siffror sjuttio år senare är betydligt högre. Enligt Andersson (1987) är över 90 lihultyxor och cirka 400 trindyxor kända från landskapet. De har mestadels påträffats i dess södra delar även om några undantag i Nordvärmland är kända (Andersson 1987). Några av dessa antagna yxor utgör dock endast uppgifter i olika museisamlingar samt några i privat ägo varav en del kan vara osäkra. I en genomgång av Nordeuropas trindyxor redovisas 86 kända trindyxor från Värmland (Hermansson & Welinder 1997:64). År 2002 fanns i Värmlands museums samling 21 lihultyxor och 66 trindyxor med säker härkomst. Därtill finns ett antal med osäker proveniens eller yxor som är från andra landskap¹. Fynden är gjorda nästan uteslutande intill vatten, kring Vänern liksom utmed de stora vattendragen i centrala delarna av landskapet. Utifrån uppgifter i Värmlands museums arkiv i början av 1990-talet har antalet trindyxor beräknats till 387 och lihultyxor till 92 (Nilsson 1992:15). Arkivuppgifterna ger en viss fingervisning av antal och utbredning men bör bedömas med viss försiktighet, till exempel ska två förmodade lihultyxor vara gjorda i flinta vilket inte är överensstämmande med lihultyxans gängse definition som ”grönstensyxa” (se t.ex. Nygren 1914:28ff, Fredsjö 1953:18ff, Lindgren & Nordqvist 1997:57ff). Än större osäkerhet råder för såväl trindyxornas definition som datering. Inom typbegreppet ’trindyxa’ verkar det inrymmas åtskilliga lokala varianter under en flera tusen år lång användningstid, från tidsperioden 8500–4000 BP (Hermansson & Welinder 1997:10f respektive 21f). Det verkar finnas regionala skillnader i användandet av trindyxor mellan västra och östra Sverige. I östra Sverige finns extremt tidiga strandlinjedateringar av grönstensavslag från yxor till 9000 BC (Lindgren & Nordqvist 1997:70) men även åtskilliga exempel på trindyxor i en mellanneolitisk kontext (Hermansson & Welinder 1997:21). Det övervägande intrycket är dock att trindyxorna i västra Sverige generellt kan dateras till mesolitikums senare del även om det också här finns exempel på mellanneolitiska dateringar. I en genomgång av Riksantikvarieämbetets undersökningar i Västsverige under åren 1968 – 1980 redovisas mer än tio trindyxor på mesolitiska boplatser men endast en på en neolitisk boplatser (Furingsten, Jonsäter & Weiler 1984:209ff). Den senare hittades på den gropkeramiska boplatserna Lyse 13a (a.a. sid. 218). De värmländska trindyxorna kommer därför att här betraktas som i första hand senmesolitiska om inte andra faktorer i fyndkontexten talar emot en sådan datering.

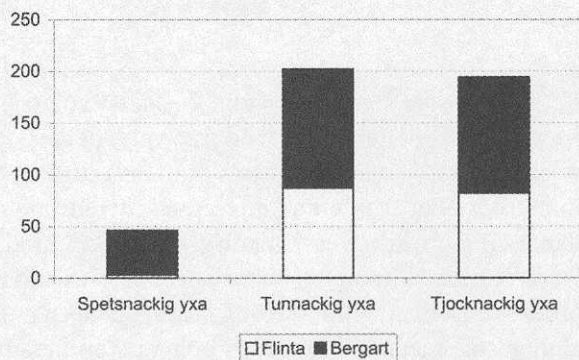
Under neolitikum introduceras en rad olika föremålstyper i olika material och utförande. Ledartefakterna delas här in i tre underperioder av neolitikum, tidig-, mellan- och senneolitikum (förkortade till TN, MN och SN). Kronologiskt utgör tidigneolitikum (TN) perioden 4000–3300, mellanneolitikum (MN) perioden 3300–2300 och senneolitikum (SN) perioden 2300–1700 år före Kristus. Ytterligare finindelning av perioderna (i till exempel TN I och II eller MN A och B) kommer inte här att användas för den mer övergripande analysen av landskapets lösfynd. Här redovisas i tabellform de lösfynd som var upptecknade i Värmlands museums arkiv med de viktigaste neolitiska ledartefakterna för Värmland (efter genomgång av Nilsson 1992, tabell 1). Totalt redovisas 1945 fynd vilket får ses som ett minimiantal eftersom samtliga samlingar av arkeologiskt material inte är systematiskt kartlagda. Vid en liknande kartläggning i början av förra seklet redovisades 1022 fynd (Nygren 1914:74ff) men då från hela stenåldern. Uppgifterna om typ och antal fynd bör alltså endast betraktas som en fingervisning, arkivuppgifterna rymmer åtskilliga källkritiska problem främst beroende på av vem och hur klassificeringen har gjorts (figur 3.1 och 3.2).

Figur 3.1. Antal redovisade neolitiska redskapsfynd av flinta respektive bergart från Värmland (TN=Tidigneolitikum, MN=Mellanneolitikum, SN=Senneolitikum). Observera att samtliga redovisade redskapsfynd av bergart från SN är skafthålsyxor. Antal fynd enligt tabell 3.1.

Av tabell 3.1 framgår att över hälften (drygt 53%) av lösfynden utgörs av skafthålsyxor från senneolitikum. Om man bortser från denna kategori så finns något hundratal fynd från varje delperiod av neolitikum redovisade. Även om antalet fynd är relativt litet för ett landskap av Värmlands storlek så visar ändå genomgången att de flesta av de sydskanadinska ledartefakterna finns representerade inom landskapet. Spridningen av fynd från tidig- och mellanneolitikum är i övervägande grad koncentrerade till södra och västra delarna av landskapet, inte minst på och i anslutning till Värmlandsnäs. Dessutom finns åtskilliga fynd kring Fryksdalens och Glafsfordens dalgångar. Klarälvdalen verkar spela en mer blygsam roll under denna tid även om denna älvdal med sina meanderbildningar och återkommande erosion är svårtolkad. Fyndtomhet kan här även bero på att landskapet har förändrats i allt för hög grad. Men eftersom spridningsbilden under senneolitikum visar på en mycket större utbredning av fynden där även Klarälvdalen är representerad (se figur 3) så kan fyndbilden ändå mycket väl motsvara en reell verklighet under förhistorisk tid. Om man betraktar de materiella lämningarnas spridningsbild så utgör södra Värmland en gräns mot norr för den så kallade Trattbägarkulturen under tidig- och mellanneolitikum (Welinder 1985 & 1998:61). Främst avspeglas denna gränslinje i förekomsten av slipade flintyxor (såväl spets-, tunn- som en del av de tjockackiga), som är speciellt frekventa på Värmlandsnäs. Nygren såg trattbägarkulturens yxor i Värmland som tecken på handelsvägar från sydliga megalitområden och betraktar landskapet i likhet med sin lärare Knut Stjerna som ett ”submegalitiskt” område (Nygren 1914:40). Med detta begrepp menades ”områden, vilka mottagit tydliga och starka inflytelser från den i sydliga Sverige härskande megalitkulturen, men där ännu ej den viktigaste nyheten trängt igenom: gravskicket (och med det åkerbruket)” (a.a.

sid. 40). Nygren anser alltså att det är den mesolitiska befolkningen som mottar och brukar de spets- och tunnackiga yxorna: ”att emellertid med den begynnande användningen av flintvapen ett nytt folk eller en ny folkstam skulle ha besatt de värmländska bygderna, förefaller ganska otroligt, då som vi sett flintredskapen utbreda sig över redan befolkade nejder. Här är det nog riktigare att liksom för Blekinge antaga, att ’flintimporten har karaktären av en på handelsförbindelser grundad infiltration’ ”(a.a. sid 40, med citat från Oskar Almgren, Fornvännen 1914:10). Att flera fynd av slipstenar hittats och att en del flintyxor ännu är oslipade anser han dessutom tyda på att de har färdigställts i Värmland (Nygren 1914:38). Gutorm Gjessing kommenterar de värmländska fynden i samband med en diskussion om introduktionen av jordbrukskulturen till norska Østlandet: ”Imidlertid er det også den mulighet å regne med at Värmland har ligget i kryssningspunktet mellom utstrålingene fra det vestsvenske og det østnorske megalittområde. Og ikke i noe tilfelle gir de vermlandske flintøkser noen forklaring på hvorfra den eldste østnorske bondekultur er kommet; for disse flintøkser i skogbygdene langsmed grensa har sikkert ikke noe med jordbruk å gjøre” (Gjessing 1945:360). Diskussionen om hur neolitiska lösfynd ska tolkas är omfattande. Är de uttryck för en agrart präglad näringsverksamhet eller ska de endast ses som exempel på ett varuutbyte? Inom norsk stenåldersforskning är detta en klassisk frågeställning som belysts åtskilligt (Brøgger 1906:139ff, Shetelig 1922:235ff, Gjessing 1945:353, Hinsch 1955:68f). Mikkelsen menar att ”de tunnackete øksene av ’gammel type’ representerer jordbruk i tidlig neolitisk tid” (Mikkelsen 1984:101f) men att enbart förekomsten av tunnackiga yxor inte räcker som indicium för en invandringsteori. Han tar därför även in mångkantsyxorna i diskussionen och menar att de kan representera såväl jordbruk som fångst. Mikkelsen anser att neolitiseringsen i huvudsak skedde genom en ackulturationsprocess där mesolitisk befolkning genom påverkan utifrån förändrade sitt levnadssätt. Han anser dock även att mindre grupper ändå kan ha invandrat.

Figur 3.2. Antal spets- tunn- och tjocknackiga yxor från Värmland av flinta respektive bergart. Antal yxor enligt tabell 3.1.

Frågan om en eventuell invandring behöver dock inte nödvändigtvis knytas till frågan om vad lösfynden egentligen representerar. Det är fullt möjligt att tänka sig att tunnackiga yxor var lika symboliskt laddade för fångstfolk som erhållit yxorna i ett varuutbyte, som de var för en jordbrukarbefolkning. Lösfynden kan alltså inte tolkas isolerat, de måste betraktas som en del av en samlad fyndmiljö. En sådan helhetssyn där såväl ekonomiska, teknologiska som rituella spår har sammanfogats har utgjort argument för en invandringsteori i samband med införandet av jordbrukskulturen. Den neolitiska kulturen har betraktats som en samlad helhet, ’ett neolitiskt paket’, som inte utan vidare har kunnat delas upp i sina beståndsdelar. Inte minst har till exempel spår efter Trattbägarkulturens rituella uttryck i sydöstra Norge i form av gravar och depåer varit argument för en invandring av ett folk med en jordbrukande identitet (Østmo 1988:216f). Även för Mellansveriges del har liknande argument framförts (Hulthén & Welinder 1981:170). En avvikande syn på lösfyndens betydelse för tolkningen av jordbrukets

introduktion har framförts av vid flera tillfällen (Hansen 1904, Bostwick Bjerck 1988). Lösfynden ses då mer som uttryck för varuutbyte än som indikationer på ett näringsfång. Även beträffande det neolitiska paketets innebörd har det framförts kritiska och avvikande synpunkter (Prescott 1996).

<i>Föremål</i>	<i>Material</i>	<i>Period</i>	<i>Antal</i>
Spetsnackig yxa	flinta	TN	3
Spetsnackig yxa	bergart / okänt	TN	43
Tunnackig yxa	flinta	TN	87
Tunnackig yxa	bergart / okänt	TN	115
Tunnbladig yxa	flinta	TN	12
Tunnbladig yxa	bergart / okänt	TN	20
Mångkantig yxa	bergart	TN	10
<i>Totalt antal fynd från tidigneolitikum</i>			<i>290</i>
Tjocknackig yxa	flinta	MN	82
Tjocknackig yxa	bergart / okänt	MN	112
Mejsel	flinta	MN	42
Mejsel	bergart / okänt	MN	75
Håleggad yxa	flinta	MN	3
Håleggad yxa	bergart / okänt	MN	9
Dubbeleggad yxa	bergart	MN	12
Stridsyxa	bergart	MN	37
Facetterad slipsten	bergart	MN	9
<i>Totalt antal fynd från mellaneneolitikum</i>			<i>381</i>
Skafthålsyxa	bergart	SN	1036
Dolk	flinta	SN	126
Skära	flinta	SN	56
Spjutspets	flinta	SN	56
<i>Totalt antal fynd från senneolitikum</i>			<i>1274</i>
<i>Totalt antal neolitiska fynd</i>			<i>1945</i>

Tabell 3.1. Antal redovisade lösfynd av identifierade redskap från neolitikum i Värmland (enligt uppgifter från Värmlands Museums arkiv i Nilsson 1992).

1994 påträffades genom fornminnesinventeringen fynd av keramik varav en skärva med horisontella rader med stämpelornering i Töresbyn i Töcksmarks socken (RAÄ 58, Hagberg 1994:35). Keramikskärvan härrör med all sannolikhet från en trattbägare. Orneringstypen är vanlig på trattbägarkeramik från tidigneolitikums senare del och tidig mellanneolitisk tid (Stilborg 2002:59ff). Till detta keramikfynd kommer vi att återkomma till. 1988 gjordes fynd av neolitisk keramik från Råglanda i Botilsäters socken på Värmlandsnäs. Keramiken, tämligen grov och endast dekorerad med gropar, påminner mest om västsvensk gropkeramik. Om fynden även innebär att det neolitiska samhället i Värmland motsvarar det sydsandinaviska från vilket ledartefakterna direkt eller indirekt är hämtade ifrån är mer tveksamt. Fynden visar i alla fall att vissa delar av landskapet var inlemmade i olika former av utbytessystem av varor och idéer med nära kontakter främst söderut men även åt andra väderstreck. Redskap av skiffer och ibland även av kvarts och kvartsit brukar ofta tillskrivas influenser norrifrån eftersom materialen är vanliga i Nordskandinavien.

<i>Föremål</i>	<i>Material</i>	<i>Antal</i>
Spjutspets	skiffer	14
Spjutspets	kvartsit	1
Pilspets	skiffer	14
Yxa	skiffer	5
Yxa	kvarts	2
Mejsel	skiffer	4
Kniv	skiffer	3
<i>Totalt antal fynd av nordskandinavisk karaktär</i>		43

Tabell 3.2. Antal redovisade lösfynd av identifierade stenåldersredskap "av nordskandinavisk karaktär" i Värmland (enligt uppgifter från Värmlands Museums arkiv i Nilsson 1992).

Dessa föremål av stenålderskaraktär brukar vad gäller skifferföremål ofta tillskrivas övergångsskedet mellan äldre och yngre stenålder medan föremål av andra material har en vagare tidfästning (Nygaard 1995:21, Taffinder 1998:101ff, Olofsson & Olsson 1999:84). De lösfynd som ofta karakteriseras som nordskandinaviska redovisas särskilt i tabell 3.2. Antalet fynd är relativt få men de visar ändå på andra kontaktvägar än de sydsandinaviska föremålskategorierna. De nordskandinaviska föremålstyperna är förhållandevis jämnt spridda över landskapet och förekommer även i enstaka exemplar i de södra och västra delarna (Svensson 1998:45f). Under den senaste decenniet har såväl fornminnesinventeringen som enstaka andra undersökningar givit nya förutsättningar för att använda ett värmländskt material i en större diskussion kring såväl frågeställningar rörande kust- och inlandsboplatser som neolitiseringsprocesser i marginalområden. Bara under säsongerna 1993–1994 gav fornminnesinventeringen flera hundra nya fyndansamlingar av övervägande del daterade till stenåldern med kronologisk tyngdpunkt på senmesolitikum och neolitikum (Nyström 1996).

Endast ett fåtal exploateringsundersökningar har skett i området. Inför anläggande av en ny vägsträckning för E18 utanför Töcksfors gjordes förundersökningar längs vägsträckan 1995 (Jerkemark & Olsson 1995). Undersökningarna var dels fokuserade på någrastensättningar i närheten av planerad vägbanan och dels på möjliga boplatser i högre terränglägen från främst äldre stenålder (Jerkemark & Olsson 1995:6). Men även i närheten av en registrerad boplatser lokal i Töcksmark socken (RAÄ 33) på en halvö som sticker ut i sjön Töck vid Uddeviken nära Svartesundet gjordes provundersökningar. Ett antal härdar daterades med ¹⁴C till 500-talet, medeltid respektive modern tid. Ett kulturlager som identifierades i närheten av Svartesundet härrörde med all sannolikhet från en sentida torpbebyggelse. Någon undersökning av själva

boplatsytan på fornlämning, RAÄ 33, gjordes aldrig då den inte direkt berördes av exploateringen. Några fynd från den äldre stenålderns boplatzlokaler gjordes inte och inte heller i övrigt gav undersökningarna några positiva indikationer från stenåldern (Jerkemark & Olsson 1995:15).

I samband med en utökning av Backa industriområde norr om Årjängs tätort undersöktes en boplatsyta av komplex karaktär 1998. Boplatzen benämnd Backegården (RAÄ 301, Silbodals socken) var belägen på en sandig åsrygg strax öster om Silbodalsälvens dalgång. Inom boplatsytan finns redovisat spår efter ”ett två skeppigt hus med härd i mitten”, ”ett möjligt grophus med neolitisk keramik” samt andra anläggningar som tolkades som avfalls- och förvaringsgropar (Axelsson & Olsson 1998:14f). Dateringen av keramiken till neolitikum har endast gjorts utifrån att den är tillverkad av N-teknik vilket skulle datera den till neolitikum (a.a. sid. 9), den tvåskeppiga husgrunden dateras till ”neolitikum / äldre bronsålder utifrån ’typ’” (a.a. sid. 14) och att naket korn hittades i en anläggning hittades anses indikera samma period (a.a. sid. 15). Men utifrån en samlad bedömning av boplatsens rikhaltiga spår av såväl anläggningar som fynd så tyder det inte på något omfattande utnyttjande av platsen före bronsålder. Däremot finns åtskilliga spår efter senare tiders aktiviteter på platsen. Samtliga ¹⁴C-dateringar tyder på en bosättning främst under brons- och järnålder (samt senare). Den äldsta ¹⁴C-dateringen är från 810–410 BC (2 sigma) och åtskilliga är betydligt yngre (a.a. sid. 15). Mer sannolikt är att boplatsens kronologiska tyngdpunkt (med långhuset, grophus och avfallsgropar) ligger i bronsålder. Varken N-tillverkad keramik eller tvåskeppiga hus är argument som nödvändigtvis motsäger en datering till bronsålder (Stilborg 2002:81ff, Larsson 1995:42ff).

3.2 Spår efter människor – platser med spår i Nordmarks härad

Om föregående avsnitt gav en övergripande bild av kända fynd från stenåldern i Värmland utifrån arkivens uppgifter ska nu ett försök göras att snäva in det geografiska perspektivet och samtidigt något mer i detalj studera fynden. Fynden utgör ju de materialiserade spåren efter människors aktiviteter och boende och avsikten är att efterhand pröva vilken information som finns att utvinna ur detta material. Föremålen bör kunna säga oss något om både stenålderssamhällets landskapsutnyttjande och redskapstraditionernas förändring över tid. Föremålen bör, på samma sätt som andra fornlämningar, ses som materiella uttryck för människors teknologiska, konstnärliga och ekonomiska situation. De kan ibland även säga oss något om olika gruppers kontaktvägar och på vilket sätt social kontroll utövades i ett landskap.

Inom Nordmarks härad och det primära undersökningsområdet med socknarna Blomskog, Holmedal, Trankil, Västra Fågelvik och Töcksmark gäller vårt intresse såväl det ytinsamlade fyndmaterialet som av olika anledningar har tagits tillvara liksom material från de boplatser som är arkeologiskt undersökta. Källmaterialet är sålunda av skiftande kvalitet med olikartade fyndkontexter, något som måste vägas in i den samlade diskussionen om fyndens betydelse för tolkningen av det förhistoriska skeendet. Fynden har sammanställts i en databas som i utgångsläget var tänkt att omfatta fynd från hela Värmland men av tidsmässiga skäl har den inskränkts till att främst omfatta de elva socknarna inom Nordmarks härad. På egen hand har fyndmaterialet endast i begränsad omfattning kunnat registreras. Materialinsamlingen bygger därför i hög grad på Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering samt på insamlade uppgifter i uppsatsarbeten (Andersson 1987, Nilsson 1992, Andersen 1995, Nyström 1996). Fyndmaterial

från undersökningsområdet som förvaras i större museisamlingar har jag dock kunnat registrera. Funna redskap och restprodukter från samtliga platser utom gravar är översiktligt redovisade i sin helhet i bilaga 1. Totalt har 1059 fynd medtagits i databasen varav 743 härrör från Nordmarks härad. Det är primärt de senare som kommer att analyseras även om övriga fynd diskuteras där det är påkallat. Material som kan knytas till hållkistorna tas inte upp till diskussion här utan diskuteras separat i kapitel 5 och redovisas i en egen databas (se bilaga 1).

Källkritiska aspekter

Fynden kommer att diskuteras utifrån deras förhållande till rum och tid. Ur ett källkritiskt perspektiv måste uppgifterna om såväl fyndplats som klassificering utvärderas. Fyndkatalogen är därför indelad i olika kategorier som uttrycker min bedömning av uppgifternas trovärdighet. Lokaliseringens tillförlitlighet och precision anges med bokstaven A och en värdering från 1 till 3 där 1 anger den mest exakta uppgiftsnivån. Kvaliteten på artefakternas klassificering bedöms på motsvarande sätt med bokstaven B och siffrorna 1–3.

Fyndplatsens lokalisering är viktig för att kunna studera landskapets organisering. Alla fynd representerar mer eller mindre säkert någon form av plats i landskapet där de har påträffats. Ibland kan de med viss sannolikhet knytas till platsen och därmed också säga oss något om platsens egen innebörd. Men ibland kan fynden vara sekundära i förhållande till fyndplatsen, de kan ha flyttats runt efter påverkan av erosion och vatten eller genom människors brukande av marken (jämför Sarauw & Alin 1923:207f). Inte sällan har uppgifter om fyndplatser glömts bort eller blivit allt mer vaga. Uppgifterna om fyndens lokalisering varierar alltså starkt beträffande noggrannhet och dokumentation. En stor del (30%) av fynden kan endast geografiskt bestämmas till gård och socken. Dessa har bedömts tillhöra en klassifikatorisk ”mellannivå” benämnd A2. Huvuddelen av fynden (A1; 56%) kan även lokaliseras till mer exakt utpekade platser i landskapet medan en mindre grupp (A3; 14%) är fynd som endast vagt kan lokaliseras till ett visst område (exempelvis administrativt avgränsade regioner som socken eller härad respektive topografiskt avgränsade områden som en sjö, berg eller dylikt).

<i>Fyndkategori</i>	<i>Fynd</i>	<i>Procent</i>
A1. Fynd bestämbara till plats	415	56 %
A2. Fynd bestämbara till gård	225	30 %
A3. Fynd bestämbara till socken och/eller härad	102	14 %
<i>Totalt antal fynd</i>	742	100 %
<i>Platskategori</i>	<i>Platser</i>	<i>Procent</i>
A1. Platser med fynd	237	44 %
A2. Gårdsenheter med fynd	202	38 %
A3. Större enheter med fynd som socken/härad	94	18 %
<i>Totalt antal platser med fynd</i>	533	100 %

Tabell 3.3. Lägessangivelse av fynd från Nordmarks härad.

Sammantaget går det alltså att lokalisera nästan 90% av fynden till en gårdsenhet. För en övergripande analys av områdets fynd bör detta vara fullt tillfredställande. Motsvarande siffra vid en undersökning av neolitiska fynd i Østfold var 91,5%. Uppgiften om gårdsenhet fick därför representera standard för den undersökningen (Østmo 1988:93). En noggrannare diskussion om det neolitiska landskapsnyttjandet bör dock baseras på material med bättre fynduppgifter. Mer än hälften (56%) av alla fynd har platsrelaterad information i form av koordinatuppgifter eller motsvarande. I motsvarande undersökning i Østfold hade endast 23,4% motsvarande lägesuppgift. Skillnaden beror till stor del på att vi här har medtagit samtliga kända fynd medan den norska undersökningen endast berörde större redskap.

Många av de lägesbestämda fyndplatserna utgörs av platser registrerade som boplatstyr vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Boplatstyrornas enda synliga kännemärke kan till exempel vara rester efter de utkastlager som bildats vid strandbundna boplatser. Utkastlager som genom vattenströmmar och sjöns nivåförändringar har spridits och glesats ut. Fyndens ursprungliga plats och innebörd är alltså ändå svår att reda ut men 338 fyndplatser med en exakt lägesangivelse ger ändå ett tydligt indicium på var mänsklig aktivitet har försiggått i närmiljön. Att det mönster som det totala fyndmaterialet bildar i terrängen på ett eller annat sätt också avspeglar sidor av stenålderssambhällets landskap bör vara uppenbart även om andra väsentliga sidor av landskapets iscensättning samtidigt är osynliga.

Att diskutera arkeologiska fyndplatser i förhållande till geografiska rum är vanligt i arkeologiska studier och har en lång tradition i den bebyggelsearkeologiskt inriktade arkeologin. Utan att här hänvisa till ett otal exempel (se tidigare diskussion i kapitel 1.3) inom nordisk stenåldersforskning kan det räcka att här hänvisa till klassiker som Oscar Montelius "Bronsåldern i norra och mellersta Sverige" från 1873 (som namnet till trots även behandlar stenåldersmaterial) och Knut Stjernas program för landskapsvis redovisning av Sveriges stenåldersmaterial initierat vid sitt seminarium i Uppsala 1907–1909 (Nerman 1965). Ernst Nygrens verk om Värmlands stenålder från 1914 är ett exempel på en sådan studie (se kapitel 2). Ganska likartade ambitioner hade t.ex. A.W. Brøgger i sina verk från 1900-talets första decennium (Brøgger 1905, 1907 och 1909) och paret Georg Sarauw och Johan Alin i "Götaålvområdets fornminnen" från 1923. I den senare uppmärksammar Johan Alin bland annat det arkeologiska materialets brist på representativitet, inte minst beträffande inlandets bosättningsmönster under stenåldern, och förhållandet mellan boplatser och fyndplatser. "*Så fort man lämnar den flintrika kustbygden, där människorna suttit vid hemmets härd och tillverkat sina redskap, bliva boplatserna i regel omöjliga att upptäcka. Allt boplatssavfall, som ej är av sten eller flinta, är nämligen för länge sedan förintat, och de gamla härdarna äro också med få undantag utplånade. Inom inlandstrakterna utgöra därför de på spridda platser funna redskapen de viktigaste dokumenten till stenålderns historia. I regel är det emellertid omöjligt att avgöra, huruvida de enstaka funna föremålen härröra från en boplat, eller om de av sin forne ägare tillfälligtvis tappats, där man nu hittat dem*" (Sarauw & Alin 1923:211).

Några av studierna från senare år och som är relevanta för detta arbete är Einar Østmos genomgång av Østfolds yngre stenålder med fokus på neolitiseringsenheten (1988) och Per Lekbergs studie av skafthålsyxans landskap (2002). Lekberg tolkar lösfynden, framförallt skafthålsyxor, genom en analys av deras "kontextspecifika egenskaper" samt använder "ledartefakter som "signaler för bebyggelseområden" (Lekberg 2002:33). Han betraktar lösfynden som "uttryck för aktiva handlingar i kulturlandskapet" (Lekberg 2002:29ff), ett synsätt som även jag kan instämma med. Østmo (1988) berör bland annat utifrån ett antal "cirkumferens"-studier boplatsernas rumsliga relation till jordar med sand respektive lera samt närheten till hav. Dessa naturresursers andel av omgivande areal inom en radie av 5 kilometer antas avspegla de näringar som människorna har nyttjat på boplatserna (Østmo 1988:132f). Även om "site-catchment analysis" som metod inte kommer att användas i denna studie så gör delvis likartade

frågeställningar och den nära geografiska samhörigheten att även Østmos arbete blir en naturlig utgångspunkt för min tolkning av fyndmaterialet och deras spridningsbild.

Målsättningen för mina studier av artefakterna i landskapet skiljer sig i förhållande till tidigare arbeten på flera plan. Studier av stenåldersmaterial och landskap har ofta använt sig av landskapsbegreppet för att ge en storskalig bakgrund till en kvantifierad analys av tidsbestämda ledartefakter. En sådan analys kan visa på hur och när människor har koloniserat olika delar av terrängen. Analysen blir ofta på ett rumsligt övergripande plan där landskap ses som enheter för forntida samhällen, en projicering som påminner om en nutida geografisk indelning. Min ambition är istället att efter hand närma mig stenålderns landskap utifrån en annan skala där mitt primära studieområde för fyndmaterialet medvetet har geografiskt begränsats till ett område kring sjön Stora Le. Ett naturtopografiskt tämligen enhetligt område där sjön är ständigt närvarande. Områdets naturtopografiska förutsättningar är i stort sett oförändrade sedan åtminstone 6000 BP. (se kapitel 1.4).

I kapitel 1.3 har jag redovisat mina teoretiska ställningstaganden angående möjligheterna och begränsningarna att projicera t.ex. visuella intryck av landskapsrummet för att erhålla en bättre förståelse hur människor under stenåldern har agerat. Min utgångspunkt är att de platser som vi påträffar fynden också säger något mer än bara ”att någon varit här”. Platserna kan tolkas och analyseras utifrån deras förhållande till olika naturtopografiska kännetecken som exempelvis vatten, berg, jordarter och vegetation, men även utifrån kvalitativa aspekter baserat på platsens relation till landskapsrummet i till exempel en över- eller underordnad position. I kapitel 6 kommer detta tema att diskuteras närmare.

Målet med en rumslig analys av artefakterna är alltså att nå kunskap och en djupare förståelse av stenålderns landskapsorganisation. Men innan en rumslig analys av fyndmaterialet kan göras bör materialet struktureras tidsmässigt så långt detta är nödvändigt. Som utgångspunkt tas Østmos (1988) studie av Østfolds neolitisering kompletterat med motsvarande analyser för senmesolitikum (Mikkelsen 1975, 1984, Lindblom 1984, Glørstad 1998). Østfold har valts både för att möjliggöra en geografisk jämförelse och för att materialet i huvudsak är likartat. Jämförelsen kan dock inte göras fullt ut eftersom källmaterial och geografiska förutsättningar uppvisar några viktiga skillnader. Ser man på landskapet Värmland som helhet blir det tydligt att jämförelsen med Østfold haltar vilket har framgått av den inledande presentationen av fyndmaterialet för landskapet som helhet. Analysen av landskapet som helhet byggde i huvudsak på tidigare studier (Nygren 1914, Olsson 1972, Nilsson 1992). För området inom Nordmarks härad har ambitionen varit att kartlägga samtliga kända fynd av storredskap från stenåldern och för det primära undersökningsområdet omfattande socknarna Blomskog, Holmedal, Trankil, Västra Fågelvik och Töcksmark har alla kända fynd (även redskapsavfall m.m.) registrerats (bilaga 1). En tidsmässig skiktning av fyndmaterialet måste baseras på ledartefakterna som utgör indikatorer på en viss ålder. Olika ledartefakter anger dock dateringsintervall med varierande säkerhet och artefakternas tidsmässiga användning kan även skilja sig åt mellan regioner (Østmo 1988:34f, Larsson, Lindgren & Nordqvist 1997:48f). De regionala skillnaderna kan ge en ökad osäkerhet vid tolkningen av det värmländska materialet då det finns få fynd med oberoende dateringar inom regionen. De typologiskt grundade mönster som står till buds att använda baseras mestadels på sydkandinaviskt material men är till stor del kronologiskt anpassade utifrån undersökningar i sydöstra Norge och Västsverige. På ett liknande sätt som i ett antal andra regionala studier har därför fyndmaterialet tolkats utifrån gängse typologiska scheman (Østmo 1988:38ff, Lekberg 2002:33).

Att försöka analysera det totala fyndmaterialet i ett område har såväl kvantitativa som kvalitativa problem. De kvantitativa innebär här att man har svårt att få kännedom om alla gjorda iakttagelser

av fynd. Hur värderar man på ett entydigt sätt uppgifter om fynd i jämförelse med de fynd som har bevarats till idag? De kvalitativa källkritiska problemen handlar om att bedömningen och tolkningen av fyndmaterialet sällan kan göras på något entydigt sätt. Material redovisade i historiskt källmaterial kan vara svåra att återfinna idag eller fynden finns hos privatpersoner som är svåra att uppspåra. Det finns åtskilliga exempel på fynd som omtalats av olika källor och på grund av att fyndplatsen inte är noggrant specificerad kan komma att tolkas som fler än ett fynd. Det är därför nödvändigt att i tolkningen skicka fyndmaterialets klassificering utifrån om den är gjord som en iakttagelse i första- eller andrahand.

En korrekt bedömning av lösfunna fyndmaterial är alltså ofta problematisk. Inte minst är fynd som idag inte går att återfinna svåra att bedöma. Här gäller det ibland att värdera uppgifter om fynd som ibland kan vara gjorda för länge sedan och av en person som inte längre är i livet. En rationell utväg vore att utesluta alla sådana uppgifter och endast basera undersökningen på identifierbara fynd i museimagasin. I undersökningen av Østfolds lösfynd nämner Østmo exempel på kommuner där antal fynd utanför museerna överstiger fynden i museerna (1988:96). I Nordmarks härad (och i Sverige generellt) är detta inget ovanligt. Till skillnad från i Norge tillåter den svenska kulturminneslagen att lösfynden finns kvar hos upphittaren. En någorlunda rättvis bild av fyndmaterialet i Nordmarks härad måste alltså inkludera samtliga kända fynd även sådana som endast kan beläggas genom arkivuppgifter. En jämförelse med Østmos undersökning blir därför missvisande i flera hänseenden, han har på egen hand bedömt i stort sett samtliga lösfynd (1403 stycken) som ingår i hans undersökning. För Nordmarks härad har endast en knapp tredjedel av fynden bedömts av mig, men totalt är uppemot 95% av uppgifterna bedömda av en sakkunnig uppgiftslämnare (tabell 2). Fynduppgifterna har till stor del hämtats från Antikvariska Topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer samt museiarkiv inom regionen. Uppgifterna rymmer ändå en stor osäkerhet och enstaka fynd måste värderas källkritiskt. Det finns dock ingen anledning att ifrågasätta den övergripande fyndbilden.

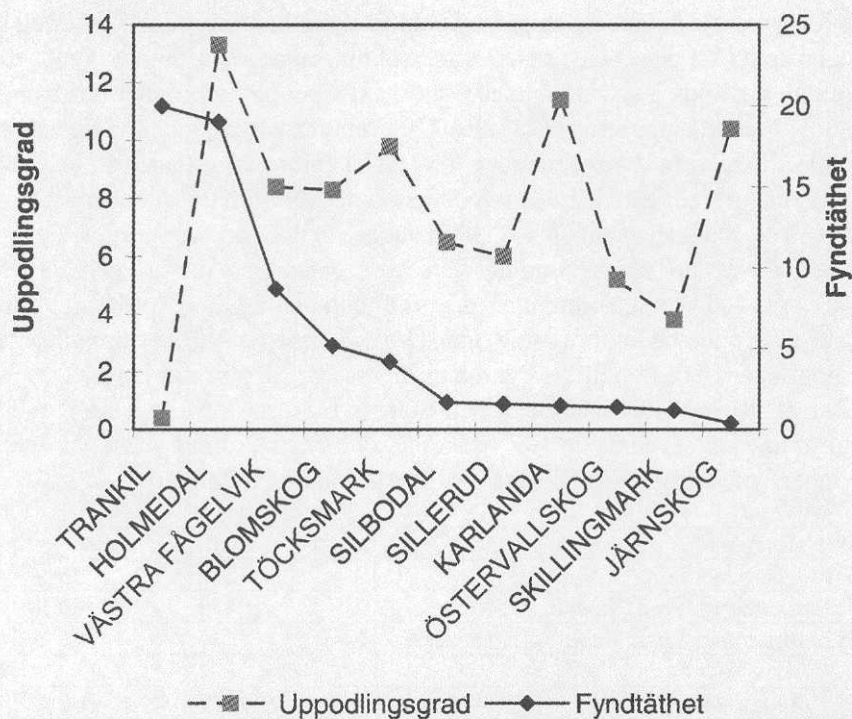
<i>Fyndkategori</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>
B1. egen bedömning	262	35 %
B2. arkivuppgift med sakkunskap	443	60 %
B3. arkivuppgift utan direkt sakkunskap	37	5 %
<i>Totalt antal klassificerade fynd</i>	<i>742</i>	<i>100 %</i>

Tabell 3.4. Klassificering av fynd från Nordmarks härad.

Fyndens förhållande till uppodlingsgrad och areal

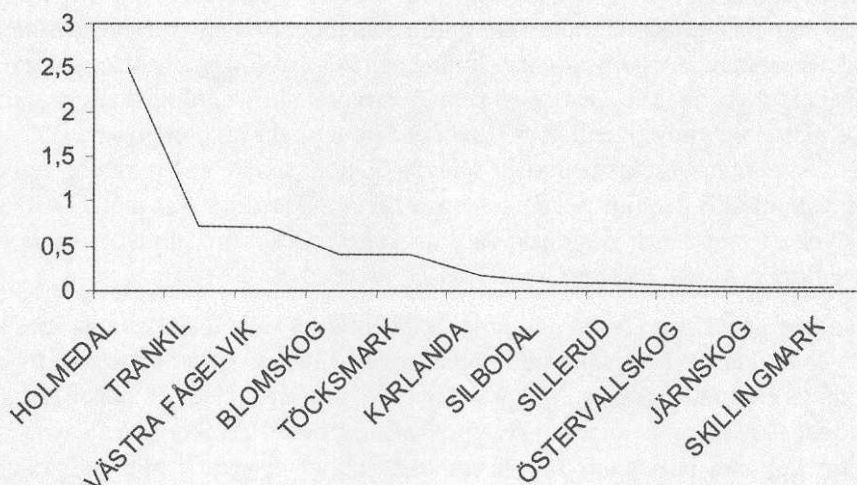
I kapitel 1.3 gavs en allmän geografisk bakgrund till området där det poängterades att Nordmarks härad av naturtopografiska skäl inte primärt är ett jordbruksområde. Landskapet domineras av skogsmark och vittomfattande vattendrag och endast 8 % av arealen var uppodlad kring 1940, ett årtal då man har anledning att tro att uppodlingen var som störst. Det omväxlande, småbrutna landskapet ger dock olika förutsättningar för odling vilket gör att bilden inte blir entydig om man tittar på enstaka socknar (se figur 1.5). Uppodlingsgraden varierar således från 0,4% i Trankil till 13% i Holmedal. Det kunde förmodas att detta förhållande skulle påverka den arkeologiska fyndtätheten som ju ofta är beroende av ett områdes uppodlingsgrad. I allmänhet brukar en mycket stor del av lösfynden ha framkommit

genom att marken har plöjts upp (Kristiansen 1985:8). Figur 3.19 försöker belysa dessa samband inom Nordmarks härad genom att visa antalet funna ledartefakter per km². Bilden visar sig dock bli något annorlunda än vad som kanske kunde förväntas. Två socknar med lägst respektive högst andel odlad mark uppvisar det största antalet ledartefakter per km². Diagrammet avspeglar att det är andra faktorer än odling som påverkat fyndtätheten mest. En stor andel fynd har framkommit i strandnära lägen och det finns anledning att misstänka att intensiteten i inventeringsverksamhet har haft betydelse trots att endast ledartefakter här har medtagits för att minimera denna risk. Det ska också framhållas att siffrorna för socknarna inom det primära undersökningsområdet (som ju också har största antalet ledartefakter per km²) är mer heltäckande än för övriga delar av Nordmarks härad.

Figur 3.3. Heldragen linje visar antalet ledartefakter per km² uppodlad mark, streckad linje visar andelen åkeryta av socknens totala areal i procent (beräknad på åkerarealen 1938–1940).

Socknarnas inbördes storlek varierar kraftigt vilket har påvisats i kapitel 1.3 (tabell 1.1). Den största socknen Sillerud är till ytan mer än fyra gånger så stor som den minsta (Trankil). Antalet fynd av ledartefakter i förhållande till arealen visas i figurerna 3.3 och 3.4. Socknar inom det primära undersökningsområdet har flest ledartefakter per km². Av någon anledning har Holmedal en markant avvikande andel med nästan fem gånger fler ledartefakter per km² än socknen med näst flest ledartefakter. Den generella bilden visar att det är större fyndtäthet i den sydvästra delen av häradet. Minst fyndtäthet är det i häradets nordliga del.

Figur 3.4. Antalet ledartefakter per km² för socknar i Nordmarks härad.

Kronologisk klassificering

Artefaktmaterialet har indelats i sex kronologiska faser, A–F. Jag har försökt att sätta upp ett kronologiskt schema baserat på såväl resultat i sydöstra Norge som Västsverige. Periodindelning och tidsramar kan lätt ifrågasättas, det råder ingen fullständig enighet om detta vare sig för Østfold som region eller än mindre om man inkluderar Västsverige. Tvärtom så kan man spåra tydliga skillnader mellan Västsverige och Østfold hur källmaterialets kronologi ska tolkas. Den tydligaste skillnaden bottenar i den norska tudelningen av senmesolitikum som först föreslogs av Egil Mikkelsen (1975) och Einar Østmo (1976). I Østfold har neolitikum indelats i fyra faser (Østmo 1988:32,130f) och den senmesolitiska perioden i två faser (Mikkelsen 1975:30ff, 1984, Østmo 1976). Med denna indelning introduceras en fas ("fase 4"), med bland annat tvärpilar och spånspilspetsar, som överbryggar ett glapp mellan Nöstvedtkulturen och tidigneolitikum. Men vad som mer än själva faser har diskuterats är vissa ledartefakters kronologiska tyngdpunkt. Artefakter som tvärpilar, spånspilspetsar och cylindriska spånkärnor var tidigare ansedda som neolitiska ledartefakter i Bohuslän till trots för att tvärpilar i Danmark var väl kända även från Ertebøllekulturen; "*Västsverige stiftar bekantskap med tvärpilen först genom invandrande bönder i neolitisk tid*" (Fredsjö 1953:163). Spånspilspetsen ansågs typologiskt ha utvecklats ur tvärpilen och alltså ha en senare datering. Något samband med de äldre tidigmesolitiska tångespetsarna ansågs ej föreligga i Västsverige (a.a. sid. 161).

I princip behöver det inte vara några problem med att acceptera regionala skillnader när olika redskap har använts. Sådana skillnader är allmänt accepterade mellan exempelvis Väst- och Östnorge liksom mellan Jylland och Sjælland i Danmark. Men det blir svårare att acceptera att Østfold och Bohuslän som angränsande områden utan naturliga kommunikationshinder som fjäll och hav skulle uppvisa helt avvikande dateringar för vissa ledartefakter. Mer sannolikt är en gradvis förändring av artefaktmaterialet från norr till söder. Lihultkomplexet övergår till exempel i söder till boplatser med Ertebøllematerial (Nordqvist 1997:46). En tudelning av senmesolitikum har även tillämpats för Västsverige (Jonsäter 1984:28ff, Nordqvist 1997:43). Oenigheten rör till vilket tidsskede vissa ledartefakter ska knytas. Framförallt handlar det om olika typer av pilspetsar men även om cylindertekniken som sådan, som användes som tillverkningsmetod för spånspilspetsarna. En orsak till de

olika uppfattningarna ligger i svårigheten att säkerställa trovärdiga dateringar på enstaka fyndkategorier i boplatsmaterial som tidsmässigt är mer eller mindre blandade. De metoder som använts, till exempel har strandlinjedateringar, relativ fyndsammansättning och ¹⁴C-dateringar alla olika källkritiska problem. Men kanske det dessutom finns en övertro på stora överregionala kronologiska scheman? Kanske har vi kvar en tro på materialets homogenitet, en rest efter den nordiska arkeologins barndom då materialet skulle inpassas i ett gemensamt kronologiskt schema? Under senare år har istället regionala särdrag alltmer uppmärksamats, inte minst under senmesolitikum. Samtidigt kan man konstatera att medan vissa artefaktkategorier uppvisar regionala särdrag kan vissa föremålskategorier vara exempel på långväga överregionala kontakter (Larsson et al 1997:47ff).

De föremål som främst varit i fokus är tvär- och spånpilarna både för deras inbördes kronologi och för deras första uppdykande. En traditionell uppfattning i Västsverige är att detta i första hand är en utveckling inom neolitikum (Fredsjö 1953, Kaelas 1973, Jonsäter 1984:28). Men detta hävdas även idag om än med lite annan argumentation: ”tvärpilspetsarna börjar förekomma i Västsverige samtidigt med att trattbägarkulturen börjar uppträda i området och att de varit i bruk tills tångepilspetsarna har tagit över vid ca 3000 f.Kr. Vid ca 2500 f.Kr. börjar tångepilspetsarna av typerna B–D användas vid sidan av de av A-typ” (Persson 1998:72). Det kronologiska förloppet bygger till stor del på strandlinjebestämda boplatser i Lyse-området och på Hisingen. En avvikande uppfattning har redovisats av Nordqvist: ”*Utifrån dagens ¹⁴C-dateringar och den artefaktsammansättning som finns på dessa tidiga tvärpilslokaler, bör den äldsta fasen med tvärpilar (4600–3800 BC) istället ses som den avslutande delen av senmesolitikum*” (Nordqvist 1997:100). Även i en senare fas ”*förekommer rikligt med tvärpilar ... på vissa av de tidigneolitiska boplatserna men då tillsammans med keramik*” (a.a. sid. 46). Även cylindertekniken med spånpilspetsar, som är ledartefakter för den mellan-neolitiska gropkeramiska kulturen, anses idag ha en längre användningstid än tidigare. ”*Cylindriska spånkärnor samt exempelvis spån och spånpilspetsar tillverkade i cylinderteknik förekom under såväl tidig- som mellan-neolitikum*” (Nordqvist 1997:153). Såväl tvärpilar, spånpilspetsar (A-spetsar) och cylindriska spånkärnor har i Norge kunnat dateras till senmesolitikum. De äldsta dateringarna av cylindertekniken verkar i nuläget finnas i Hordaland i Västnorge (Nygaard 1995:21). Tydliga skillnader verkar finnas mellan västra och östra Norge och cylinderspånkärnor räknas allmänt som neolitiska i Østfold. Spånpilsar av A-typ dyker dock upp i senmesolitisk tid i Østnorge medan övriga spånpilspetsar anses i huvudsak vara mellan-neolitiska (Østmo 1988:130, Glørstad 1998:80f). Det kan dock noteras att flera artefakter förekommer i flera faser och att det mer är fråga om var en kronologisk tyngdpunkt ska läggas än några absoluta gränser. För dateringar av mer omfattande boplatsmaterial blir väl detta inget större problem, medan det blir mer problematiskt att använda kronologin för ett ytplockat material. En liknande utveckling som den östnorska har även ansetts gälla för ”delar av Västsverige, speciellt Bohuslän” (Nordqvist 1997:161) men om detta råder det som framgått av ovan delade meningar om (Persson 1998).

Det är alltså inte helt oproblematiskt att överföra de befintliga kronologischeman som finns för angränsande områden. Utan att egentligen ta ställning till sakfrågan om olika ledartefakters kronologiska hemvist så har jag som utgångspunkt haft det östnorska kronologischemat som jag sedan efter hand har modifierat och förenklat. Det visade sig svårt att inom det västvärmländska området genomföra en skiktning av det senmesolitiska materialet, både på grund av materialets omfång och för dess sammansättning. Problemet är alltså att enbart utifrån ett lösfunnet material kunna identifierbara boplatser från fasen som i Norge är döpt till ”sen flintpil brukande fase” (Mikkelsen 1984:89, även benämnd ”Keøyfasen”). Förändringen av redskapssammansättning har beskrivits som att ”*flinteggpilene erstattes av eneggete piler, tångepiler og skjæve tverrpiler*” (Mikkelsen 1984:90). Ingen av fasens

ledartefakter förekommer dock enbart inom fasen utan det är snarare en minskad frekvens av mikrospån och frånvaro av nøstvedtyxor som bäst definierar den. Olika flintspetsar, både tväreppade, skeveppade och eneggade, ersätter mikrospånen och utgör tillsammans med avlagsskrapor, vissa typer av kärnor m.m. en ny redskapsuppsättning. I en studie av fasen har det kunnat urskiljas tre underfaser ”*men det må understrekes at denne utviklingen er svært gradvis, slik at det ikke kan settes opp noen absolutte typologiske skiller*” (Glørstad 1998:80). Denna gradvisa förändring av artefaktsammansättningen gör det svårt att säkert kunna urskilja fasen i ett lösfynds-material speciellt när detta är av tämligen blygsamt omfång. Vid en tidigare mindre studie från Sydvästvärmland, av fynds-material från 27 platser som var registrerade genom fornminnesinventeringen, användes ”tånge och tvär-spetsar/pilar” som indikation på fasen (Andersen 1995:14f). Sex fyndsplatser angavs ge dateringar till ”sen flintpil brukande fase”, men endast 2 saknade inblandning från andra perioder². Dessa platser daterades utifrån fynd av tvärpilar (a.a. sid. 22). I en analys konstateras att ”*några skäl att dela materialet i några olika faser i detta läge finner jag därför icke att det föreligger*” (Andersen 1995:18).

I slutet av den ”sen flintpil brukande fase” förekommer även keramik och slipade flintyxor (Glørstad 1998:80f) vilket vi här har ansett vara indikationer på neolitikum. Tvärpilar är även vanliga under de äldsta delarna av neolitikum i såväl Norge som Sverige, de förekommer till exempel på många tidigneolitiska boplatser på västkusten och kan alltså säga överbrygga skiftet senmesolitikum och tidigneolitikum (Østmo 1988:129f, Nordqvist 1997:100) vilket har gjort att vi här har valt att klassificera dem till faserna B–C. Några försök att kronologiskt särskilja olika typer av tvärpilar utifrån teknologiska utgångspunkter har inte gjorts (jämför Kihlstedt 1997:117). Trots problemet med att i praktiken kunna påvisa fas B så har jag ändå valt att behålla den i schemat (se nedan). Troligen är det endast genom arkeologiska boplotsundersökningar som fasen kan beläggas i området. Även i Østfold verkar boplatser från denna fas framförallt vara identifierade genom undersökningar eller genom en kombination av strandlinjedateringar och ett större ytplockat material. Den arkeologiska aktiviteten har också genomgående varit större i kuststråket än i inlandet (Østmo 1988:215).

Klassifikation och tidsangivelser har även hämtats från andra arbeten (Blomqvist 1989:219f, Nielsen 1993:84–87, Bjarke Ballin 1996, Larsson & Olsson 1997:8,14, Berg 1995:21ff, Glørstad 1998:69–82). De olika faserna är:

A. senmesolitikum I.	5500–4500 BC
<i>(Mikkelsen Fas 3; Nøstvedtkultur, Mikkelsen 1975:30ff, Nordqvist 1997:43)</i>	
B. senmesolitikum II.	4500–3900 BC
<i>(Mikkelsen Fas 4; ”sen flintspissbrukande grupp”, Mikkelsen 1975:30ff, Nordqvist 1997:43)</i>	
C. neolitikum ”Østmo fase 1”	3900–3100 BC
<i>(tidigneolitikum+mellanneolitikum A per. I–II, Østmo:1988:39f)</i>	
D. neolitikum ”Østmo fase 2”	3100–2700 BC
<i>(mellanneolitikum A period III–V, Østmo 1988:39, 50ff)</i>	
E. neolitikum ”Østmo fase 3”	2700–2400 BC
<i>(mellanneolitikum B, Østmo 1988:53ff)</i>	
F. neolitikum ”Østmo fase 4”	2400–1500 BC
<i>(senneolitikum och bronsålder per I–II, Østmo 1988:72ff)</i>	
G. övrig bronsålder (per III–VI)	
Ö. övriga fynd av relevans här; obestämd datering	

Till varje fas kan vissa ledartefakter knytas. Användningen av ledartefakter utgör grunden för den typologiska arkeologin som skapades under 1800-talet (Gräslund 1974). De äldre nationellt och

internationella typologiska kronologierna har under senare år alltmer ersatts av en mer regionalt baserade typologi (se exempelvis Nielsen 1993:84f, Lindgren & Nordqvist 1997:70). Syftet med den typologiska mallen här är endast att ge lösfynden en användbar kronologisk ram för denna undersökning. De olika fyndkategoriernas typologiska scheman är av olika kvalitet och många kan ha en begränsad giltighet utöver det område där den ursprungliga typologin är skapad. För denna undersökning bör de ändå kunna ge en fingervisning om materialets tidsmässiga skiktning och därmed utgöra en grund för en diskussion om till exempel områdets neolitisering. För föremål som kan dateras till flera perioder så anges till exempel "fas A–F" i tabellen. Material som av olika anledningar inte är daterbart eller är från senare perioder så anges "Ö". Vissa föremål från bronsålder har undantagsvis medtagits i tabellen, som till exempel rombisk bergartsyx, med beteckningen "fas G".

Som ledartefakter för senmesolitikum (cirka 7200–6000 BP, fas A) har här räknats lihultyxor, trindyxor, spetshackor med skafthål, mikrospånkärnor, mikrospån, koniska kärnor och handtagkärnor även om vissa av dessa artefakter även i viss grad kan förekomma i angränsande perioder (Fredsjö 1953, Olofsson & Olsson 1999). Tvärpilar anses tillsammans med bland annat tångepilspetsar, typ A, eneggade och skeveggade spetsar inom sydöstnorsk arkeologi markera en egen fas ("fase 4") av senmesolitikum (Glørstad 1998, Mikkelsen 1975, Østmo 1976, Lindblom 1984) men räknas här istället som tidigneolitisk ledartefakt om inte fyndkontexten entydigt talar för en äldre datering (jmf Mikkelsen 1975 & 1989, Persson 1998, Østmo 1976 & 1988:129f, Lindblom 1984, Boaz 1998:34f & 171). I praktiken har det varit svårt att använda sig av den norska finindelningen av den senmesolitiska perioden, inte minst på grund av det orimliga i att enbart klassificera tvärpilarna till ett förneolitiskt skede samt bristen på entydiga ledartefakter för perioden. Förekomsten av till exempel lihult/nøstvedt yxor gör det möjligt att lokalisera fyndplatser från fas A och på motsvarande sätt finns säkra neolitiska ledartefakter för fas C. Problemen med att klassificera fynd till fas B har redan berörts. Fasen blir ofta definierad med avsaknaden av vissa fynd något som är svårt att påvisa i ett material baserat på lösfynd och mindre, ytplockade boplatser. Troligen behövs ett mycket större fyndmaterial där fyndens relativa sammansättning bättre kan studeras. Ofta dateras boplatserna mer utifrån den relativa fyndsammansättningen än utifrån enstaka artefakter. Övergången mellan senmesolitikums perioder liksom till den neolitiska perioden blir således förhållandevis otydlig även om många nyckelartefakter återfinns. Detta har inneburit att boplatserna från Fas B i Østfold framförallt har återfunnits vid kusten som har undersökts mer intensivt än inlandet (Østmo 1988:215). "En nærmere kronologisk fiksering av boplasser innenfor en av de aktuelle faser må bli tilstedeværelsen eller mangelen på avslag eller fragmenter av slipte flintøkser, identifiserbar neolitisk keramikk eller frekvensen av de forskjellige piletyper. Et problem [...] er det forhold at svært mange av de østnorske boplassene er blandete." (Mikkelsen 1984:90). Konsekvensen här blir att Fas B inte går använda mer än undantagsvis i sammanställningen av fyndmaterialet. Av den anledningen kommer fas A och B i princip att här behandlas som en enhet. En närmare klassificering av artefakterna i respektive tidsfas redovisas separat³.

Fyndkontext

Det arkeologiska fyndmaterialet har i lång tid indelats i olika kategorier som har definierats utifrån vilket sammanhang (med annat ord: fyndkontext) fyndet har gjorts (Voss 1972:88). En vanlig indelning som i stort sett är överensstämmande med Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering är en uppdelning av materialet i gravfynd, offer/depåfynd, boplatssfynd, lösfynd och övriga fynd. Under övrigt kan

till exempel räknas verkstadsplatser, stenbrott och fångstanläggningar. Alla fyndkategorier har sina källkritiska problem för såväl definition som möjligheten att i fält kunna avgöra fyndtillhörighet. Gravfynd är ofta på grund av dåliga bevaringsförhållanden för ben och/eller avsaknad av synliga yttre markeringar svårtolkade. Att många så kallade lösfynd i själva verket utgör rester efter gravar antyds bland annat av spridningsbilden av senneolitiska fynd i Värmland. Fyndspridningen över landskapet fördelar sig relativt jämnt i den södra delen trots att kända gravar endast är kända i väster. Att vissa fynds storlek och fragmentiseringsgrad också kan indikera deras fyndkontext finns det flera exempel på. En uppdelning av de tunnackiga yxorna efter längd har visat att de långa yxorna primärt tillmättes rituella värden och behöll sin ursprungliga längd medan de kortare yxorna tjänade mer som bruksföremål och successivt konsumerades (Sundström 1995). Skaftålsyxornas konsumtion har på ett liknande sätt kunnat studeras och ett tredelat konsumtionsmönster har kunnat iakttagas. De långa och oskadade yxorna är överrepresenterade i depåfynd (och offerfynd), skadade yxor påträffas oftast på boplatser medan korta och hela yxor är mer vanliga i gravar (Lekberg 2002:175)

Problemen med definition och uttolkning av de neolitiska offer- och depåfynden har nyligen tydliggjorts (Karsten 1994). Med depåfynd har definierats "alla fynd vilka består av två eller flera föremål nedlagda samtidigt" (Karsten 1994:19). Offerfynd, till skillnad från gravfynd, har visats ha en stark koppling till föremålsnedläggningar i vattendrag och våtmarker (Lekberg 2002:123). Den klassifikatoriska avgränsningen blir helt kontextuellt bestämd i och med att också enkelfynd inkluderas (Karsten 1994:21). Även kring boplatzbegreppet har det funnits oklarheter, till stor del beroende på att begreppet använts i olika syften i antikvarisk verksamhet respektive arkeologisk forskning. Platser med flera fynd, speciellt av redskapsavfall, i ett förmodat gynnsamt läge har bedömts som boplatzlokaler utan synlig begränsning. Den antikvariska användningen har varit styrd av behovet av att, på ett förhållandevis enkelt sätt, kunna säkerställa rumsliga avgränsningar för ett lagskydd enligt Kulturminneslagen med markeringar på den ekonomiska kartan. Tillämpningen av begreppet har varierat över tid och rum vid fornminnesinventeringen vilket har berott på olikartade bedömningar hos inventerarna och de arkeologiska spårens skilda förutsättningar i olika landskap. Vad som ansetts vara ett gynnsamt läge och hur många och vilka fynd som ansetts kvalificera för ett lagskydd har sålunda varierat (Hyenstrand 1979:65). Inom Nordmarks härad har dock fornminnesinventeringen genomförts under en begränsad tid och med vad som bedöms vara likartade kriterier (Rentzhog 1995:25f). Ofta har topografiskt skyddade platser nära vatten ansetts som gynnsamma boplatzlägen (Lekberg 2002:138). Det antikvariska boplatzbegreppets användbarhet har ofta ifrågasatts för en arkeologisk tolkning av landskapets fyndmiljö (Kihlstedt 1996:22ff, Lekberg 2002:141). Här kommer ändå det antikvariska boplatzbegreppet att användas vid en presentation av fyndmaterialet. De fåtalet genomförda undersökningar av boplatser inom området kompletterar dock fyndbilden avsevärt. I kapitel 6 kommer jag åter att diskutera vissa av platserna utifrån ett fördjupat och mer diversifierat boplatzbegrepp.

Fyndmaterialet kan grovt sett delas in i fyndkategorier som gravfynd, boplatz, lösfynd och övrigt. Fynd som med viss sannolikhet hör samman med en gravläggning betecknas som gravfynd. Boplatzfynden klassificeras i tabellen efter Riksantikvarieämbetets antikvariska bedömning där boplatser mestadels utgör ansamlingar av fynd vid ett topografiskt 'bra' läge men även några platser som är arkeologiskt undersökta. Antalet fynd på dessa boplatzlokaler har oftast endast grovt uppskattats och bör därför inte bedömas som exakta tal. Med lösfynd menas här övriga föremål som påträffats, oftast enstaka exemplar, utan att kunna inordnas i någon annan kontextuell tolkning.

Totalt har 1098 fynd från Värmland registrerats i en databas varav 742 poster är från Nordmarks härad (bilaga 1). Dessa är fördelade på 533 platser (det exakta antalet platser är osäkert på grund av att

även fynd med inexacta fyndangivelser ingår och som innebär att flera fynd kan vara hittade på samma plats). Antalet fynd som har betecknats som lösfynd har beräknats till 394. De är registrerade på 378 fyndposter och är fördelade på 338 platser (betecknade som ”fyndplatser” i tabellen vilket här motsvarar ”lösfynd”). 182 platser har betecknats som ”boplats” med sammanlagt över 4000 fynd registrerade, men samtliga fynd från arkeologiska undersökningar är då ej medräknade. Om man bortser från fynd från de fem undersökta boplatslokalerna så återstår 178 platser med 1095 fynd vilket innebär att cirka 6,2 fynd registrerats per boplats. Motsvarande siffra för fyndplatserna är 1,2 fynd per fyndplats. Siffrorna bekräftar egentligen endast definitionen på boplatsbegreppet som innebär att flera fynd görs på en begränsad yta lämplig för bosättning. Registreras fynden på en plats som anses olämplig för bosättning, till exempel i våtmark, bedöms ofta fyndet som depåfynd (Karsten 1994:18). Endast två fyndposter med totalt sju fynd har tolkats som depåfynd medan 9 fyndposter från 5 lokaler är gravfynd. 9 poster har betecknats som ”övrigt”. Under sistnämnda kategori ryms kvartsbrott och enstaka skärvtensförekomster.

Kategori	Fynd	Fyndposter	%	Platser	%
Boplatslokaler*	4707	345	≈46,5	182	≈34,1
Fyndplatser**	394	378	≈50,9	338	≈63,4
Gravfynd***	9	10	≈1,3	4	≈0,7
Övrigt	23	9	≈1,2	9	≈1,7
Totalt	5133	742	99,9	533	99,9

Tabell 3.5 *Fynd i Nordmarks härad fördelade på fyndkategorier. * Uppskattat antal fynd inklusive fyndmaterial från undersökta lokaler. Antalen fynd från ej undersökta boplatser uppskattas till 1095 stycken. ** Inklusive 2 fyndposter med 7 fynd tolkade som depofynd. *** Ben (3 st) och keramik (304 st) ej medräknade i gravfynden.*

Från de fem undersökta boplatserna, RAÄ 26 och 139 i Blomskog socken, RAÄ 197 i Holmedal socken, RAÄ 80:1 och 82 i Västra Fågelvik socken, finns cirka 3612 fynd av olika kategorier, främst keramik och flinta (benmaterial ej medräknat). De kommer att presenteras mer ingående vid presentationen nedan (kapitel 3.3–3.13) av de enskilda socknarna.

Fyndpresentation – tidsmässig indelning

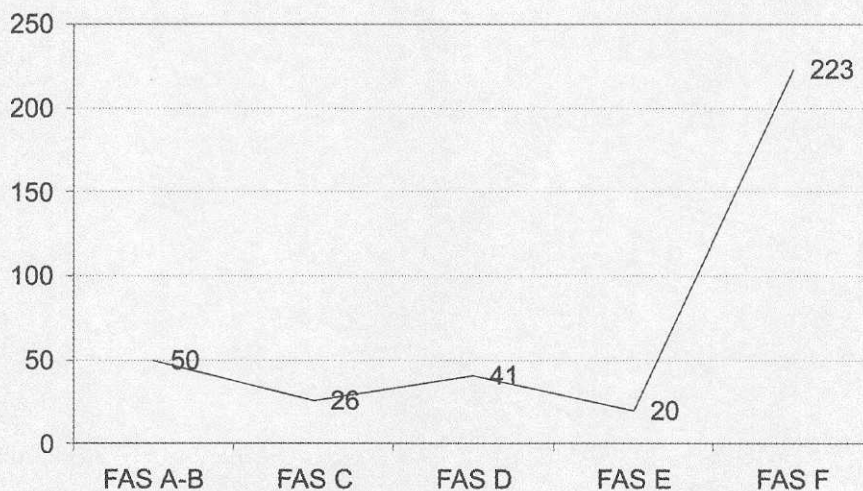
Materialet presenteras nedan sockenvis med redovisning av såväl tids- som fyndkategorier. Det primära undersökningsområdet utgörs av fem socknar på värmländskt område i närheten av Stora Le; Blomskog, Holmedal, Trankil, Töcksmark och Västra Fågelvik. Av sammanlagt 533 platser med fynd ingår 6 platser som delvis är undersökta. Trots att så få platser har undersökts så härrör 72 % av samtliga fynd från undersökta lokaler. I en presentation av fyndstatistik blir en jämförelse mellan undersökta och ej undersökta platser ganska missvisande. Av denna orsak kommer fynd från undersökta platser att redovisas separat under presentationen för respektive socken. Det återstående fyndmaterialet från ej undersökta lokaler uppskattas härröra från 527 platser. 667 fyndposter är registrerade med 1514 fynd. Det exakta antalet fynd och platser är osäkert beroende på källmaterialets kvalitet och bör ses som grova uppskattningar. Som en utgångspunkt för kommentarerna kring fyndmaterialet anser jag dock att den relativa fördelningen mellan tidsfaser och socknar bör kunna motsvara förhistoriska förhållanden. I tabell 3.6 redovisas hur fynd från ej undersökta lokaler (såväl fyndplatser som boplatslokaler) fördelar sig över tidsfaserna.

Av tabellen framgår att endast ett fåtal fynd kan användas för en mer noggrann datering. Nästan två tredjedelar av fynden låter sig inte datera närmare än till stenåldern i allmänhet (FAS A–F, 72,5 %).

Fas	Antal fynd	Relativ andel i procent	Antal poster	Antal platser
A-B	50	3,3	45	31
C	26	1,7	25	20
D	41	2,7	38	36
E	20	1,3	20	14
F	223	14,7	215	182
A-C	0	0		
A-F	1098	72,5	276	212
B-C	4	0,3	3	3
C-E	2	0,1	2	2
C-F	27	1,8	23	15
E-F	10	0,7	8	10
D-E	0	0		
F-G	1	0,1	1	1
G	4	0,3	4	4
Ö	6	0,4	6	5

Tabell 3.6 Lösfunna fynd från Nordmarks härad fördelade på tidsfaser.

Detta beror dels på en hög andel av redskapsavfall men även att vissa fyndbeskrivningar är vaga och osäkra (speciellt gäller detta äldre arkivuppgifter). I figur 3.5 redovisas de ledartefakter som endast kan knytas till enstaka faser. Av figuren framgår dels att det finns en närvaro under samtliga av de här aktuella perioderna samt att det sker en markant ökning av antalet fynd under senneolitikum (fas F).

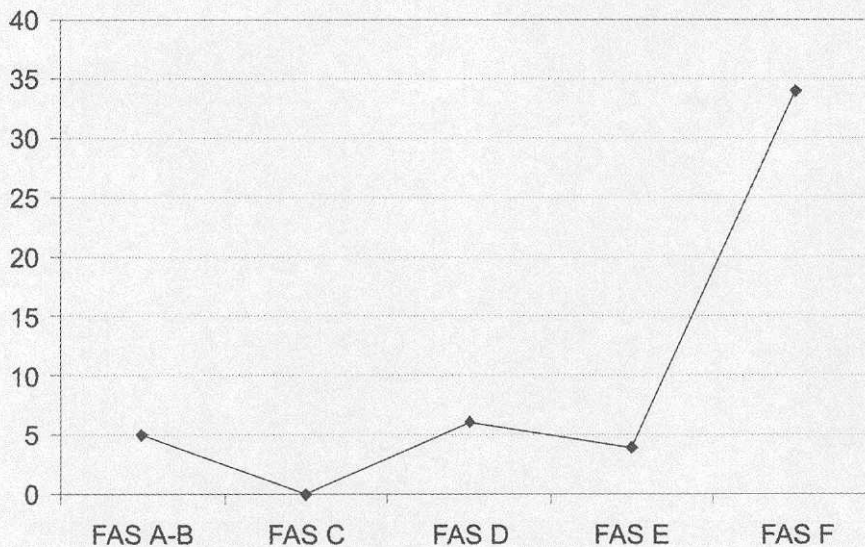
Figur 3.5 Antal ledartefakter från Nordmarks härad, fördelade på tidsfaser.

3.3 Blomskog – fynd och boplatser

Från Blomskogs socken är 442 fynd registrerade men 304 fynd utgörs av keramik från hällkistan RAÄ 26 i Blomma. Keramiken som sannolikt är från en sekundärbegravning kommer att diskuteras närmare tillsammans med andra hällkistfynd i kapitel 5. Av övriga 138 fynd kommer 68 från 47 fyndplatser och 69 från 6 boplatser varav två är delundersökta. De undersökta boplatserna kan båda dateras till senmesolitikum (fas A) med fynd exempelvis av en lihultxa och mikrospån. Den ena boplatssytan framkom i samband med undersökningen av hällkistan RAÄ 26 i Blomma. Under och utanför stenpackningen i hällkistans södra del påträffades redskap och avfallsmaterial från en äldre tidshorisont än hällkistan. Genom fynd av mikrospån kan boplatssytan dateras till senmesolitikum, fas A. Två koniska mikrospånkärnor kan tyda på att boplatserna även har en ännu äldre tidshorisont eller att boplatserna åtminstone hör till fasens äldsta del (Sjögren 1991:27, Berg 1995:21). De lösfunna fynden i Blomskogs socken som går att datera inom en fas fördelar sig enligt figur 3.6.

Diagrammet visar på en tydlig ökning av fynden från senneolitikum. Nästan hälften (49%) av alla lösfynd (och hela 69% av de i faser daterbara lösfynden) kan dateras till Fas F. Av de tidiga faserna saknas fynd från tidigneolitikum helt vilket skiljer socknen från den allmänna fyndbilden i häradet (figur 3.5).

De totalt 68 lösfynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,4 i förhållande till socknens totala areal (156 km²) och 5,2 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (13 km²). Den geografiska spridningen framgår av kartan i figur 3.19.

Figur 3.6. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Blomskogs socken.

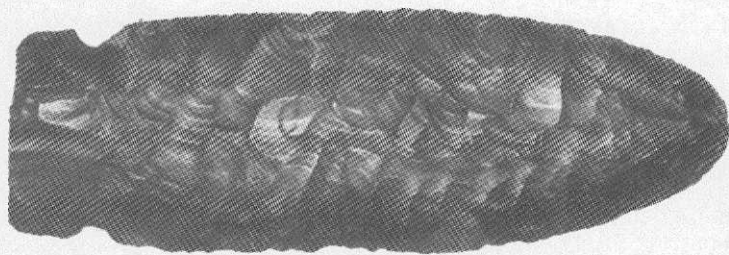
Från fas A–B finns rapporterat fynd av 3 lihultyxor och 3 trindyxor. Samtliga lihultyxor har kunnat dokumenteras trots att flera är i fragmentariskt skick. Ett gammalt fynd påträffad i Ekenäs som omnämns redan av Nygren (1914:98, SHM 7943:3242), består endast av ett slipat eggfragment i grå bergart men uppvisar ändå en tydlig tresidig genomskärning. Under senare tid har en lihultyxa av diabas med en grovt tillhuggen nacke och i övrigt välslipad påträffats i Låbbyn (RAÄ 102). Ytterligare en lihultyxa

framkom i samband med undersökningen av en boplatslokal (se nedan; RAÄ 139). De tre trindyxorna är alla delvis slipade och med rund eller oval genomskärning, från 12 till 16 cm långa. En yxa (SHM 17343:820) upphittad vid Gilldalen, öster om nedre Blomsjön, har oval genomskärning och något välvda bredsidor. En annan trindyxa i privat ägo hittades 1928 vid ett vägbygge i närheten av hållkistan vid Blomma (RAÄ 26) där även senmesolitiska fynd hittades i samband med en undersökning av hållkistan (se nedan).

Faserna B och C saknar säkra fynd. 6 tjocknackiga yxor härrör sannolikt från fas D. Två av yxorna är av flinta varav den ena (SHM 13053:6) avbildas i figur 3.8. Yxan, 135 mm lång, är slipad på alla sidor med något rundade smalsidor. Eggen är nedslipad men utan hålegg. Nacken har rektangulärt tvärsnitt och smalsidesvinkeln är större än 8°. Jag har bedömt den som en tjocknackig yxa av typ A (Nielsen 1979) med tillhörighet i trattbägar-kulturen trots att den har slipade smalsidor vilket inte överensstämmer med Nielsens uppsatta definition. Yxan skulle alternativt räknas som en tjockbladig yxa enligt Malmers kategorier (i vår fas E) men som rätyxa utan hålegg är det svårt att få den att passa in. Yxans gulbruna färg antyder att den kan vara ett mossfynd men yxans fyndkontext är okänd förutom att den är från Blomskogs socken. För den andra tjocknackiga yxan av flinta känner vi till fyndplatsen (i åkern mellan fornborgen på Borgåsen och sjön Stora Le vid Fölsbyn) och att den är påträffad 1892, men var yxan idag förvaras är obekant. Den obefintliga beskrivningen gör det osäkert om yxan tillhör fas D eller E.

Tre stridsyxor (båtyxor) från fas E är registrerade från socknen men endast en yxa från Torkilsbyn (SHM 6498:319) har här kunnat dokumenteras. Yxan är av grovprickig rödgrå bergart, något vittrad, med en upphöjd ring kring skafthålet. Yxan är något skadad i nacken men är annars ett fint exemplar, närmast klassificerad som Malmers typ D2. Från fas E är troligen också en fragmentarisk slipad flintyxa av tunnbladig typ som ska ha hittats på ett krön av en sandig halvö vid Ekenäs (RAÄ 120). Totalt har 38 ledartefakter från fas F registrerats från Blomskog socken. Av dessa utgör 21 stycken skafthålsyxor, de flesta av en mörk grå-svart bergart. Även om flera yxor är kraftigt vittrade så är endast två fragmentariska. Dessa är upphittade vid gården Nästebyn (RAÄ 148) och i trädgården till gården Kasen (RAÄ 115). Yxornas fragmentariska skick skulle kunna tyda på att de utgör avfall deponerade på en boplatsyta (Lekberg 2002:171). Av de övriga finns såväl korta yxor med tvär nacke (t.ex. SHM 17343:815 & 819) som längre mer omsorgsfullt gjorda yxor med rundad nacke (SHM 17343:816). Fyndomständigheterna för de flesta yxorna är tyvärr ofullständigt kända, vilket försvårar en tolkning av deras ursprungliga kontext.

Av de 9 flintdolkarna är flera mycket tidigt gjorda fynd. Flera dolkar från Blomskogs socken ingår i den samling som Anders Lignell 1839 skänkte till Karlstads gymnasium. Några dolkar är fragmentariska och avbrutna och i ett fall är det sannolikt att två fragment utgör delar av samma dolk (VM 60 + VM 647). Dolkfragmenten är från Breviken, saknar skaft och är avbrutna, formen indikerar ändå en dolk av Lomborgs typ I eller II. En nästan hel dolk med firsidigt skaft och parallella skaftsidor från Båstelunda (VM 59) är av Lomborg typ III. ”*En flintknif hittad härstädes vid Blomsjöns strand öfverlemnas till K.Antiq. Akademien*” skriver 1846 den unge Ludvig Borgström i sin reseberättelse från Värmland (Borgström 1915:62). Samma år skänkte prästen och Värmlands museistiftare Anders Lignell till akademien en dolk som hade hittats vid Råggårde redan 1837. Dolken (SHM 1280:7) är troligen omarbetad och har nu närmast parallella sidor med ett närmast firsidigt skaft. Den är svår att klassificera men är närmast av Lomborgs typ III (Lomborg 1973:47f). En närmast hel dolk av typ III med firsidigt skaft men med trubbig spets är upphittad i trädgården i Sundsbyn (SHM 7943:2030).

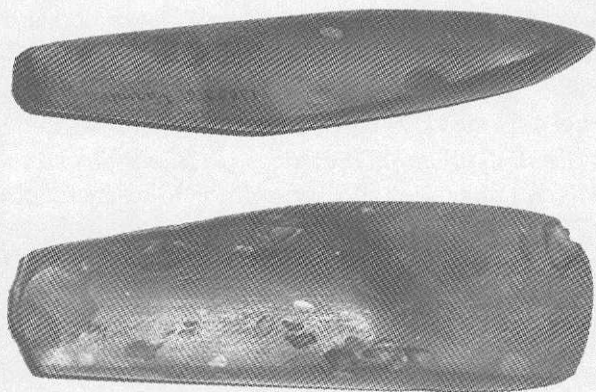

Figur 3.7. Spjutspets av flinta från Låbbyn, Blomskogs socken (SHM 17343:811), måttuppgifter: 135 mm l, 46 mm br och 7 mm tj.

Ett märkligt fynd skänktes av Jan Andersson i Låbbyn till det blivande Nordiska museet 1873¹³. Det är en fint parallellhuggen spjutspets (eller möjligen ett omhugget dolkblad?) av mörkbrun flinta (NM 2086, nu SHM 17343:811, figur 3.7). Spjutspetsen är 135 mm lång med en närmast trubbigt avrundad egg och två inhak på var sin sida om basen. Både formen och inhaken är ovanliga och unika för Värmland. Den trubbiga eggen liknar en avbildad "matknif" från Småland (nr 478, Montelius 1997:34) och inhaken finns dokumenterade på spjutspetsar och omarbetade dolkblad (Rud 1973:142f). Lomborg anger dessutom inhaken som typbestämmande faktor för dolkar av typ I E (Lomborg 1973:41). Jag vet dock inte om någon likadan spjutspets från nordiskt område. Däremot så avbildar Sven Nilsson ett exakt likadant föremål i sitt verk "Skandinaviska nordens ur-invånare" från 1838¹⁴ som han uppger vara en harpunspets från en folkstam i Nordamerika (Nilsson 1843:16). Spjutspetsen som anges vara från Blomskogs socken skulle alltså kunna vara ett indianarbete importerat från Amerika, kanske förmedlad av någon av de många emigranter som lämnade Blomskog under 1800-talet. Att indianspetsar skickades som souvenirer från emigranter till det gamla hemlandet är känt från både Sverige och Norge¹⁵, men jag anser ändå att det krävs fler indikationer på att så skulle ha skett innan man avfärdar möjligheten att spjutspetsen utgör ett fynd från Blomskog.

Övriga fynd från fas F består av en nästan symmetrisk skära från Sundsbyn av grå flinta, med rak långsida (SHM 7943:2031). Intill ett ladugårdshörn i Breviken har ett hänge av skiffer av senneolitisk typ hittats (RAÄ 230). Vid en undersökning av en hällkista i Blomma (RAÄ 26) påträffades en fint flathuggen pilspets i kvartsit samt keramik (VM 34704). Fyndet diskuteras närmare i kapitel 5.

I en boknotis omnämns att "ett kärl från stenåldern har hittats på ägorna" på gården Granbo, Ekenäs i södra delen av Blomskogs socken (Svenska gods och gårdar, del II 1944:34). Någon

Figur 3.8. Tjocknackig yxa av A-typ från Blomskogs socken (SHM13053:6), måttuppgifter: 135 mm l, 44 mm br och 27 mm tj.

beskrivning av fyndet ges ej och med detta korta omnämnande är det svårt att värdera dess trovärdighet. Fyndet finns vad jag vet inte omnämnt någon annan stans och har ej heller gått att få bekräftat vid kontakter med hembygdsföreningen i trakten. Även om ett keramikkrärl skulle ha hittats vid Granbo får det anses mer sannolikt att det är från en senare tid än stenåldern. Fynduppgiften bör dock vid tillfälle efterforskas närmare.

Undersökta stenåldersboplatser i Blomskog

Två mindre undersökningar av stenåldersboplatser har gjorts i Blomskog. Båda gjordes i anslutning till undersökningen av en hällkista i Blomma (RAÄ 26). Den ena boplatstyten framkom som spår efter tidigare aktiviteter på platsen där hällkistan senare byggdes. Den andra undersökningen hade som syfte att finna en samtida boplatstyta i närheten av hällkistan. Båda undersökningarna gav fynd från senmesolitikum (fas A).

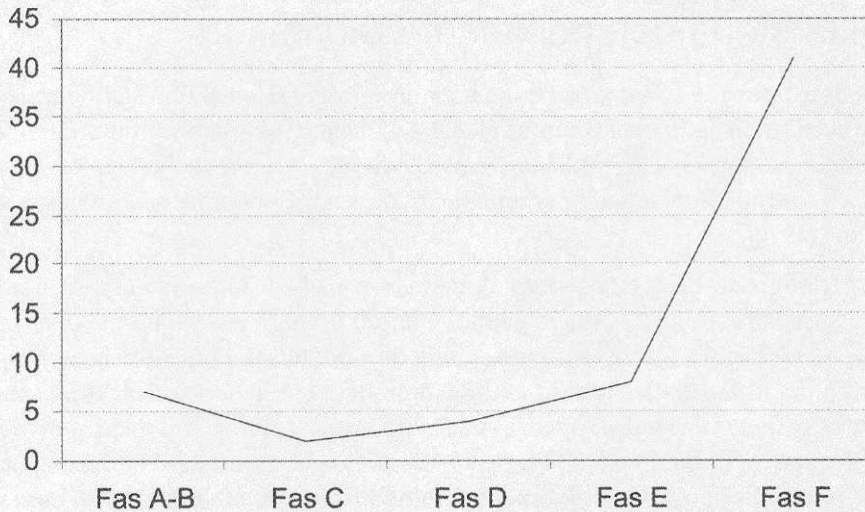
Hällkistan i Blomma är belägen på svagt sluttande avsats i en sluttning ner mot sjön, cirka 500 m från sjön Lelångens östra strand (Heimann 1998a). Platsen för hällkistan är cirka 10 meter över dagens vattennivå i sjön (93,7 m ö h). När en stenpackning av i huvudsak jämnstora stenar togs bort under hällkistans södra del hittades där, liksom utanför området som hade varit täckt av stenpackningen, enstaka artefakter av flinta i den gula sanden. Fynden utgjordes av avslag, mikrospån, en mikrospånkärna och en avslagsskrapa av flinta. Fynden låg spritt utan direkt anknytning till hällkistan och tolkas som spår efter en senmesolitisk boplat på platsen. Inom mindre områden fanns också diffusa sotiga fläckar som inslag i och under stenpackningen, det är ovisst om dessa hade samband med hällkistan eller med boplatstyten. Några anläggningar av annat slag påträffades inte.

Cirka 250 meter norr om hällkistan i Blomma fann fornminnesinventerarna 1988 fynd i åkermark i en västsluttning med avsats ner mot Blommaälvens utlopp i sjön Lelången, vilket ledde till att boplatlokalen RAÄ 139 registrerades. Fynden bestod mest av avslag av flinta och kvarts men det påträffades även enstaka brända ben, bränd lera och skörbränd sten. I anslutning till undersökningen av hällkistan i Blomma (RAÄ 26) väcktes frågan om var en till graven knuten boplat kunde ha legat och en mindre undersökning av boplatstyten RAÄ 139 genomfördes (Heimann 1998b). Undersökningen genomfördes genom provgröpar och ytrekognosering över boplatsens yta. Inga anläggningar kunde spåras och endast få fynd gjordes, förutom enstaka avslag av kvarts, bergart och flinta så påträffades en lihultyxa samt en konisk mikrospånkärna av flinta. Lihultyxan som är avslagen i nacken är tillverkad av en basisk vulkanit.¹⁶ De fåtaliga fynden talar entydigt för att platsen utnyttjats för tillfällig vistelse på platsen under fas A.

3.4 Holmedal– fynd och boplatser

Från Holmedals socken är 146 fyndposter registrerade varav 83 från boplatser, 62 från fyndplatser och ett depåfynd. Totalt har det registrerats 2238 fynd från uppskattningsvis 99 olika platser men av dessa kommer 84 % (1877 fynd) från den undersökta boplaten RAÄ 197 på ön Hästholmen. Denna boplat kommer att diskuteras separat nedan. Av de återstående 361 fynden är det endast 66 redskapsfynd från 51 platser som kan klassificeras i en eller två tidsfaser.

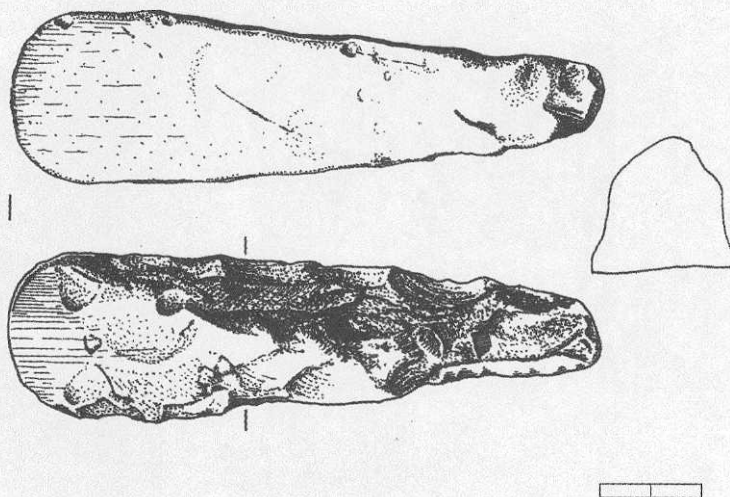
De totalt 361 lösfynden i socknen ger ett nyckeltal på 2,5 i förhållande till socknens totala areal (143 km²) och 19 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (19 km²). Av lösfynden från fas A finns tre lihultyxor. En av dessa är en ganska liten yxa som hittades på en strand på Trollön intill Västra Trollundet i Flötefjorden (figur 3.9.). Lihultyxan, endast 12 cm lång, påträffades tillsammans med rikliga mängder med flinta och bränd lera på vad som verkar utgöra en senmesolitisk boplatssyta (RAÄ 194).

Figur 3.9. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Holmedal socken.

En trindyxa har hittats i Breviken vid grävning i ett sumpigt hagmarksområde på en moränås (RAÄ 117). Flera fynd från fas A finns från undersökta boplatser, bland annat av mikrospån och mikrospånkärnor. Från delvis undersökta boplatsslokaler kommer även fynd av en tvärpil, spånspilspetsar och en eneggad spets, se nedan. Från fas C finns uppgift om en tunnackig yxa av flinta från Grönnäs (RAÄ 220). Från Fas D finns 3 tjockackiga yxor varav två av flinta. Den enda bergartsyxan är av svart tät bergart (SHM 5450:13). Yxan som är från Tången vid sjön Struven har helslipad skev egg, men är avhuggen i nacken. Från sen mellanneolitisk tid, fas E, finns nio ledartefakter. Tre håleggade yxor av flinta varav ett fragment från Hästholmen (VM 34706, RAÄ 197). De övriga är en tunnbladig slipad yxa med plan undersida (KHM 313) och en tjockackig yxa (AM 573) från Selen. En stridsyxa från socknen (RAÄ 150) ska ha skänkts till Nordmarksstugan i Töcksfors. Tre cylindriska spånkärnor har hittats i socknen. Ett av fynden har gjorts i Sällum under 1800-talet (RAÄ 55, SHM 5450:8). 41 föremål kan knytas till fas F. Av 13 skafthålsyxor som är dokumenterade är sju i fragmentariskt skick.

Fragmentariska yxor har föreslagits indikera boplatssytor (Lekberg 2002:171). En hel yxa med konisk form och rak nacke hittades vid dykning i sjön Stora Le vid Björkeviken, troligen ett exempel på ett lösfynd i egentlig mening (i bemärkelsen ”borttappad”). En yxa ”förut begagnad som sockeryxa”, ingår bland de av N.G. Djurklou insamlade föremålen (SHM 3825:7). Yxan, som är från Selen (RAÄ 264), har ”XIII 1805” inristat på ovansidan och är slipad runt om med ett koniskt skafthål och tvär nacke. Fyndet är ett bra exempel på att fornfynd även kunde nyttjas under sen tid. Endast en flintdolk finns registrerad från socknen, gjort vid grävning på krönet av en moränås i Hän (RAÄ 86). Platsen skulle, utifrån sitt topografiska läge, möjligen kunna indikera en gravplats. Till fas F hör även fyra skärar av flinta. En av dessa, från Gårdtveten (SHM 5450:5), är av ljus flinta med symmetrisk form och utan skaft.

Figur 3.10. Lihultyxa från Trollön, RAÄ 194, Holmedal socken, måttuppgifter: 120 mm l, 35 mm br och 32mm tj. Teckning av Andreas Åhman.

Undersökta stenåldersboplatser i Holmedal socken

Norr om Kroksjön i socknens norra del finns uppgifter om rikliga fynd som samlats in från Kroken, en plats i närheten av Kroksjön (RAÄ 9). Fyndplatsen besiktigades i april 1947 av Arne Modén som i sin rapport nämner åtskilliga fynd samt en intilliggande gravhög (ATA dnr 2369/47). Fynden skulle speciellt ha varit koncentrerade nedanför en avsats ett tiotal meter norr om stranden. En stor del av fynden försvann under krigsåren 1939–45 men Axel Bagge registrerar ändå åtskilliga fynd från i stort sett alla faser A–F i ett PM från 1948¹⁷. Bland fynden kan nämnas ”*tväreggade pilspetsar av flinta, pilspetsar med urnupen bas av flinta; samt en lihultyxa av grönsten*”. Ingen egentlig undersökning har dock företagits vid boplatserna i Kroken och frågan är om de många fynden från olika perioder verkligen härrör från samma boplatser.

I Flötefjorden ligger den lilla ön Hästholmen, endast cirka hundra meter norr om Lövön i grannsocknen Västra Fågelvik. Ön är endast cirka 150 x 100 meter (6710 m²) stor, förhållandevis kuperad med en platå centralt placerad och med branta sluttningar ned mot sjön. Öns högsta punkt är belägen på norrsidan, cirka 10 meter ovan sjöns vattenlinje, varifrån den sluttar svagt åt söder.

Västsidan har klippvallar svagt sluttande ner mot vattnet, med ett antal större stenar liggande på höllarna. Stranden består här mest av sten. Cirka 50 meter från stranden ligger några kala kobbar. På norrsidan är klipporna brantare och väl välvda, ner mot en sten- och sandblandad smal strand. På öns nordöstra spets går berghällarna ända ner till vattnet. Östsidan består av klippor som går ner i vattnet, avbrutna på flera ställen av små sandvikar. Här är den längsta sandstranden cirka 50 meter lång. På öns sydsida sträcker sig en liten klippig udde ut i vattnet. Undervegetation på ön, från strandremsan och till öns högst belägna platå, består främst av ljung, blåbär och lingon. Träden växer gles och består mest av småvuxen tall, björk och asp. På södra delen av platån saknas nästan markvegetation, förmodligen på grund av sentida slitage. Runt hela ön ser man land på alla sidor på cirka 200–500 meters avstånd.

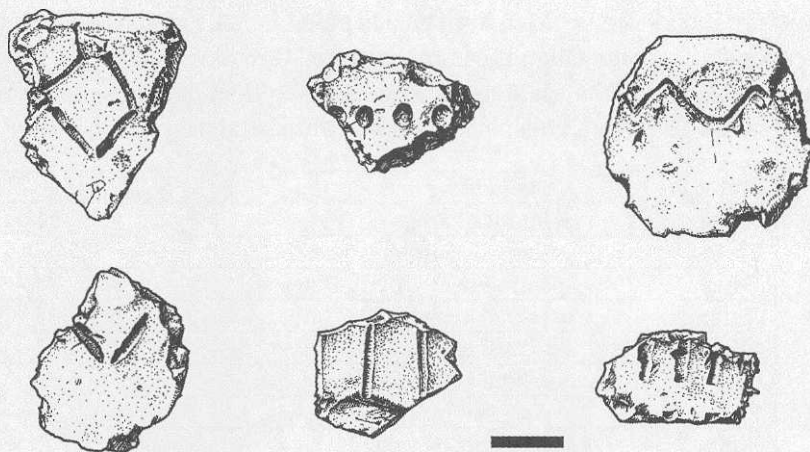
I princip hela ön betecknas enligt fornminnesinventeringen som boplatssyta (RAÄ 197). Förutom enstaka ytplockade fynd av flinta huvudsakligen vid öns västra och östra stränder hade tidigare även fynd av bränd lera, keramikfragment och flinta gjorts på öns platå. Keramiken och läget centralt på ön utan direkt strandkontakt gjorde ön extra intressant för en arkeologisk undersökning. Två mindre undersökningar av boplatserna, 1993 och 2000, har genomförts (Heimann 1998 och 2002).

Figur 3.11. Flygfoto från söder av Flötefjorden 1999. Öarna Lövön och Hästholmen syns centralt i bilden. Foto Leif Häggström.

Vid en första undersökning 1993 påträffades inom en mindre yta en stenpackning med relativt rikliga fynd av t.ex. ornerad keramik, flinta och brända ben. Keramiken liksom daterades utifrån dess dekor till mellanneolitikum, således troligen samtida med flera redskapsfynd av flinta (exempelvis fragment av spånspilspetsar). Undersökningsytan som endast omfattade 12 m² var centralt placerad på platån. I markprofilen syntes en tydlig podsolhorisont med sandlager med varierande tjocklek (maximalt 0,5 meter) ned till berggrunden. På en stor del av undersökningsytan syntes en stenpackning strax under markytan. Stenpackningen förekom med varierande täthet och inkluderade enstaka större stenar. Någon avgränsning av stenpackningen syntes inte. Invid en större sten, närmare 0,5 meter stor, låg en koncentration av keramik. I och under stenpackningen förekom mer spritt dessutom relativt rikligt med fynd av flinta och keramik. Fyndmaterialet dominerades av avslag och övrigt slagen flinta och kvarts, men det förekom flera redskap, såväl hela som fragment, som spånspilspetsar, skrapor och mikrospån. Dessutom hittades knackstensfragment, skörbränd eller eldpåverkad sten, tunna skifferplattor av varierande storlek som var oregelbundet utspridda samt brända ben.

Keramiken var starkt fragmentiserad och har analyserats särskilt (se bilaga 2). På 11% av påträffade keramikbitar förekom stämpeltryck av gropar, pinnstick med raka och böjda streck ibland i sick-sack och vågformat mönster (figur 3.12). Totalt hade 56 skärvor (112 gram) dekor och 432 skärvor (461 gram) var ornerad keramik. Keramiken bör rimligen kunna dateras till mellanneolitikum även om materialet är

Figur 3.12 . Ornerad keramik från Hästholmen, RAÄ 197, Holmedal socken. Teckning av Andreas Åhman. Skala motsvarar ungefär 2:1 (utritad skalenhet motsvarar 1 cm).

kvantitativt litet och med hög fragmentiseringsgrad. Av de mer närbelägna jämförelsematerialen med likartad ornering, som till exempel den vågformade dekoren, finns exempel bland den mellan-neolitiska keramiken från Björkö, i Skållerud socken, Dalsland (Stjernqvist 1950:20). Keramiken från den groppkeramiska boplaten Korsnäset i Dalarna visar också likartade formelement (Ericson 1980:17 och 46). En jämförelse med klassiska östsvenska groppkeramiska materialet är problematisk på grund av stora skillnader i godstyp och magringsteknik. Likartade formelement med till exempel vinkelställd streckornamentik finns dock till exempel i Säter/Fagervik III (Segeberger 1999:76, Olsson & Edenmo 1997:177). Ornamentik med dragna våglinjer finns till exempel representerad på den groppkeramiska boplaten Sotmyra och troligen tillhörig skedet motsvarande Fagervik II (Segeberger 1999:89f).

Vid en efterföljande undersökning år 2000 gjordes försök kartlägga boplatsens rumsliga omfattning. Bland annat kunde man misstänka att boplaten skulle kunna omfatta hela den ganska plana platån som utgör Hästholmens centrala del. För att få svar på denna frågeställning grävdes ett antal provgropar ungefärligen utplacerade efter koordinatlinjerna från 1993. Provgroparnas slutliga placering fick även ta hänsyn till markvegetationen och förekomsten av större träd. Som metod prövades att gräva 0,5 meter stora provgropar på var 5 meter i två nord-syd gående linjer längs med öns huvudaxel. På öns norra del växer förhållandevis tät vegetation vilket medförde att endast två provgropar kunde undersökas i denna del av ön.

Totalt, inklusive grävningen år 2000, har endast 20,75 m² avtorvats (0,3% av öns totala yta) och 17,75 m² undersökts på boplaten. Förtätningen av provgroparna visade med stor tydlighet att det neolitiska fyndmaterialet med bland annat keramik är koncentrerat till en begränsad yta av öns platån och främst dess södra del. I övriga provgropar var fyndmaterialet sparsamt och daterbara fynd var där senmesolitiska.

Vid en bedömning av Hästholmens totala fyndmaterial bör även det ytplockade materialet tas med. Detta material kommer främst från strandzonen. Materialet är av mer skiftande karaktär med dateringar från flera förhistoriska perioder men med tyngdpunkt i perioden från senmesolitikum till neolitikum. Det ytplockade materialet insamlat under 1993 sammanfattas i tabell 3.7.

Den främsta råvaran för redskapstillverkningen har varit flinta. Totalt har 102 ytplockade flintor registrerats vid insamling vid lågvatten under sommaren 1993, dessutom tillvaratogs enstaka keramikfragment och ett antal avslag m.m. av kvarts och andra bergarter. Till övervägande delen är materialet insamlat i den då breda strandzonen som tillfälligt var åtkomlig på grund av ett extremt lågt

vattenstånd i Stora Le. Men även på den platåliknande ytan på öns centrala parti påträffades fynd i den eroderade ytan efter tältande campingturer. Materialet består till övervägande delen av redskapsavfall av flinta som kan ha såväl mesolitisk som neolitisk datering men fynden av en spånspets och en cylindrisk kärna kan tyda på en mellan-neolitisk datering (fas E).

Material	Klassificering	Antal	Vikt	Anm.
Flinta	cylindrisk kärna	1	22	
Flinta	avslag + spånfragment m.m.	6	8	strand
Flinta	spånfragment + övrig flinta	4	2	platå
Keramik	oeroderad keramik	3	1	platå
Flinta	skrapa + spånfragment	2	3	rotvälta
Keramik	oeroderad keramik + kol	1	1	rotvälta
Flinta	avslag + övrig flinta	5	4	
Flinta	spånspets+avslag+övrig fl.	5	4	strand
Kvarts	bearbetat stycke	1	1	strand
Flinta	avslag (1 m retusch)	38	63	strand
Flinta	övrig flinta	13	27	strand
Flinta	splitter	16	3	strand
Flinta	spån + spånfragment	11	19	strand
Flinta	skrapa, fragment	1	1	strand
Bergart	avslag m.m.	26	73	strand
<i>Totalt</i>		<i>133</i>	<i>232</i>	

Tabell 3.7. Ytplockat material insamlat 1993 från Hästholmen, RAÄ 197 Holmedal socken.

Under senare år har enstaka ytplockade fynd tillkommit även om de högre vattennivåerna i sjön Stora Le har gjort att antalet fynd i allmänhet har minskat. Av daterbara fynd kan nämnas en mikrospånkärna i flinta och en eneggad spets vilka båda avspeglar en mesolitisk tidshorisont. Eneggade flintspetsar brukar i Västsverige dateras till tidigmesolitisk tid (Nordqvist 2000:166) medan de i östra Norge även anses förekomma i senmesolitikum (Glørstad 1999:80). Med tanke på den förändring som Stora Le genomgick kring 8000 BP då sjön fick ett nytt utlopp genom Ränkeforsen samt avsaknaden av andra tidigmesolitiska fynd är en datering i linje med den östnorska mer trolig för fynden på Hästholmen.

Förutom vad som nämnts ovan har även ett nätsänke av täljsten rapporterats som ytplockad från Hästholmen, ett fynd som både pekar på senare användning av platsen och som visar på fiskets fortsatta betydelse under senare perioder.

Det ytplockade materialet kompletterar det framgrävda materialet såtillvida att det sannolikt avspeglar en längre tidsrymd. Även om en sammantagen bild inte motsäger bilden av att boplatsens nyttjande främst har varit under senmesolitikum och neolitikum (faserna A samt E) så indikerar möjligen enstaka lösfynd tydligt att Hästholmen nyttjats både före och efter denna tidsperiod, troligen vid säsongsmässigt fiske i Flötefjorden. Ur rumsligt avseende finns vissa olikheter mellan mesolitisk och neolitisk fyndmaterial. Medan det förra finns spritt över nästan hela öns yta, både på stränder och i provgropar på och intill platån på öns centrala del så koncentrerar sig det senare till den undersökta yran på den södra delen av öns platå förutom enstaka ytplockade strandfynd.

Endast en ¹⁴C datering har kunnat utföras (bilaga 5). Dateringen gjordes på brända ben från älg som gav en icke kalibrerad datering till 4570+–60 BP, precis i skarven mellan tidig- och mellan-neolitisk tid,

som brukar anges till 4500 BP (Larsson & Olsson 1997). En kalibrering ger en datering i kalenderår till perioden 3520–3080 före vår tideräkning, med andra ord i övergången mellan tidigneolitikum (3950–3300 BC) och mellanneolitikum (3300–2350 BC). Dateringen är kanske något tidigare än förväntat med tanke på dateringen av keramikmaterialet men passar väl in i bilden av ett långvarigt utnyttjande av Hästholmen under flera årtusenden under och efter senmesolitikum samt troligen hela neolitikum med vad som verkar vara en tyngdpunkt i mellanneolitikum.

De påträffade djurbenen ger naturligtvis mycket mer information än endast en fingervisning om boplatsens datering. Både fisk och däggdjur är representerade i benmaterialet (bilaga 4) och de avspeglar troligen olika slags aktiviteter på ön. Utifrån hypotesen att Hästholmen mest skulle ha utnyttjats för säsongsfiske kan man förvänta sig att fiskben borde dominera i antalet arter, även med hänsyn taget till att fiskben ofta bevaras sämre och är svårare att uppmärksamma vid arkeologiska undersökningar speciellt utan vattensällning. Men materialet innehåller lika många land- som vattenlevande arter. En annan svårförklarad företeelse är att benmaterialet är rumsligt uppdelat på så sätt att de identifierade fiskbenen inte förekommer i samma grävningrutor som de landbaserade djuren.

Även däggdjur, som knappast har hållit till på Hästholmens begränsade yta, finns representerade i benmaterialet. Totalt har sex djurarter säkert identifierats varav tre olika fiskarter (aborre, gädda och någon form av karpfisk) och tre däggdjur (svin, älg och bäver). På ett ben från ett däggdjur fanns snittmärken som antyder att djuret möjligen slaktades på platsen. Svinbenen är de enda som skulle kunna representera en domesticerad djurart och det är föga troligt att det i denna barrskogsdominerade ekologiska zon rör sig om vildsvin. Vare sig vilda eller tama svin bör ha uppehållit sig på Hästholmens begränsade yta, långt från fast land, så benen är troligen dithörda som föda eller för annat bruk i samband med uppehållet på ön.

Förtätningen av provgrupparna visade med stor tydlighet att det neolitiska fyndmaterialet med bland annat keramik är koncentrerat till en begränsad yta av öns platå och främst dess södra del. I övriga provgrupper var fyndmaterialet sparsamt och daterbara fynd var till övervägande delen senmesolitiska.

Keramikmaterialet från undersökningarna vid Hästholmen från såväl 1993 som 2000 har analyserats i sin helhet vid Keramiska Forskningslaboratoriet, Kvartärgeologiska avdelningen, Lunds universitet (bilaga 2). I sin helhet utgörs det av 745 skärvor (varav 71 fragment) keramik. Av detta framkom vid grävningen år 2000 210 skärvor (totalt 334 gram). Nedan kommer keramikmaterialet att behandlas i sin helhet, alltså från undersökningarna både år 1993 och 2000. Keramikmaterialet från undersökningen år 2000 redovisas separat i tabellform i bilaga 2. Keramiken är kraftigt spjälkad, endast cirka 20% av skärvorna hade bevarad ursprunglig godsytta, och dessutom mycket fragmenterad (skärvornas medelvikt var 1,3 gram per skärva). Keramikens fragmentariska skick har avsevärt försvårat tolkningen av såväl ornamentik som käriformer.

Den keramiska analysen har påvisat att keramiken var tillverkad av två olika typer av gods. Den ena typen är ”magrad med finkornigt material i relativt liten mängd, med en hård, tät godskvalité och polerad yta. Den andra godstypen är magrad med större korn och har även en större andel magring, godset är något mera mjukt i kvalitén och har en avstruken yta” (bilaga 2). Godsets skärvtjocklek varierar mellan 4 och 13 mm utifrån mätningar på de få skärvor (35 stycken) som hade bevarat båda ytorna. Endast 11 % (69 skärvor) av det totala keramikmaterialet har dekor men räknat på antalet skärvor som inte är spjälkade så har 75 % dekor. Med all sannolikhet har de deponerade kärlen ursprungligen varit dekorerade i hög grad även om detta nu inte framgår på grund av fragmentisering och den kraftiga spjälkningen.

Den vanligaste dekoren består av olika former av linjer, gropar och raka intryck, men även enstaka exempel på bågformade intryck och vågband förekommer. Både keramikens godskvalité och dess dekor pekar på en datering till mellanneolitikum. Men även om keramiken visar tydlig tidsmässig anknytning till perioden så låter den sig inte självklart inordnas i äldre kulturbegrepp. Enligt analyserna redovisade i bilaga 2 så bedöms keramiken där såsom "trattbägarkeramik" (bilaga 2). Detta motiveras med såväl godsets kvalité som dekortyper som vågband och sick-sack mönster. Frågan är dock om beteckningar såsom trattbägarkultur och gropkeramiska kultur är relevant i denna kontext. Även så kallad gropkeramisk keramik kan uppvisa likartad dekor och vad gäller godskvalité så verkar den uppvisa regionala särdrag. Med tanke på både den varierade kvalitén och förekommande talrika dekorvariationer (se t.ex. Strinnholm 2001:42f) så verkar det vara vanskligt att i nuläget enkelt klassificera mellanneolitisk keramik i kulturgrupper inom regionen. Kanske kan de neolitiska kulturbegreppen dessutom ifrågasättas såsom allmänna över-regionala kategorier, mycket tyder istället på att keramikdekoren i stor utsträckning är instrument för specifika aktiviteter samt kan vara influerade från flera olika håll samtidigt. Eftersom keramiken från Hästholmen är både fragmentarisk och kraftigt spjälkad så får man i nuläget nöja sig med att konstatera att keramiken därifrån är tillverkad i en mellanneolitisk tradition skapad i en specifik lokal kontext.

Den tillvaratagna keramiken härrör från ett begränsat antal meterrutor vilket framgår tydligt av den rumsliga spridningskartan (figur 6 i bilaga 2). Tunnslipsmikroskoperingen av vissa utvalda keramikskärvor visar att de härrör från minst fyra olika kärl varav minst två olika leror har använts. Den ena leran kan komma från det lerprov som togs 1993 på grannön Lövön. Keramiken bör alltså vara lokalt tillverkad i närområdet, dock är de med all säkerhet ditfraktade till Hästholmen. En möjlig framkastad teori är att de skulle ha använts som saltbehållare i samband med fisket i Flötefjorden (bilaga 2). Det finns dock inga belägg för att salt i mineralform har använts under stenåldern i Skandinavien.

Det bearbetade stenmaterialet vid undersökningen bestod till största delen av flinta av sydiskandinavisk typ. Totalt registrerades 933 flintartefakter (626 gram). Av materialet i flinta var 169 avslag, varav över 80 % var eldpåverkade. Enstaka avslag (4 st) hade bevarad slipyta.

Flintmaterialet bestod till största delen av redskapsavfall. Kategorierna "avslag", "splitter" samt "övrig flinta" utgjorde ca 75 % av all flinta (beräknat på vikt och över 89 % beräknat på antal artefakter). Av identifierbara föremål i flinta hittades 2 slipade yxfragment varav en verkade till typ vara håleggad och tjocknackig, 4 spånspetsar av A-typ varav några fragmentariska, 51 spån och 34 mikrospån, 3 borrarspetsar, 4 spånkrapor, 2 spetsfragment samt en en-sidig mikrospånkärna. Mikrospånen som definierades med en största bredd mindre än 10 mm påträffades i hög grad norr om koordinatlinjen Y103 som åt söder avgränsade det keramikförande området centralt på ön (se figur 3.13).

44 troligen bearbetade föremål av kvarts tillvaratogs varav endast ett identifierbart redskap, närmast liknande en liten spånkrapa, 24x12 mm stor. Av övriga kvartsbitar kunde endast noteras att de var mer eller mindre tydligt slagna. Även enstaka mindre bitar av slagen kvartsit förekom varav 4 tillvaratogs. Endast ett av dessa kunde klassificeras som säkert avslag. Dessutom påträffades en större slagen kvartsiten.

En av den viktigaste frågeställningen vid undersökningen av boplatsen på Hästholmen har rört boplatsens rumsliga struktur. I detta syfte togs år 2000 provgropar över en betydligt större yta än vid den tidigare undersökningen 1993. Fyndfördelningen har visat att det finns en kraftig koncentration av fynd till öns plåtå på dess södra del även om undersökningen också visade på förekomsten av enstaka spridda fynd över i stort sett hela den undersökta ytan. De spridda fynden verkar härröra från

	<i>S om linje Y103</i>	<i>N om linje Y103</i>
Fynd totalt antal	903 (958g)	143 (801g, ca 14 %)
Flinta totalt antal	841 (532g)	92 (93g, ca 10 %)

Tabell 3.8. Fyndspridning i förhållande till linje Y103. Hästholmen, RAÄ 197 Holmedal socken.

aktiviteter under senmesolitikum (fas A) med bland annat några påträffade mikrospån. Norr om en linje benämnd Y103 påträffades inga klart neolitiska fynd (figur 3.12). Antalet daterbara fynd var dock överhuvudtaget få på öns norra del, förutom enstaka mikrospån. Mindre än 10 % av det totala antalet flintor påträffades i den norra delen (definierad som norr om linje Y103). Däremot verkade förekomsten av andra utnyttjade bergarter vara förhållandevis stor i den norra delen.

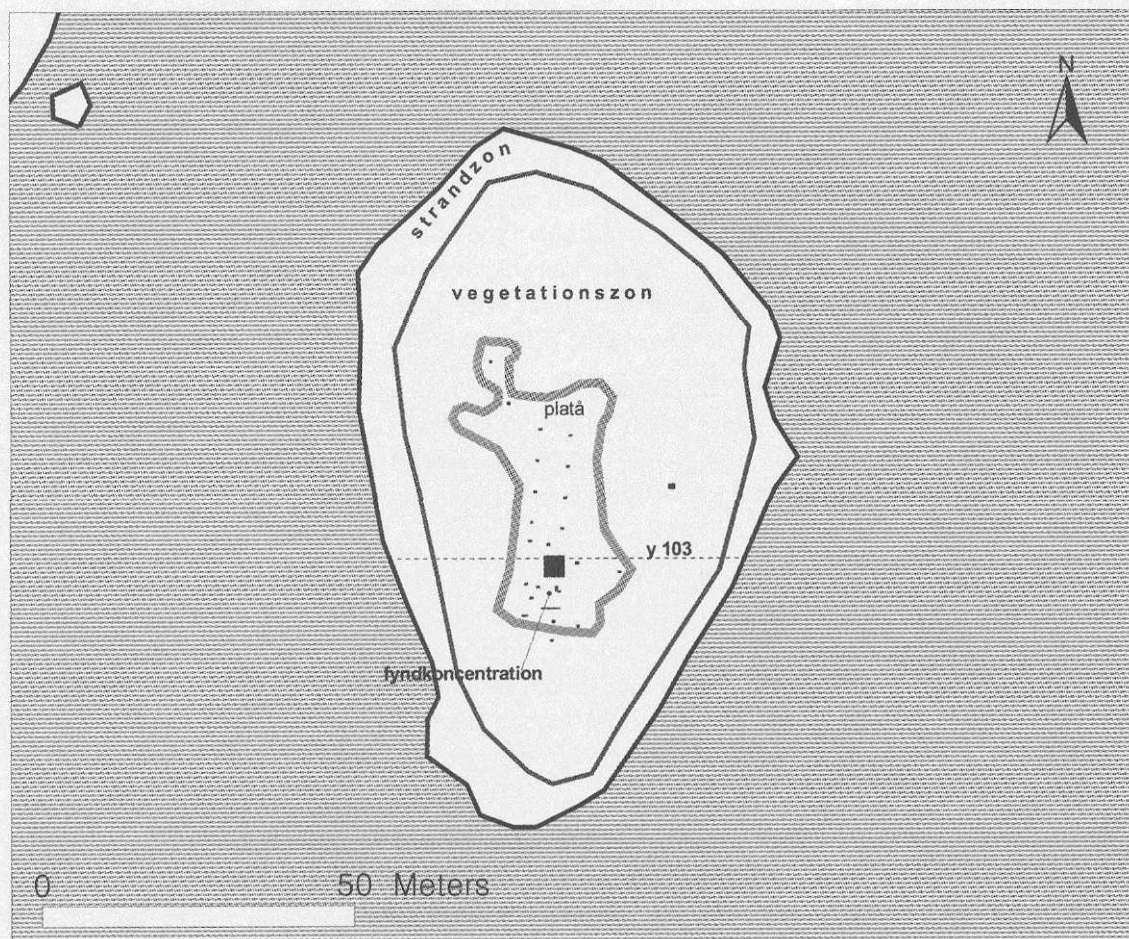
Om de senmesolitiska fynden verkar vara spridda över ön så uppvisar alltså de neolitiska fynden en kraftig koncentration till den södra delen av platån (söder om linje Y103). I princip samtliga keramikfynd är från den södra delen av platån¹⁸. Även övriga fynd med en datering till den neolitiska perioden är i huvudsak koncentrerade till samma område som keramiken även om spridningsbilden inte är lika påfallande.

Generellt för Mellansverige har den gropkeramiska livsstilen och dess bebyggelsemönster bestämts utifrån näringsekologiska faktorer. Den gropkeramiska kulturen har karakteriserats såsom en ”grisekonomi”, men där jakt och insamling var det centrala och med grishjordar som ”en buffertresurs i hushållen” (Welinder 1998:183). *”Fisket och säl fångsten bestämde var och hur man bodde inom den gropkeramiska kulturen. ... Grishjorden, och kanske några får och en liten kornåker, fanns på en huvudplats, där alltid någon människa fanns och dit de flesta i hushållen regelbundet återvände”* (Welinder 1998:184–185).

En placering centralt i Flötefjorden leder tankarna på fiskets betydelse för en bosättning. Även idag anses fisket i Flötefjorden som rikare än i övriga delar av sjön Stora Le. Fisket under 1800-talets mitt i Stora Le i allmänhet och Flötefjorden i synnerhet är målande beskrivet av Johan Forslund (1905:19):

“Mycket fiskrik var ock sjön i forna dagar, då fiskvasar, dessa ovärderliga plantskolor för fiskodlingen, ännu funnos till, snart sagdt i hvarje vik. Stora Lees braxen, som i detta vida vatten uppnår en högst ansenlig storlek, är känd som en utsökt lækkerhet; och utom andra, mera vanliga fisksorter hyser sjön i sina svala böljor både lax och ål samt därjämte, trots denna slingriga gynnares för dem så besvärliga kitslighet, äfven en riklig mängd af ypperliga kräftor.”

Detta exempel kanske kan ge en föreställning om vilka försörjningsmässiga möjligheter boplatserna kring Flötefjorden erbjöd även om fisket i sig troligen inte på något sätt behöver ha utgjort någon huvudnäring. Kombinationen av fiskben och ben från däggdjur som älg och svin pekar mot en blandekonomi med betoning på fångst, ett mönster som känns igen från många gropkeramiska boplatser i Östsverige (Welinder 1998:102 och 183f).

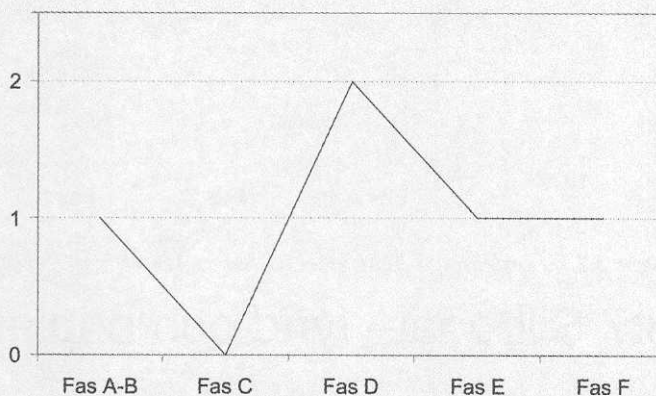
Figur 3.13. Planritning med grävda ytor och uppskattad yta för koncentration av neolitiska fynd söder om koordinatlinjen Y103. Hästholmen, RAÄ 197 Holmedal socken.

3.5 Järnskog– fynd och boplatser

Från Järnskog, den till ytan tredje största socknen inom häradet, har endast 11 fynd registrerats från 6 platser (figur 3.14). Av de 11 fynden utgör 5 daterbara redskap. Med all sannolikhet utgör siffrorna en ovanligt stor underskattning av verkliga fyndmängder. Nygren medtog 1914 endast 4 föremål från Järnskog men nämner även att det i Hajom ”läs finnas en fornsakssamling i en därvarande stuga” (Nygren 1914:99). Jag har inte haft möjlighet att närmare eftersöka denna samling och har heller inte gått igenom fornminnesregistrets uppgifter om fynd. De här medtagna fynduppgifterna bör därför inte tilläggas någon större vikt vid en kvantitativ jämförelse mellan socknarna. Troligen avspeglar dock de fåtaliga fynden en relativ fyndfattigdom för Järnskog socknen, tillsammans med socknarna Skillingmark och Östervallskog, jämfört med häradet i övrigt.

Även fördelningen över faser tyder på att fyndunderlaget är bristfälligt. Exempelvis är från den oftast rikligt företrädde fas F endast en skafthålsyxa (SHM 12747:1) medtagen. Samtliga av mig registrerade fynd är lösfunna varav 6 fynd härrör från boplatserna RAÄ 29 vid Näved. Boplatsfynden härrör från en senmesolitisk boplats vid sjön Vadlungen i Oset, Näved, med fynd av en trindyxa,

kärnor och skrapor av flinta (varav en handtagskärna, SHM 32693). Av övriga fynd kan nämnas en stridsyxa med ofullbordat skafthål (AM 2267) från Kvarnbråten (närmast typ B ”Barrsjö” utifrån Malmers klassificering) samt två tjocknackiga yxor av flinta. Av de senare är en yxa håleggad från Hajom (SHM 6101:88) och av den andra från Mosstakan (KHM 305) återstår endast en 8 cm lång eggdel utan hålegg. Ett udda fynd, upphittat i socknen vid mitten av 1800-talet, är en cirka 16 cm lång ”brynsten af gråhvit kvarts” (Oldsaksamlingen, Oslo, C 4320). Fyndet är det enda från socknen som omnämns av Oscar Montelius i hans översikt över norra och mellersta Sverige (1873:403).

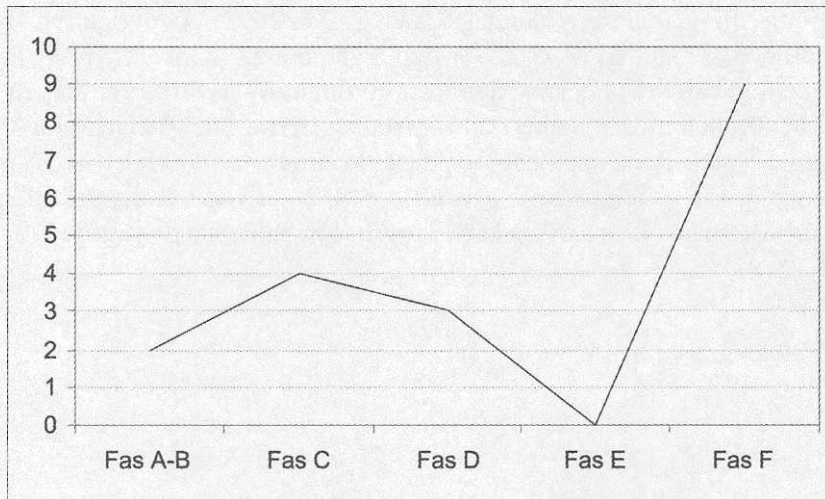
Figur 3.14. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Järnskogs socken.

Med endast 11 lösfynd i socknen blir nyckeltalet 0,05 i förhållande till socknens totala areal (241 km²) och 0,44 i förhållande till den upplade ytan 1938 (25 km²).

3.6 Karlanda– fynd och boplatser

Från Karlanda socken är 34 fynd registrerade från 33 platser (figur 3.15). 18 av fynden kan dateras till en eller två tidsfaser. Nygren (1914:99) redovisar 9 föremål medan Montelius (1873:404) endast omnämner fyra från socknen. Registreringen av föremål från Karlanda socken har enbart skett utifrån arkivuppgifter. Från fas A–B är två trindyxor registrerade, från fas C fyra tunnackiga yxor varav en av flinta. Fas D representeras av tre tjocknackiga bergartsyxor varav en yxa från Östra Bön enligt Nygren (1914:99) är av ”Vestlandstyp” och har tväregg (SHM 5450:12). Från fas F ryms 6 skafthålsyxor samt en skära, en dolk och en spjutspets av flinta. Av andra fynd som inte direkt har gått att klassificera i en eller två tidsfaser kan nämnas en bredbladig spjutspets av skiffer (SHM 5450:9), funnen på älvbotten i Knollsälven. En metkrok av ben lär ha hittats på Högsjöns norra strand (AM utan nummer). Lika obestämda är uppgifterna om en miniatyryxa (utan uppgift om förvaring) av bergart funnen på 1940-talet vid Södra Fors samt uppgifter om åtta yxor av bergart och en av flinta. I Smolmark där dolken har upphittats finns även uppgifter om keramikfynd tyvärr utan närmare karakteristik. Även i Årstad ska keramik ha påträffats. Keramikfynden härrör med all sannolikhet från perioder senare än stenåldern. Andra föremål från Karlanda socken i museisamlingar är två brynen av kvartsit (SHM 5450:18) från Västra Bön, inköpt till SHM från skollärare Walenberg år 1875 och en mejsel av bergart (SHM 5450).

Sammanlagt ger lösfynden ett nyckeltal på 0,17 i förhållande till socknens totala areal (202 km²) och 1,48 i förhållande till den upplade ytan 1938 (23 km²).

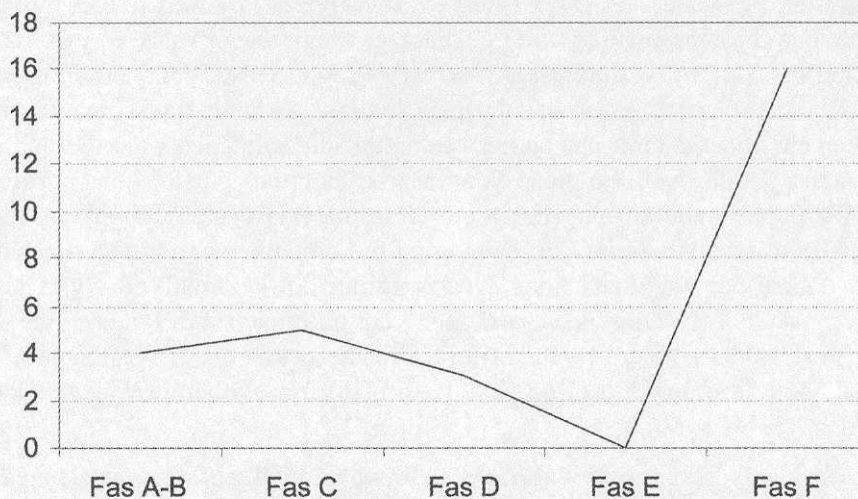

Figur 3.15. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Karlanda socken.

3.7 Silbodal– fynd och boplatser

Från Silbodal socken är 29 fynd registrerade från 28 platser (figur 3.16). Alla fynd är redskap som alla utom ett kan dateras till högst en eller två tidsfaser. En fyndplats där två flintskärar har påträffats har klassificerats som depåfynd, de övriga som lösfynd. Från fas A–B finns arkivuppgifter om fyra trindyxor. Från Fas C är 5 tunnackiga yxor registrerade, alla utom en av flinta. Från fas D är 3 tjockackiga yxor kända, varav en av flinta. En övervägande del av fynden är senneolitiska, dessa består av 10 skafthålsyxor och sex flintskärar. De totalt 29 fynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,1 i förhållande till socknens totala areal (259 km²) och 1,7 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (17 km²).

Nära Årjängs gästgivaregård påträffades under senare delen av 1800-talet två skärar av flinta varav endast den ena med konkav egg (SHM 12747:4) nu kan återfinnas. Skärorna låg ”omkring 2 fot djupt,

Figur 3.16. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Silbodal socken.

täckta av en tunn stenhäll” (Nygren 1914:99). Uppgifterna om fyndet är knapphändiga men uppfyller ändå de kriterier för depåfynd som uppställts: ”fynd vilka består av två eller flera föremål nedlagda samtidigt” (Karsten 1994:19).

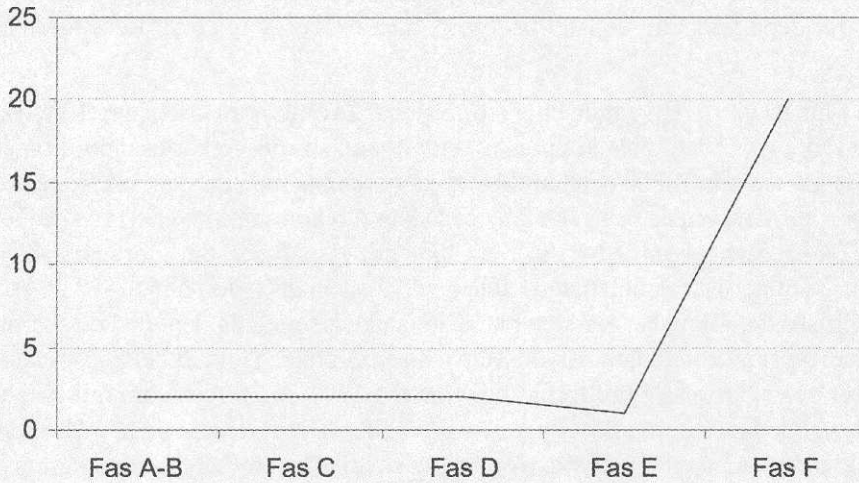
Ofta har även fyndets närhet till vatten eller större stenar använts som kriterium (Karsten 1994:18). Att fyndplatsen i Årjäng skulle kunna kopplas till en våtmarksmiljö verkar osannolikt men skärorna är uppenbart nedlagda vid ett tillfälle och har dessutom markerats med en sten. Skäror är vanliga som depåfynd i Västsverige även om de i enstaka fall också kan förekomma som gravfynd (Oldeberg 1932, Johansson 1961:28,40, Stenberger 1964:135). Ett liknande depåfynd som gjordes 1843 i Bohuslän innehöll 10 skäror ”symmetriskt sammanlagda under en flat stenhäll” (Montelius 1872:184). I sin studie över skånska neolitiska depåfynd har Karsten bland annat analyserat 104 deponerade skäror från såväl enkelfynd som olika typer av kombinationsfynd. Han fann en tämligen jämn fördelning mellan olika slags deponeringsplatser och skärornas eggutformning (Karsten 1994:78ff). Även om inte Silbodalsfyndet är gjort i våtmark så bör fyndsammansättningen med två likartade föremål under en stenhäll cirka 0,6 meter under markytan tyda på ett depåfynd, troligen av rituellt innehåll, och inte ett gravfynd.

3.8 Sillerud– fynd och boplatser

Från den arealmässigt största socknen i Nordmarks härad, Sillerud socken, är 40 fynd registrerade från lika många fyndplatser (dessutom finns sex gravfynd från en hällkista, se kapitel 5) varav 28 stycken är redskap eller föremål som kan dateras till en eller två tidsfaser (figur 3.17). De totalt 40 lösfynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,1 i förhållande till socknens totala areal (414 km²) och 1,6 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (25 km²).

Från fas A–B finns två trindyxor, den ena är funnen 1922 vid torvtagning i Älgtån (VM 11046), den andra funnen 1915 i Guttarbol (arkivuppgift VM). Från fas C finns två tunnackiga yxor varav en från Bryngelsbyn av flinta (arkivuppgift VM) och en liten slipad bergartsyxa (VM 21589) upphittad vid plöjning på cirka 20 cm djup nära gården Skogen. Till fas D kan räknas två tjockackiga bergartsyxor utan gårdsangivelse varav en vittrad (AM 508). En stridsyxa utan närmare beskrivning, troligen från fas E, ska enligt arkivuppgifter vara funnen på gården Skogen kring 1950.

Huvuddelen av fynden härrör från fas F, varav 16 skafthålsyxor, 3 dolkar och 1 skära. Hälften av yxorna saknar närmare beskrivning. Av de övriga kan tre karakteriseras som fragment. En skafthålsyxa från Egenäs med välvd ovansida, är avslagen över skafthålet och saknar nacke (AM 2417). Två fynd av fragment av skafthålsyxor (VM 21017 & 21018) samt flera slipstenar (VM 21020–21) har gjorts i Bryngelsbyn där dessutom en flintskära har påträffats (arkivuppgift). En samlad bedömning av fynden i Bryngelsbyn tyder på att de härrör från en senneolitisk boplatz (jämför Lekberg 2002:175). Ett fynd i Litslerud av en prickhuggen närmast båtformig yxa av bergart med markerad åsrygg och tvär nacke men utan skafthål är troligen ett ämne till en skafthålsyxa (AM 2416). Av dolkarna är endast en närmare beskriven som en dolk av flinta med smalt, fyrsidigt skaft. Dolken (SHM 3768:9) ingår i en större gåva av brukspatron A.W. Chenon från Krokfors i Dalsland, och är enligt Hildebrands förteckning från cirka 1870 (i SHM's arkiv) funnen i ”Öster Silens vattendrag”. Den vaga beskrivningen gör en typbestämning svår men Lomborgs typ III verkar mest sannolik (Lomborg 1973:47ff). En annan dolk (SHM 8646:69) har ej återfunnits av Nygren (1914:100) och ytterligare en dolk är funnen kring 1940 vid Ostekasen men har numera en okänd hemvist.

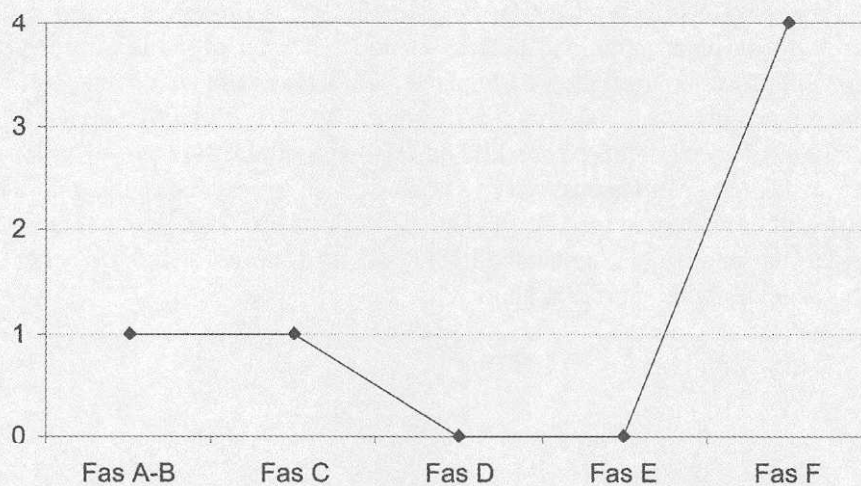
Figur 3.17. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Silleruds socken.

Från Utängen finns ett förmodat gravfynd som Djurklou rapporterade om 1867. ”I ett gärde söder om landsvägen påträffades för många år sedan vid odling uti ett stenrör eller stensatt ättehög bland starkt kolblandad jord en liten stenyxa med skafthål samt en nära 3 fot lång svärds klinga av järn...” (Djurklou 1956:114). Från socknens skollärare Kalin förmedlade Djurklou till akademien i Stockholm två yxor med skafthål från Utängen, en rombyxa (SHM 3825:5) och en skafthålsyxa (SHM 3825:4) varav en ska ha kommit från graven (Nygren 1914:71). Även om uppgifterna är oklara, och att det här sannolikt rör sig om en grav från järnåldern, är historien bevis både för bortodling av fornlämningar även i detta föga agrara område samt för en trolig sekundär användning av stenredskap.

3.9 Skillingmark— fynd och boplatser

Från Skillingmark socken är endast 6 fyndposter registrerade (figur 3.18). De flesta fynden är kända sedan länge, alla utom ett är medtagna av Nygren (1914:100). Endast ett fynd är lokaliserat till gårdsenhet, de övriga endast till socknen Lösfynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,04 i förhållande till socknens totala areal (129 km²) och 1,2 i förhållande till den upplade ytan 1938 (5,2 km²).

Från fas A–B finns endast en trindyxa (SHM 12747:5). Från fas C en tunnackig yxa av bergart (SHM 12747:6). Från fas F härrör 2 skafthålsyxor varav den ena är avslagen över skafthålet och 2 fragmentariska dolkar av flinta. Det ena dolkfragmentet består endast av en del av skaftet. Det är hittat vid Tannsjön (AM 806) och har ett ”smalt tvåsidigt skaft” (Nygren 1914:100). Vilken typ av dolk det har rört sig om är svårt att bestämma enbart utifrån beskrivning och fotografi men kombinationen av parallella sidor på skaftet samt dess tvåsidiga genomskärning gör att man förslagsvis kan bestämma den till en typ VI dolk (typ VI B enligt Lomborg 1973:63).

Figur 3.18. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Skillingmarks socken.

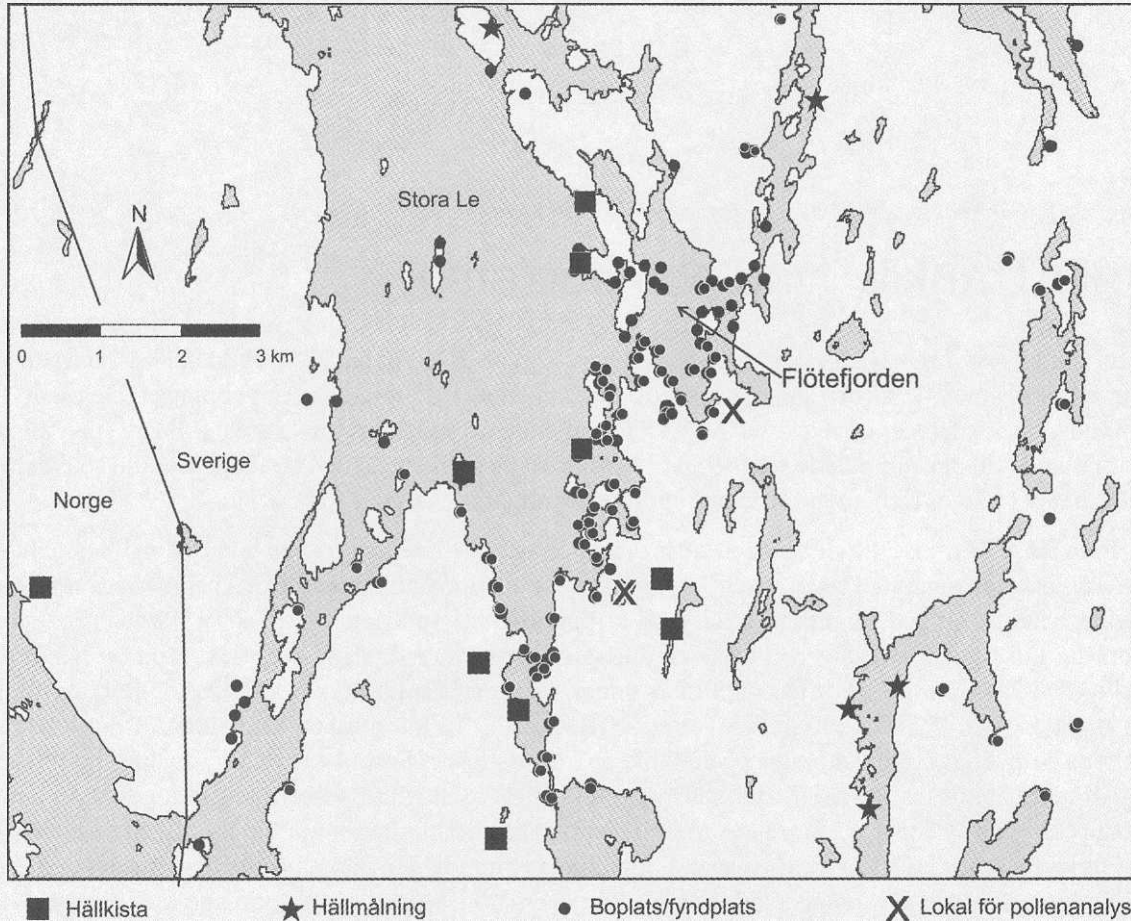
3.10 Trankil– fynd och boplatser

Från Trankils socken har 506 fynd registrerats från 52 platser (figur 3.23). 71 fynd har karakteriserats som redskap varav 43 är lösfynd och 28 redskap från lokaler definierade som boplatser. De totalt 71 lösfynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,7 i förhållande till socknens totala areal (99 km²) och 20,28 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (3,5 km²). Båda siffrorna är de klart högsta bland socknarna i Nordmarks härad. Den geografiska spridningen framgår av kartan i figur 3.19.

Från fas A–B finns 7 lihultyxor och 6 trindyxor. Dessutom har 3 mikrospån hittats som lösfynd men dessa är inte medtagna i analysen av redskapsfynden. Lihultyxorna tillhör alla lokala hembygdsföreningar eller privata samlingar. Samtliga lihultyxor är upphittade i socknens norra del i närheten av sjön Stora Le (se figur 3.24). Sex yxor har måttuppgift, de varierar kraftigt i storlek, med en längd på mellan 9 – 24 cm. Flera yxor har upphittats under senare år. En lihultyxa av diabas, avbildad i figur 3.19, påträffades 17 juli 1996 på Klöver udde (RAÄ 108) i Flötefjorden. Den största yxan hittades 1999 på berget nära södra stranden på den lilla ön Fänadsfuset i Stora Le (Foxen) i anslutning till den registrerade boplatsen RAÄ 20. Här har även en pilspets av skiffer upphittats förutom ett stort antal avslag och spån av flinta. På Stora Les motsatta strand har två lihultyxor upphittats, vid en moränudde i Mörevik, RAÄ 93. Också trindyxorna är upphittade i strandlägen gärna på öar. Två trindyxor är till exempel upphittade på boplatslokalen RAÄ 25 på Dikön i Stora Le, tillsammans med flintavslag, skrapor och skörbränd sten. Den ena yxan är närmast en miniatyryxa med en längd av 77 mm.

Två tvärpilar (som har inplacerats i faserna B–C) är upphittade i Flötefjordens södra del (RAÄ 107 & 113) liksom även fragment av mer obestämda pilspetsar. Endast enstaka och tilldels osäkra redskapsfynd kan dateras till faserna C–E. Från Fas C finns tre yxor medtagna. Ett yxliknande fynd som närmast kan karakteriseras som ett råämne till vad som förmodats att vara ämnat att bli en spetsnackig flintyxa förvaras i hembygdsgården (Höglind 1963:172). Den 23 cm långa yxan är upphittad i åkerkanten (RAÄ 100) nära skogen vid Berghaget, Källsbyn, intill sjön Lelången. I hembygdsgårdens samling finns även två tunnackiga yxor varav en av flinta, de har båda hittats nära Forstjärn vid Stora Les utlopp i Ränkeforsen. Därifrån kommer även den enda yxan från fas D, en tjocknackig yxa (RAÄ

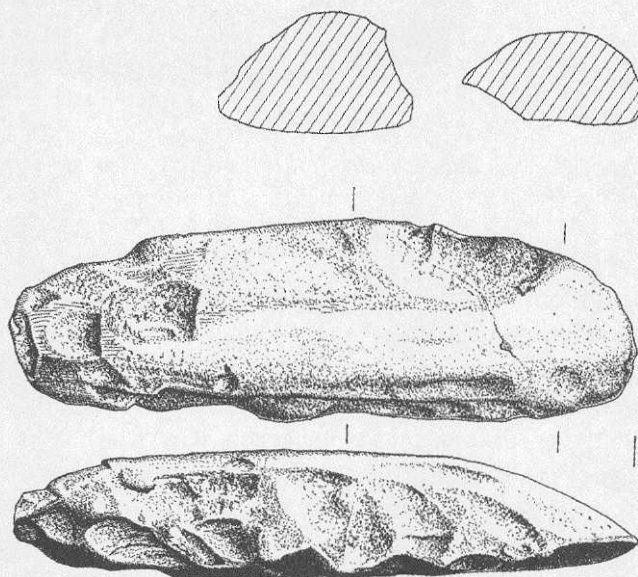
134) från Västanholm. De fyra fynden från fas E inkluderar ett fragment av en stridsyx, (figur 3.20) avhuggen vid skafthålet, upphittad på Klöver udde (RAÄ 108) i Flötefjorden där även den tidigare beskrivna lihultyxan påträffades. På boplatsen vid Klöver udde har även påträffats åtskilliga avslag av flinta, skörbrända stenar samt en hjärtformig pilspets av flinta. Av övriga fynd från fas E kommer två från RAÄ 19, en boplats på den lilla ön Gåsön i Stora Le där även en hällkista är belägen (RAÄ 68). Det är dels en spånspets av typ D och dels en cylindrisk spånkärna, båda av flinta. En fragmentarisk klubba av bergart med skafthål har påträffats nära stranden vid Skomsnäs (RAÄ 96). Klubbor av bergart har påträffats i mellanneolitisk kontext i Danmark (Rud 1973:121), en datering som i det här fallet dock verkar ganska osäker.

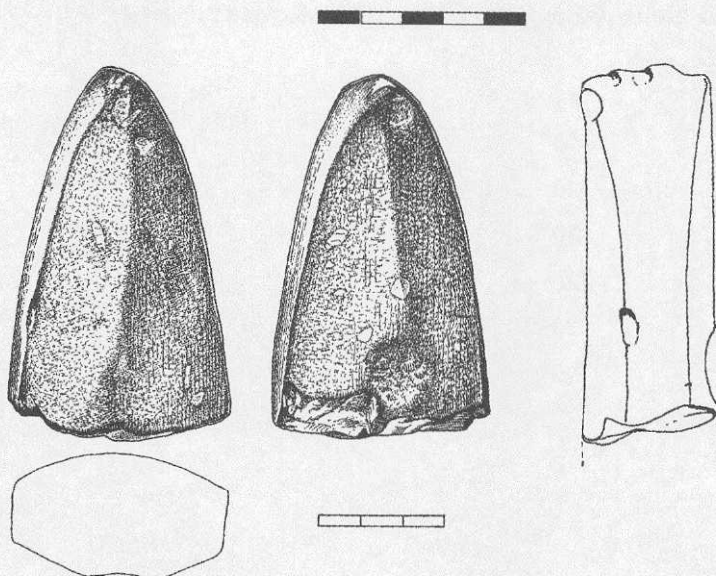
Figur 3.19. Översiktskarta över stenåldersfynd, registrerade boplatser och platser för pollenprovtagning från området kring Flötefjorden inkluderande delar av socknarna Blomskog, Holmedal, Trankil och Västra Fågelvik, Värmland.

Mer än hälften av alla redskapsfynd hör hemma i fas F. Totalt är det 42 fynd varav 25 skafthålsyxor och 8 flintdolkar. Dessutom finns fynd av skäror, pilspetsar, spjutspetsar och bennålar. Av skafthålsyxorna är 4 i fragmentariskt skick, 9 är hela medan uppgift saknas om 12. De mätbara yxornas längd varierar mellan 79 till 177 mm. Sex av yxorna som är upphittade under 1800-talet finns i SHM's samlingar. En av dessa (SHM 17343:830) är ett exempel på en liten omhuggen yxa. Yxan är endast 98 mm lång och saknar närmare fynduppgift. Det har nyligen påvisats att korta hela yxor är överrepresenterade

i gravar (Lekberg 2002:175). Kanske kan det förmodas att yxan har kommit från någon av Trankils många hällkistor? En annan skafthålsyx (SHM 3768:20) av svart diabasliknande bergart har helt plana ovan- och undersidor och är fint slipad med helt cylindriskt skafthål och med bred, tvär nacke. Yxan har en mindre bruksskada på eggen och på nackens ovansida. Den uppges liksom tre andra yxor vara från "Stora Lees dal" och är tidigt omnämnd (Montelius 1873:404). Yxan kan sägas representera yxor från en förmodad boplatskontext (jämför Lekberg 2002:175). Endast en av yxorna i SHM har en känd fyndkontext. Yxan (SHM 6819:258) är funnen under en trädrot i Sandviken på Trankilsnäsets västra sida vid Stora Le. Yxan är 120 mm lång med välvd ovansida och plan undersida. Den är slipad,

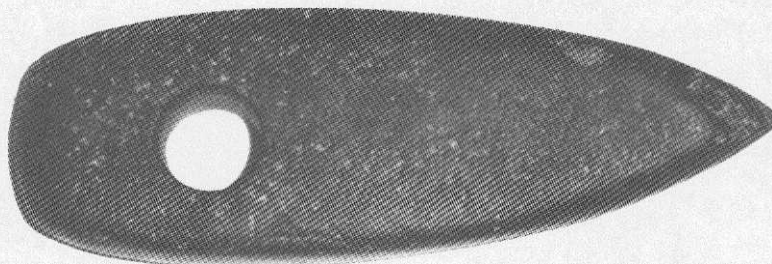

Figur 3.20. Lihultyxa (i privat ägo) från Klöver udde, RAÅ 108, Trankil socken, upphittad den 17 juli 1996 av Staffan Ränkedahl, Lennartsfors, måttuppgifter: 151 mm l, 46 mm br, 30 mm tj. Teckning av Andreas Åhman.

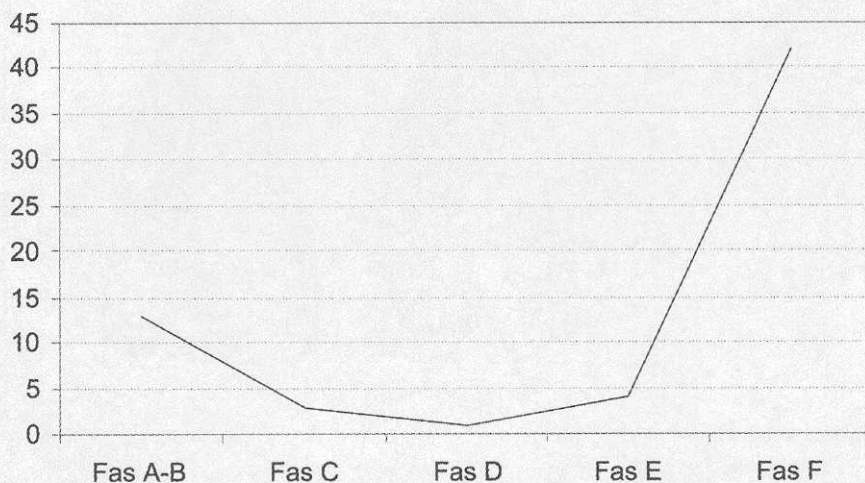
Figur 3.21. Fragment av stridsyx från Klöver udde, RAÅ 108, Trankil socken, måttuppgifter: 87 mm l, 52 mm br, 32 mm tj. Teckning av Andreas Åhman.

speciellt på eggdelen, men den tvära nacken är skadad och yxan verkar vara omarbetad. Troligen är även denna yxa deponerad i en boplatskontext. En yxa, 139 mm lång, som är funnen nära hällkistan vid Skenhall (RAÄ 3) finns i hembygdsföreningens samling, men den är avslagen vid skafthålet och påminner således mer om yxor från en boplatskontext (Höglind 1963:174).

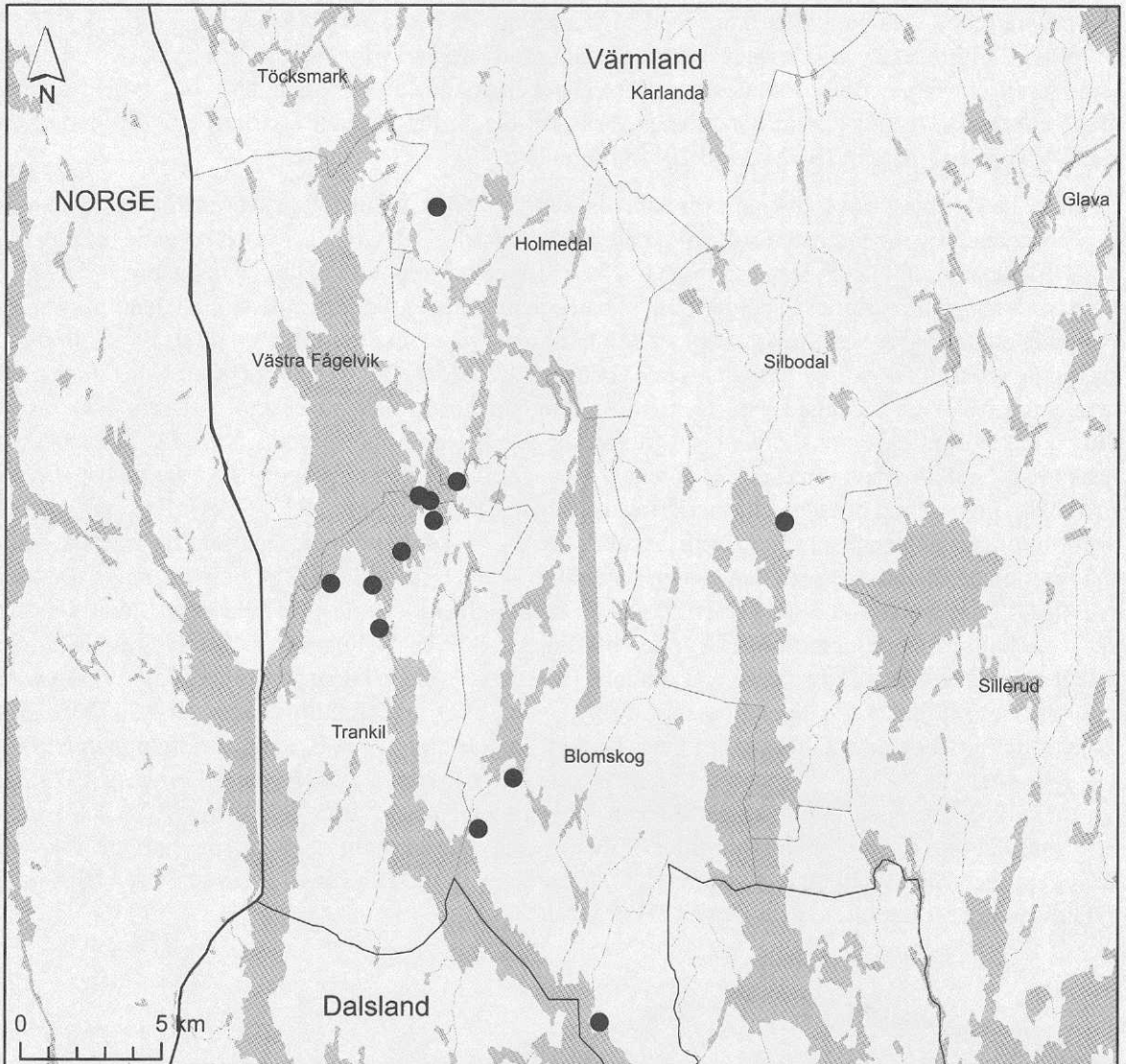
Figur 3.22. Skafthålsyxa från St. Lees dalgång, Trankil socken, (SHM 3768:20), måttuppgifter: 155 mm l, 50 mm br, 39 mm tj.

Uppgifterna om de 8 flintdolkarna är knapphändiga. En ej närmare beskriven dolk är påträffad i vattnet kring den fyndrika Byxholmen som ligger som en spärr i Stora Les utlopp genom Forstjärn till sjön Lelången. En 170 mm lång dolk av grå flinta påträffades vid Holmtjärnskas på Trankilsnäset ganska långt från Stora Le (Höglind 1963:173). En 122 mm lång dolk med firsidigt skaft, (Höglind 1963:172f) är funnen i Myntebäcken (RAÄ 104), cirka 150 meter väster om Hultetjärn. Fyndplatsen ligger i anslutning till Hultetjärn, en av provplatserna för pollenanalyserna i detta arbete (se bilaga 3), vilket ger dolkfyndet ett särskilt intresse. Trots pollenanalysens tydliga indikationer på odling och boskapsskötsel så är antalet kända lösfynd från närområdet ganska fåtaliga. Sedan insamlingen av fynddata avslutats har dock ytterligare en dolk upphittats vid Hultetjärn i samband med trädgårdsarbete vid Dudderud, Norra Viker, Trankil socken⁴. Skäror har påträffats på Diköns strand (RAÄ 25) och i en grusgrop vid Hansekas (RAÄ 105)⁵. Av fyra pilspetsar är tre av flinta och två av dessa är flatthuggna.

Figur 3.23. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Trankils socken.

Den ena av dessa är tidigare nämnd bland fynden från Klöver Udde (RAÄ 108). Den är hjärtformig av gulbrun flinta och flathuggen utan tånge. Även den andra flathuggna pilspetsen, som är av gulbrun flinta och utan tånge, är från Flötefjorden. Den är hittad på flack sandig moränmark på den lilla, men fyndrika Kråkholmen (RAÄ 95) mitt i Skomsnäsvisken. Även några spjutspetsar av flinta är upphittade i närheten av Flötefjorden. Ett för området unikt fynd är de bennålar som ska ha hittats på en utskjutande moränudde vid Höglund, troligen kommer de från hällkistan RAÄ 59 (enligt Höglind 1963:174). Dessa är idag dessvärre förkoma.

Figur 3.24. Karta över fyndplatser för lihultyxor från socknarna Blomskog, Holmedal, Trankil, Silbodal och Västra Fågelvik.

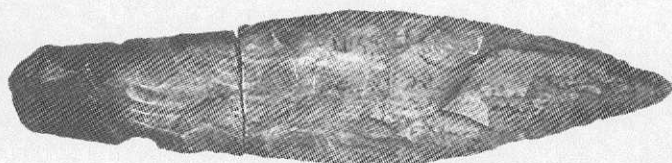
3.11 Töcksmark– fynd och boplatser

Från Töcksmark socken är 157 fynd från 82 platser medtagna, av dessa är 54 redskapsfynd från 46 platser (figur 3.26). Två platser med redskapsfynd har karakteriserats som boplatser och ytterligare två är troligen fynd från förstörda hällkistor.

De totalt 54 fynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,4 i förhållande till socknens totala areal (133 km²) och 4,2 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (13 km²). Från fas A–B finns en mikrospånkärna av flinta och 3 trindyxor registrerade.

1994 påträffades vid Töresbyn i Töcksmark socken några enstaka fynd av keramik varav en skärva var ornerad med fyra parallella linjer med snörörning. På boplatssytan (RAÄ 58), cirka 95 x 80 m (=7600 m²), hittades även skärvsten, enstaka bitar bränd lera varav två med kvistintryck och ett bränt ben. Även om ingen flinta hittades har platsen bedömts som en tämligen säker trattbägarboplat. Den ornerade keramikskärvan bör således vara från fas C. Från denna fas finns i övrigt enbart en tunnackig yxa av bergart (SHM 5450:10) från Stenbyn⁶.

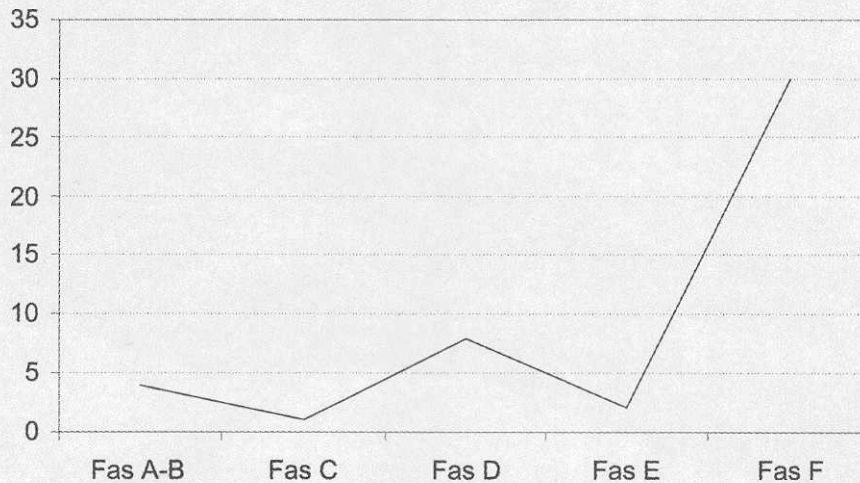
Från fas D finns 8 tjockackiga yxor varav hälften är av flinta. En av flintyxorna hittades vid Stora Les norra ände i samband med jordtagning nära sjön i Skarbol (RAÄ 29). Två tväreggade, håleggade yxor tillhör sannolikt fas E. Den ena (SHM 12747:8) är en närmast tunnbladig, håleggad yxa, 159 mm lång, av brungrön svartprickig bergart, fint slipad och med något rundade smalsidor. I genomskärning har yxan ett närmast rektangulärt tvärsnitt och bör kunna passa in i definitionen på stridyxekulturens tväreggade och tunnbladiga bergartsyxor (Malmer 1975:86ff). För den andra yxan finns endast en arkivuppgift om en håleggad yxa. Den största fyndkategorin med 30 exemplar härrör från fas F. Hit räknas 17 skafthålsyxor, 7 dolkar, 4 spjutspetsar, en borrhopp och en breddeggad yxa av något osäker härkomst. Av skafthålsyxorna är tre fragmentariska och en är tydligt omhuggen. Två skafthålsyxor, nu med okänd förvaring, hittades vid muddring av kanalen 1915 (Östlind 1930:22,24). En skafthålsyxa är förmodligen från en raserad hällkista i Ärtjärn (RAÄ 189, se kapitel 5). Från samma grav ska även två flintdolkar ha hittats, varav den ena med firsidigt skaft (Östlind 1930:25). Från en annan förstörd hällkista i Stenbyn (RAÄ 2, se kapitel 5) ska en dolk av ljusgrå flinta i tre delar med smalt 4-sidigt skaft vara hittad. Enligt uppgift i ATA är den lik figur 57 i "Svenska Fornsäker" (Montelius 1872:15), vilket närmast motsvaras av typ IV A (Lomborg 1973:53). Även en borrhopp (SHM 5450:29) ska vara hittad i denna hällkista. En lancettliknande dolk av mörk grå flinta upphittad i Hån (SHM 17343:831) är avbruten i två delar, totalt 152 mm lång, Dolken som är en typ I dolk enligt Lomborgs indelning har spår efter slipyta och verkar vara sekundärt uppskäppt (närmast typ IB enligt Lomborg 1973:38, se figur 3:25). Det finns uppgifter om ännu en "lancettformad dolk" från Nedre Hån (RAÄ 177), men eftersom det inte finns närmare uppgifter om var denna dolk idag finns, så kan det inte uteslutas att det egentligen rör sig om en och samma dolk. En dolk av mörkbrun flinta, närmast av typ III A med firsidigt skaft, är upphittad i Elofsbyn (SHM 5450:2).

Figur 3.25 Flintdolk (SHM 17343:831) av typ IB (enligt Lomborg 1973) från Hån, Töcksmark socken, måttuppgifter: 152 mm l, 38 mm br, 8 mm tj.

Från en åker inom Bryngelsbyns ägor (RAÄ 93) härrör en av fyra inom socknen upphittade spjutspetsar av flinta. Spjutspetsen som uppges vara hittade tillsammans med en "offersten" förvaras i hembygdsgården. Där finns även en spjutspets av flinta som hittades vid kyrkbron, (RAÄ 96) Stommen, 1915 (Östlind 1930:22). Ett fragmentariskt flathuggen stycke flinta (SHM 5450:7) är upphittat på gården Öbyn (RAÄ 174). Den 46 mm långa biten kan härröra från antingen en dolk eller en spjutspets.

En något skadad tjocknackig, bredbladig flintyxa (SHM 5450:31) med slipade bredsidor och nedslipad egg anges vara från Töcksmark socken, men av olika anledningar kan detta ifrågasättas⁷.

Figur 3.26. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Töcksmark socken.

3.12 Västra Fågelvik– fynd och boplatser

Från Västra Fågelvik socken är 139 fyndposter registrerade från såväl boplatser som fyndplatser, varav 78 stycken är redskap eller föremål som kan dateras till en eller två tidsfaser (varav 35 är definierade som lösfynd, figur 3.30). De totalt 78 lösfynden i socknen ger ett nyckeltal på 0,7 i förhållande till socknens totala areal (107 km²) och 8,7 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (9 km²). I det kronologiska spridningsdiagrammet har endast redskapsfynd från ej undersökta lokaler medtagits. Dessutom är endast de som representerar högst en tidsfas medtagna (faserna A–B sammanslagna). Antalet använda fynd blir då endast 38 stycken, vilket är långt färre än vad de sammanlagda fynden egentligen kan uppvisa. Om man medtar även undersökningsfynd så ökar endast antalet ledartefakter för faserna A–B, i övrigt är bilden oförändrad (dock lite beroende på hur man daterar spånspetsar av A-typ, se nedan).

Från fas A–B finns en lihultyxa och tre trindyxor registrerade förutom fem platser med mikrospån/mikrospånskärnor. Samtliga fynd från dessa faser är lokaliserade i eller i närheten av Flötefjorden i socknens sydöstra del. Det är möjligt att också en tvärpil och sju spånspetsar av A-typ (varav åtminstone 4 är av typ A1–A2) kan hänföras till fas B (Mikkelsen 1984:90 och Glørstad 1998:80f).

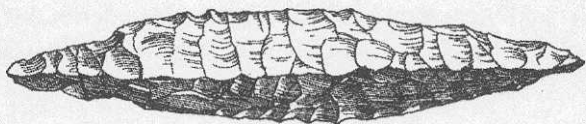
Men de skulle även kunna passa in i ett neolitiskt sammanhang (Østmo 1988:130 och Persson 1998:69f). Även sju spånspetsar av A-typ kan ha en varierande tidsställning. Spetsar av typ A1 och A2 kan vara såväl senmesolitiska som neolitiska (fas B–E) medan typ A3 förekommer från mellanneolitikum (fas E).

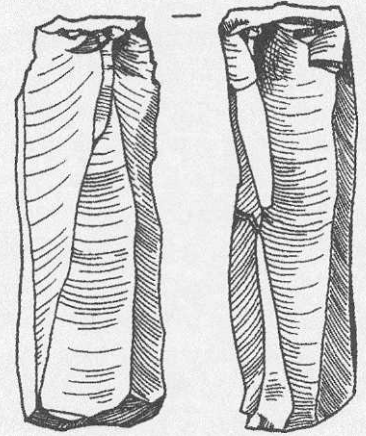
Figur 3.27. Den arkeologiska samlingen i det lokala hembygdsmuseet, "Nordmarksstugan" i Töcksfors, år 2000. I förgrunden inventarieförteckningen, men bristfällig märkning gjorde det svårt att identifiera föremålen.

Fyra tunnackiga yxor varav två av flinta är kända från socknen men inte från någon av dessa har det gått att få fram noggrann dokumentation. Även från fas D finns tre tjockackiga yxor varav en yxa från Uppran är av ljusgrå skifferliknande bergart, slipad med plana smalsidor och svagt välvd ovansida (SHM 5450:11). De övriga är av flinta och finns i lokala samlingar.

Från lantmätare O.P. Hedelunds samling från Uppransön i Stora Le finns uppgifter om två stridsyxor. Dessa ska nu vara i den lokala museisamlingen i Nordmarksstugan, Töcksfors och möjligen är det en av stridsyxorna som är avbildad på figur 3.27. Yxan är närmast av typ B enligt Malmer (1962). Övriga fynd från fas E är en fint retuscherad 65 mm lång spånspets med tånge, av typ C, från Lövön (RAÄ 80, figur 3.27), och en cylindrisk spånkärna, (RAÄ 100, figur 3.28), från Trollundet, Flötefjorden.

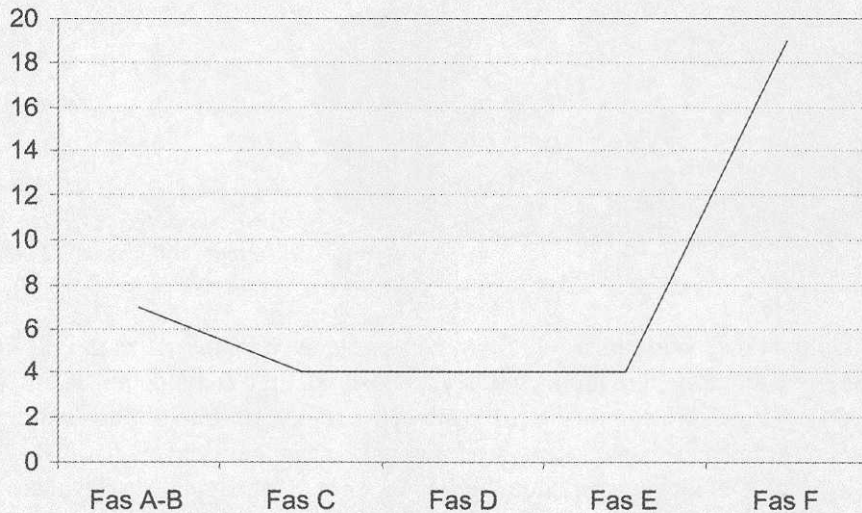

Figur 3.28. Spånspets, retuscherad, med tånge, typ C, från Lövön, RAÄ 80, Västra Fågelvik socken, måttuppgifter: 65 mm l, 13 mm br, 8 mm tj. Teckning av Andreas Åhman.

Figur 3.29. Cylindrisk spånkärna, från Trollundet, Flötefjorden, RAÄ 100, Västra Fågelvik socken, måttuppgifter: 54 mm l, 20 mm br, 16 mm tj. Teckning av Andreas Åhman.

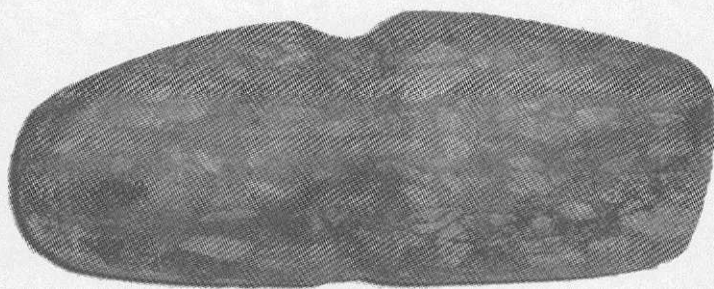
Från Fas F överväger fynden av skafthålsyxor och dolkar. En av dolkarna som är kraftigt omhuggen ingår i fynden från Uppran (SHM 5450:4). Tre av dolkarna är från samma plats (se nedan) och har enligt uppgift fyrsidigt skaft (typ III eller IV). Några närmare uppgifter om skafthålsyxorna, som förvaras i lokala samlingar, har inte gått att få fram.

Figur 3.30. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Västra Fågelviks socken.

Ett kronologiskt svårplacerat fynd är gjort 1975 på Trollön i Västra Fågelvik sockens södra spets. Ön är en norsk-svensk gränsö i Stora Le och fyndet låg på den svenska sidan av ön, på den ”östra stranden vid extremt lågvatten”. Fyndet utgjordes av en yxa av ljus vit-grå porfyr med skafränna (figur 3.31, GSM 49036). De svenska yxorna med skafränna har som typ behandlats i en typologisk studie av Richard Indreko (1956). Yxan från Trollön är närmast symmetrisk med rundad nacke och avfasad egg. Den är slipad runt om med skafränna på tre av yxans sidor. Yxan kan klassificeras vara av typ C1 (Indreko

1956:92,95). Yxtypen är svårdaterad och är nästan alltid hittad som lösfynd. Indreko ger yxorna en vid datering från mellan- eller senneolitisk tid till bronsålder (Indreko 1956:81). Den specifika typen C1 anser han troligen vara från yngre bronsålder efter jämförelse med ett tyskt gravfynd (a.a. sid. 106). I en nyare genomgång av norska yxor med skafränna anses yxorna sannolikt härröra från yngre bronsålder. Speciellt gäller det yxorna med böjd nacke medan yxan från Trollön inte verkar ha någon direkt parallell i det norska materialet (Solberg 1988:281f). Även om yxan från Trollön skulle kunna vara från senare delar av neolitikum så är väl en datering till bronsålder mer sannolik. Fyndplatsen ger i sig inga klara indikationer. Trollön är en liten ö som ligger på riksgården mellan Norge och Sverige i den del av Stora Le som är tämligen fattig på fynd och fornlämningar. Yxans material är tämligen likartad med porfyrförekomsterna kring Oslofjorden och skulle, högst spekulativt, i så fall tyda på västliga kontakter. Ett liknande fynd av en stenklubba med skafränna hittades 1947 16 kilometer norr därom, vid Stommen nära Västra Fågelviks kyrka. Stenklubban är, cirka 10 cm lång, äggformad med mitträna, och har tydliga slagmärken. Även stenklubbor med skafränna har kunnat dateras till neolitisk tid (Indreko 1956:34), men lika vanligt är dateringar från senare tidsperioder av förhistorisk tid (Stenvik 1988:293). Många har velat koppla stenklubborna till olika slags gruvbrytning och malmprospektering (a.a., sid 296). En hypotes är att de skulle vara använda för detta ändamål under stridsyxekulturen (Janzon 1984:25ff). Något som kanske talar för en sådan möjlig prospektering är att kopparsulfidförekomster är kända i närområdet (a.a. sid. 28).

Figur 3.31. Yxa av ljus vit-grå porfyr med skafränna (GSM 49036) från Trollön, Västra Fågelviks socken, måttuppgifter: 146 mm l, 60 mm br, 52 mm tj.

Fyndet av stenklubban med skafränna från Stommen skulle även kunna sättas in i en annan kontext. Kring gården Stommen finns uppgifter om ett stort antal lösfynd. Från en fyndplats (RAÄ 24) anges fynd av 3 dolkar med firsidigt skaft, 1 spjutspets, 1 skära och 2 spånkrapor av flinta, dessutom finns fynd i närområdet av en skrapa och slagen kvarts. Andra uppgifter nämner fynd av ett antal stenyxor ”både med och utan skafthål” som lär vara från Stommen (RAÄ 131). Sammantaget kan fynden sägas ge goda indikationer på en förhistorisk boplats där den kronologiska tyngdpunkten troligen ligger inom fas F.

Undersökta stenåldersboplatser på Lövön

Sjön Stora Le är som mest cirka 4 kilometer bred strax norr om Lennartsfors i Årjängs kommun. Sjön har här även namnet Foxen. På Stora Les östra sida sträcker sig en vik in mot nordöst. Denna vik med namnet Flötefjorden utgörs av en avskild del mellan den öppna sjöytan i väster och den smala fjordliknande arm som fortsätter in mot nord-nordöst. Flötefjorden täcker en cirka 3 x 1,45 kilometer stor yta (4 km²), och utgörs av en ganska skyddad och fiskrik vik (se figur 3.11). Här har den utan jämförelse tätaste koncentrationen av boplatser påträffats. Inom Flötefjorden finns

ett stort antal öar och näs varav Lövön i Västra Fågelviks socken tillhör en av de större medan Hästholmen i Holmedals socken är en av de mindre öarna. Öarna gränsar till varandra med ett ca 100 m smalt sund emellan som också markerar sockengränsen. Under 1993 genomfördes några mindre undersökningar på tre lokaler på de två öarna (Heimann 1999). Syftet med undersökningarna var att undersöka boplatsernas karaktär som varaktiga boplatser eller tillfälliga aktivitetsytor, dels att fastställa förekomsten av eventuella anläggningar och kulturlager.

Lövön i Västra Fågelvik socken är en av de större öarna inom Flötefjorden i Stora Le. Den är nästan 13 hektar (cirka 460 x 280 meter) stor och ganska kuperad med blandad vegetation, numera dock övervägande barrskog. Mellan Lövön och fastlandet ligger flera holmar och småöar, t.ex. Kråkholmen. Tre boplatslägen på Lövöns norra (RAÄ 82), södra (RAÄ 80:1 och 2) och västra (RAÄ 81) stränder har registrerats vid fornminnesinventeringen. Två av dessa boplatstytor, den norra (RAÄ 82) respektive södra (RAÄ 80:1) valdes, på grund av mängden ytplockade fynd, ut som lämpliga att undersöka.

På den södra udden av Lövön har två boplatstytor registrerats, varav endast ett fåtal fynd har gjorts på den ena (RAÄ 80:2). Den ligger på en utstickande mindre halvö cirka 40 meter ost-syd-ost om RAÄ 80:1 och har inte undersökts. Fynden av ett fåtal flintavslag bedömdes som spår efter tillfälliga aktiviteter inom området. Boplatsten som valdes ut för en undersökning (RAÄ 80:1) ligger på en udde och ytplockade fynd har gjorts inom ett cirka 90 x 60 meter (öst-väst) stort område. Det mesta av det ytplockade materialet ligger på en 8–10 meter bred strandremsa där berghällar i dagen, sten och gräs möter vattenlinjen med ställvis rikliga vasspopulationer. Innanför strandremsan sluttar marken svagt upp mot skogsbrynet där det växer omväxlande tall, gran och lövträd. Ön i övrigt är ganska kuperad och täckt med skog av tämligen blandad karaktär med inslag av såväl lövträd som gran och tall. Det totala antalet fynd av flinta och andra bergarter som är insamlat överstiger ett tusen i antal⁸. Fynden har främst påträffats vid lågvatten på nivåer mellan 100–105 m.ö.h. (Stora Le's normalvattennivå är 102,2 m.ö.h.). Fynden består till övervägande delen av avfallsmaterial av sydiskandinavisk flinta. Bland de ytplockade fynden finns mikrospån, spånspilspetsar, fragment av typ A eller B, knacksten, spån, tvärpil, skrapa och kärnor⁹. Förutom dessa fynd finns sex spånspilspetsar som redan har omnämnts i redogörelsen för funna ledartefakter ovan. Det intressanta här är fyndet av spånspilspetsen av C-typ som otvivelaktigt kan dateras till mellaneneolitikum (fas E). De övriga fynden verkar framförallt stödja en tidig datering till faserna A–B.

Undersökningen hade som huvudsyfte att belägga eventuell förekomst av kulturlager och anläggningar. Ytterligare syften var att hitta kronologiska och rumsliga avgränsningar av boplatsten. Undersökningens metod bestod i att lägga ut ett koordinatnät över boplatstyten varifrån provgropar utplacerades glest. Efter fyndindikationer förtätades antalet provgropar. Provgropar grävdes även utanför den ytan där ytplockade fynd hade gjorts, speciellt då i högre terräng med tanke på sannolikheten för en boplatstilläggning på större avstånd från vattenlinjen. Provgroparna grävdes för hand, de flesta som meterrutor. Visst material sällades beroende på både konsistensen av aktuellt jordlager och av fyndtätheten.

Från de 14 undersökta provgroparna finns 200 fynd dokumenterade. En övervägande del (154 st) utgörs av avslag och övrig flinta men av daterbara fynd kan nämnas 3 yxfragment med slipyta, 6 mikrospån och en konisk mikrospånkärna¹⁰. Råmaterialet är till övervägande delen av sydiskandinavisk flinta även om inslag av kvarts och andra bergarter förekommer. Kronologiskt pekar mikrospån och mikrospånkärnor åt en datering till fas A medan de slipade yxfragmenten snarare pekar åt någon av de neolitiska faserna. Några anläggningar eller konstruktioner framkom inte i provgroparna vid boplatsten.

Boplatsen RAÄ 82 är lokaliserad till Lövöns nordvästra udde på en sandig moränavsats ställvis med berg i dagen. En 8–10 meter bred strandremsa med berghällar i dagen där sten och gräs möter vattenlinjen med ställvis rikliga vasspopulationer. Innanför strandremsan sluttar marken svagt upp mot skogsbrynet där skogsmark med blandskog tar vid. Genom ytplockning har avslag och splitter av flinta insamlats på uddens stränder vid lågvatten, varav ett avslag med retusch. Vid fornminnesinventeringen 1994 påträffades inga fynd men boplatsen avgränsades då på grundval av de tidigare fynden till ett cirka 4200 m² stort område.

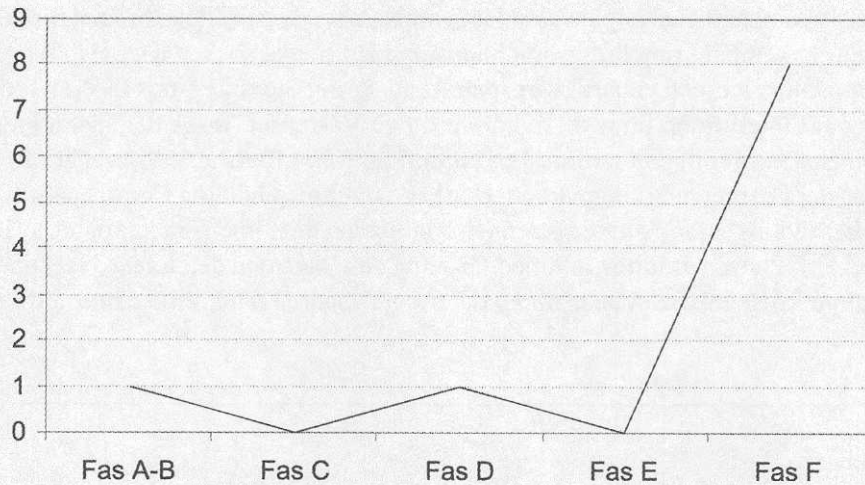
I samband med undersökningen¹¹ hittades i ytlagret nära stranden flinta och tre grovmagrade och gråaktiga keramikskärvor av neolitisk karaktär (men utan ornering). Totalt framkom 202 fynd varav 196 var avslag och övrig flinta. Enda redskapsfynd utgjordes av ett mikrospån och en spånkrapa. I övrigt påträffades bränd lera, kol och enstaka bitar av bearbetad kvarts och annan bergart. Vid okulärbesiktning av boplatsen syntes spår i markytan i form av gropar och en vall-liknande formation. Den vallformade anläggningen påminde i viss mån om en norrländsk hyddgrund (eller skärvestensvall). Anläggningen hade en oval form, cirka 5 x 3,5 meter, och var övertorvad med en vall, cirka två decimeter bred, runt om med en grop innanför vällen. Markytan var gropig med spår efter tidigare ingrepp. Talrika stenblock och stubbar fanns inuti gropen som var beväxt med ung granskog och enstaka tallar. Ett rektangulärt schakt 170 x 40 cm med max djup 50 cm drogs genom vällen varvid kol och 526 gram lera¹² påträffades men inga ytterligare fynd. I en provgrop inuti vällen framkom ett tunt sotlager men inga fynd. Någon trovärdig tolkning av vällen och groparna gav inte undersökningen. Hypotetiskt kanske anläggningarna har ett samband med boplatsen på den näraliggande ön Hästholmen i Holmedals socken (RAÄ 197). Den påträffade leran visade sig nämligen vara av samma typ som leran i en del av keramikfynden på grannön (se bilaga 2). Gropar kan användas vid förvaring eller bearbetning av lera liksom vid reduktionsbränning av keramik som förekommer från bronsåldern (Lindahl 2002:31). Att gropen på Lövön ska tolkas på detta sätt är ovisst men skulle möjligen kunna testas genom förnyade undersökningar på platsen.

På Lövön finns på den västra stranden ytterligare en registrerad boplats (RAÄ 81) med åtskilliga ytplockade fynd. Såväl spån som mikrospån och ett möjligt fragment av en tånge till en spånspilspets har hittats förutom ett 70-tal avslag av flinta. Alla fyndplatser är koncentrerade till strandnära platser. Några resultatlösa försök har gjorts att söka boplatser på mer skyddade platser längre från vattenlinjen. Ön är kuperad med flera till synes väl lämpade boplatslägen. Delar av ön är dock kraftigt skogsbeväxt vilket har försvårat ett mer detaljerat sökande efter spår av boplatser.

3.13 Östervallskog– fynd och boplatser

Från Östervallskog är endast 11 fynd registrerade från lika många platser (figur 3.32). Samtliga är redskap påträffade som lösfynd. De ger ett nyckeltal på 0,07 i förhållande till socknens totala areal (149 km²) och 1,4 i förhållande till den uppodlade ytan 1938 (8 km²). Fynden utgörs av åtta skafthålsyxor, en tjocknackig yxa av bergart, en trindyxa och en yxa av obestämd typ.

Av dessa lösfynd kan endast fem knytas till en gård. Från ett inventarienummer från tidigt 1900-tal (SHM 12747) härrör fem fynd utan närmare fyndupplýsning än socken. Dessa lösfynd ger en ytterst knapp bild av socknens stenålder som troligen inte är helt rättvis. Från fornminnesinventeringen finns uppgifter om åtskilliga fyndplatser som dock inte har analyserats vid denna studie. I en studie av

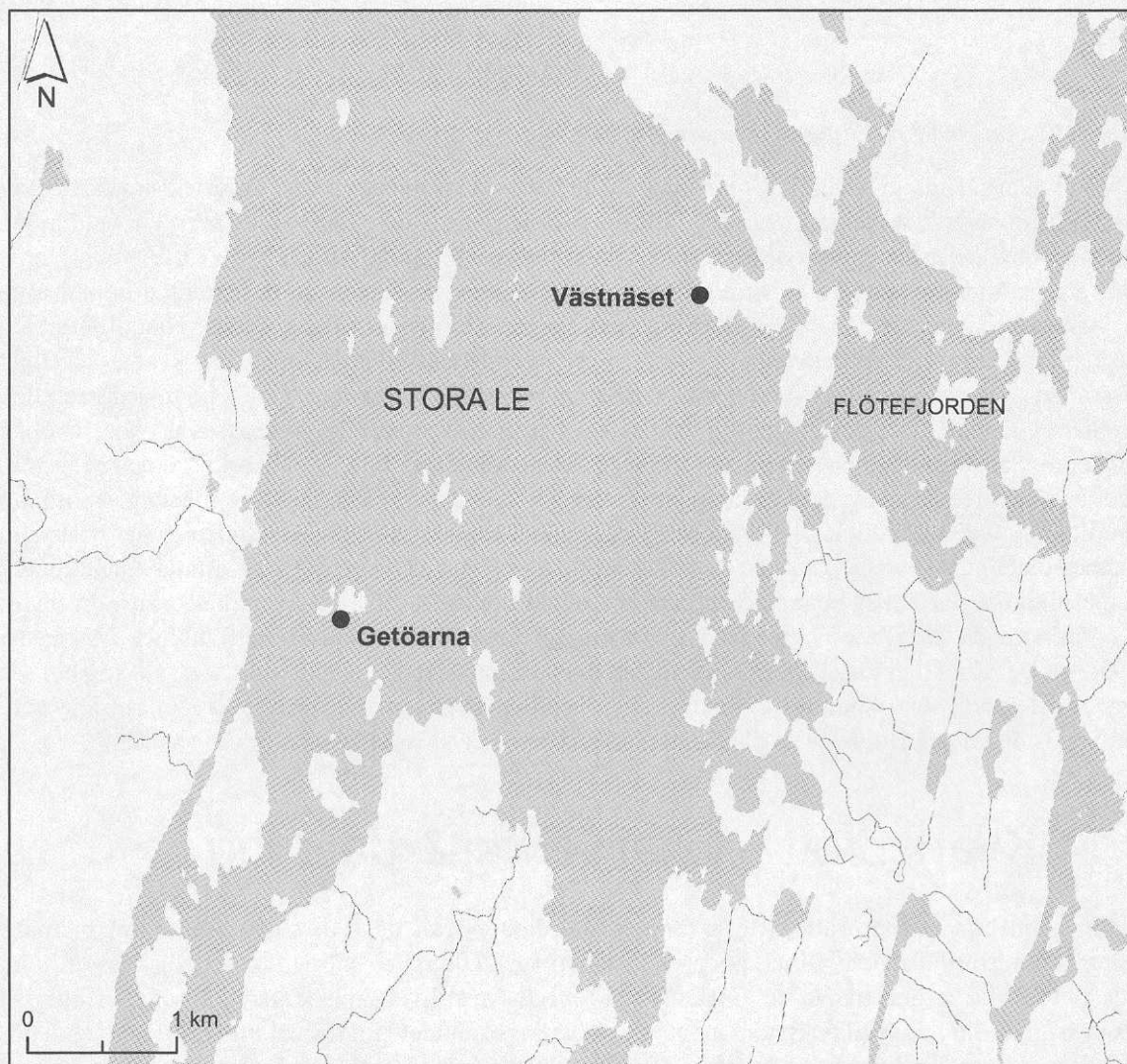
Figur 3.32. Fördelning på tidsfaser av ledartefakter från Ostervallskogs socken.

sydvästra Värmlands mesolitikum omnämns 20 registrerade boplatser från "Östervallskogsdelen av Djurskogsområdet" (Andersen 1995:23), alltså i socknens östra del. Där nämns även ett fynd av en flintdolk som inte är medtagen i de arkivsammanställningar jag har haft tillgång till. Utifrån dolkyndet samt ett fynd av en kantyx av brons från området daterar Andersen de registrerade boplatserna till "senneolitikum/bronsålder", en datering som står på en mycket osäker grund. Några daterbara redskapsfynd från de registrerade boplatserna anges inte, däremot fynd av avslag av kvarts och flinta tillsammans med skärvtsten. En viss uppdelning av råmaterial verkar kunna spåras i boplatsmaterialet. 6 boplatser har enbart fynd av kvarts och lika många har fynd av enbart flinta medan 8 har fynd av olika råmaterial. Samtliga boplatser ligger vid stränder vid sjöarna Stora Flat, Lilla Krokjärn och Mögsjön. Med tanke på den kronologiska spridningen av socknens lösfynd bör en datering till senmesolitikum - neolitikum av detta fyndmaterial vara mer sannolik än den ovan föreslagna. Andersen har dessutom argumenterat för att kvartsboplatserna skulle kunna knytas till ett mer diversifierat råvaruutnyttjande under senmesolitikum. På den av honom identifierade fyndplatsen RAÄ 197 i Töcksmark socken påträffades en "ofullbordad tvärpil av kvarts" samt kvartsavslag invid en kvartsådra i ett flyttblock (Andersen 1995:34). Det förefaller kanske mer sannolikt att boplatserna i den östra delen av Östervallskog bör ses som en del av det stora komplex av framförallt kvartsboplatser som finns längs ett mindre sjösystem från Sandsjön i norra Holmedal socken och till de omnämnda sjöarna i Östervallskog socken.

3.14 Kvartsbrott – lokalisering & datering

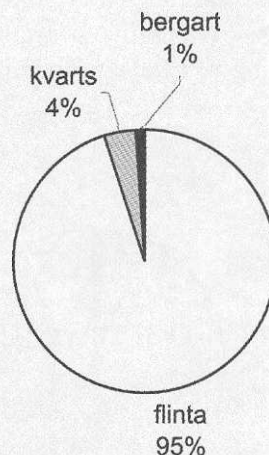
Nästan samtliga registrerade artefakter från boplatser från de fem socknarna i det primära undersökningsområdet är av flinta. Endast 4 % är av kvarts (figur 3.34). En intressant diskussion, som endast ytligt ska beröras här, är om olika råvaror för redskapstillverkning kan avgränsas rumsligt och tidsmässigt i förhållande till varandra inom undersökningsområdet. En fornlämningskategori som bör inkluderas i en sådan diskussion är spåren efter stenbrytning, även om dessa sällan säkert kan dateras. Det rör sig i första hand om kvartsbrott.

På några platser kring Stora Le finns det spår efter brytning av stenmaterial²². Inte sällan finns ett nära geografiskt samband med boplatsytor där bearbetad kvarts påträffats. Framst rör det områden norr om Stora Le, till exempel kring kring sjön Sandsjön i Holmedal socken där såväl två kvartsbrott som åtskilliga boplatslokaler med enbart kvarts påträffats. Kring Stora Le finns få kvartsbrott registrerade. Strax väster om Flötefjorden finns ett mindre brott på Västrnäset (RAÄ 85 Västra Fågelvik socken). Men även på Getöarna mitt i sjön Stora Le (karta figur 3.33) finns åtskilliga spår efter slagen kvarts och en kvartsåder i berget med slagmärken. Här har en mikrospånkärna i kvarts påträffats (figur 3.35) och platsen har vid inventeringen registrerats som boplats men inte som kvartsbrott (RAÄ 97 Västra Fågelvik socken). Platsen är intressant med tanke på dess läge och den totala avsaknaden av flinta på ön. Fyndet av mikrospånkärnan talar för en datering av spåren på ön till senmesolitikum.

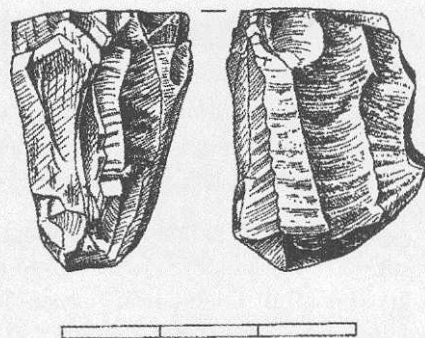
Figur 3.33. Kvartsbrott på Västrnäset (RAÄ 85) och fyndplats för mikrospånkärna med spår efter kvartsbrytning på Getöarna (RAÄ 97) i Västra Fågelvik socken.

Av det stora antal registrerade boplatser och registrerade fynd som gjorts inom området kan endast få platser entydigt härröras till senmesolitikum. Det finns anledning att tro att kvartsen har använts i högre grad än annars just under den senmesolitiska perioden (Andersen 1995:22).

Figur 3.34 Procentuell fördelning av olika råmaterial för artefakter från stenåldersboplatser i Nordmarks härad.

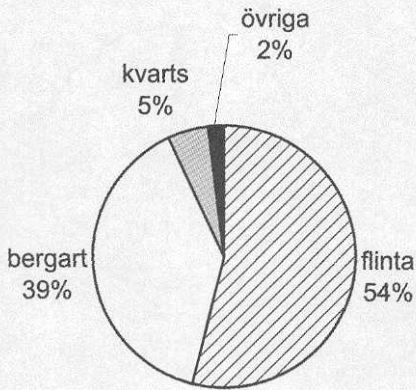
Dessutom har platser med enbart redskap och/eller avfall av kvarts bedömts vara från denna tidsperiod även om få ledartefakter har påträffats. Boplatser med enbart material av eller med stor andel av kvarts eller med annan lokal bergart kan med viss rimlighet antas höra till den senmesolitiska perioden. Att lokala råvaror har använts i större utsträckning under denna tidsperiod har visats i flera studier (t.ex. Welinder 1977, Kindgren 1991). Det är dock få föremål av kvarts från Nordmark som har kunnat klassificeras. I första hand rör det sig om den redan omnämnda mikrospånkärnan (figur 3.35) från Getöarna (RAÄ 97), Västra Fågelvik socken, samt en pilspets ifrån Västra Bön (RAÄ 197), Töcksmark socken. Att kvartsen inte automatiskt ska knytas till senmesolitikum tyder kanske ett fynd på där en skrapa av kvarts påträffades tillsammans med föremål från järnåldern på Stommen (RAÄ 130) i Västra Fågelvik socken. Det har även ovan redovisats fynd av kvarts, med bland annat en liten spånkrapa av kvarts, från boplatser (RAÄ 197) på Hästholmen i Holmedal socken. Troligen representerar kvartsen här först och främst ett senmesolitiskt skede av platsens nyttjande.

Figur 3.35. Mikrospånkärna av kvarts från Getöarna (RAÄ 97), Västra Fågelvik socken, måttuppgifter: 26 mm l, 19 mm br, 18 mm tj. Teckning av Andreas Åhman.

Vad som gör fynden av mikrospånkärnan och pilspetsen extra intressanta är att fyndplatserna direkt kan kopplas till närliggande kvartsförekomster. Mikrospånkärnan från en av Getöarna i Stora Le där

det inom en registrerad boplatsyta omfattande 70 x 65 meter har registrerats ett 20-tal kvartsavslag samt flera större bitar slagen kvarts. Att kvartsen har producerats på platsen indikeras av en kvartsåder i berget inom boplatsytan. Pilspetsen från Västra Bön i Töcksmark socken påträffades tillsammans med ett stort antal slagen kvarts av olika storlek invid ett stenblock som innehåller en kvartsådra. Pilspetsen har beskrivits som en ”ofullbordad tvärpil” (Andersen 1995:8) och har använts som argument för en datering av kvartsanvändningen till fas 4 i norsk senmesolitisk kronologi (a.a. sid. 23).

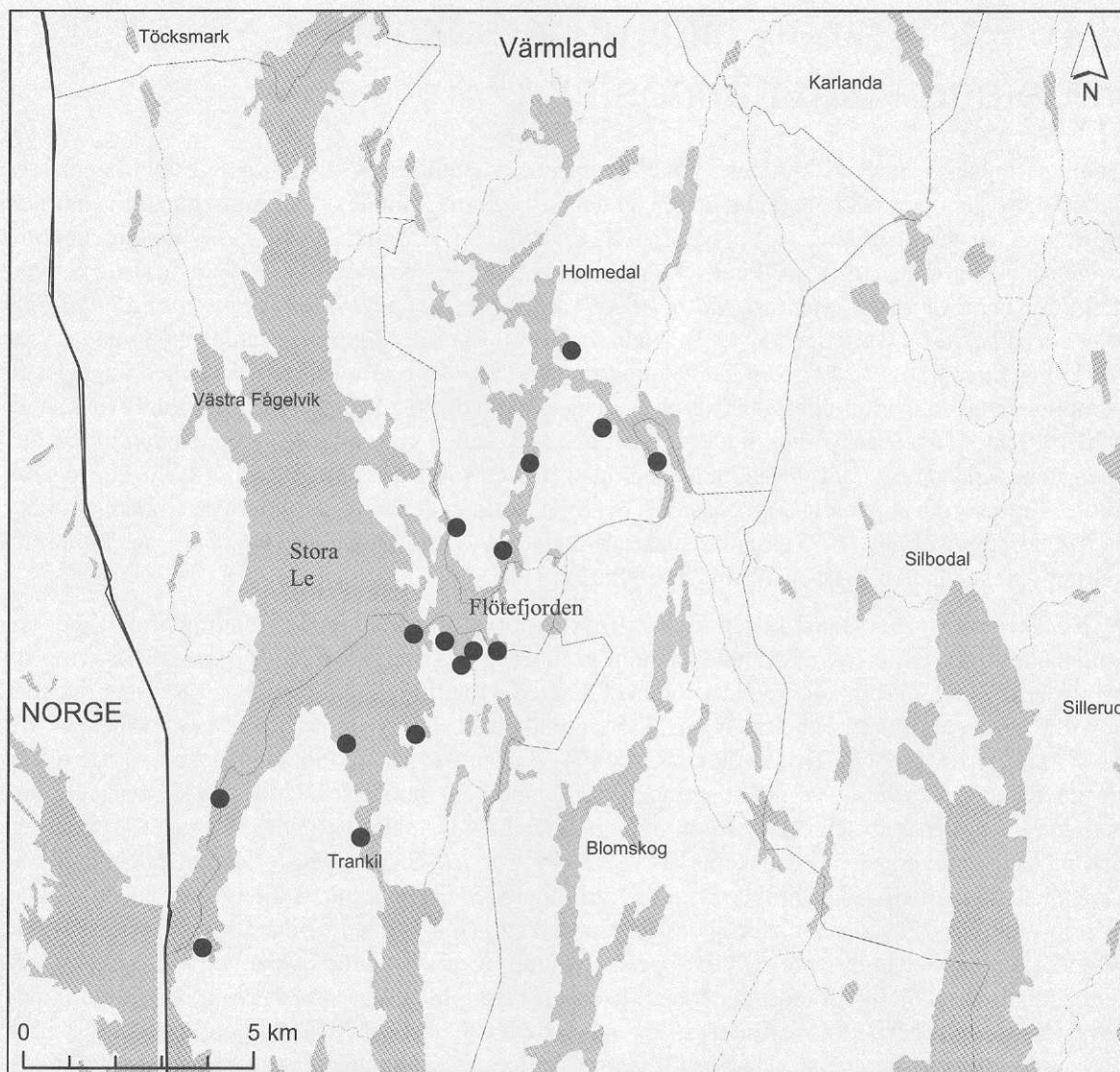
Figur 3.36. Råmaterial för samtliga föremål av sten från Nordmarks härad (722 fyndposter). Till kategorin ”övriga” hör skiffer, kvartsit och sandsten.

De senmesolitiska boplatserna innehåller ett fåtal ledartefakter och andelen avfallsprodukter är hög. De ligger uteslutande vid eller i närheten av sjöar, framförallt i vikar eller på mindre uddar. I fyndtabellen i bilaga 1 redovisas 168 föremål av kvarts från 31 platser i Nordmarks härad. Att den övervägande delen av dessa, liksom de fåtaliga brytplatserna av kvarts, härrör från senmesolitikum är sannolikt. Dessutom kan man notera att ett stort antal boplatser med kvarts saknar fynd av flinta och att många är rumsligt separerade från boplatser med flinta. Speciellt gäller detta registrerade boplatser i undersökningsområdets norra del till exempel kring sjöarna Sandsjön och Lilla Krok tjärn, men även enstaka platser med kvartsfynd som på Getöarna saknar fynd av flinta. Av detta kan vi ana att flera platser som nyttjats under senmesolitikum blir mindre intressanta under senare tidsskeden, troligen som ett led i en neolitisk koncentration till särskilda områden.

3.15 Platser för fiske och fångst

Från det primära undersökningsområdet (socknarna Blomskog, Holmedal, Trankil, Töcksmark och Västra Fågelvik) finns 16 registrerade platser med rester efter fiskefångstanläggningar, så kallade katsor¹⁹. Av dessa är sju lokaliserade i eller kring Flötefjorden (se karta fig 3.37).

Fiskekatsor är en fast fångstanläggning för fisk, ofta en rad med störrar nedstuckna i grunt vatten vid vikar och dylika platser. Fångstmetoden har rötter i mesolitikum (Pedersen 1997:124ff) och i Sverige finns fynd från Öland från bronsålder (Hagberg 1962:237). Katsor som fiskemetod har i Norden använts in i modern tid (Claesson 1937). Etnologiskt har fiskemetoden länge ansetts ha östliga rötter i Finland och Ryssland, inte sällan förknippad med finnkulturens spridning västerut under 15–1600-talen (Eknæs 1971:125). Men senare års arkeologiska dateringar har medfört att fiskemetoden har visat sig ha ett annat spridningsmönster under förhistorisk tid.

Figur 3.37. Karta över platser med spår efter katsor kring Flötefjorden.

Det geografiskt närmaste exemplet på en daterad katsa är mig veterligt från Hedmark i Norge. I Valmannsundet mellan Store och Lille Gaustadsjø i Eidskog, har en liknande anläggning daterats till bronsålder²⁰.

Kring Flötefjorden verkar lämningar av fasta fiskeanläggningar inte vara ovanliga, men bland boende i området är fiskemetoden inte känd idag²¹. Förekomsten av vissa ortnamn som Kassikeviken i Blomskog socken tyder dock på att vissa av fiskeanläggningarna kan ha varit använda under historisk tid. Katsorna berättar dock om att fiskemöjligheterna som sådana varit goda i området och pekar på ett möjligt försörjningssätt även under förhistorisk tid. Intressant att notera är hur vissa katsor ligger nära kända fynd- eller boplatser kring Flötefjorden. Det har inte varit möjligt att inom ramen för detta arbete närmare granska dessa lämningar.

3.16 Pollenanalytiska undersökningar – vegetation och näringsfång

Neolitiseringsbegreppet diskuterades inledningsvis i avhandlingens första kapitel. Det påpekades där att detta till synes enkla begrepp har en tendens att rymma komplexa och motstridiga innebörder. Begreppet har vanligen använts i betydelsen av en ekonomisk förändringsprocess, från en ekonomi präglad av jägar/fångst till en jordbruksekonomi med odling och boskapsskötsel. I sin mest elementära definition har jordbruk avsetts vara ”*närhelst och varhelst det kan påvisas att människor hållit husdjur eller odlat växter*” (Welinder 1998:44). Men den neolitiska introduktionen handlar inte endast om förekomst eller frånvaro av neolitiska ekofakter, utan utgör som vi redan påpekat inledningsvis, en komplex social och kulturell förändringsprocess med markanta lokala och regionala särdrag (Kihlstedt et al 1997:85). De senaste århundradets debatt och förändrade syn på neolitiseringsen kan möjligtvis även återspegla vår egen tids förändrade ideologier (Pettersson 1999:53). Ett tydligt skifte kan avläsas i utvecklingen från storskaliga, processuella och ofta ekologiskt inriktade förändringsmodeller under 1970-talet (ex. Welinder 1977) till de senaste årtionernas teoribildningar kring sociala och kulturella aktörer (ex. Jennbert 1984 och Welinder 1998:63).

Neolitiseringsprocessen kan i princip tolkas genom det arkeologiska fyndmaterialet, genom pollenanalytiska undersökningar eller genom kombinationer av bådadera. Diskussionen kring de principiella problem som tolkningen av olika källmaterial medför är omfattande och kommer inte mer än ytligt att beröras här (se exempelvis B.E. Berglund och L. Larsson i Berglund 1991:34 respektive 41 samt Persson 1999:45ff). Kortfattat kan ändå sägas att synen på pollenanalysen som redskap för att förklara och beskriva neolitiseringsen har genomgått flera faser. Under 1940- och 50-talen betraktades pollenanalysen ofta som en ny och mer objektiv metod att avläsa vegetationshistorien och mänsklig påverkan på landskapet (Iversen 1941, Troels-Smith 1953). Genom pollenanalyser kunde introduktionen av jordbruk avläsas genom ”oberoende” ekofakter, istället för att behöva tolkas genom arkeologiskt artefaktmaterial såsom keramikstilar och slipade flintyxor. Under 1970- och 80-talen blev pollenanalysen en viktig ingrediens i tämligen systemteoretiska och kulturekologiska modeller av samhälllig förändring där neolitiseringsen i viss mån sågs som en reaktion på förändrade naturförutsättningar (ex. Welinder 1975 och Rowley-Conwy 1985). Möjligheten att genom pollenanalyser mer detaljerat avläsa neolitiseringsförloppet har dock ifrågasatts (Prescott 1996:82). Problem med dateringar och en allt för grov schematisering av händelseförloppet har sått tvivel om pollenanalysen kan användas för att förstå själva övergångsfasen mellan mesolitisk och neolitisk ekonomi (Persson 1999:74).

Man bör självfallet tolka pollenanalysen utifrån dess egna metodiska förutsättningar. Metoden har till exempel dateringsbaserade problem vid beskrivningar av detaljerade förlopp till exempel under det relativt korta tidsskedet när introduktionen av jordbruksekonomi i Sydskandinavien skedde (Persson 1999:71ff). Metodproblem med att tolka så kallade kulturmarksindikerande växters roll i förhållande till mänsklig verksamhet har under senare år diskuterats ingående av till exempel Ann Segerberg (1999:156f). De kulturmarksindikerande växterna förekommer ju även ofta i naturliga biotoper likväl som i anslutning till mänsklig verksamhet. Nya metoder för att tolka markanvändningens påverkan på vegetationen utifrån jämförelser med pollenprov från nutida växtmiljöer har därför utarbetats (Hjelle 1999:20) Olika tolkningar av svedjandets förekomst, karaktär och omfattning har skett utifrån likartade pollenstratigrafier (Segerberg 1999:193).

Ovannämnda och andra metodproblem motsäger inte övertygelsen att metoden rätt använd i ett långtids perspektiv ger de bästa möjligheterna för att förstå vegetationsförändringar och människans aktiva omformning av naturlandskapet. Speciellt fördelaktig har metoden visat sig i de regionala studier av kulturlandskapets förändringar som gjorts (Berglund 1991:31, Welinder 1992:61, Andersen S.Th. 1995). Det förhållandet att människan som aktör ofta tenderade att försvinna i de paleoekologiska vegetationsbeskrivningarna försökte motverkas vid undersökningen av Ystad-områdets kulturlandskapsförändringar genom att integrera ett stort antal natur- och humanvetenskaper (Berglund 1991:16). Tyvärr så framstår slutpublikationen ändå i stor utsträckning som ett antal redovisningar av olika delprojekt. Att i egentlig mening integrera pollenanalysen med en arkeologisk analys har inte ofta förverkligats, allt för ofta blir resultatet av pollenanalysen endast ett appendix till en arkeologisk rapport.

Mellansverige har under neolitikum karakteriserats som ett gränsland mellan mesolitiska jägare/samlare och Trattbägarkulturens tidiga jordbrukargrupper (Welinder 1998:180, Segerberg 1999:18). Gränsen som enligt Welinder i stort följer vegetationsgränsen Limes Norrlandicus (t.ex. ekens naturliga nordgräns) går från Svealand och längs Vänerns norra kust och in i Østfold. Segerberg låter däremot gränsen gå söder om Väneren (a.a. 1999:18). Gränsen är konstruerad utifrån förekomsten av tunnackiga flintyxor, mångkantsyxor, trattbägar keramik och odlingsspår i pollenanalyser.

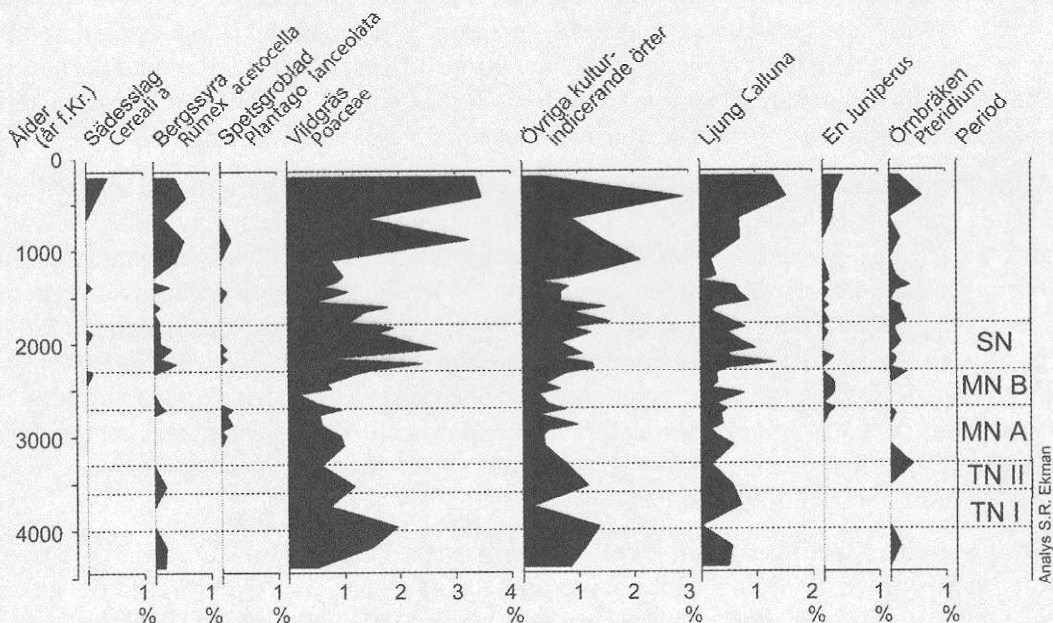
I en diskuterande artikel om mellanneolitikum i Syd- och Mellansverige framhålls den varierade och mångfacetterade blandekonomin ”i vilken ingick såväl jakt, insamling som djurhållning och odling” (Edenmo et al 1997:200) som något gemensamt för hela området. Att pollendiagrammen visar på en minskning av kulturmarksindikerande pollen i delar av regionens mellanneolitikum innebär inte nödvändigtvis en minskad odlingsintensitet utan ”kan tolkas som att nya brukningsmetoder har införts” (a.a. 1997:200). Ett gemensamt drag för hela regionen är även ”de gropkeramiska boplatsernas lokalisering till kustzonen och att det endast finns enstaka fyndlokaler i inlandet, vid insjöarna” (a.a. 1997:200). I övrigt ges dock en starkt divergerande bild av mellanneolitikum och tre olika modeller för samhällsutvecklingen föreslås (a.a. 1997:202). Oenigheten gäller främst om det finns ett eller flera överregionala samhällssystem varvid den centrala frågan blir om stridsyxekulturen ska ses som del av eller skiljaktig från det övriga mellanneolitiska samhället. För Västsveriges del beskrivs ett integrerat samhälle där stridsyxekulturen ses som ett uttryck för en social elit. För Öst- och Sydsverige argumenteras däremot för en ökad social instabilitet och flera parallella samhällen.

I Värmland har endast mycket få pollenanalyser utförts och de flesta som gjorts är antingen av äldre datum och saknar ¹⁴C dateringar eller så berör de främst senare skeden av förhistorisk tid eller historisk tid (se t.ex. Svensson 1998:110ff). Någon pollenanalys med målsättningen att studera neolitiseringsen har tidigare inte gjorts i regionen. Allmänt sett har odling och boskapskötsel betraktats som något som introducerades först under senneolitisk tid i samband med anläggandet av hällkistor. Neolitiseringsen förutsattes ske under påverkan (och migration) från landskapen i söder och sydväst (Nygren 1914:55). Det övergripande syftet med de pollenanalytiska undersökningarna var att utröna vilka samband som fanns i området kring Stora Le mellan neolitiska fornlämningar och fyndmaterial å ena sidan och dåtida rådande näringsfång å andra sidan. I utgångsläget förväntades inga eller marginella odlingsindikationer under neolitisk tid.

Traditionellt har visserligen inom arkeologin hällkistans spridning till stora delar av Sydsverige bedömts vara uttryck för jordbrukets expansion till nya områden, framförallt vad gäller s.k. marginalområden som Värmland och Småland (Stenberger 1964:124, Larsson 1994:18). I Värmland och Dalsland ligger dock hällkistorna ofta placerade utanför odlingsbar mark, t.ex. på mindre öar

eller i höglänt terräng. Detta har lett till ett ifrågasättande av ett enkelt samband mellan hållkistor och agrara näringar. Är hållkistorna i sig ett uttryck för en neolitisk ekonomi? Flera arkeologer har satt frågetecken på sambandet odling och hållkistor belägna i terränglägen mindre gynnsamma för odling (se exempelvis Olsson 1973:15, Hyenstrand 1979:78 och Weiler 1994:56).

Det låg i utgångsläget nära till hands att betrakta Flötefjordsområdet utifrån resultatet av studier av neolitiserings i det för området så näraliggande Norge. I norsk arkeologi har det under senaste decennierna varit en tämligen omfattande diskussion kring neolitiserings karaktär, omfattning och regionala mönster (exempelvis Östmo 1988, 1998, Mikkelsen 1984 och 1989, Prescott 1991, 1995, 1996, diverse bidragsgivare i Sjøvold 1982 samt Berglund 1985 m.fl. i *Norwegian Archaeological Review* Vol. 18). Här har framkommit olika slags meningsskiljaktigheter hur neolitiseringsprocessen ska tolkas, men delvis framstår diskussionen bero på vilka delar av Norge som åsyftas. Mikkelsen som studerar hela östra Norge inklusive Telemark, Østfold och Hedmark har argumenterat för en befolkningsmässig kontinuitet och att senmesolitiska grupper successivt anammar neolitiska näringar som komplement till traditionella fångstnäringar (Mikkelsen 1984). Østmo å sin sida ser neolitiserings främst utifrån Østfolds perspektiv där skiftet både är tydligare och med omfattande inslag av Trattbägarkulturen vilket ger en möjligen mer kontrastrik övergång från jägar/fångst-försörjning till en neolitisk ekonomi (Østmo 1988 och 1998). Utifrån periferins geografi kring inre Sognefjorden på Vestlandet ger Prescott en tredje bild med en mer genomgripande neolitisering först under senneolitikum och än mer intensifierat vid övergången till yngre bronsålder (Prescott 1995:178). Utifrån Andrew Sherratts teori om "secondary products revolution" sätts neolitiserings in i ett större perspektiv med en framväxande hierarkisk samhällsstruktur med centrum i Sydsandinavien och där inter-regionalt varuutbyte är av central betydelse (Prescott 1995:185). Uppkomsten av lokala eliter ökar behoven av specialisering av produktionen vilket i sin tur leder till intensifierad kreaturshållning i säterliknande produktionsmönster. Prescott beskriver generellt neolitiserings i Norge, möjligtvis med undantag för Østfold, att en 'egentlig' neolitisering

Figur 3.38. Pollendiagram för Hultetjärn, Trankil socken, Värmland. Kulturmarksindikerande pollen. Utarbetat av Sten Ekman, Arkeologiska Naturvetenskapliga Laboratoriet, Göteborg.

först sker under senneolitikum i och med införande av mer omfattande agro-pastoral produktion till skillnad från tidigare under neolitikum då inslag av keramik, sädeslag och husdjur endast förekommer som uttryck för rituella inslag i en jägar/fångst kontext och såsom ett resultat av utbyteskontakter med utomstående neolitiska grupper i Sydskandinavien (Prescott 1996:84f).

Med tanke på Flötefjordens geografiska närhet till Østfold är en närmare jämförelse med detta område mest naturlig. Østmos analys baseras främst på lösfynd med stöd av boplatzlokaler, megalitgravar och pollenanalyser. Han delar in neolitikum i fyra faser där den första fasen motsvarar tidigneolitikum och period I och II av mellaneneolitisk tid (tunnackiga yxor), fas 2 mellaneneolitikum A period III–V (tjocknackiga yxor) (Østmo 1988:39), fas 3 mellaneneolitikum B (stridsyxekulturen) (Østmo 1988:53ff) och fas 4 senneolitikum och bronsålderns period I och II (flintdolkar) (Østmo 1988:74f). Eftersom Østmo baserar sin analys på funna storredskap så utelämnar han den gropkeramiska kulturen ur sitt schema eftersom han inte säkert kan identifiera några storredskap som enbart kan knytas till gropkeramisk kultur.

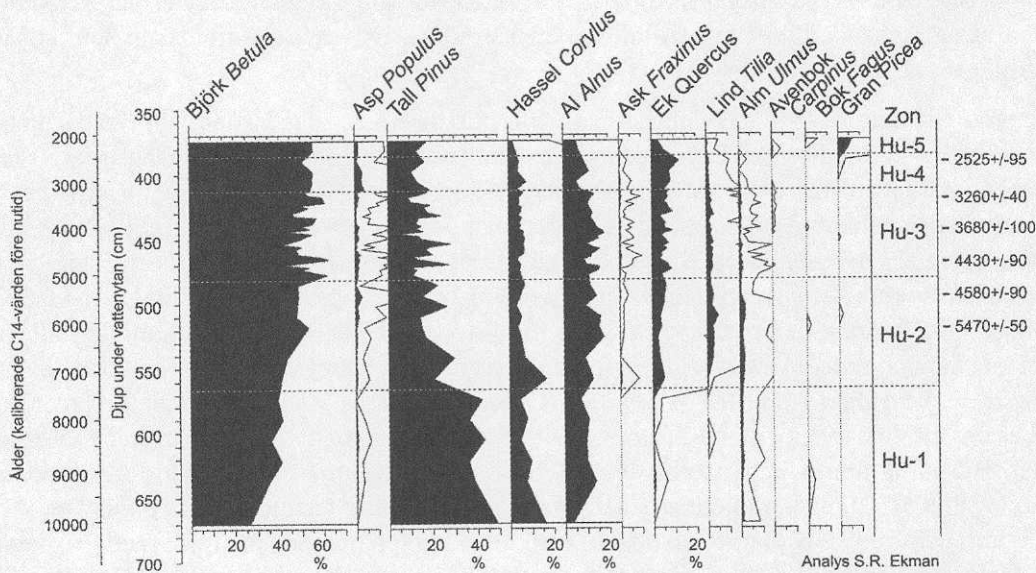
Østmo analyserar dessutom boplatsernas närhet till resurser i landskapet som han räknar som attraktiva vid val av lokalisering. Dessa resurser är lättodlad sandig jord, närhet till fångstrik kustmarina miljöer och närhet till fiskerika sötvattensmiljöer vid insjöar. Østmo knyter neolitiserings första fas till en relativ snabb introduktion i tidigneolitikum av odling och boskapsskötsel i områden som är kustnära och med sandiga jordar, i första hand gäller det områden kring ändmoränen Raet. Under fas 2, i mellaneneolitikum A, sker en tillbakagång för odling och boskapsskötsel och fångst/fiske får större betydelse. Fas 3 representerar ett uppsving för jordbruket och åter med tydlig koppling till sandiga jordar i kustnära områden. Denna tendens förstärks ytterligare i senneolitikum i fas 4 och ”*innlandets innsjøtrakter synes å ha vært uten betydning*” (Østmo 1988:114). Även om denna schematiska bild mest baseras på lösfynd av storredskap så bekräftar även en analys av boplatzmaterialet samma mönster. Här struktureras boplatserna även i ”basisboplasser” och ”spesialiserade fångstboplasser” (Østmo 1988:205ff). Som komplement till denna analys integrerar Østmo även de pollenanalyser som gjorts i området, främst av Danielsen (1970) men även kompletterande analyser med ¹⁴C-dateringar (Griffin, Høeg och Østmo 1980). Almfallet dateras till 5010±100 BP och i samma nivå finns pollen av *Plantago lanceolata* och något senare även *Cerealia* (Griffin et al 1980, Østmo 1988:233f). Danielsens pollenanalys från Mymosetjern i Aremark, cirka 15 kilometer västsydväst om Flötefjorden, bör vara av intresse även för Stora Le området men är tyvärr svårtolkat vad gäller graden av odling/kultur- påverkan och saknar ¹⁴C-dateringar. Något tydligt almfall är till exempel inte påvisbart (Danielsen 1970:119).

För Västvärmlands del är det av intresse att notera att de talrika insjöarna i Østfolds inre verkar ha spelat en undanskymd roll i neolitiseringsprocessen. Med tanke på förekomsten av de senneolitiska hållkistorna just i detta område så borde ju man förvänta en annan bild åtminstone i fas 4. Kanske detta åskådliggör en källkritisk brist i Østmos material eftersom fyndbilden i stor utsträckning även återspeglar vilka områden av Østfold som har varit mest exploaterade och befolkade under sen historisk tid, något som ju bör ha haft inflytande på möjligheterna att påträffa såväl lösfynd som boplatser.

För att mäta omfattningen av neolitiskt näringsfång samt även att få en bättre kunskap om vegetationsförändringarna kring Flötefjorden har två provtagningar för pollenanalys företagits. Analyserna har utförts av Sten Ekman vid ANL i Göteborg (bilaga 3). Ett prov togs vid en mindre sjö, Hultetjärn, drygt 2 km söder om Flötefjorden, det andra vid en mosse, Bränduddemossen, i direkt anslutning till Flötefjorden (för lokalisering av provtagningsplatser, se figur 3.19). Eftersom de tydligaste resultaten härrör från Hultetjärn så är det dess resultat jag kommer att diskutera här (se figurerna 3.38 och 3.39).

Resultatet från Bränduddemossen tyder på en liknande utveckling som vid Hultetjärn men med färre och svagare indikationer på mänsklig påverkan (se bilaga 3).

Som primär provtagningslokal eftersöktes ett sedimentbäcken där en kontinuerlig lagerföljd med god upplösning och jämn ackumulationstakt avsatts under lugna förhållanden. Lokalen skulle också ligga i så nära anslutning som möjligt till Flötefjorden och ej ligga för högt över Stora Les vattenyta. Hultetjärn valdes som provtagningslokal på grund av sin placering i landskapet med närhet till neolitiska fyndplatser och en hållkista, sitt mycket begränsade dräneringsområde samt sin runda form och begränsade yta (5 hektar). Sjön ligger 8 meter över vattennivån i Stora Le/Foxen där Hultetjärn även dräneras. Vegetationen runt sjön domineras idag av skog av främst björk och tall men även viss öppen betes- och ängsmark förekommer.

Figur 3.39. Pollendiagram för Hultetjärn, Trankil socken, Värmland. Trädpollen, zonindelning och C14 dateringar. Utarbetat av Sten Ekman, Arkeologiska Naturvetenskapliga Laboratoriet, Göteborg.

En 460 cm lång lagerföljd upptogs i den centrala delen av sjön i september 1998. Vid arbetet med provet koncentrerades insatserna på att kartlägga vegetationsförändringar under perioden mesolitikum till bronsålder och då med särskild tonvikt på den neolitiska perioden. Eftersom halterna av NAP (=icke trädpollen) generellt är låga har över 1000 pollen räknats per nivå i detta mest intressanta tidsintervall.

Pollenstratigrafin har indelats i fem lokala pollenzoner (figur 3.39, se även bilaga 3). Zonindelningen är gjord med stöd av stratigrafiskt bunden klusteranalys. Äldsta zonen (Hu-1) är daterad till 9700–7400 cal BP. Vegetationen runt Hultetjärn dominerades av björk och tall med hassel och al som mycket vanliga inslag. Alm förekom, men sparsamt. Zon 2 (Hu-2) är daterad till 7400–5300 cal BP visar på en för området maximal utbredning av ädellövskog. Nedre zongränsen avspeglar en viktig vegetationsförändring, främst beroende på ekskogens expansion i landskapet. Trädsiktet blev mer slutet och tallskogen minskade i utbredning. När lindskogen expanderade runt Hultetjärn kring 7000 cal BP inleddes en successiv minskning av hasselskogen. I intervallet 5900–5700 cal BP förekommer en reduktion av halten almpollen, väl överensstämmande med andra dateringar av almfallet i pollenstratigrafier från olika delar av nordvästra Europa och även med ovannämnda prov

från Østfold (efter justering för kalibrering). Mycket låga halter almpollen förekommer efter almfallet fram till cirka 5200 cal BP, varefter en viss återhämtning sker. Svagt förhöjda halter av främst vildgräs och ljung förekommer mellan cirka 6100 och 5600 cal BP. Det är högst osäkert om denna ökning, vilken sammanfaller med tidigneolitikum I, reflekterar mänsklig vegetationspåverkan. Orsaken kan även bero på klimatförändringar.

Zon 3 (Hu-3) är daterad till 5300–3300 cal BP. En ökning av ljusälskande träd som ask och asp indikerar att skogarna var ljusare och öppnare än under zon 2. En viss öppning av landskapet antyds av de ökade halterna pollen från bland annat ljung och vildgräs från mitten av zonen. Avenbok växte i begränsad omfattning under detta tidsskede, den kan ha gynnats av sin förmåga att kolonisera övergivna betesmarker.

Mycket låga NAP-halter (=icke trädpollen) förekommer från 5500–4500 cal BP. Dock förekommer pollen från den viktiga kulturmarksindikatorn *Plantago lanceolata* i fyra av fem nivåer i ett intervall, avsatt mellan 5100 och 4800 cal BP (mellanneolitikum A). Vid 4600 cal BP (cirka 2600 f.Kr.) inträffade en andra drastisk minskning av almförekomsten runt Hultetjärn. Från och med denna nedgång ökar halten kulturmarksindikatorer i pollenstratigrafin. Förhöjda halter kulturmarksindikatorer förekommer därefter från cirka 4500 till 3700 cal BP. Detta cirka 800 år långa tidsintervall rymmer de första mer säkra indikationerna i lagerföljden på odling vilket sammanfaller med slutet av mellanneolitikum, hela senneolitikum och inledningen av äldre bronsålder. Pollen från *Cerealia* är påträffade på två nivåer med tolkade åldrar av cirka 4450 respektive 4000 cal BP. Från och med 3700 BP och framåt under äldre bronsålder förekommer mycket låga halter kulturmarksindikatorer, vilket antyder en markant regression av det mänskliga inflytandet under denna tid.

Zon 4 (Hu-4) är daterad till 3300–2500 cal BP. Zonens pollensammansättning antyder förhållandevis drastiska förändringar, säkerligen delvis förknippade med mänsklig påverkan. I inledning av zonen minskade alens utbredning runt sjön betydligt samtidigt som pionjärträdet asp expanderade. Almen och linden minskade successivt i utbredning samtidigt som ekskogen ökade i betydelse. Hela yngre bronsålder karakteriseras av kraftigt stigande NAP-halter, vilket bör indikera en betydande expansion av kulturmarksinflytandet under denna tid.

I zon 5 (Hu-5) daterad till 2500–2150 cal BP expanderar granskogen samtidigt som det öppna landskapet ökade i betydelse. Zongränsen mellan zon 4 och zon 5 sammanfaller med granens introduktion i området.

Sammanfattningsvis ger pollendiagrammet tydligt stöd för någon form av mänsklig påverkan troligen genom boskapsskötsel och röjningar av landskapet under i varje fall mellanneolitikum A (3100–2500 f.Kr.) alltså motsvarande Østmo period 2 (figur 3.38). Förekomsten av *Plantago lanceolata* kan dock även indikera odling eller trädesmark även om betesaktivitet är den vanligaste tolkningen (bilaga 3). En mer påtaglig neolitisk ekonomi kan först tydligt avläsas med början under slutet av mellanneolitikum B (Østmo period 3) och pågår under 800 år, främst i senneolitikum men även in i äldre bronsålder (Østmo period 4). Fynd av *cerealia*-korn dyker upp i slutet av mellanneolitikum B (från cirka 2500 f.Kr.) och en fortsatt förekomst av *cerealia* visar på förekomst av odling i närområdet fram till början av äldre bronsålder. Det har inte varit möjligt att bestämma om det rör sig om vete eller korn, men det senare är troligare vid en jämförelse med samtida pollendiagram från övriga Mellansverige (Welinder 1998:184). I nuläget är det svårt att uttala sig om omfattningen av de agrar-pastorala inslagen i ekonomin även om förekomsterna från i varje fall mellanneolitikums slut är såpass tydliga att de bör indikera något annat än enbart rituella element i samhället (jämför Prescott 1996:84f).

Hällkistor, boplatser och hällmålningar i Flötefjordsområdet är alla orienterade i förhållande till sjösystem eller vattendrag. Detta har föranlett en hypotes att hällkistorna skulle vara uttryck för en ideologisk/kulturell neolitisering och med en försörjningsstrategi med fortsatt betoning på jakt/fångst näringar men tolkningen av pollenanalysen visar entydigt att hällkistorna i Flötefjorden är uppförda under tid då odling och betesdrift redan förekom. De senneolitiska hällkistorna representerar alltså inte någon introduktion av agrara näringar till området, utan denna förändring av näringsfång sker senast under mellanneolitisk tid. Möjligen är till exempel boplatser på Hästholmen en sådan plats där fångstområden börjar transformeras in i en neolitisk föreställningsvärld och erhåller tillskott i försörjningen av domesticerade husdjur (svin och får/get?) och odlade grödor (korn?).

3.17 Sammanfattning

I kapitlet ges en överblick över värmländska fyndmaterial från stenålderns senare del. Från Nordmarks härad i sydvästra Värmland görs en mer detaljerad genomgång av såväl lösfynd som undersökta platser. Materialet i sin helhet redovisas i en fynddatabas i bilaga 1. Utifrån fyndmaterialet diskuteras neolitiseringsprocessen bland annat i relation till motsvarande undersökningar i det angränsande Østfold, Norge. Fyndmaterialet rymmer stora källkritiska problem som diskuteras ingående. En stor del av analysen bygger på uppgifter från tidigare studier av värmländskt lösfyndmaterial (Nygren 1914, Olsson 1973, Nilsson 1992). Endast få undersökningar har gjorts men de som finns indikerar att den kända boplatserstrukturen främst går att knyta till platser inriktade på fångst och fiske. Under såväl senmesolitikum som neolitikum syns ett liknande mönster. Koncentrationer av boplatser märks till exempel kring Flötefjorden som uppvisar spår efter fiskeaktiviteter från skilda tider. Benmaterialet från den undersökta neolitiska boplatsern på Hästholmen visar på ett stort inslag av fisk men även annat vilt. Samtidigt visar mellanneolitiska keramikfynd och stenmaterialet på omfattande kontaktytor med mer agrara grupper. De genomförda pollenanalytiska undersökningarna tyder också på att ett neolitiskt näringsfång utnyttjas periodvis från mellanneolitikum. Såväl fyndmaterialet som pollenanalyser visar på att dessa tendenser förstärks kraftigt under senneolitikum. Men utifrån det underlagsmaterial som finns kan analysen endast ge en grov fingervisning av det historiska förloppet. Tyngdpunkten ligger på en kategorisering i tidsfaser av det neolitiska materialet.

Varken boplatsermaterialet eller material från fyndplatser som har framkommit genom inventeringsarbetet är homogent till sin karaktär och inte heller jämnt fördelat över området. Materialet kan dels indelas i olika typer av fyndplatser med enstaka respektive ansamlingar av fynd. Dels kan en viss fördelning av boplatser med senmesolitiskt respektive neolitiskt material skönjas. I kapitlet försöker jag göra en kronologisk strukturering av fyndmaterialet.

Kronologiskt kan i hela undersökningsområdet urskiljas en markant ökning av fynden under senneolitikum (fas F). Även rumsligt märks en spridning av fynden. De pollenanalytiska undersökningarna stöder också entydigt denna bild. Vid en närmare studie av fyndfördelningen av området kring sjösystemet Stora Le och Lelången så framträder mönster med landskapsrum med koncentrationer av fynd såväl som av stora områden som saknar synliga spår.

IV. Bilder i landskap

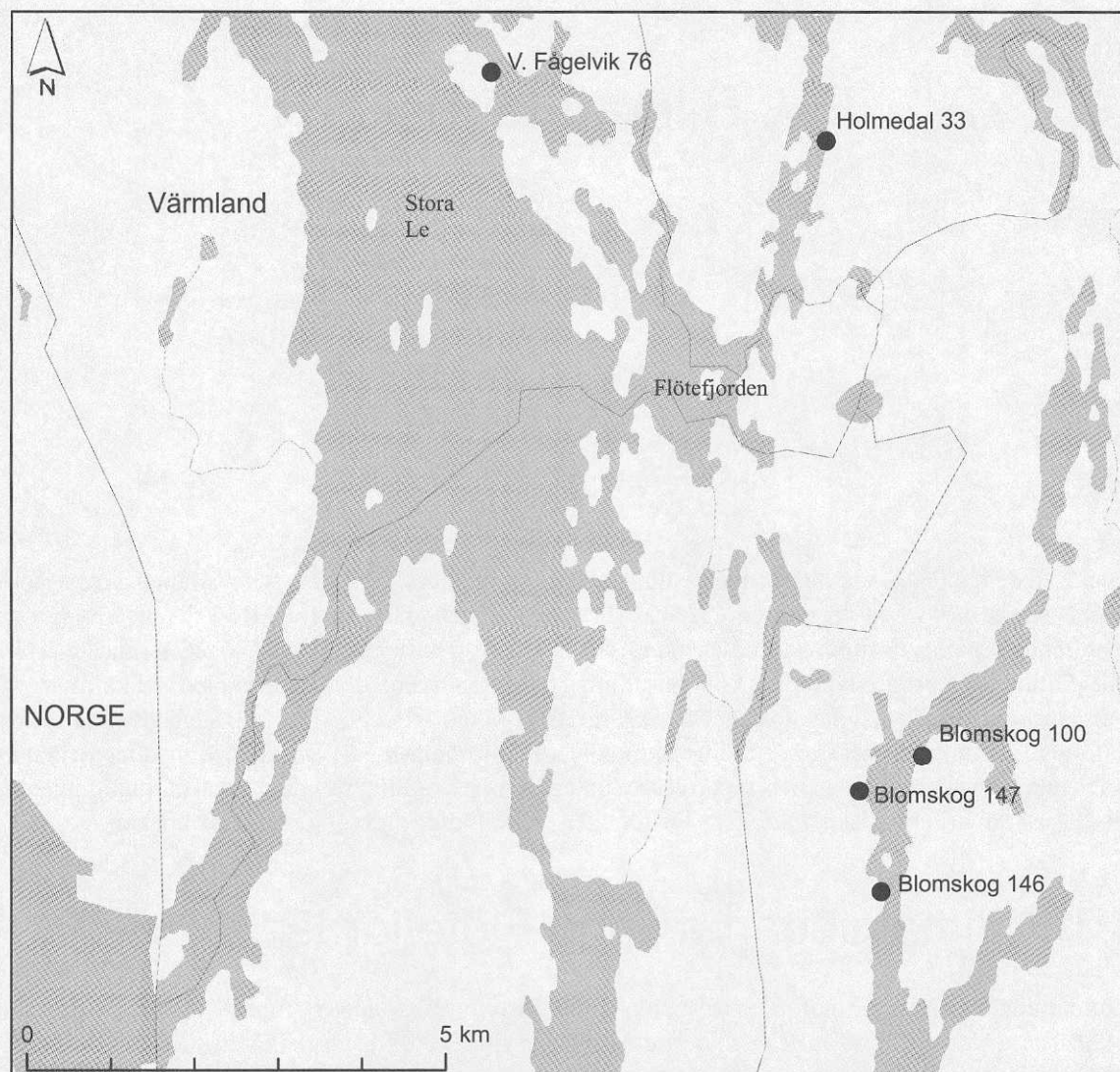
Kapitlet redogör för kända platser med hällmålningar kring Stora Le's sjösystem. Målningarnas motiv och platser beskrivs och deras kronologiska och sociala innebörd diskuteras. Beskrivningarna bygger huvudsakligen på en genomförd dokumentation av samtliga målningenslokaler (Heimann & Löfvendahl 2000). Trots källkritiska problem med att koppla samman målningarna med annat arkeologiskt källmaterial så argumenteras för att målningarna bör förstås som en integrerad del av Flötefjordens stenålderssamhällen. Målningar var viktiga signaler i ett fångstsamhälle under förändringstryck och utifrån valet av platser kan vi ana uttryck för landskapets metafysiska innehåll. Sist i kapitlet sammanfattas hällmålningarnas betydelse som arkeologiska dokument för förståelsen av Flötefjordens stenålderslandskap.

4.1 Hällmålningarna kring Flötefjorden

Hällmålningarna kring Flötefjorden är lokaliserade till fem olika platser (figur 4.1). Tre av dessa är belägna nära Nedre Blomsjön och de två andra finns vid sjön Stora Le. I förhållande till boplatsoområdet vid Flötefjorden ligger ingen målning längre bort än 5 km. Målningarna är alla placerade på branta bergssidor som stupar rätt ner i vattnet, gärna med ett visst överhäng. Lokalerna är endast åtkomliga från sjön och måste alltså beskådas antingen från båt eller från isen under vintern.

Samtliga figurer är målade med röd färg. Färgen har endast analyserats okulärt, men vid två lokaler bedömdes den innehålla mineralet hematit (blodsten) (Heimann & Löfvendahl 2000:44,58). Även om färgnyanserna varierar så gäller detta troligen även för övriga målningar. Vid en kemisk analys av färgprov från en hällmålning i Bohuslän kunde små mängder av järn, men inget organiskt material, påvisas. Järnet ansågs härröra från hematit (Cullberg et al 1975:78). En okulär jämförelse av färgkulörerna visar på en stor likhet mellan denna målning och flera av de värmländska målningarna.

Hällmålningarnas motiv verkar antingen bestå av djur- eller människofigurer (även benämnt som "zoo- eller antropomorfiska"). Figurmotiven skiljer sig dock något mellan de olika lokalerna vid Stora Le respektive Nedre Blomsjön. Målningarna vid Stora Le består nästan enbart av människoliknande figurer medan de vid Nedre Blomsjön domineras av djurliknande figurer. Nedan följer en beskrivning av samtliga kända lokaler med målningar, från söder mot norr:

Figur 4.1. Karta över hällmålningsslokaler kring Stora Le's sjösystem.

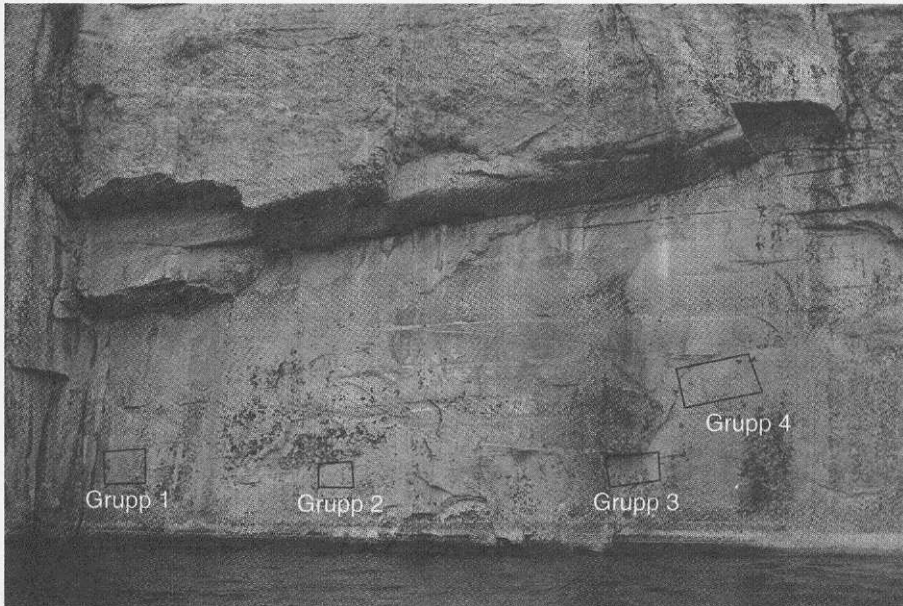
Lokal	Socken	RAÄ	Sjö	Figurer	Motiv
Brureberget	Blomskog	146	Nedre Blomsjön	8	älgar, hjort
Brattberget	Blomskog	100	Nedre Blomsjön	1	älg
Björnvikskullen	Blomskog	147	Nedre Blomsjön	4	människor, sol
Sundsbyn	Holmedal	33	Stora Le	4	människor
Bärön	Västra Fågelvik	76	Stora Le	5	människor, djur

Tabell 4.1. Hällmålningsslokaler i Värmland med antal figurer och dominerande motiv.

Brureberget

Målningen vid Brureberget i Blomsjögås socken (RAÄ 146) är den sydligaste belägna målningen och även den med flest figurer (figurerna 4.2 och 4.8). Den blev känd för en större allmänhet under 1970-talet då den även beskrevs första gången (Nordbladh 1978). Blomsjöarna är två långsmala sjöar som huvudsakligen är orienterade i nord-sydlig riktning. Den bemålade bergssidan ligger på sjöns västra sida med målningen exponerad åt öster. Berget består av bergarten Åmålsgranitoid med gnejsigt utseende (Heimann & Löfvendahl 2000:44). Det reser sig mer än 20 meter från vattenytan, längs en 400 meter lång sträcka. Bergssidan är inåtlutande med åtskilliga överhäng, varav ett större överhäng spänner över samtliga figurer. De målade figurerna finns inom en 13,6 x 2,5 m stor yta som lutar 80° åt OSO.

Lokalen består av fyra figurgrupper med åtminstone åtta identifierbara figurer. Av dessa liknar fem älgar, en en hjort och två är mer obestämbara djurfigurer. Ytterligare figurer har nästan försvunnit och kan numera endast ses som otydliga färgrester. Nordbladh uppskattar antalet figurer till cirka 10 (Nordbladh 1987:305), men vissa fläckvisa rödfärgningar antyder att det sannolikt har funnits fler figurer. Alla nu identifierbara figurer är helt ifyllda förutom en älgfigur, där en yta av älgkroppen består av ett streckmönster.

Figur 4.2. Hällmålningens lokalen vid Brureberget, Blomsjögås socken, Värmland (RAÄ 146), med de fyra motivgrupperna markerade. Foto år 1999 av C Heimann.

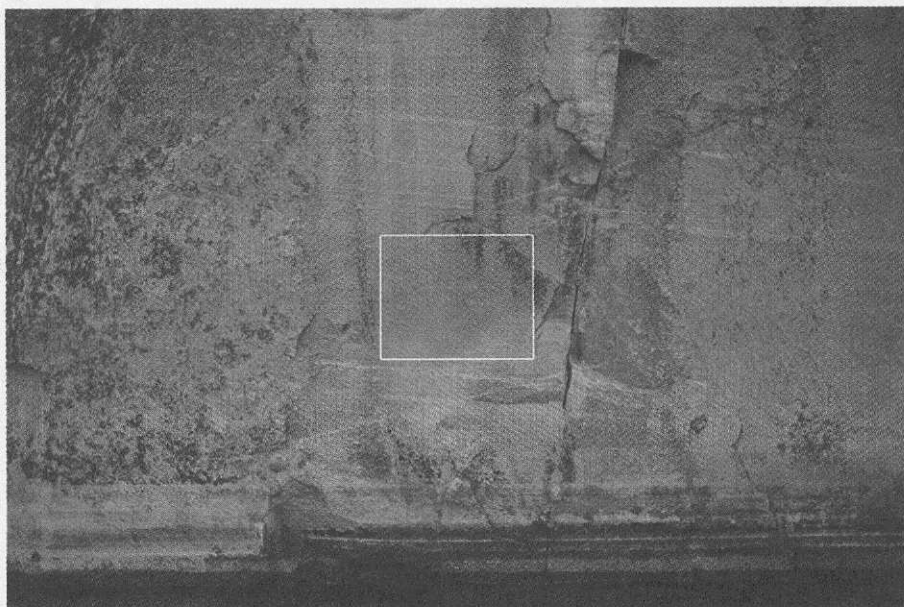
Storleken på de åtta identifierbara figurerna varierar från 10x7 cm till den största som är 67 x 35cm stor. Alla figurer är riktade med huvudet åt norr, vilket här blir åt höger när man har målningen framför sig. Tre av de fyra figurgrupperna är organiserade efter en horisontell axel på bildytan. Den fjärde figurgruppen är placerad högre upp på klippväggen, nästan fyra meter över sjöytan (106,7 m.ö.h.). Denna figurgrupp inkluderar också den mest imponerande och dominanta figuren, en 37 x 14 cm stor hjort med horn.

Älgfigurerna har tydligt markerade mular och upprättstående öron. De är avbildade som stillastående med antingen två eller fyra ben synliga. De flesta har naturalistiskt avbildade kroppsproportioner, en

har dock en överdrivet stor buk med ett alltför litet huvud. Älgfiguren med geometriskt mönster är mer komplex än övriga figurer och verkar ha en speciellt utvald placering på berghällen under ett litet men ändå framträdande överhäng. Den centralt placerade figuren är 67 x 35 cm stor och är inramad på två sidor av en utskjutande klippskreva. Över målningens södra del rinner ofta vatten som under vintern bildar olika isformationer. Figuren är i huvudsak målad som en ifylld älg med fyra ben, men inuti figurens kropp är ett icke-ifyllt parti av älgens sida, bemålat med ett X-liknande streck. Dessutom verkar det strax söder om (eller 'bakom') älgfiguren finnas ytterligare (?) en figur som är sammanbunden med älgkroppen. Om detta är rester efter en tidigare målning eller om den är tänkt att ses som en del i en bildkomposition är oklart. Figuren skulle kunna ses som en människoliknande figur bakom älggen att döma av dess huvudliknande form (tidslagsscen?), en alternativ tolkning är att figuren föreställer en nyförlöst kalv och att krysset är fostrets plats. Så kallade "röntgenfotograferade" avbildningar av "vitala delar av djurens inre" är vanliga bland vad som kallas jaktristningar. "Det är tydligt att dessa ristningar – eller målningar – uttryckt jägarens önskan att nedlägga villebrådet. De hör intimt ihop med den jägarkultur som funnits i dessa nordliga trakter sedan mycket gammal tid och med den till jägarlivet knutna religion som funnits här" (Hultkrantz 1994:47).

Brattberget

Hällmålningens lokalen vid Brattberget i Blomskogs socken (RAÄ 100) är belägen vid motsatta sidan av samma sjö som målningen vid Brureberget. Målningen är placerad cirka 1700 meter NNO om Brureberget på sjöns östra sida. Den föreställer en ensam älgliknande figur, konturmålade och med huvudet åt söder (figurerna 4.3 och 4.7). Figuren är 49 x 29 cm och är idag placerad 1,4 meter över vattenytan på en cirka 15 meter vertikalt (80° åt väst) stupande bergsbrant. Bergsbranten upptar en framträdande plats i landskapet då den bildar ett hörn på en utskjutande udde och med sin exponerade bergsyta kontrasterar mot närliggande strandpartier.

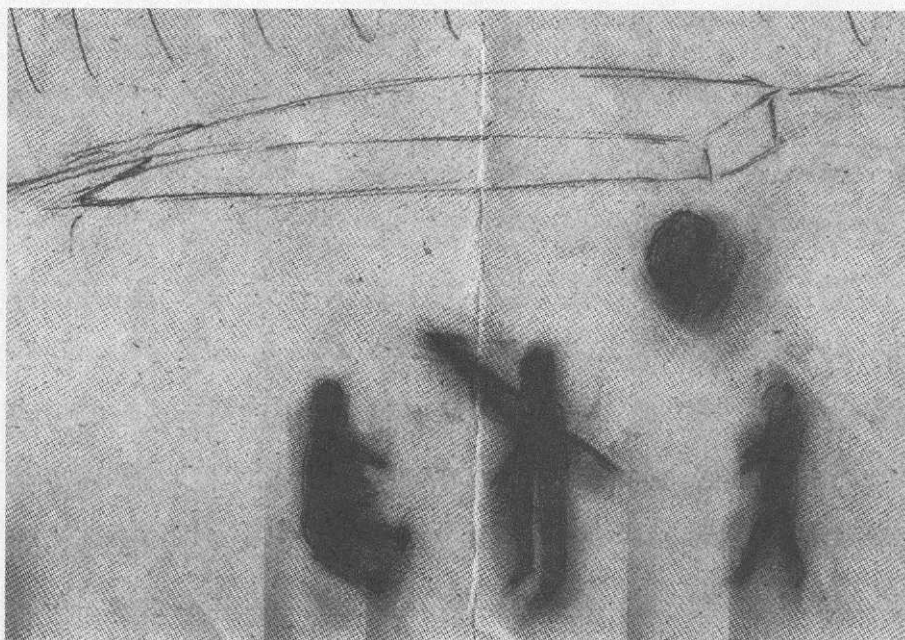

Figur 4.3. Hällmålningens lokalen vid Brattberget, Blomskogs socken, Värmland (RAÄ 100), med den konturmålade älgfiguren markerad. Foto 1999 av C Heimann.

Målningen upptäcktes 1976 och dokumenterades samma år (Nordbladh 1976). Den är inramad av naturliga sprickor i berget vilket ger intryck av en medveten komposition. Älgfiguren är målad med en välformad 1,1-3 cm bred linje. Endast två ben syns och de är böjda som om älgen var i rörelse. Varken horn eller öron är utmålade. Inuti älgkroppen är två separata linjer målade, vertikalt och parallellt ställda. Dessa har tolkats föreställa en "life-line and a heart" (Nordbladh 1987:305). Även här har vi alltså, i likhet med Brureberget, exempel på en "röntgenfotograferad" avbildning.

Björnvikskullen

Ytterligare en hällmålningsskiva har funnits vid Nedre Blomsjön. Av flera personer ur lokalbefolkningen berättas om en målning på berget längs sjöns västra sida som sprängdes bort 1952 i samband med ett vägbygge (Heimann & Löfvendahl 2000:48ff). Den utpekade platsen för målningen ligger vid Björnvikskullen i Blomskogs socken (RAÄ 147), 600 meter väster om målningen vid Brattberget och på motsatta sidan av Nedre Blomsjön. Målningen har, såsom den idag är ihågkommen av en informant, beskrivits bestå av tre människoliknande figurer och en rund ifylld figur "som en solskiva" (Heimann & Löfvendahl 2000:14f, figur 4.3). Storleken på hela målningsskivan har beskrivits som 1,2 x 1 meter. Motivet har uppfattats som en helhet, en scen där figurerna samspelar med varandra. Målningen var placerad under ett mindre skyddande överhäng i berget. Den mittersta av de människoliknande figurerna är avbildad från sidan med ett långsmalt spjutliknande föremål över höger axel och stödd av höger hand. De två andra figurerna saknar attribut men är vända mot spjutbäraren. En av dessa ska ha haft ett könsmarkerande streck indikerande en mansperson. Ovanför figurerna syns den färgade rundningen som tolkats som "solskiva" av informanten. De antropomorfa figurerna har beskrivits variera i storlek mellan 0,4 - 0,55 meter i höjd och 0,15 - 0,2 meter i bredd. Färgen har beskrivits vara i "samma nyans som vid Brurberget" (Heimann & Löfvendahl 2000:14).

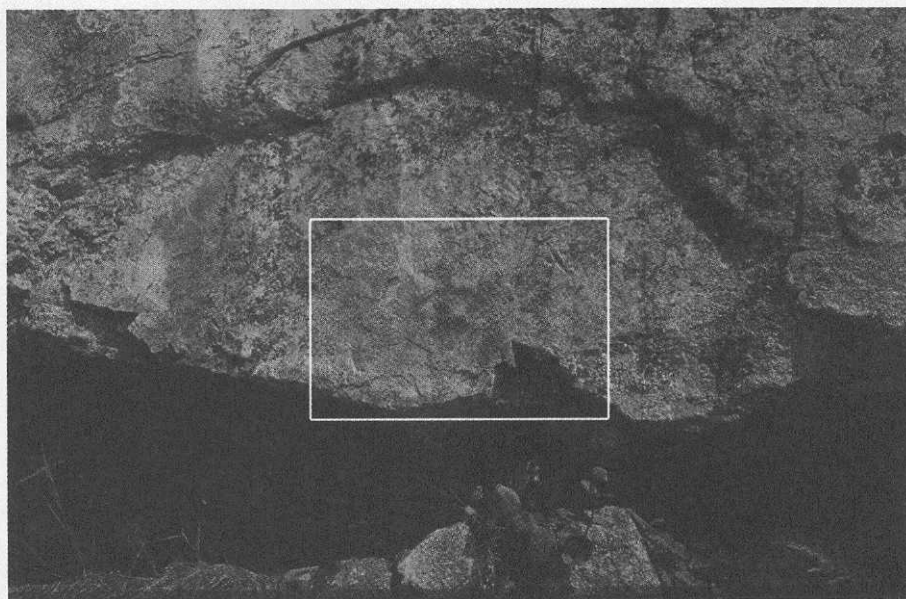

Figur 4.4. Hällmålningsskivan vid Björnvikskullen, Blomskogs socken, Värmland (RAÄ 147). Teckning efter minnet av Gösta Bergström år 1999.

Beskrivningen av målningen dokumenterades 1999, vilket var 47 år efter att målningen ska ha förstörts. Den långa tidsrymden gör beskrivningen osäker vad gäller måttuppgifter och tolkning, men det finns ingen grund att betvivla att här funnits en hällmålning med antropomorfa motiv. I motivval påminner målningen mer om målningarna vid Stora Le än övriga lokaler vid Nedre Blomsjön. Stora likheter uppvisar den med lokalen på Bärön i Västra Fågelvik, där likaså en spjutbärande person verkar vara avbildad.

Sundsbyn

I juli månad 1978 upptäcktes en hällmålning vid Sundsbyn, intill en smal sidoarm av Stora Le i Holmedal socken (RAÄ 33, Nordbladh 1978). Den är placerad på en cirka 10 meter hög bergsbrant, med 75° lutning åt VNV, på den östra sidan av sjön som här går nästan i nord – sydlig riktning. Målningen är numera vanligen placerad cirka 1,5 meter över den reglerade sjöns yta (normalvattenstånd 102 meter över havet). Även före vattenregleringen har målningen, i alla fall under de senaste 6000 åren, befunnit sig mellan 1-2 meter över vattenytan. De målade figurerna är ganska små och täcker endast en yta av 0,22 x 0,29 meter, strax ovanför en markant och djup sprickhylla i berget. Målningen består av fyra människoliknande streckfigurer grovt målade i rött med tjocka linjer. Tre av figurerna är placerade tätt samman och kan tolkas som att de utför något som liknar en dansritual. Den mittersta av dessa, som är kraftigare målade med en mörkare röd nyans, har armar och ben ställda ut från kroppen. Strecket som markerar bålen fortsätter nedanför benen så att det ger intryck av att markera ett kön, ett klädesplagg eller att figuren föder fram något. Troligen kan strecket tolkas som en markering av ett manligt kön (Wennstedt Edvinger 1993:44). Figuren med sin starka välbibehållna färg, verkar idag dominera motivet. Figurtypen är inte ovanlig på dekorerade föremål, bland annat finns likartade figurer inristade på mesolitiska hängsmycken av bärnsten i Danmark (Strassburg 2000:87f). Den fjärde figuren är dåligt bevarad och är placerad lite vid sidan av de övriga. Figuren är svårtolkad men har troligen såväl huvud som bål. Armar och ben är svåra att identifiera. Figuren verkar ha sina

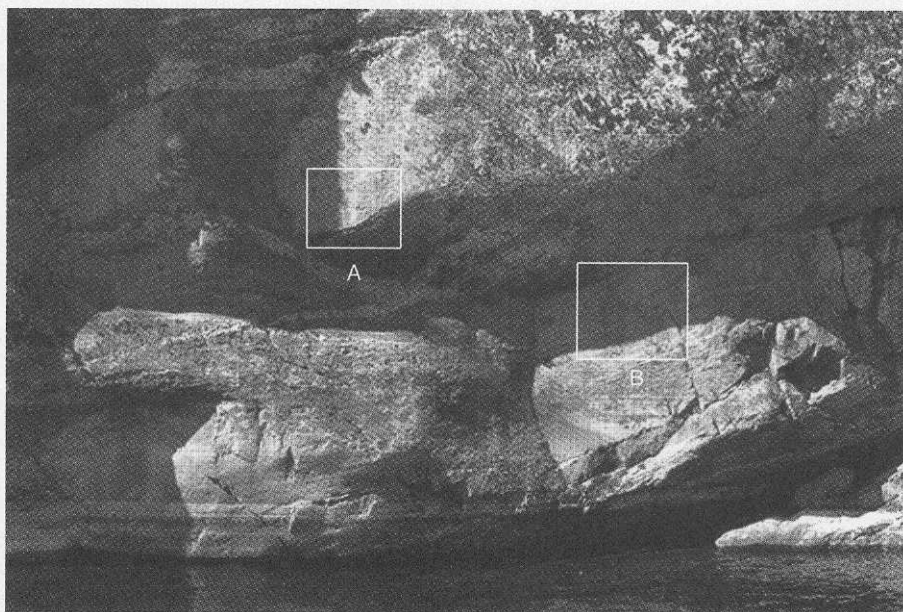
Figur 4.5. Hällmålningens lokalen vid Sundsbyn, Holmedals socken, Värmland (RAÄ 33). Foto av C Heimann år 1999.

knän böjda och är i så fall avbildad i en sittande ställning och vänd mot de övriga figurerna. De troliga armarna verkar vara något upplyfta och i en position som om de utför någon handling och håller om något föremål. En tolkning är att figuren är avbildad med en trumma eller annat slaginstrument mellan armarna. Tillsammans skulle i så fall figurerna bilda en gemensam scen, där tre personer utför någon slags dansritual till den fjärde figures trumackompanjemang. En sådan scen kan associera till olika former av ritualer i shamanistiska traditioner. Tolkningen av hällmålningar som delar av en shamanistisk idévärld kommenteras närmare i avsnitt 4.2.

Det är svårt att inte betrakta målningen i Sundsbyn som utgörandet ett sammanhållet motiv skapat vid ett och samma tillfälle. De enskilda figurernas storlek varierar mellan 12–21 cm i höjd och med en bredd av 5 - 10 cm. Figurernas obetydliga storlek gör dem svåra att betrakta från avstånd och ger inget intryck av att vilja kommunicera med omgivningen på något mer dominant sätt. Däremot kanske målningens placering strax ovanför en naturlig sprickhylla inte är en tillfällighet. Sprickan kan möjligen uppfattas som en öppning mot underjorden och hinsides världar på liknande sätt som grottor och gravar (Strassburg 2000:116ff).

Bärön

Målningen på Bärön är den senast upptäckta hällmålningenslokalen i Värmland. I ett försök att finna fler än de då kända målningenslokaler gjordes i samband med riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1994 medvetna försök att inventera lämpliga klippväggar runt Stora Le's sjösystem (Rentzog 1995). På den östra sidan av den lilla ön Bärön längs Stora Le's östra sida i Västra Fågelvik socken (RAÅ 76), påträffades på en 6 meter hög klippvägg, med vertikal lutning (nästan 90°), två mindre grupper av målade figurer. Lokalen ligger nästan 2 km fågelvägen från målningen i Sundsbyn och några hundra meter norr om det fyndrika boplatssområdet i Flötefjorden.

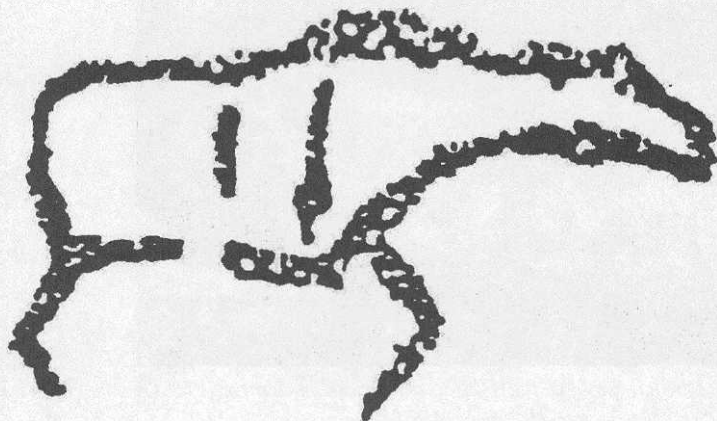

Figur 4.6. Hällmålningenslokalen vid Bärön i Stora Le, Västra Fågelvik socken, Värmland (RAÅ 76). De två motivgrupperna är markerade med 'A' och 'B'. Foto av C Heimann 1999.

Målningen på Bärön är uppdelad i två mindre motivgrupper, cirka 3 meter från varandra (figur 4.6). Gruppen längst åt söder ('A'), är koncentrerad på en yta av 0,14 x 0,35 meter, målad 2,2 meter över normalvattenytan (102 m ö h), på kanten av ett klippöverhäng. Den består av två figurer. En människoliknande figur, påminnande om den dominerande figuren på målningen i Sundsbyn, fast med händerna uppåtsträckta och med vad som kan uppfattas som ett könsmarkerande streck. Den 14 cm höga och 8 cm breda figuren är avmålad framifrån. Cirka 10 cm därifrån syns en djurliknande figur, 7 cm hög och 12 cm lång, avbildad med huvudet vänd från människofiguren som om den rörde sig på väg ifrån denne. Av den närmast grisliknande figuren, avmålad från sidan, kan vad som tolkas som fyra ben och ett öra identifieras (figur 4.10). Nästan 3 m norrut finns den andra motivgruppen ('B'), 0,42 m i bredd och 0,18 m i höjd. Den är placerad något lägre på klippan under ett markant klippöverhäng, cirka 1,55 m över nuvarande vattenyta. Tre människoliknande streckfigurer, avbildade framifrån men numera ganska otydliga och endast svagt rödfärgade (figur 4.9). Figuren längst åt söder, till vänster för betraktaren, har någon form av pinne eller spjut avbildad i sin vänstra hand. Alla figurerna är avbildade på ett likartat sätt och nästan lika stora, varierande från 10 – 16 cm i höjd. De två figurerna åt norr är människoliknande trots att det är svårt att urskilja extremiteter från bålen. Strax nedanför och mellan de båda figurgrupperna finns ett sentida målat vattenståndsmärke i avvikande rödbrun färg bestående av ett vågrätt streck samt året 1872. Trots att den som målade detta märke utan tvekan har sett de äldre hällmålningarna så har dessa förblivit okända fram till 1994.

4.2 Kommunikation och landskap

Arkeologiska studier av hällbilder i Skandinavien har länge dominerats antingen av frågor kring kronologi och typologi (Burenhult 1980, Malmer 1981, Lindqvist 1994) eller av frågor i ett snävt traditionellt, funktionalistiskt perspektiv där jaktmagin har framställts vara det främsta syftet med hällkonsten (Brøgger 1925, Gjessing 1945, Hallström 1960). Under senare år har dock perspektiven i hällbildsforskningen vidgats utifrån vitt skilda teoretiska referensramar. Hällbilderna har betraktats som representerande människor, idéer och/eller totems system (Sognnes 1994, Tilley, 1994, Hesjedal 1994 a + b). I en annan studie analyseras de norrländska hällbilderna utifrån ett genusperspektiv (Wennstedt Edvinger 1993). I detta avsnitt ska hällbilderna i västra Värmland i första hand studeras utifrån den landskapskontext som de utgör en viktig del av. Det hindrar naturligtvis inte att man i viss

Figur 4.7. Konturmålade älghuvud på hällmålningens lokalen vid Brattberget, Blomskogs socken, Värmland (RAÅ 100), teckning efter dokumentation av Jarl Nordbladh 1976.

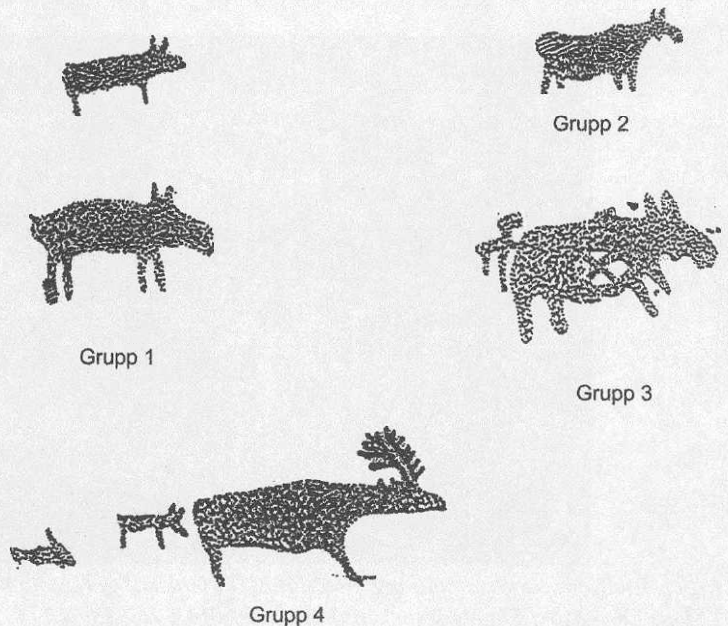
utsträckning samtidigt måste lyfta blicken och se bildernas roll i ett större skandinaviskt perspektiv under stenåldern. Men jag tror nyckeln till en stor del för förståelsen av hållbilderna ligger i att se dem i ett landskapsperspektiv utifrån analyserna av närliggande arkeologiska lämningar, främst fynd av boplatser och lösfynd (i likhet med till exempel Lindgren 2002:72). Det är endast på detta sätt som de för bilder utvalda platserna får ett begripligt sammanhang. Hållbilderna i västra Värmland måste alltså 'läsas' med Flötefjordens fyndkoncentration i bakhuvudet.

Hållbilder med bemålade motiv är kända i Sverige från 38 lokaler (Klang et al 2002:5), främst i ett öst-västligt bälte av Mellannorrland. De värmländska bilderna utgör exempel på ett fåtal mer sydliga lokaler från Västsverige. Kronologiskt har hållbilderna i Norden främst placerats in i ett tidsspänn från senmesolitikum till äldre bronsålder, även om det i Finland även finns exempel på senare dateringar.

Såväl motivmässigt som hur de är inplacerade i landskapet uppvisar målningarna i Värmland stor likhet med flera av lokalerna i det mellannorrländska inlandet. Älgen dominerar som motiv i Mellannorrland, men såväl människor som hjortar och andra djur är vanliga. Människofigurer är ofta målade en face, medan djurfigurer är målade i profil. Målningarna finns inte sällan på lodräta hållar i anslutning till vattendrag (Wennstedt Edvinger 1993).

De svenska hållmålningarna består överlag antingen av zoomorfa eller antropomorfa figurer målade i en naturalistisk stil. Relativt få av de målade bilderna visar ett mer abstrakt bildspråk, något som är vanligt bland de ristade hållbilderna i södra Skandinavien. Även de värmländska målningarna är, såsom de ovan beskrivits, övervägande stilmässigt naturalistiska. Men fränsett denna övergripande likhet i avbildande stil så uppvisar de inbördes vissa grundläggande skiljaktigheter vad gäller motiv, storlek och synlighet.

Målningarna vid Brureberget och Brattberget vid Nedre Blomsjön är huvudsakligen zoomorfa och de utvalda platserna i sig och i viss mån även vissa av målningarna utgör tydligt synliga inslag i landskapet. Målningarna är utförda på några av sjöns mest framträdande klippållar och är placerade så att de i hög

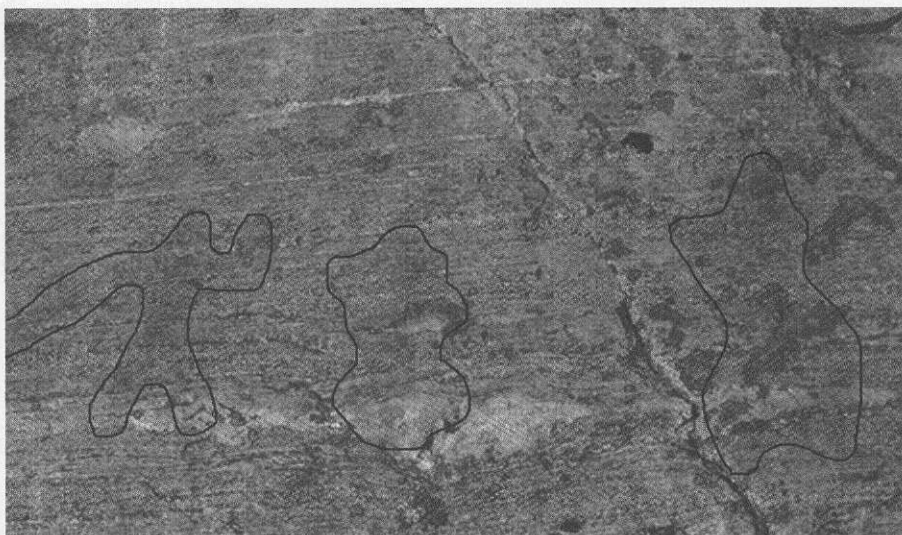
Figur 4.8. Sammanställning av ifyllda djurfigurer från hållmålningens lokaler vid Brureberget, Blomsjöggs socken, Värmland (RAÄ 146), efter dokumentation av Jarl Nordbladh 1976. Figurernas placering motsvarar ej den på berghällen.

grad utnyttjar naturliga sprickor, linjer och överhäng. Djurfigurerna är också tillräckligt stora, speciellt på Brureberget, för att i nymålat skick kunna synas från håll. De huvudsakligen antropomorfa bilderna i Stora Le är däremot anspråkslöst små och lite synliga även om de också utnyttjar framträdande sprickbildning i bergshällarna. Att könsbestämma de antropomorfa hållbilderna bjuder på svårigheter. Exempel finns på att liknande attribut har tolkats i motstridiga riktningar (Wennstedt Edvinger 1993:42). På två människoliknande bilder har streckmarkeringar under bålen ändå tolkats som manligt könsbestämmande. I en studie av nio lokaler med hållmålningar i Mellannorrland redovisades 22 människoliknande figurer (2,4 figurer per lokal) varav fyra mansfigurer och två kvinnofigurer (Wennstedt Edvinger 1993:84f). Om man räknar samman uppgifterna från de fem hållmålningarna i Värmland så finns uppgifter om nio antropomorfa figurer (1,8 per lokal) varav tre med manligt könsbestämmande tecken. Andelen människofigurer skiljer sig alltså inte nämnvärt mellan Mellannorrland och Värmland.

När det gäller den nu försvunna målningen på Björnvikskullen så är det idag omöjligt att ha någon uppfattning om målningens storlek och synlighet. Den verkar dock ha varit placerad under ett markant överhäng. Motivmässigt verkar den, intressant nog, ha mer gemensamt med bilderna i Stora Le än de närliggande lokalerna i Nedre Blomsjön genom sitt övervägande antropomorfa motiv. Denna lokal måste dock bedömas med försiktighet med tanke på svårigheterna att utifrån minnesbilder tolka hållmålningar. Vad som med stor sannolikhet kan sägas är att det på platsen har funnits en hållmålning och att motivet i huvudsak bestått av människoliknande figurer.

Försök att datera hållmålningarna i Skandinavien har resulterat i ett antal olika tidsskeden, från mesolitikum till metallåldrarna (Helskog 1994:21). Dateringarna baseras nästan enbart på stilistiska metoder, även om försök har gjorts att konstruera kronologier utifrån regionala strandlinjer (Hesjedal 1994a:4, Lindqvist 1994:76f,189ff). Möjligheten att datera organiskt material i hållbildernas färgpigment genom ¹⁴C-dateringar med accelerator har inte kunnat göras på hållbilder i Norden (Rosenfeld & Smith 1997).

Vid tidigare försök att datera hållbilder har det ofta funnits en viss förkärlek för olika konstruktioner av sammanhängande dateringssystem som uppgivits ha giltighet för stora geografiska områden.

Figur 4.9. Konturtolkad målning med diffusa människofigurer, motivgrupp B, på hållmålningens lokal vid Bärön i Stora Le, Västra Fågelvik socken, Värmland (RAÅ 76). Foto av C Heimann 1999.

Detta har varit en återkommande svaghet vid dateringar av hållbilder (se exempel angivna av Nordbladh 1995). Likartade motiv har till exempel ansetts vara samtida även om de förekommer i vitt skilda kontexter. Som exempel kan här anföras Egil Mikkelsens datering av hållmålningarna i Telemark till bronsåldern (Mikkelsen 1989:65ff och 248ff). Han motiverar dateringen utifrån förekomsten av skeppsbilder som enligt honom skulle innebära en likhet med skeppsrisingar i Sydnorge från bronsåldern. Målningarna förekommer dock i en miljö präglad av stenåldersboplatser med jaktinriktning och några bronsåldersfynd finns inte på nära håll. Kontexten pekar alltså åt en äldre datering. Det är dessutom belagt att skeppsfigurer förekommer även före bronsåldern (Lindqvist 1994:208f). Jag tror, i likhet med Richard Bradley att en analys som mer baseras på samband mellan olika närliggande landskapselement kring hållbilden utgör en bättre grund för förståelsen av bildens avsedda mening. ”The art forms part of the prehistoric landscape, yet it is impossible to interpret it in a wider setting unless we can relate its features to further components of the archaeological record. Without this relationship, it is a private preserve in which interpretation is as good as any other” (Bradley 2000:137). Detta sätt att närma sig hållbilden exkluderar inte jämförande stilistiska metoder men själva utgångspunkten för förståelsen av bilden ligger i dess landskapskontext. Likartade stilar kan förekomma i skilda sammanhang vilket gör att man behöver försöka förstå bildens förankring i såväl tid, rum och socialt hänseende. Likartad stil och motiv behöver sålunda inte betyda likartade innebörder, utan det är viktigt att framhålla ”that style may differ with context and, further, may emerge out of particular contexts, (which) has serious implications for stylistic methods of dating, challenging the assumption that differences in style principally relate to differences in time or space. The additional factor of social context must be taken into account alongside temporal and geographical differences” (Rosenfeld & Smith 1997:408).

I diskussionen om hur Flötefjordens hållmålningar bör dateras bör man väga in två faktiska omständigheter. För det första är de placerade på ett visst avstånd från fynd av såväl boplatser som lösfynd. För det andra så ger målningarna intryck av att vara av en homogen karaktär.

Figur 4.10. Konturtolkad målning med människo- och djurfigur, motivgrupp A, på hållmålningsskiva vid Bärön i Stora Le, Västra Fågelvik socken, Värmland (RAÄ 76). Foto av C Heimann 1999

Med det senare menar jag att de har likartade stil- och motivval, och att bildytorna har en samlad komposition som till exempel inte störs av övermålningar. Ingen målning kan sägas vara 'ofärdig', med ofullbordade figurer. Istället ger de intryck av att föreställa samlade scener, ofta med två eller fler figurer som bildmässigt relaterar till varandra. Samtliga bildytor verkar därför, enligt min tolkning, ha ett rituellt syfte och vara gjorda under samma tidsperiod.

En uppdelning som har diskuterats ovan är uppdelningen i motivval mellan sjöarna Stora Le och Nedre Blomsjön. Figurerna i den första utgörs främst av antropomorfa figurer medan de zoomorfa dominerar vid den senare. Det har framförts att antropomorfa figuravbildningar i högre grad hör hemma i en bronsålderskontext, till skillnad från älgfigurer som anses knutna till en äldre jakt-fångst tradition (Weiler 1999:236). Hällmålningarna vid Stora Le har också kopplats samman med områdets enda bronsfynd. Fyndet utgörs av en avsatsyxa av brons, sedermera "omgjord till städ", från Uppsal, Holmedal socken (nr 2625 i Oldeberg 1974:336). "Om bronsstädet i Holmedals socken representerar den främmande besökaren, eventuellt via mellanhänder, får hällmålningen vid sjön Foxen i samma socken representera den lokala föreställningsvärlden. Den kan ha varit en relik vid det här laget. Den kan ha varit en del av en ännu fungerande föreställningsvärld. ... Är det en slump att just de hällmålningar som avbildar människofigurer, inte djur, finns i nära anslutning till områden som drog till sig utomstående intresse under bronsåldern?" (Weiler 1999:243). Weilers resonemang verkar, enligt min mening, dra något för stora slutsatser utifrån ett enstaka fynd och samtidigt bortse från det mer näraliggande stenåldersmaterialet vid Flötefjorden. Det finns åtskilliga exempel på antropomorfa figurer med dateringar till stenåldern (Wennstedt Edvinger 1993:23). Dessutom förekommer ju faktiskt en djurfigur tillsammans med de antropomorfa figurerna vid Stora Le och enligt uppteckningar om den förstörda hällmålningen vid Björnvikskullen så förekom antropomorfa figurer även i närheten av Nedre Blomsjön.

I ett närliggande landskap som Bohuslän har hällmålningar daterats till en mellan-neolitisk kontext genom förekomst av rödockra i närheten av hällmålningen i Allestorp (Nordbladh 1987:308) samt till mesolitikum genom jämförelser mellan en avbildad fiskekrok på hällmålningen i Medbo och metkrokar av ben från Rottjärnslid (Nordbladh 1987:309). Till senmesolitikum vill även Christopher Tilley datera de bohuslänska målningarna (Tilley 1996:48). Redan omnämnda ovan är hällmålningens lokaler i norska Telemark. De fem lokalerna har daterats till bronsålder utifrån båtliknande figurmotiv. Men Mikkelsens tveksamhet till dateringen märks indirekt då han diskuterar målningarna i ett kapitel som berör områdets mesolitikum. Han understryker också att det inte har gjorts några fynd från bronsåldern i närheten av målningarna. Att han ändå fasthåller en datering till bronsåldern förklarar han med hänvisning till att hällbilderna signalerar en gammal kvarlevande mesolitisk tradition med älgjakt i skogsområden under vintern (Mikkelsen 1989:67).

Nära gränsen mellan de norska landskapen Nord-Trøndelag och Nordland finns tre grottor med hällmålningar. Dessutom finns på Foten-halvön i samma område flera berghällslokaler (Sognnes 1983:101ff; 1994:29ff). Sognnes förbinder 1983 områdets hällmålningar med en huvudsakligt neolitisk skifferredskapskultur (Sognnes 1983:117). Några kända boplatser intill hällmålningarna finns inte med ett undantag. I en grotta med målningar påträffades boplatsspår, men det har inte varit möjligt att närmare datera dessa. Motivmässigt verkar det i området finnas hällkonst från såväl jordbrukande som fångstinriktade grupper. Sognnes anser att "both groups may have felt an urgent need for ritualizing the landscape as part of their claim to ownership, control and use of this landscape" (Sognnes 1994:47). Hällbilder ska sålunda ha varit ett redskap i neolitiseringsprocessen, att som visuella symboler vara ett led i omformningen av landskapet (och i motståndet mot denna förändring).

Att man i många områden har haft svårt att se nära geografiska samband mellan hållbilder och boplatser är enligt min mening en indikation på att det här föreligger ett medvetet mönster. Hållbilder kan alltså generellt sägas vara placerade på ett visst avstånd från boplatserna. Detta mönster kan också avläsas i området kring Flötefjorden. En koncentration av boplatsspår har påträffats i själva Flötefjorden, medan hållbilderna ligger på ett avstånd av 1 till 5 kilometer därifrån och utan någon visuell kontakt från närmaste boplatser. Om man dessutom inkluderar kända hållkistor i landskapsanalysen så ser man att även dessa i många fall är separat placerade i förhållande till boplatser. Detta skulle hypotetiskt kunna antyda att vi här ser spår efter en ideologisk uppdelning av landskapet, genom konstruktionen och separeringen av platser med eller utan en viss rituell innebörd.

Om man betraktar hållmålningarna utifrån den generella fyndbilden inom närområdet, så är det, trots ett visst avstånd, ingen tvekan att de bör kunna länkas samman med Flötefjorden. Fyndbilden därifrån ger sålunda de yttre ramarna för målningarnas datering. Denna kan mycket grovt sägas härröra från tidsperioden 5000-1000 BC, alltså från senmesolitikum och till bronsålder. Åtskilliga argument talar dock enligt min uppfattning för en betydligt snävare dateringsram. Hållmålningarna bör kunna betraktas ingå som ett led i neolitiseringsprocessen av landskapsrummet. Kanske uttrycker de ett synliggörande av rituella platser i parallellitet med anläggandet av hållkistor?

Figur 4.11. Landskapsvy över vik av Stora Le med hållmålningens lokalen vid Sundsbyn, Holmedals socken, Värmland (RAÄ 33) markerad med pil. Flygfoto av Leif Häggström år 1999.

Hållmålningarna kan sålunda förstås både genom deras motiv och utifrån den plats som de utgör en del av. Platsen som sådan utgör inte sällan en viktig nyckel för att förstå en fornlämning. Konstruktionen av platser är av central betydelse för att förstå hur kulturlandskapet formeras. Platsen som sådan är en kulturell konstruktion likväl som vägarna mellan platserna. I arkeologiska sammanhang framstår platser oftast som ytor där någon form av materiella spår har påträffats. Dessa övergivna rester av mänsklig handling, som påträffas i nutidens landskap, tolkas gärna i ljuset av en rekonstruerad forntida

miljö. Utifrån de kunskaper vi har om hur människor betedde sig och rörde sig i denna naturmiljö kan vi försöka skapa en modell av kulturlandskapet. Alla sådana modeller präglas av ofullständighet och måste enligt min uppfattning kompletteras med en kombination av såväl allmänmänskliga som olika antropologiska data. En gemensam nämnare för områdets målningar är att de är målade på framträdande, ofta monumentala klippsprång vid vatten. Det har framförts åsikten att klippan som reser sig ur vattnet också utgör en plats där olika naturelement som himmel, berg och vatten möts. Denna mötesplats mellan olika element kunde också uppfattas som en öppning mot andra världar. Klippan betraktades därför som en lämplig plats för att gestalta ritualer genom målningar och ceremonier för att kunna kommunicera med dessa andra världar. "A few selected places with rock walls were presumably regarded as locations where the membrane between the everyday world and the underworld was particular thin and permeable for shamans in trance" (Strassburg 2000:121).

Att begreppen plats och rum är av stor betydelse vid tolkningen av ett arkeologiskt material är uppenbart. Dessa begrepp blir centrala för en förståelse av relationen mellan individ, plats och rum i en förhistorisk kontext såväl som under historiska epoker. Begreppen är också flitigt använda inom senare års landskapsarkeologi. Det avgörande problemet är som ofta annars inom arkeologin att kulturella uttryck och betydelser kopplade till plats och rum inte endast ges materiella uttryck utan lika gärna endast finns som immateriella spår i människors tankar och handlingar. I detta sammanhang kan hållbilderna anses ha en särställning som materialiserade idéer. Men även arkeologiskt fyndmaterial kan ha en metaforisk innebörd som gör funktionalistiskt präglade förklaringar otillräckliga (Hodder 1994).

Utifrån de kända lämningarna med neolitisk anknytning i Flötefjordsområdet har på försök utarbetats en geografisk modell som visar på olika aspekter i det synliga landskapets innehåll. Med utgångspunkt i de arkeologiska källmaterialens spridning i landskapet avläser modellen förekomsten och karaktären av identifierbara platser. Dessutom påvisas möjliga "icke-platser" i terrängen, det vill säga terränglägen utan någon som helst indikation på något arkeologiskt källmaterial. Begreppet "icke-plats" är naturligtvis självmotsägande och utifrån etnografiska exempel tveksamt. Platser behöver inte alls lämna efter sig materiella spår vilket gör dem svåra för en arkeolog att påvisa. En viss punkt i terrängen som är identifierad som plats behöver inte ens uppsökas utan kanske endast finns i människors medvetande. Men en utgångspunkt för modellen är att viktiga platser producerar någon form av källmaterial som spår, vare sig det är redskap, avfallsprodukter, konstruktioner eller bilder.

I ett landskap som Flötefjorden där varken exploatering och annan mänsklig verksamhet har förorsakat någon mer omfattande skada på fornlämningsmiljöer, bör det vara stora chanser att lokalisera de terränglägen som en gång utgjort platser med innebörd och som därtill har lämnat spår efter sig. Visserligen har inte naturliga erosionsprocesser varit obetydliga i området, där främst årstidsbundna fluktuationer av vattennivån har förändrat strandmiljön, men av de i området gjorda fynden att döma så har inte dessa processer varit alltför omfattande. Genom de återkommande inventeringarna och andra arkeologiska insatser i området bör man kunna utgå från att de nu påvisade platserna i terrängen, även avspeglar någon form av förhistorisk landskapsbild. Denna landskapsmodell kommer att diskuteras närmare i kapitel 6. Här ska endast framhållas att det av landskapsmodellen framgår att bland annat Flötefjorden spelat en central roll i landskapets organisering under såväl senmesolitikum som neolitikum. Såväl fyndrikedomen, som de undersökta boplatserna talar för att detta område har utnyttjats som arena för boende, fångst och rituella aktiviteter. Ett gemensamt drag för hållmålningsslokaler är att de ligger i en periferi utifrån identifierade platser av boplatsskaraktär.

4.3 Sammanfattning

Fem lokaler med hållmålningar är kända i undersökningsområdet. I kapitlet beskrivs och diskuteras platserna och målningarnas motiv, stil och deras rumsliga placering. Gemensamt för alla fem lokalerna är att de ligger i ett perifert läge i förhållande till såväl Flötefjordens landskapsrum som området kring Ränkeforsen.

Hällbilder med bemålade motiv är kända i Sverige från 38 lokaler (Klang et al 2002:5), främst i ett öst-västligt bälte av Mellannorrland. De värmländska bilderna utgör exempel på ett fåtal mer sydliga lokaler från Västsverige. Kronologiskt har hållbilderna i Norden främst placerats in i ett tidsspänn från senmesolitikum till äldre bronsålder, även om det i Finland även finns exempel på senare dateringar. Många av Mellannorrlands hållmålningar har daterats till neolitikum (Wennstedt Edvinger 1993:23).

Såväl motivmässigt som hur de är inplacerade i landskapet uppvisar målningarna i Värmland stor likhet med flera av lokalerna i det mellannorrländska inlandet. Älgen dominerar som motiv i Mellannorrland, men såväl människor som hjortar och andra djur är vanliga. Människofigurer är ofta målade en face, medan djurfigurer är målade i profil. Målningarna finns inte sällan på lodräta hållar i anslutning till vattendrag (Wennstedt Edvinger 1993).

En uppdelning av hållmålningarna från Sydvästvärmland i grupper med olika motiv kan anas. De zoomorfa bilderna är i huvudsak placerade kring Nedre Blomsjön, medan de antropomorfa bildernas i huvudsak finns kring Stora Le. I den zoomorfa motivgruppen förekommer främst bilder av älgar men även en hjort och ett antal mer obestämda djurfigurer. Dessa bilder har en naturalistisk stil som är förankrad i en fångstkultur. Med stor sannolikhet kan dessa dateras till stenåldern, i kapitlet argumenteras för en datering till mellan- och senneolitikum. Även människofigurer har en vid datering till stenålder men könsbestämbara figurer i Mellannorrland har framförallt dateras till mellan- och senneolitikum (Wennstedt Edvinger 1993:64).

Bilderna bör läsas som en del av den totala uppsättningen arkeologiska spår i landskapet från perioden senmesolitikum till senneolitikum. De påvisade platserna med bilder, boplatser och fynd i terrängen avspeglar någon form av förhistoriskt landskapsrum. Områdena kring Flötefjorden och Ränkeforsen har spelat en central roll i landskapets organisering under såväl senmesolitikum som neolitikum. Såväl fyndrikedomen, som de undersökta boplatserna talar för att detta område har utnyttjats som arena för boende, fångst och rituella aktiviteter. Ett gemensamt drag för hållmålningarna är att de ligger i en periferi utifrån identifierade platser av boplatsskaraktär. Att hållmålningarna på detta sätt inramar de mer fyndrika landskapsrummen är ingen tillfällighet utan betonar hållbildernas roll som randfenomen, inte bara geografiskt utan än mer som platser för kommunikation mellan vad som kan uppfattas som en materiell och en andlig verklighet. En kommunikation som troligen krävde avskildhet för utvalda aktörer på noga fixerade platser.

V. Dödens arkitektur

*I den södervända graven
fick fångstmannen sin vila
till tidernas slut.
Han levde i ett vattenspeglat land
och bytet hade alltid varit rikt.
De guddomliga markerna
som han nu skulle nå var, visste man,
av samma slag som dessa lövkransade uddar
och silverfiskglänsande vatten.
ur "Gammal grav" av Jan Ränkedahl (1980:76)*

Kapitlets syfte är att diskutera Värmlands hällkistor, betraktade både som monument i landskapet och utifrån företagna undersökningar. Hällkistorna ges en övergripande beskrivning och presenteras i tabellform. Speciell vikt läggs på hällkistornas arkitektoniska utformning, deras placering och kända fyndmaterial från hällkistor. Även hällkistor utanför Värmland som ligger i närheten av Stora Le's sjösystem kommer att diskuteras, det gäller såväl de i Dalsland som de i Østfold, Norge. En ambition är att belysa hällkistans roll i neolitiseringsprocessen i området kring Stora Le samt hällkistans betydelse som arkeologiskt dokument för förståelsen av Flötefjordens stenålderslandskap.

5.1 Hällkistan som arkitektoniskt monument – en introduktion

Detta avsnitt vill ge en allmän presentation av hällkistorna i Värmland samt diskutera hällkistornas roll i det neolitiska landskapet, med fokus på området kring Stora Le. De västsvenska neolitiska hällkistorna har under senare år blivit mer uppmärksammade efter att de under många år visats ett tämligen sparsamt intresse. Flera hällkistor har blivit föremål för exploateringsundersökningar (exempelvis Weiler 1996 och Algotsson 1996), dessutom har ett antal uppsatser (exempelvis Fristedt 1986 och Ödlund 1997) och enstaka avhandlingsarbeten (som Weiler 1994) behandlat hällkistor.

Värmland är tyvärr ett sedan länge föga uppmärksammat landskap inom svensk arkeologi, även om situationen i viss mån förändrades under 1990-talet. De värmländska hällkistorna har endast undantagsvis diskuterats, delvis kan detta bero på fornminnesinventeringens bristande omfattning och kvalitet i Värmland men framförallt beror det på låg forskningsaktivitet i regionen. I samband med ett försök att försöka förändra kunskapsläget ställde Hasse Olsson 1973 som ny arkeolog vid Värmlands Museum och sedermera länets första länsantikvarie, ett antal centrala frågor för framtida arkeologisk forskning i Värmland (Olsson 1973). Olsson knöt hällkistorna till ”stenåldersbönder” från områden söderut och diskuterade om gravarna var uttryck för en invandrad folkgrupp och i så fall varför de senneolitiska lösfynden från samma tid hade en annan spridningsbild än hällkistorna (Olsson 1973:14–15). Liknande tankegångar förde även Åke Hyenstrand fram i en skissartad översikt av landskapets förhistoria. Hällkistorna speglar enligt honom ”en förhållandevis fast bosättning, kanske med inslag av jordbruksekonomi” (Hyenstrand 1988:76).

Idag är mer än 1500 hällkistor kända från södra delen av Sverige. Definitionen på vad som utgör en hällkista har varit ganska vag, något som återspeglar en regional variation samt problemen med en tidsmässig avgränsning mot yngre gravkistor. En tidig och ovanligt träffsäker definition ges redan 1850 av Anders Lignell. *”Hällkistorna likna, såsom namnet utvisar, kistor, ställda i riktning från norr till söder, med någon dragning åt sydvest eller sydost. [...] Kistornas längd är från 4½ till 9½ alnar, bredden från 1½ till 2½ alnar, allt invändigt. Sidohällarne en eller flera på hvarje sida, gafvelhällarne en, högst två för hvardera ändan. Der locken äro qvar, ehuru rubbade ur sitt första läge, bestå de antingen af en, två eller flera hällar. Alla hällarne i sidor och gaflar äro från 5 till 16 tum tjocka, från 1½ till 2½ alnar breda, resta på kant, utanför omskolade med klappersten och grus, i form af en liten kulle, oftast blott ½, högst 1¼ aln hög, gräsbeväxt. Stundom är kistan utan häll för södra gafveln. Stundom saknas klappersten i omskolningen, hvilken i stället består af annan sten, grus, och eller af sand”* (Lignell 1965:86). Under senare år har en hällkista, mer kortfattat, definierats av Eva Weiler som *”ett fyrsidigt rum av stenhällar, som är avsett som gravplats för flera personer. Den skall därför vara mer än manslång eller minst 2 meter och/eller innehålla fynd av senneolitisk karaktär”* (Weiler 1994:56). Dessa hällkistor benämner Weiler som ”megalitiska”, till skillnad från de oftast mindre kistorna av bronsålderskaraktär i rösen och stensättningar. Weiler betonar även de senneolitiska hällkistornas karaktär av ”kollektiva gravrum” till skillnad mot senare perioders kistor (1994:58). Att det i praktiken uppstår avgränsningsproblem är uppenbart, inte minst på grund av många hällkistors dåliga bevarandegrad. Weiler anger att 12% av Västergötlands hällkistor är att betrakta som osäkra (av 582 då registrerade hällkistor). Ett förhållande som överensstämmer rätt bra även för Värmlands del, trots att en mycket stor andel av hällkistorna är kraftigt skadade. 186 hällkistor har medtagits, huvudsakligen utifrån fornminnesregistrets uppgifter. Av dessa har 165 hällkistor betecknats vara av senneolitisk (eller ”megalitisk”) typ. Av dessa är mer än 62% (103 stycken) bedömda som skadade men endast 12,7% (21 stycken) anses som osäkra hällkistor. Att 62% är bedömda som skadade innebär självfallet inte att de övriga är oskadade. Bedömningen ’skadad’ innebär här endast en iakttagelse av en uppenbar skada, såsom en borttagen vägghäll eller dylikt. I inventeringsbeskrivningarna är endast 7 stycken bedömda som välbevarade, men för flera hällkistor är bevarandestatus svår att avgöra på grund av övertäckning eller vegetation. Av de 165 senneolitiska hällkistorna är 92% (151 stycken) markerade som fasta fornlämningar (’R-markerade’), de övriga är borttagna men med tillräckligt säkra arkivuppgifter för att kunna klassificeras.

Socken	RAÄ-nr	L	B	R
Arvika	011:1	5,0	2,0	R
Arvika	012	3,0	2,0	R
Arvika	017	4,0	3,0	R
Arvika	018	4,0	2,0	R
Blomskog	012	4,0	1,2	R
Blomskog	016	4,0	-	R
Blomskog	026	5,0	2,0	R
Borgvik	031:2	2,5	1,0	R
Borgvik	033	5,0	1,0	R
Botilsäter	004	-	-	R
Botilsäter	031	4,0	1,0	R
Botilsäter	041	3,5	1,0	R
Bro	002	5,0	2,5	R
Bro	012	3,5	2,0	R
Bro	032	2,5	-	R
Bro	037	1,6	1,3	R
Bro	038	2,2	1,0	R
Bro	042	3,0	1,3	R
Bro	058	3,0	1,5	R
Bro	060	2,9	1,2	R
Bro	063	3,4	1,3	R
Bro	117	-	-	R
By	016	2,8	0,75	R
By	017	3,8	1,0	-
By	018	3,0	1,2	R
By	020	4,0	0,8	R
By	021	3,0	0,8	R
By	022	3,0	1,0	R
By	029	3,2	1,2	R
By	032	1,9	0,55	R
By	033:1	4,0	1,25	R
By	033:2	3,0	1,0	R
By	045:1	3,2	1,2	R
By	046:1	3,0	-	R
By	046:2	-	-	R
By	058	7,0	1,5	R
By	068	3,0	1,5	R
By	078	2,0	0,8	R
By	082	-	-	-
By	083	6,0	1,2	R
By	085	2,3	1,2	R
By	087	3,0	-	R
By	089	-	-	-
By	093	1,6	1,3	R
By	228	-	-	-
By	240	-	-	-
By	245	-	-	-
Ed	046	3,0	2,0	R
Ed	048	3,0	1,5	R
Ed	056	3,0	1,0	R
Ed	057	3,5	1,5	R
Ed	061	4,5	1,5	R
Ed	062	3,0	1,0	R
Ed	106	2,5	0,8	R
Eskilsäter	016	3,5	1,5	R
Eskilsäter	017	2,0	1,1	-

Eskilsäter	033:1	3,0	1,0	-
Eskilsäter	033:2	2,0	0,5	-
Eskilsäter	040	4,0	1,0	R
Eskilsäter	057	-	-	R
Eskilsäter	072	4,0	2,0	R
Gillberga	002	2,5	0,6	R
Gillberga	003	2,6	1,0	R
Gillberga	004	4,0	2,0	R
Gillberga	005	5,0	2,0	R
Gillberga	006	2,0	1,0	R
Gillberga	008	2,6	1,2	R
Gillberga	058	2,2	1,17	-
Gillberga	078:2	3,5	1,2	R
Gillberga	084	3,0	1,5	R
Glava	026	2,0	1,0	R
Glava	027	-	-	R
Glava	056	3,0	1,0	R
Glava	088	3,8	1,8	R
Glava	089	3,8	2,0	R
Glava	090	6,0	2,4	R
Glava	097	5,0	2,0	R
Glava	099	5,0	3,0	R
Huggenäs	001	4,0	2,0	R
Huggenäs	004	4,2	1,5	R
Huggenäs	005	3,0	1,5	R
Huggenäs	007	2,0	1,5	R
Huggenäs	008	2,0	0,8	R
Huggenäs	017	2,25	1,2	R
Huggenäs	024	2,6	0,8	R
Huggenäs	047	4,0	1,0	-
Huggenäs	057	3,5	2,0	R
Karlanda	190:2	-	-	-
Karlstad	106	1,8	0,8	R
Kila	004	3,0	1,0	R
Kila	005	2,8	-	R
Kila	007	4,0	1,5	-
Kila	008	4,0	1,25	R
Kila	010	4,0	1,0	R
Kila	015	4,0	2,5	R
Kila	041	4,0	1,5	R
Kila	043	4,0	1,5	R
Kila	044	3,5	1,0	R
Kila	048	4-5	1,5	R
Kila	055	4,0	1,2	R
Kila	060	4,0	2,0	R
Kila	064:1	4,0	2,0	R
Kila	064:2	4,0	1,5	R
Kila	064:3	2,5	1,0	R
Kila	066	4,0	1,0	R
Kila	067	4,0	1,5	R
Kila	071	3,0	1,0	R
Kila	072	5,0	3,0	R
Kila	276	3,0	1,2	R
Kila	283	3,0	2,0	R
Kila	284	-	-	R
Långserud	113	-	-	-
Millesvik	022	1,5	0,55	R

Millesvik	097	2,3	1,0	R
Ny	009	2,0	1,5	R
Ny	014	-	-	-
Silbodal	007:1	3,5	1,2	R
Silbodal	007:2	-	-	R
Silbodal	009	3,0	2,0	R
Silbodal	038	3,5	2,0	R
Sillerud	006	7,0	2,0	R
Sillerud	007	4,0	2,0	R
Sillerud	013	4,0	1,0	R
Sillerud	016	3,5	1,2	R
Sillerud	017	4,0	1,7	R
Sillerud	018	4,0	2,0	R
Sillerud	100	4,0	2,0	R
Sillerud	101	2,8	1,4	R
Sillerud	102	4,0	1,7	R
Sillerud	103	-	-	-
Sillerud	111	3,5	1,8	R
Sillerud	112	2,5	1,3	R
Sillerud	114	3,5	1,5	-
Sillerud	116	4,0	1,5	R
Sillerud	117	3,5	2,0	R
Stavnäs	008	4,0	2,0	R
Stavnäs	016	-	-	R
Stavnäs	022	3,0	2,5	R
Stavnäs	047	4,0	1,3	R
Stavnäs	057	-	2,0	R
Stavnäs	267	3,0	1,0	R
Svanskog	005:1	4,0	1,5	R
Svanskog	005:2	4,0	2,0	R
Svanskog	017	4,0	1,0	R
Svanskog	026	4,0	1,0	R
Svanskog	055	-	-	-
Svanskog	061	2,5	1,0	R
Svanskog	072	3,0	1,5	R
Svanskog	163	2,5	1,0	R
Svanskog	186	2,4	2,0	R

Södra Ny	001	4,0	1,5	R
Södra Ny	002	2,6	1,0	R
Södra Ny	031	3,0	1,7	R
Södra Ny	163	-	-	-
Trankil	003	3,2	1,2	R
Trankil	005	3,0	1,5	R
Trankil	008	-	-	-
Trankil	037	2,4	1,5	R
Trankil	053	3,0	1,0	R
Trankil	055	3,0	1,3	R
Trankil	056	5,0	1,3	R
Trankil	057	2,0	1,0	R
Trankil	059	2,6	1,0	R
Trankil	068	2,5	1,2	R
Trankil	069	2,5	1,0	R
Trankil	071	2,6	1,2	R
Trankil	073	4,0	-	R
Trankil	136	1,5	0,6	R
Trankil	149	4,0	2,0	R
Trankil	158	3,0	1,2	R
Tveta	011	5,0	2,75	R
Tveta	013	5,6	2,0	R
Tveta	020	2,5	1,0	R
Töcksmark	002	-	-	-
Töcksmark	189	-	-	-
Värmskog	054	2,0	1,5	R
Västra Fågelvik	001	3,0	2,0	R
Västra Fågelvik	054	3,0	2,0	R
Västra Fågelvik	086	3,0	2,5	R
Älgå	017:1	3,7	1,4	R
Älgå	017:2	-	-	-
Älgå	038	-	-	-
Ölserud	003	2,5	1,15	-
Ölserud	022	-	-	-
Ölserud	035	2,5	1,0	R
Ölserud	046	4,0	1,3	R

Tabell 5.1. Registrerade hällkistor i Värmland enligt Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. I tabellen redovisas socken, RAA-nummer, kistans största angivna längd- och breddmått samt om hällkistan idag utgör en fast fornlämning ("R-markerad").

Hällkistorna är vanligtvis byggda med större stenblock och är oftast omgivna av en hög eller stensättning. De värmländska hällkistorna är mestadels cirka 3–6 m långa och är, till stor del, enummiga. Den dominerande riktningen på kistan är nord-sydlig med variationer åt nordväst-sydost och nordost-sydväst. Bedömningen i urvalet av de 165 hällkistorna av senneolitisk typ grundar sig på storlek och placering i landskapet. Till exempel har kistor placerade i rösen i krönläge bedömts vara av bronsålderstyp. Av 151 kistor finns så pass mycket bevarade att de blivit R-markerade på den ekonomiska kartan. Hällkistorna förekommer från Värmlandsnäs och Dalslandsgränsen upp mot Arvika längs båda sidor av Glafsforden. Nedan i tabell 5.1 redovisas samtliga i fornminnesregistret registrerade hällkistor (186 stycken) med längd- och breddmått.

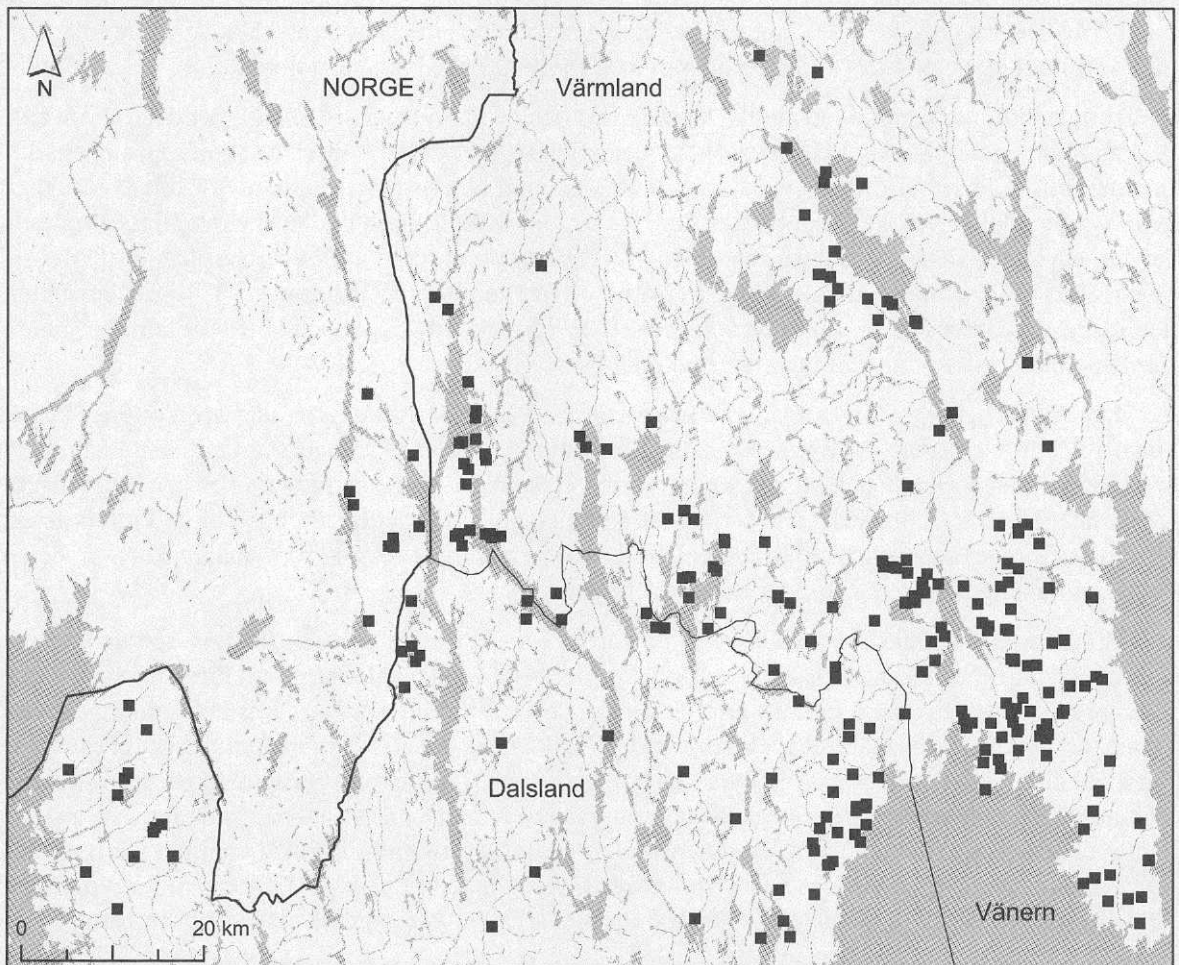
Från senare år kan nämnas en uppsats av Mikaela Fristedt som behandlat ett urval av hällkistorna i Värmland, främst i syfte att analysera hällkistorna "kronologiskt och korologiskt" (Fristedt 1986:5). Fristedt beräknar antalet hällkistor till 173 stycken i Värmland till skillnad från tidigare uppgifter som

varierat mellan 56 (Djurklou 1867/Nygren 1914), 100 (Svensson 1957:20) och cirka 130 vid 1960-talets fornminnesinventering. Fristedt utgår dock delvis från egna och vidare definitioner av hällkistbegreppet än till exempel Riksantikvarieämbetet, vilket försvårar jämförelser. Vid fornminnesinventeringen från slutet av 1980-talet och början av 1990-talet uppges antalet hällkistor i Värmland till cirka 150.

5.2 Hällkistornas placering och konstruktion

Sydvästvärmland är ett inlandsområde präglad av de nord-sydliga sprickdalarna med djupa sjösystem och relativt karga, branta och barrskogsbevuxna berg. Landskapet är topografiskt välavgränsat vilket också avspeglas i fornlämningsmiljön. Åtskilliga boplatser och även hällkistor är belägna på öar, uddar och med en visuell vattenkontakt som även idag i stort sett är oförändrad sedan deras tillkomst.

De värmländska hällkistornas landskap ger inget omedelbart intryck av att kunna kopplas till historiskt känd odlingsbygd. Hällkistorna har tre typiska lägen i landskapet. Den första gruppen ligger i mycket utsatta sjönära lägen, till och med på små öar som på Gåsön i Stora Le. Hällkistorna kan här

Figur 5.1 Karta över hällkistornas geografiska utbredning i Värmland, norra Dalsland och östra Østfold (svart fyrkant motsvarar en hällkista).

knappast markera någon närhet till en boplatz eller odlingar. Den andra gruppen ligger i nästan lika extrema lägen men i höglänta skogsområden mellan sjöarna. Ofta är dessa hällkistor placerade nära bergskrön eller på avsatser i bergssluttningar. Inte heller här verkar de markera någon särskild närhet till boplatser eller uppodlade arealer. Den tredje kategorin ligger i vad som kan karaktäriseras som mindre extrema mellanlägen. Här finns större möjligheter att se närheten till boplatser och dessutom ges möjligheter för odling i närheten. Även om jordbruket var känt och praktiserades i liten skala så verkar det inte finnas något samband i form av geografisk närhet mellan hällkistor, odlad yta eller boplatser. Möjligen går det att se ett hypotetiskt mönster i placeringen av hällkistorna; antingen belägna i närheten av boplatzen eller i ett i förhållande till boplatzen perifert läge. Det senare läget utgörs dels av högt belägna platser samt extrema sjönära lägen (öar, uddar etc). Den senare kategorin platser kan ha varit betydelsefulla av andra än försörjningsmässiga orsaker, även om man inte ska bortse från möjligheten att dessa platser kan ha nyttjats vid vissa tider för till exempel boskapsskötsel.

Hällkistornas lägen kan kanske dessutom tolkas i ett mer territoriellt sammanhang där extrema hällkistlägen väljs ut för att markera gruppens gräns mellan områden som utnyttjas av gruppen och är "kulturellt kontrollerade" och områden av vildmark. Hällkistorna skulle då ha placerats antingen i ett randläge, i utkanten av det av gruppen kontrollerade området, eller i ett centralläge i anslutning till en mer permanent boplatzyta. Ett sådant resonemang behöver dock inte betyda att hällkistor i "randlägen" inte dessutom kan markera viktiga resursområden för t.ex. fiske eller storviltjakt.

Troligen bör inte kopplingen mellan hällkistorna och en näringsmässig övergång till åkerbruk och boskapsskötsel överbetonas. Mycket tyder istället på att det var det symboliska och kulturella innehållet i det neolitiska levnadssättet som var det primära. Genom hällkistorna kunde man ladda landskapet med nya betydelser och ge olika platser särskild mening både rituellt och mer vardagligt. Även om spåren av rituella inslag i hällkistorna verkar vara mindre tydliga än i till exempel gånggrifterna så pekar ändå många drag i deras konstruktion på olika ritualiserade handlingar. Troligen användes neolitiska produkter i form av dryck och föda, framställd av odlad säd och kött från tamdjur, mer i samband med rituella tillställningar än som människors basföda.

Människors behov av att skapa egna kulturella landskap för att uttrycka närvaro kommer bland annat till uttryck genom att omforma natur till kulturella koder. Att foga samman stenblock med stenblock till en hällkista och att därigenom forma en symbol för generationer eller att fästa färg på lodräta bergshällar (hällmålningar) för att förmedla budskap till synliga och osynliga krafter är att omforma ett givet naturlandskap till en kulturellt definierad arena för en grupp människor som delar gemensamma uppsättningar normer och värderingar.

Hällkistorna har också setts som uttryck för en manifestation av släktskapets betydelse i ett traditionsbundet och territoriellt inriktat samhälle. Det stora antalet hällkistor som förekommer i södra Sverige har tidigare tolkats som ett uttryck för dels en befolkningsökning, dels en spridning av de agrara näringarna från stenålderns centralområden i slättlandskapen till marginalområden i till exempel Småland eller Värmland (se exempelvis Stenberger 1969:73). Förekomsten av hällkistor skulle med andra ord innebära det definitiva steget över i en agrar ekonomi. Detta synsätt på spridningen av en viss begravningsritual, vilket hällkisttraditionen är ett exempel på, blir av flera skäl ohållbar när man ska tolka förekomsten av hällkistor i Sydvästvärmland. Placeringen av vissa hällkistor i mycket perifera lägen i förhållande till den mest lämpade odlingsbara arealen tyder inte på ett sådant samband.

Ett annat synsätt är att se hällkistorna som ett uttryck för ideologisk innovation och förändrade sociala och religiösa föreställningar. Genom specifika gravgåvor formuleras ett individuellt "gravspråk"

och genom hällkistans kollektiva funktion tydliggörs ett behov av att markera närvaron av släktets förfäder. En ny tankevärld formuleras där människan inte längre lever i symbios med de omgivande naturkrafterna utan i viss mån står i ett motsättningsförhållande med den omgivande naturen.

Genom att studera landskapets topografiska karakteristik och morfologi kan de fysiska ramarna för den förhistoriska människan gestaltas. Genom att därefter studera de kvarvarande spåren i landskapet efter mänskliga aktiviteter kan relationer mellan människa och landskap synliggöras. För varje landskaps invånare har funnits givna platser och stigar att förflytta sig på, d.v.s. rumsliga enheter med egna betydelser. Men förutom att individer kan uppfatta dessa rumsliga enheter olika så kan även landskapet innehålla bestämda innebörder som inte är knutna till någon särskild geografisk lokal. Det kulturella landskapet behöver alltså långtifrån enbart vara knutet till den fysiska omgivningen. Det är viktigt att poängtera att begreppet landskap är kulturellt och ideologiskt betingat, det kan ses som ett sätt att strukturera, etikettera och symbolisera sin egen omgivning. Begreppet landskap förstås här mestadels som vissa fysiska och visuella variabler utifrån den fysiska miljö som mänskliga spår är avtryck i. Dessa variabler kan vara rent topografiska beskrivningar av land, vatten, bergsformationer och vegetation men även beskrivningar av de rent mänskligt producerade spåren som exempelvis gravmonument och boplatser (jmf. Tilley 1994:22ff).

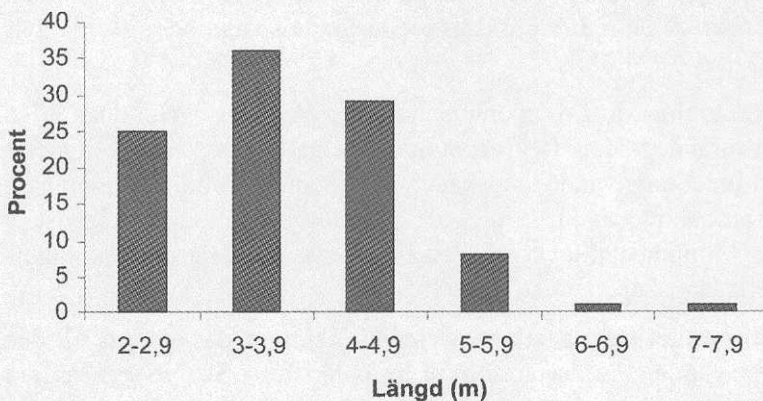
Hällkistan saknar i Värmland ofta tydliga drag av monumentalitet, vilket i viss mån dock är en spegling av den uppenbart dåliga bevarandegraden. Begreppet monumentalitet måste ses i ett större sammanhang, där gravens relation till det omgivande landskapet och till andra kulturella lämningar uppmärksammas. Mycket tyder på att behovet av att synliggöra ett kulturellt värdeladdat landskap har funnits lång tid före hällkistorna. Monumentalitet är troligen endast ett sätt av flera sätt att kunna synliggöra dessa nyskapade kulturella landskap.

Hällkistornas uttryck av monumentalitet har påverkats av många faktorer där hänsyn till den omgivande miljön har varit utslagsgivande. Vid en jämförelse av hällkistor i Skaraborgs län har det påvisats hur närheten till ett äldre monumentalt präglat landskap med gånggrifter, har påverkat hällkistornas utformning i detta hänseende utifrån antagandet att kistans längdmått kan sägas uttrycka ett visst mått av monumentalitet. Detta stöds i viss mån även av att synen på den kronologiska relationen mellan gånggrifter och hällkistor i viss mån har förändrats genom flera mellanneolitiska dateringar av hällkistor i närheten av gånggrifter (exempelvis Algotsson 1996). Hällkistor inom gånggriftsområdet är i allmänhet mindre (och således troligen även mindre monumentala) än hällkistorna utanför gånggriftsområdet. Vid en genomgång av totalt 240 registrerade hällkistor i Skaraborgs län kunde hälften mätas, resultatet visade att hällkistor inom gånggriftsområdet hade en genomsnittlig längd på 4,4 m ($\delta=2,43$) mot 5,3 m ($\delta=2,2$) för hällkistor utanför gånggriftsområdet (Ödlund 1997:20). Även om man beaktar flera källkritiska problem med en statistisk beräkning utifrån ett så pass fragmentariskt källmaterial så bör tendensen kunna sägas avspegla en väsentlig skillnad i hällkistornas konstruktion inom dessa geografiska områden. En motsvarande uppskattning för Värmlands del uppvisar om möjligt ännu större problem beträffande representativitet och mätbarhet. Av de registrerade 186 hällkistorna har ett urval gjorts av mätbara hällkistor av senneolitisk karaktär, där den uppskattade längden är minst 2 meter (ett längdmått definierat av Weiler 1994:56). Antal mätbara hällkistor i Värmland blir då 145 stycken. En genomgång av dessa visar på ett medelvärde av hällkistornas längdmått på cirka 3,4 m ($=3,428$ m, $\delta=0,96$). Längdmåtten varierar från 2 till 7 meter med den största gruppen, 65 %, inom intervallet 3,0–4,9 m. Hällkistorna i Värmland verkar alltså överlag kortare än de i Västergötland, oberoende om dessa ligger i anslutning till äldre megalitgravar eller ej. Det finns dock även i Värmland en liten grupp hällkistor, cirka 10 %, som avviker i längd och har en mer monumental framtoning.

Troligen kan dock inte regionala jämförelser ge relevanta svar på frågor om vikten av monumentalitet i olika landskap utan en mer fruktbar utgångspunkt bör vara en analys och jämförelse av hällkistor inom betydligt snävare geografiska områden. Man bör då beakta fler variabler som hällkistans visibilitet och till exempel hällarnas storlek.

Hällkistor uppfattas i huvudsak som ensamliggande. I flera områden förekommer dock ansamlingar av hällkistor även om de sällan är av gravfältskaraktär. I Värmland finns flera socknar med fler än 10 hällkistor, till exempel socknarna Kila, By och Sillerud. Även på mikronivå förekommer grupper av hällkistor där vissa uppenbart är placerade i förhållande till andra hällkistor. Inte sällan varierar storleken på hällkistor i sådana grupper på så sätt att en av kistorna uttrycker större monumentalitet än övriga (som exempel kan nämnas RAÄ 56 och 57 i Trankil socken samt RAÄ 6 och 7 i Sillerud socken).

Hällkistornas längdfördelning (%)

Figur 5.2. Hällkistor i Värmland, längdfördelning i procent. Beräknat på 145 stycken mätbara R-markerade hällkistor av senneolitisk typ med en längd större än 2 m.

Generellt gäller att hällkistornas arkitektoniska utformning varierar i hög grad mellan såväl olika regioner som för skilda områden inom en region. Kistans storlek och synlighet varierar liksom graden av övertäckning med en hög eller stensättning. Formen på kistan är vanligtvis rektangulär, men närmast kvadratiska liksom kistor med trapetsoid form förekommer vid enstaka tillfällen. Kistornas slutenhet varierar också. Förutom den firsidiga slutna kistan finns en skala av öppenhet. Det mest kända exemplet är den begränsade förekomsten av flerrummiga kistor med gavelhål som huvudsakligen påträffas i delar av Västergötland (Jansson 1938, Kaelas 1962, Weiler 1994:65). Dessa kistor har förutom rumsindelningen en tydlig ingångssida, ibland med portstenar och förgård. Här har man genom den arkitektoniska utformningen klart markerat gravanläggningens framsida, som en besökare är tänkt att orientera sig mot. Mest vanlig är en öppen kortsida vänd mot söder eller sydväst. Konstruktionen framhäver hällkistans kollektiva och repetitiva rituella funktioner. Majoriteten av svenska hällkistor saknar denna utformning och ger med en sluten form uttryck för att som gravrum ha använts under en begränsad tid.

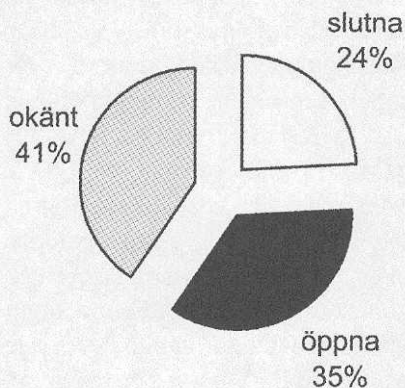
De skilda arkitektoniska uttrycken som hällkistor med en sluten respektive öppen utformning utgör, är något som skiljer hällkistan från de flesta andra förhistoriska gravformer. Denna arkitektoniska variation bör avspegla olika syn på platsens innebörd och funktion. Den slutna och mer eller mindre övertäckta gravformen markerar en plats där gravanläggningen troligen endast intar en passiv roll i produktionen av samhällets kollektiva minne. De mer komplexa arkitektoniska uttrycksformerna,

som gavelhål, flerrumsbildning, portstenar eller på annat sätt markerade ingångar, avspeglar troligen platsens mer aktiva roll för det kollektiva minnet genom olika ritualer. Kanske uttrycker denna olikhet i arkitektonisk utformning skillnaden mellan en begravningsrit och en förfädersrit. I förfädersriten användes de avlidnas kroppsdelar aktivt hos de efterlevande, vilket gjorde det nödvändigt med en ingång till gravrummet (Thomas 1998, Barrett 1988). Av undersökta hällkistor i Sverige kan vi än inte dra några slutsatser om förekomsten av en aktiv hantering av skelettmaterial i rituella sammanhang, men delvis beror detta på att få komplexa hällkistor med bevarat skelettmaterial har undersökts. Men jag anser att den varierade arkitektoniska utformningen i sig är ett argument för platsernas skilda roll i det dåtida samhället. Arkitekturens djupare innebörd är ”*the creation of meaningful places, in the concrete, phenomenological sense of the world. [...] Architecture concretizes higher objects or ‘values’. It gives visual expression to ideas which mean something to man because they ‘order’ reality*” (Norberg-Schulz 1988:16 & 22). Vad vi kan se är alltså ett aktivt användande av hällkistor för olika sociala handlingar. Dessa olika handlingar avspeglas i hällkistornas olikartade arkitektoniska utformning.

Hällkistornas brist på enhetlig gestaltning har väckt idén till en indelning av hällkistor i ’enkla’ och ’komplexa’ anläggningar. Den traditionella hällkistan ses ofta som en sluten kammare med en omgivande stensättning, en typ som här skulle kunna betecknas som en ’enkel’ hällkista till skillnad från de hällkistor som uppvisar flera olika arkitektoniska element. Den enkla och slutna typen av hällkistor har oftast en enrummig kista, ofta 2–3 meter lång (undantagsvis längre, upp till 4 meter lång). Kategorin komplexa hällkistor utgörs ofta av större hällkistor utrustade med flera rum, gavelhål, portstenar eller på annat sätt markerade ingångar. De komplexa hällkistorna uppvisar stor inbördes olikhet, det är de olika arkitektoniska uttrycken som kan sägas utgöra den gemensamma nämnaren. Utifrån en sådan uppdelning framgår att av 168 senneolitiska hällkistor i Värmland, så utgör en tredjedel (56 stycken) komplexa anläggningar. Alla statistiska beräkningar måste bedömas med försiktighet och betraktas som hypotetiska. Osäkerheten är stor inte minst på grund av att många hällkistor är skadade. I gruppen icke-komplexa kistor som huvudsakligen består av mindre slutna hällkistor ingår till exempel även sådana med en möjligen mer komplex arkitektonisk utformning. Två fall (Sillerud socken, RAÄ 16 & Trankil socken, RAÄ 55) har uppgifter om slutna hällkistor i kombination med resta stenar, två fall (Trankil socken, RAÄ 57 & Värmskog socken, RAÄ 54) utgör slutna kistor kombinerade med kantkedjor och ett fall redovisar en sluten kista med två rum (Tveta socken, RAÄ 11). För flera av dessa exempel är dock gravanläggningen såpass skadad att bedömningen måste göras utifrån äldre beskrivningar, vilket gör klassificeringen än mer osäker. En poäng med klassificeringen är att visa på att hällkistan som gravmonument inte utgör den enhetiga gravform som ofta har antagits. Det är också viktigt att framhäva att komplexiteten inte enbart är något som gäller de flerrummiga hällkistorna med gavelhål i centrala Västsverige, även om dessa framstår som den tydligaste exponenten för en komplex gravarkitektur.

De komplexa kistorna har ofta en öppen kistkonstruktion med ett mer eller mindre tydligt markerat ’ingångsparti’. Kistans öppenhet utgör ofta också en öppning utåt mot gravplatsen i en vidare betydelse. Denna relation mellan gravarkitektur och platsen i landskapet samt tillhörande kommunikationsstråk har det varit min ambition att utforska, men såväl hällkistornas bevarandestatus som problem av mer metodisk art har gjort att jag endast ytligt kommer att behandla denna frågeställning här. Ett intressant tema är också att studera hur hällkistornas olikartade arkitektur samspekar i landskapet. Inte sällan kan en sluten och en komplex hällkista ligga inom nära avstånd till varandra, något som tidigare ofta tolkades i kronologiska termer, men som jag lika väl skulle kunna tro vara uttryck för skillnader i gravbyggnadernas innebörd i det samtida samhället.

Sedan sent 1800-tal har hållkistornas grad av slutenhet liksom antal rum använts i försök till olika typologiska kronologier. Oftast har den generella utvecklingsgången ansetts vara från stora, flerrummiga och öppna till mindre, enrummiga och slutna konstruktioner (Montelius 1905:184, Nordman 1935:53, Forssander 1936:116). Dolkar av flinta har betraktats som ledartefakter för hållkistorna och inte sällan har hållkistornas kronologi baserats på dolktypologier, de mest välkända utarbetade av Müller (1902), Forssander (1936) och Lomborg (1973). Ett känt exempel är hur Forssander använder undersökningen av hållkistan från Skogsbo i Norra Säm socken, Västergötland. Skogsbokistans stratigrafi skulle enligt Forssander belägga hans typologiska indelning. Kritik mot dessa typologiska scheman av såväl hållkistor som dolkar har framförts av flera forskare och exempelvis Forssanders bruk av dolkmaterialet från Skogsbokistan har till stor del vederlagts (Kaelas 1964, Segerberg 1978). De olika dolkarnas utformning har visats, förutom de kronologiska, även ha rumsliga förklaringar (Madsen 1978, Rasmussen 1990). Andra forskare har kritiserat dolktypologin utifrån ett alternativt synsätt där dolktyperna inte primärt utgör kronologiska markörer utan istället representerar olika nivåer i den sociala hierarkin i det senneolitiska samhället (Lindman 1987, Weiler 1994). I en nyligen företagen studie av skandinaviska flintdolkar har dessa analyserats utifrån ett produktions- och konsumtionsperspektiv, där dolktyperna reflekterar regionala eller lokala produktionscentra i högre grad än kronologier (Apel 2001). Dolkarnas roll som viktig kronologisk ledartefakt för senneolitikum-tidig bronsålder har minskat betydligt efter nyare studier mer baserade på analyser av introduktionen av metallföremål och analyser av metallurgi och ¹⁴C-dateringar (Vandkilde 1996). Dolkarnas roll för en typologisk indelning av hållkistorna har alltså blivit än mer komplex och det kan ifrågasättas om det är möjligt att använda olika dolktyper för att datera olika typer av kistkonstruktioner.

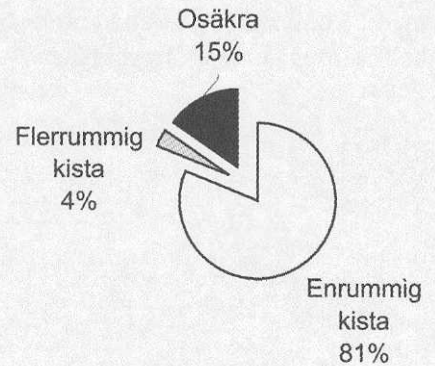

Figur 5.3 Andel slutna respektive öppna hållkistor i Värmland (N=165 st).

Av de 165 senneolitiska hållkistorna i Värmland har 40 betecknats som slutna, 58 har betecknats som öppna (varav 4 stycken är 2-rummiga). För 67 hållkistor går det inte idag att avgöra om hållkistorna varit öppna eller slutna.

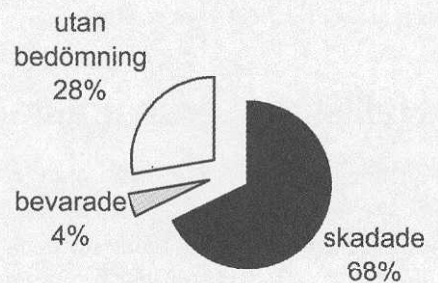
I stort sett samtliga hållkistor i Värmland är enrummiga även om endast 134 av 165 säkert har kunnat bestämmas som enrummiga. Endast sex värmländska hållkistor har bedömts som flerrummiga och då är flera skadade och två är bedömda som osäkra (RAÄ 11:1 i Arvika socken, RAÄ 26 i Blomskog socken, RAÄ 18, 21 & 58 i By socken samt RAÄ 11 i Tveta socken).

De värmländska hållkistorna är överlag dåligt bevarade, kanske i högre grad än i många andra landskap. Åtminstone minst 110 hållkistor har säkert identifierbara skador medan endast 7 har bedömts som troligen välbevarade (dessa är delvis övertäckta och kan sålunda vara oskadade).

Figur 5.4 Andel en- och flerrummiga hållkistor i Värmland (N=165 st).

Men till skillnad från många andra landskap med hållkistor är de inte sällan belägna i landskapsavsnitt där hållkistornas rumsliga kontext, beträffande naturtopografin, fortfarande är synlig för en nutida betraktare. Troligen ligger den största framtida potentialen för ny kunskap snarare i analyser av denna kontext, snarare än i ytterligare arkeologiska undersökningar av hållkistor. Hållkistornas topografiska läge i landskapet kan delvis utläsas av deras höjd över havet (även om detta endast bör relateras till hållkistor inom ett begränsat område). Nära hälften (48 %) är belägna på eller under 100 meters höjdkurva.

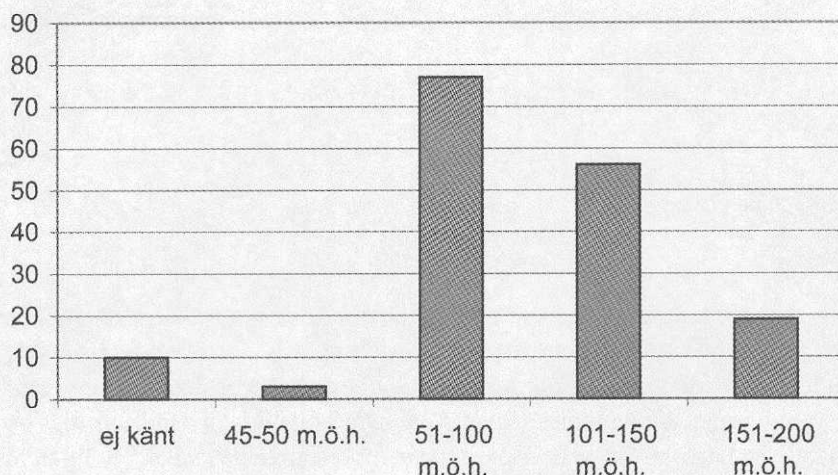

Figur 5.5 Andel skadade hållkistor i Värmland (N=165 st).

I en artikelsamling som diskuterar fornminnesinventeringens resultat analyseras hållkistornas topografiska placering i By och Tveta socknar där tre ”placeringsprinciper kunnat urskiljas” (Tomasdotter Jakobsson 1992:22). Av sammanlagt 20 idag kända hållkistor låg sju ”placerade i sadelläge på den högsta punkten av en åsrygg”, åtta var ”placerade på större eller mindre avsatser i bergssluttning” och fem var anlagda ”strax nedanför ett krön” (a.a. sid. 22).

Tomasdotter Jakobsson pekar på att hållkistorna att döma av lösfyndsförekomster inte verkar ligga i anslutning till boplatser. Hållkistorna ”har legat avsidet inom de utnyttjade områdena, avskilda från boplatserna” (a.a. sid. 24). Dessutom hävdar hon att hållkistorna i By och Tveta ligger i ”tämligen oländig terräng” utan vatten i deras närmaste omgivning. Få hållkistor ligger inom en gräns på 200 meter till ”dåtida eller nutida stränder”. Istället ser hon hållkistorna som å ena sidan kollektiva men å andra sidan så avsidet liggande att endast vissa grupper ”inom kollektivet” hade tillgång till dem. ”Hållkistorna skulle sålunda på ett plan ha fungerat sammanhållande, representerande hela kollektivet, medan de på ett annat plan fungerat avskiljande, mellan individer eller grupper av individer inom kollektivet” (a.a. sid. 25). Tomasdotter Jakobssons analys av hållkistorna i By och Tveta socknar är intressant och tankeväckande. Att hållkistor även kan ha en ganska nära kontakt med vatten har dock redan påvisats, dessutom saknas inte placeringar som möjliggör en nära placering till odlingsbar

mark. Kontakten med vatten framgår även av Tomasdotter Jakobssons egen karta där nära hälften av hällkistorna antingen ligger på en ö eller med kontakt med stranden.

Figur 5.6. Hällkistornas topografiska placering i Värmland (meter över havet, Vänerns nivå idag är cirka 43 meter över havet) (N=165 st).

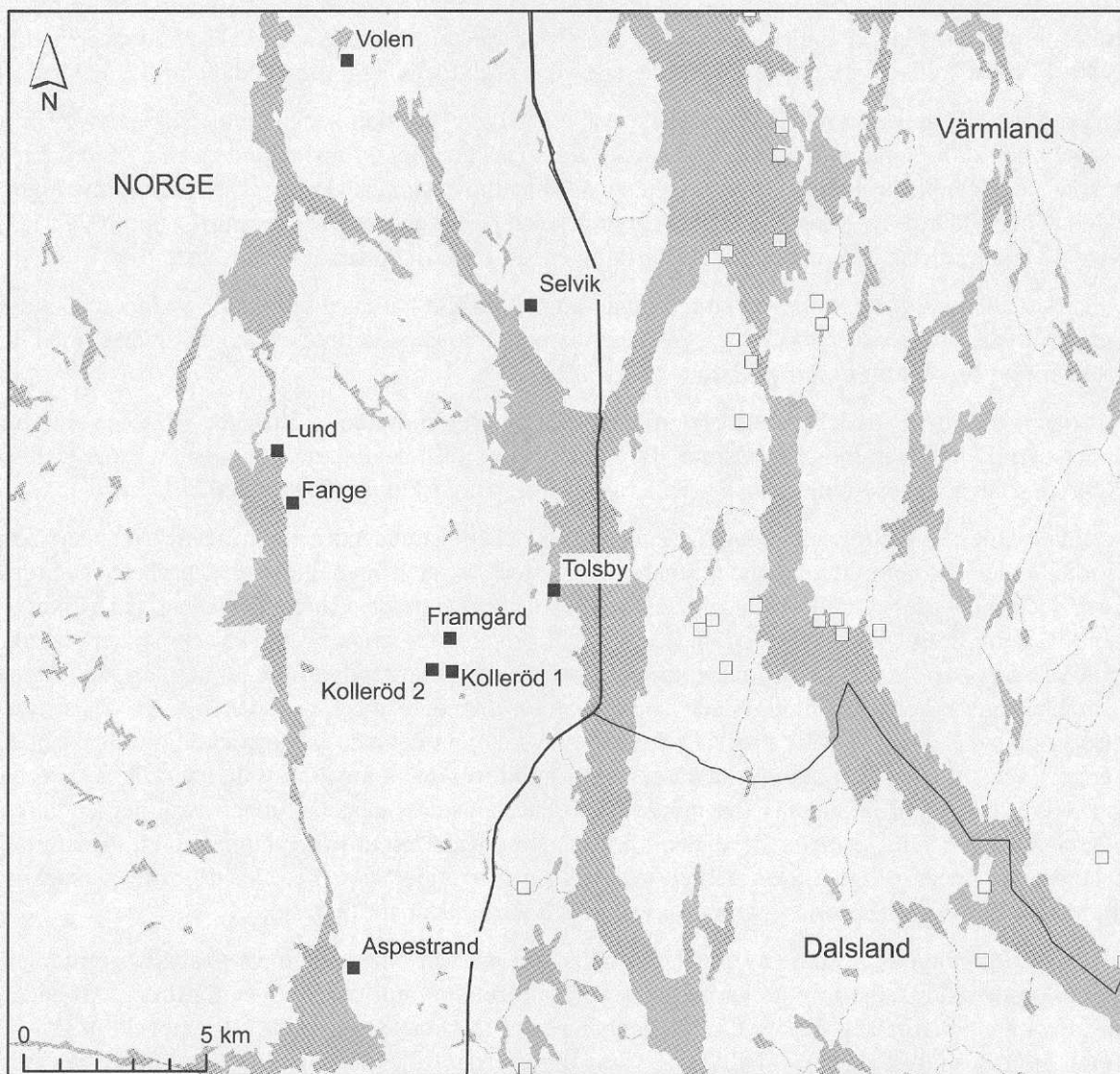
Hällkistor i gränstrakterna

Kring sjöarna Stora Le och Lelången finns 35 hällkistor registrerade. Av dessa ligger 20 i Värmland, 5 i norska Østfold och 10 i Dalsland. Gravarnas avstånd till vattnet varierar från 20 till cirka 1 500 meter (figur 5.8). De norska hällkistorna är behandlade av Einar Østmo (2002a) i en artikel som omnämner i allt 21 platser där det har funnits misstankar om förekomsten av senneolitiska hällkistor. Av dessa betraktar Østmo tolv stycken som säkra kistgravar, men endast sex faller in under typen senneolitisk hällkista av liknande typ som de i Värmland. Några av de övriga är troligen tidsmässigt något senare och andra är mer präglade av direkta kontakter med Nordjylland. Till de säkra gravanläggningarna ska läggas ytterligare nio platser som behandlas under rubriken "osäkra gravar". Även om flera av dessa påstådda anläggningar inte är trovärdiga, så bör åtminstone två stycken, Selvik och Hylli, vara övertygande som senneolitiska hällkistor. Totalt kan man utifrån Østmos artikel räkna med minst åtta senneolitiska hällkistor i Østfold (figur 5.7). Dessa ska här kortfattat omnämnas.

Hällkistan i Aspestrand, Aremark socken, är undersökt av Gabriel Gustafson 1909 och Østmo 1997. Graven ligger cirka 100 meter från sjön Asperns strand. Kammaren är uppskattningsvis 2,5 x 1,5 meter, med nordväst-sydöstlig riktning (Østmo 2002a:8, Gustafson 1914:4ff). Om kistan har varit stängd eller öppen är inte möjligt att avgöra. Två försök att ¹⁴C datera gravmaterialet har antingen misslyckats eller resulterat i en recent datering. Utifrån en samlad bedömning av fynden, där bland annat ett ytretuscherat redskap ingår, anser Østmo att en senneolitisk datering är mest sannolik (Østmo 2002a:9).

Vid Kollerød i Aremark socken, strax väster om ett mindre tjärn, låg en redan under 1800-talet av rovgrävning förstörd hällkista. Gropen efter kistan ger ett ungefärligt mått av 2 x 1 meter i nordöst-sydvästlig riktning. Från rovgrävningen är inrapporterat fynd av en dolk av flinta (enligt Østmo 2002b:326ff och 2002a:10, av Lomborgs typ V A).

Endast 40 meter från Stora Le's strand har det legat en hällkista vid Tolsby i Aremark socken. Hällkistan var borttagen länge innan den blev registrerad av Gabriel Gustafson 1909. Några måttuppgifter har inte gått att rekonstruera men muntliga beskrivningar anger att den varit sluten. Från kistan finns fynd av en dolk och en flintudd, troligen från en skära (Gustafson 1914:4, Østmo 2002a:10f).

Figur 5.7. Karta över hällkistor i Østfold, Norge (efter Østmo 2002a).

På gårdsplanen till gården vid Fange i Aremark socken, 115 meter från Aremarksjöns strand, är en monumental hällkista restaurerad efter en undersökning av Anton Wilhelm Brøgger 1919. Kistan är 3 x 0,8 meter och orienterad i nordöst-sydvästlig riktning. Kammaren var troligen öppen åt sydväst. Åtskilliga fynd är tillvaratagna från kistan men de flesta härrör från en sekundär användning av kistan under äldre järnålder. Från stenåldern kommer dock ett fiskbensmönstrat lerkärl, som Østmo anser troligen vara från tidig senneolitisk tid (Østmo 2002a:12).

Hällkistan i Lund i Aremark socken är belägen 40 meter från Aremarksjöns strand. Den cirka 2,5 x 1 meter stora kistan, orienterad i nord-sydlig riktning, undersöktes av Einar Østmo 2000, men på grund av skador kunde det inte avgöras om kistan hade varit sluten eller ej. I kistan påträffades bland annat tre flintdolkar och två hjärtformiga pilspetsar. Två ¹⁴C-prover av träkol från kistgolvet har givit dateringar till övergången mellan yngre bronsålder och äldre järnålder. Ett annat ¹⁴C-prov av träkol från den bevarade markytan under högen söder om kammaren gav en kalibrerad datering till 1940–1740 BC, vilket enligt Østmo bör ange gravens primära anläggningssskede (a.a. sid. 13).

En gravanläggning som kallas ”Kongegrava” vid Volen i Marker socken undersöktes av Østmo i september 2002. Graven ligger vid en liten tjärn strax norr om en inskjutande arm av Stora Le’s norska del. Hällkistan mäter 2,5 x 1 meter i nord-sydlig riktning. Østmo fann vid utgrävningen 2 dolkar och 3 hjärtformiga pilspetsar, som entydigt pekar på en senneolitisk datering (Østmo 2002a:13). Kistan verkar, utifrån den publicerade planritningen, att ha varit öppen åt söder (a.a. sid. 11).

Cirka 200 meter från Stora Les strand ligger en nyupptäckt hällkista vid Selvik i Marker socken. I en 4,5 meter stor rund stensättning syns delar av en hällkista, som inte har kunnat mätas, med en orientering i öst-västlig riktning (Østmo 2002a:16f).

Kistan i Hylli i Spydeberg socken undersöktes av Anton Wilhelm Brøgger 1915, en mindre undersökning har även gjorts av Østmo 2003 (upplysning till författaren per e-post av Einar Østmo 2003). Kistan är 2,6 x 1,6 meter och orienterad i nord-sydlig riktning (Østmo 2002a:17).

En förhållandevis noggrann redogörelse för de norska hällkistorna motiveras av att de har undersökts i förhållandevis stor omfattning under senare tid. För diskussionen om hällkistorna i närheten av Stora Le är dock endast de två hällkistorna vid Selvik och Tolsby av intresse. I sin artikel om norska hällkistor karakteriserar Østmo kistorna i Østfold som en tämligen enhetlig grupp: ”Alle de seks sikkert daterte hellekistene i Østfold var rektangulære, orientert noenlunde i nord-syd, og alle ser ut til å vært omgitt, men ikke helt dekket av temmelig runde hauger eller jordblandete røyser med tverrmål på 7–12 meter. Fire av gravene ser også ut til å ha vært åpne mot syd, skjønt dette er usikkert i alle tilfeller unntatt Fange” (a.a. sid. 18). Den homogena karaktären förändras inte nämnvärt om de två osäkra kistorna vid Selvik och Hylli inkluderas i gruppen. Även dateringsmässigt ger gruppen tämligen entydiga besked. Østmo daterar gruppen till senneolitikums period II, främst utifrån fyndmaterial från kistorna. Dateringen bör ha giltighet även på den svenska sidan av sjön Stora Le. Ur ett norskt perspektiv framhäver Østmo hällkistornas närhet till vatten och jordbruksmark (a.a. sid. 21).

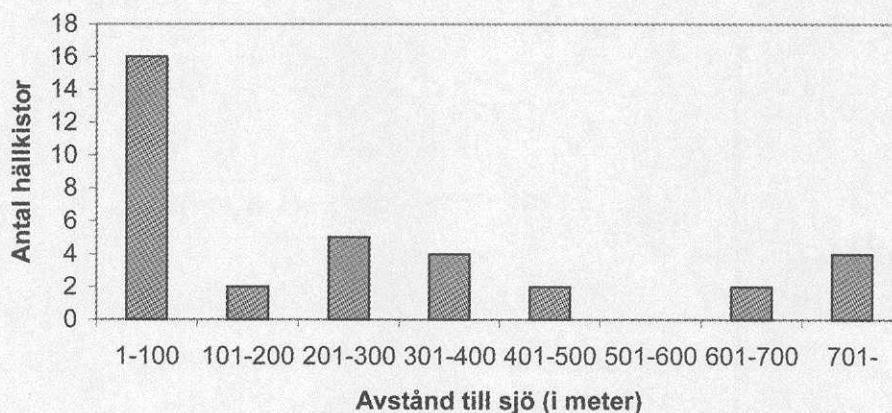
I en kulturgeografisk studie av Dalslands hällkistor med en ”site catchment analysis”, utifrån en fem kilometer stor radie från gravarna, för att ”få information om bosättningsmönstret”, påvisades att gravarnas lokalisering har ett tydligt samband med förekomsten av sjöar (Frembäck 1983:76). Totalt gjordes analyser kring 74 hällkistor, varav närområdet för 39 stycken (53 %) utgjordes av ytor som täcktes till mer än 12 % av en vattenspegel (a.a. sid. 34). I samma studie visas även att Dalslands hällkistor ofta ligger i så kallade mellanlägen i storkuperad terräng, alltså inte på landskapets högsta eller lägsta nivå (a.a. sid. 32f).

Hällkistor vid Stora Le

En analys av samtliga 35 kända hällkistor i närheten av Stora Le/Lelången visar att nära hälften (46 %) ligger inom 100 meter från sjön. I övrigt finns en förhållandevis jämn spridning vad gäller avståndet

till sjön. För att utröna om det finns något samband mellan hällkistornas närheten till vatten och deras arkitektoniska utformning har en närmare genomgång gjorts av dessa hällkistor.

De 35 hällkistorna har valts ut utifrån deras placering i förhållande till sjösystemen Stora Le och Lelången och presenteras i nummerordning sockenvis från norr till söder.

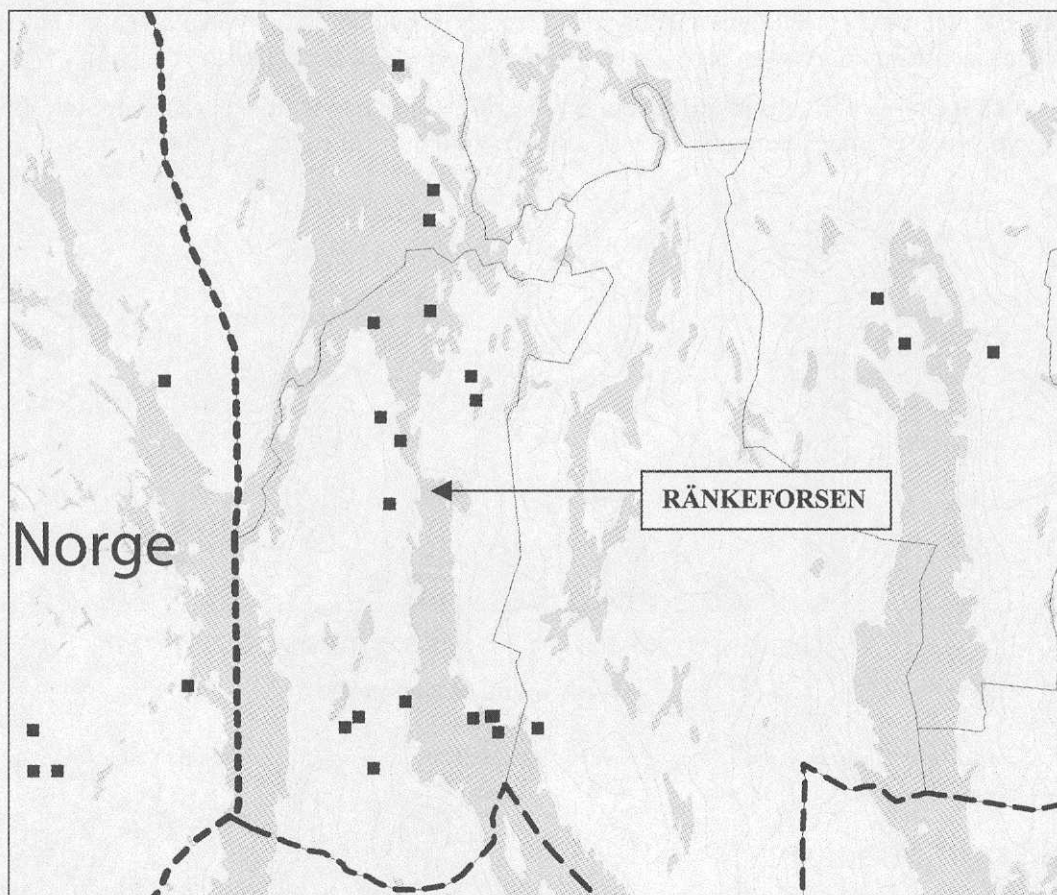
Figur 5.8. Hällkistorna kring sjön Stora Le och Lelången. Antal hällkistor i relation till deras avstånd till sjön (N=35).

Töcksmark socken

Från Töcksmark socken vid den nordligaste delen av sjön Stora Le finns arkivuppgifter om två hällkistor som båda har förstörts före år 1900. Ingen av dem har haft någon nära anknytning till vattnet. Däremot har de legat nära odlingsbar mark intill nutida gårdar.

Hällkistan vid Anestuga i Stenbyn (RAÄ 2) upprävdades redan i början av 1800-talet enligt Djurklous uppgift från 1868 (med hänvisning till Anders Lignell, Djurklou 1956:127). Enligt en annan källa skedde upprävnigen omkring 1840 (Östlind 1930:21). Dess exakta placering inom gårdens ägor har inte kunnat fastställas, enda spåret är en trappsten som förmodas ha utgjort en takhäll till hällkistan. En tradition berättar att några resta stenar (RAÄ 1) på gården ursprungligen ”förskrifva sig från den förut omnämnda hällkistan” (Djurklou 1956:128). Den av traditionen utpekade platsen för hällkistan ligger omkring 400 meter från sjön. Flera fynd, varav åtminstone en skafthålsyx, sägs härröra från hällkistan förutom benrester och kol (Östlind 1930:21). Dessutom finns åtskilliga lösfynd från gården varav flera skafthålsyxor och en dolk av flinta (SHM 5450:3). Det finns däremot inga kända uppgifter om hur hällkistan har sett ut.

Från den nordligaste hällkistan inom sjösystemet finns endast osäkra anteckningar. Hällkistan RAÄ 189 vid gården Ärtjärn ska ha förstörts vid ”grävning till logebyggnad”, ”stenhällarna användes till rösen”. ”I denna grav funnos utom benrester och kol två vackra flintdolkar samt en skafthålsyx” (Östlind 1930:25). Flera av fynden ska förvaras i det lokala museet Nordmarksstugan. Hällkistans konstruktionsdrag är inte kända. Platsen för hällkistan ligger 350 meter från närmaste sjö.

Figur 5.9. Karta över hällkistor (svarta fyrkanter) i närheten av den centrala delen, kring Ränkeforsen, av sjöarna Stora Le och Lelången.

Västra Fågelvik socken

Från Västra Fågelvik socken som omsluter båda sidor av sjön Stora Le finns uppgifter om tre hällkistor, varav dock en bör kunna avfärdas som hällkista. Samtliga platser för hällkistor har en nära kontakt med sjön och saknar direkt anknytning till odlingsbar mark.

Hällkistan RAÄ 1 på Kistenäset vid Västra Viken utgör en av traktens mer monumentala hällkistor, vilket även understryks av att graven givit namn åt det näs där den ligger. Graven har en 7 x 5 meter stor omgivande hög, kistans nutida mått är 3 x 2 meter, placerad i nord-sydlig riktning, men skador antyder att den varit längre. Hällkistan är byggd av fem meterstora stenhällar, dessutom ligger en förmodad takhäll inuti kistan, konstruktionen är idag öppen åt söder. Hällkistan ligger nära vattnet, endast 15 meter från Stora Le, men läget vid Väsnäsviken ger ändå ett skyddat intryck. På stranden intill har en boplatslämning (RAÄ 92) registrerats då det gjorts flera fynd av flintavslag.

Hällkistan RAÄ 54 i sluttningen ner mot Nästeviken, cirka 50 meter från sjön, har registrerats först vid senaste inventeringen 1994. Den ligger i en rund 4,5 meter stor stensättning med en 3x2 meter stor och troligen sluten kista orienterad i nord-sydlig riktning. Hällkistan ger ett välbevarat intryck men är delvis dold av vegetation. Åtminstone två takhällar kan iakttas.

På Västräset, 780 meter söder om RAÄ 1, har en enligt fornminnesinventeringen möjlig hällkista registrerats, RAÄ 86, endast fem meter från vattnet. På platsen finns en rektangulär stenkonstruktion av liggande hållar, 3 x 2,5 meter stor, orienterad mot nordnordöst. Anläggningen är uppförd direkt på berget utan omgivande hög eller stensättning och liknar inga kända hällkistor. Anläggningen utgör enligt min mening ingen hällkista och har endast medtagits här eftersom den registrerats såsom "hällkista?" vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering.

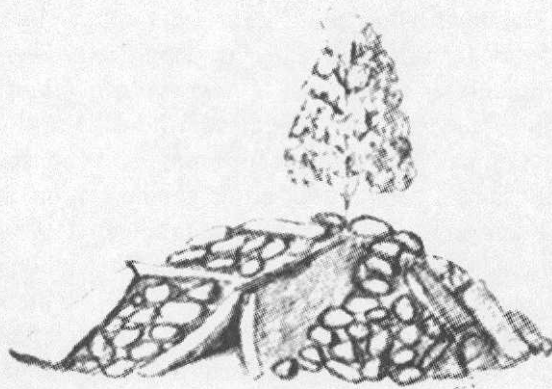
Trankil socken

Trankil socken rymmer 15 hällkistor trots att socknen har lägst andel odlingsbar mark (0,4%) av samtliga socknar i denna studie. Variationen vad gäller deras avstånd till sjön är stor, från 18 till 700 meter.

Hällkistan vid Skenhall, RAÄ 3, har legat 95 meter från sjön, men även mycket nära senare tiders uppodlad mark. Hällkistan övertäcktes av odlingssten redan år 1837 till följd av odlingsarbeten enligt Djurklous arbete från 1868 (Djurklou 1956:136). Men Djurklou redovisar måttuppgifter av hur hällkistan ska ha sett ut tidigare och dokumenterar hur den såg ut vid hans besök (figur 5.10). Djurklous beskrivning från 1868 förtjänar att återges i sin helhet:

"Skenhall. Norra Sannane, en hällkista redan år 1837 i följd af markens odling förvandlad till ett stenröse. Då kunde hon ännu uppmätas till 12 fots längd och 4 fots bredd, nu var detta omöjligt i följd af senare tillskott från gärdet. En gammal bonde i byn mindes kistans utseende innan platsen odlades och påstod att hon, som redan då saknade lock och ena gafvelhällen, hade haft "änne som en ingång och 4 eller 5 stenhaller" rundt omkring." (Djurklou 1956:136).

Idag syns ett antal hållar delvis täckta och omgivna av odlingssten. Den omgivande stensättningen är idag 5 x 3 meter med en 2,5 x 0,8 meter bred kista med nord-sydlig orientering, öppen åt söder. Av äldre uppgifter att döma bör hällkistan tidigare ha varit 3,2 x 1,2 meter stor.

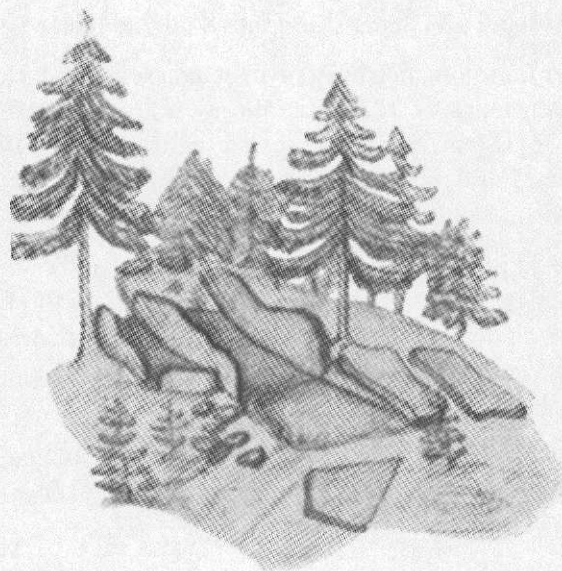

Figur 5.10. Hällkistan vid Skenhall (RAÄ 3), Trankil socken. Teckning av Nils Gabriel Djurklou 1856. Original i ATA.

Hällkistan vid Hällslund, Sandviken, RAÄ 5, ligger i ett inlandsläge, mer än 1,5 km från sjön Lelången. Betydligt närmare, 300 meter, ligger det mindre Hällstjärnet. Även om hällkistan ligger i skogsmark på en blockrik moränplatå finns uppodlad mark numera endast 35 meter från hällkistan. Den omgivande stensättningen är idag 7 x 6 meter. Idag återstår endast spår efter en skadad hällkista i en kvadratisk

grop, 3 x 3 meter stor. Att hällkistan har blivit genomgrävd tidigt vittnar Djurklous berättelse: ”i en skogsbacke på 70 fots afstånd från vägen en större hällkista 10 fot lång och 5 fot bred och sida vid sida en mindre ”öngegrafva” (en jätte ligger i den större, en jätteönge i den mindre) af 5 fots längd och 3 fots bredd, båda utan takhällar och genomgrädda. Några Nössonger (=barn från Nössemarken) hade gräft här en natt, men med hvad påföljd visste man ej” (Djurklou 1956:137).

Utifrån Djurklous beskrivning och illustration verkar kistan ha varit 3 x 1,5 meter stor, orienterad i nordnordöst-sydsydväst, med öppning åt sydsydväst (figur 5.11). Om hällkistan verkligen har haft en tvillingkista i samma stensättning är osäkert. Troligare är nog att det rör sig om parallella väggstenar på den ena långsidan.

Figur 5.11. Hällkistan vid Hällslund, Sandviken (RAÄ 5), Trankil socken. Teckning av Nils Gabriel Djurklou 1856. Original i ATA.

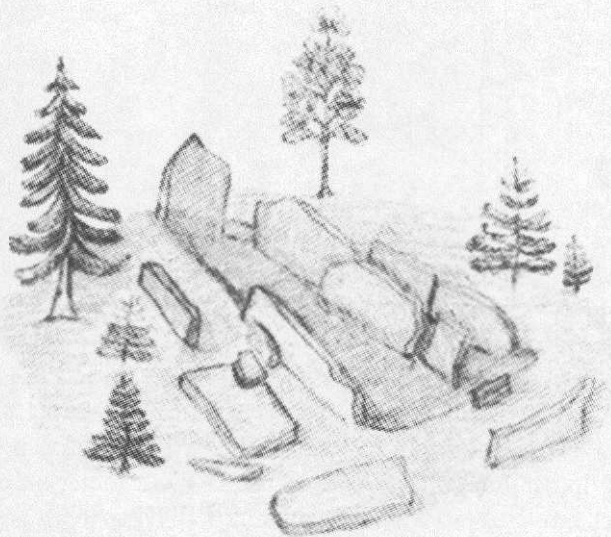
På Dannemansön i Stora Le ska det enligt vissa uppgifter ha funnits en hällkista. Vid utgivandet 1956 av Djurklous inventeringsuppgifter skriver Gilbert Svensson och Gösta von Schoultz i sina kommentarer att det på ”Dannemansön finnes en förstörd hällkista, orienterad i norr-söder” (Djurklou 1956:230), något som dock Djurklou inte nämner själv. Uppgiften om en hällkista tror Gunnar Ekelund vid fornminnesinventeringen 1964 att den ”synes härröra från Fernow”. Själv säger Ekelund efter att ha genomletat ön, att ”någon hällkista finnes ej numera på denna ö”. Vid den senaste fornminnesinventeringen 1994 upptas en ”hällkista?”, RAÄ 8, på Dannemansöns östra sida. Den beskrivs bestå av en ”stenanhopning” med 5 meter i diameter där ”två kantställda hållar i vinkel mot varandra” är synliga. På platsen syns idag närmast en mindre stensättning med enstaka större stenhällar. Anläggningen kan enligt min mening ha utgjort en nu demolerad hällkista med öppning åt söder, men några måttuppgifter för kistan är omöjligt att ange. Vid den tidigare bedömningen om det funnits en hällkista på ön så har det hänvisats till såväl Erik Fernows ”Beskrifning öfver Wärmeland” från 1773 som Ludvig Borgströms ”En resa i Värmland” från 1845. Ingen av dessa anger dock att det skulle finnas en hällkista på Dannemansön. Fernow anger endast att det på ön ska finnas två ”förfallna stenkummel” (Fernow 1977:53), något som inte heller har gått att bekräfta. Såväl Fernow som Borgström anger att det finns en hällkista (”ättegrav murad av flata stenar”) på Traneds ägor men det är troligare att de då syftar på RAÄ 59 eller 71. Dessa ligger båda på fastigheten

Trane, men dock inte på Dannemansön. Det går alltså inte att knyta några säkra arkivuppgifter om en hällkista på ön. Lämningen på Dannemansön, RAÄ 8, kan endast bedömas utifrån vad som idag är synligt. Bedömningen blir då högst osäker, men lämningen bör i alla fall inte avfärdas utan vidare. Såväl förekomst av en stensättning som läget tyder på att det kan röra sig om en hällkista. Läget, endast 20 meter från sjön, påminner om hällkistan på Gåsön, RAÄ 68, på andra sidan sjön. Någon direkt lämpad mark för odling verkar inte finnas på någon av öarna.

Hällkistan på Skenhalls utmarker, RAÄ 37, är en av de högst belägna hällkistorna på Trankilsnäset. Platsen kontrasterar mot de sjönära hällkistorna genom sin placering på cirka 155 meter över havet, på slutningen av en grusås i ren skogsmark. Avståndet till Lelången är mycket stort, 1300 meter, men det mindre Hällstjärnet ligger 400 meter därifrån. Hällkistan ligger i en rund sex meter stor stensättning. Kistan som är skadad är 2,4 x 1,5 meter med nordnordöst-sydsydvästlig orientering. Kistan ger intryck av att ha varit öppen åt sydsydväst.

På den östra sidan av sjön Lelången ligger en grupp med fyra hällkistor, på och kring Västra Husnäsudden, alla med nära vattenkontakt. Gruppen består av tre mindre slutna kistor och en större öppen hällkista. Alla har olika tydliga spår efter kanthällar eller kantkedjor. Ute på udden ligger RAÄ 53, endast 30 meter från vattnet. Hällkistan uppskattas till 3 x 1 meter stor med nordost-sydvästlig orientering, i en 7 x 5 meter stor stensättning. Kistkonstruktionen som delvis är överväxt är svårbedömd eftersom endast två hällar syns tydligt. Stensättningen som täcker alla sidor av kistan ger hällkistan ett intryck av att ha en sluten konstruktion.

Inom synhåll från varandra ligger två hällkistor vid Gyltenäs. Den ena, RAÄ 55, ligger intill en i nutiden odlad yta, 100 meter från sjön. Kistan är tydligt sluten, 3 meter lång och svagt trapetsoid form med nordnordöstlig-sydsydvästlig orientering 1,2 – 1,3 meter bred, i en 8 x 6 meter stor stensättning. Några kantställda hällar i stensättningen kan vara rester efter en stenkrets kring hällkistan. Cirka 60 meter därifrån ligger en större hällkista, RAÄ 56, endast 40 meter från vattnet. Även denna har en konstruktion med en krets med stående hällar kring kistan. Stensättningen är 7 x 6 meter stor med en trapetsoid kista, 5 meter lång och 1 – 1,3 meter bred, orienterad i nord-sydlig riktning och

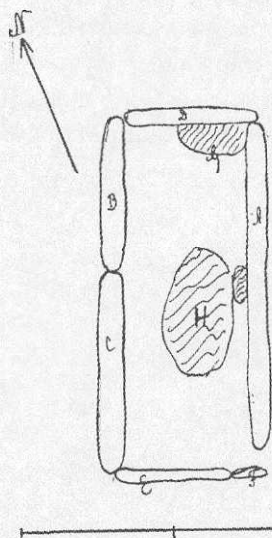
Figur 5.12. Hällkista vid Gyltenäs (RAÄ 56), Trankil socken, ett exempel på en hällkista med 'komplex' och öppen arkitektur. Teckning av Nils Gabriel Djurklou 1856. Original i ATA.

tydligt öppen åt söder. Som en av de mer kända hällkistorna i trakten har den även avbildats 1868 av Djurklou, med ett liknande utseende som idag (figur 5.12).

Endast 18 meter från vattnet, på motsatta sidan av en mindre vik, Svarta vik, ligger RAÄ 57. På platsen är ganska oländig skogsbevuxen moränmark med berg i dagen. Hällkistan är liten, 2 x 1 meter stor med öst-västlig orientering. Kistan är sluten med bevarade gavelhällar. Kring en omgivande 8 x 6 meter stor stensättning finns rester efter en kantkedja.

Inte långt från den forna Ränkeforsen (numera uppdämd vid Lennartsfors) är hällkistan, RAÄ 59, placerad, 30 meter från vattnet. Hällkistan, 2,6 x 1 meter stor med orientering åt nordnordöst-sydsydväst, är idag belägen på tomtmark vid Söderholm, Trane. Enligt Nils Åberg som undersökte hällkistan 1917 låg den då på åkermark och hade en sluten konstruktion (figur 5.13). Hällkistan verkar idag sakna stensättning, vilket troligen beror på tidigare bortodling. Någon gavelhäll åt sydsydväst syns inte heller. Nils Åbergs undersökning är kortfattat redovisad i ett handskrivet manuskript i ATA:

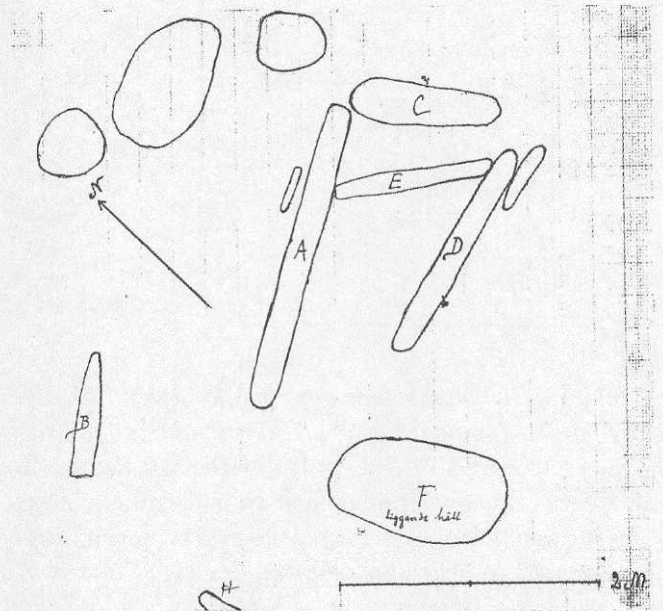
”De olika hällarna höjde sig omkring 1 dm. ofvan den omgivande markens nivå. Inuti var grafven tömd till ett djup af omkring 0,55m. Vid utgrävningen anträffades först ett flere dm. tjockt lager af större och mindre stenar, tydligen ditkastade från åkern. Därunder vidtog en fin, ljus sand, hvilken gick mot djupet. Tre större och en mindre kullersten lågo i sanden. De äro angifna å teckningen. Grafven utgräfdes till samma djup som de stora sidohällarna. Intet anmärkningsvärt anträffades” (Åberg 1918:1f). Åberg omtalar också att hällarna i hällkistan hade rätats upp av gårdens ägare, dessutom ska en takhäll ha bortförts från hällkistan. *”En till grafven hörande, stor takhäll bortogs för att läggas som trappsten i det närbelägna hemmanet Trane. Då sedermera missväxt inträffade och det dessutom började spöka i huset, förflyttades hällen ned till stranden af Stora Lee, där den ännu kvarligger”* (Åberg 1918:2).

Figur 5.13. Hällkista vid Söderholm (RAÄ 59), Trankil socken, ett exempel på en hällkista med 'enkel' och sluten arkitektur. Uppmätning av Nils Åberg 1918. Original i ATA.

Nils Åberg dokumenterade sommaren 1917 också en hällkista på Gåsön i Stora Le (figur 5.14). Gåsön är en liten och ganska karg ö på 17500 m², som längst 226 meter i nord-syd och strax över 100 meter i öst-väst. Hällkistan, RAÄ 68, ligger i en oval stensättning, 8 x 6 meter ungefär mitt på ön, cirka 45 meter från vattnet. Kistan är 2,5 x 1,2 meter stor, orienterad åt nordöst-sydväst, med en sluten och numera starkt skadad konstruktion. Nils Åberg gör endast en mindre undersökning av hällkistan:

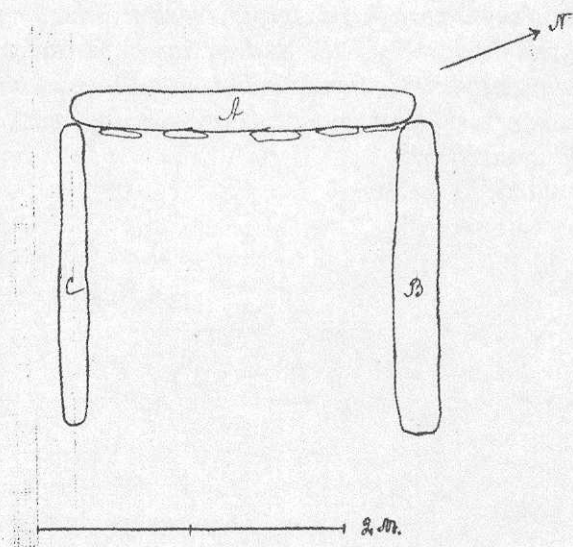
”Grafven ligger i grusig och stenig mark. Den är starkt skadad och delvis utgräfd. I hvilket förhållande hällarna B och H samt den på marken löst liggande hällen F stå till grafven kan ej fastställas. De i norr liggande kullerstenarna höra ej till grafbyggnaden. Höjden af häll A är 1,40 m., af häll B 1,08 m. af häll D 1,10 m. En stor del af hällarna voro synliga ofvan jord. Grafven blef ej utgräfd. Endast några smärre håll gräfdes för att utröna hällarnas höjd.”

Figur 5.14. Hällkista på Gåsön, Västra Boda (RAÄ 68), Trankil socken. Uppmätning av Nils Åberg 1918. Original i ATA.

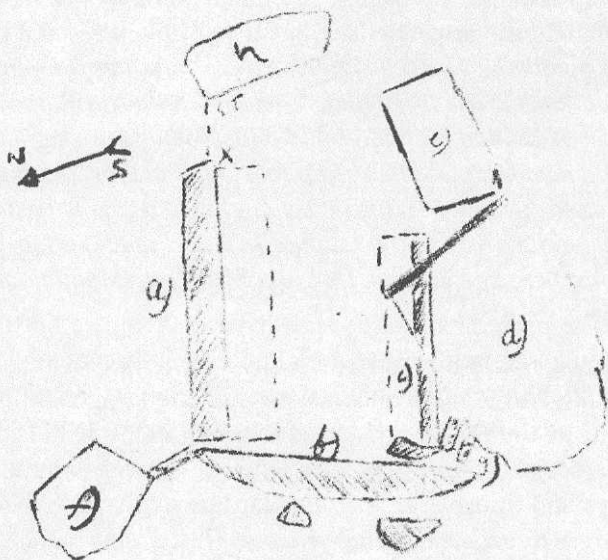
Nils Åberg undersökte ännu en hällkista på Trankilsnäset, RAÄ 71, som ligger i högländ terräng med blockrik morän, 350 meter från Stora Le, i Traneskogen (figur 5.15). Cirka 50 meter från hällkistan finns ett mindre kärr. Hällkistan ligger i en närmast rund och 6 meter stor stensättning. Kistan är 2,6 x 1,2 meter stor, orienterad åt östsydöst-västnordväst, med en till synes öppen konstruktion åt öst. Möjligen kan en på marken liggande häll öster om kistan delvis ha haft en slutande funktion även om Åberg anser att den utgjort del av en takhäll. Hällkistans utseende idag är till viss del ett resultat av Åbergs undersökning: ”Grafven benämndes af befolkningen hällkista, ehuru den före utgräfnigen mera liknade en naturlig stenanhopning. Genom takhällens tryck hade nämligen hällarna B och C prässats omkull mot S, hvarvid B var helt, C delvis dold af takhällen. Vid undersökningen släpades först takhällen undan mot S, därefter lyftes häll B med hjälp af block i rätt läge. Hällen A befann sig i orubbadt läge. Å dess insida befunno sig flere tunna stenflisor (schematiskt angifna å fig.). Den östra hällen sänkades helt och hållet. En öster om kistan liggande häll är sannolikt en del af takhällen. ... Grafven utgräfdes till ett djup af 9–10 dm., där fast berg anträffades. Den innehöll groft, stenblandadt grus. Intet anmärkningsvärdt anträffades” (Åberg 1918:3f).

En intressant konstruktionsdetalj som Åberg pekar på är hur mindre stenflisor användes för att täta eller stödja de större hällarna. Men i övrigt skulle Nils Åbergs undersökning senare komma att bli ifrågasatt. Han anklagades 1920 för vandalisering av flera hällkistor och då först och främst hällkistan i Traneskogen, RAÄ 71. En tjänsteman vid Vitterhetsakademien anmälde efter en besiktning i området Åberg till Konungens Befallningshavare i Värmland (motsvarar idag ungefär länsstyrelsen). Åberg försvarar sig i ett brev att ”Hällkistorna befunno sig före undersökningen i samma skick som de sedan

Figur 5.15. Hällkista på Trane (RAÄ 71), Trankil socken. Teckning från en uppmätning 1917 av Nils Åberg, (jämför figur 5.16). Original i ATA.

lämnades. Den uppkastade jorden lades ordentligt tillbaka. Ingen sten rubbades ur dess ursprungliga läge med undantag för en graf, där en stor sidohäll som fallit omkull och spärrade grafven lyfts upp” (brev i ATA från Nils Åberg till Vitterhetsakademien, daterat den 12/11 1920). Det står dock helt klart att Åberg inte återställde de genom undersökningen gjorda ingreppen. I ett brev till Nils Åberg ger bruksägaren Elof Biesért, som deltog i grävningen, sin version av händelseförloppet ”Du fyllde därefter graven med det grus, som ursprungligen varit där men återställde icke hällarna i det läge de hade vid vårt första besök på platsen, ej heller lade du takhällen tillbaks över graven, vilket för övrigt skulle varit meningslöst, då den på grund av sidohällarnas lutning med överkanterna från varandra ej är stor nog att täcka graven, sådan den ser ut efter utgrävningen. Takhällen kom då att ligga vid sidan av graven, delvis vilande på den södra sidohällens övre kant.” (brev i ATA. från Elof Biesért till Nils Åberg, daterat den 21/3 1921). Även om saken sedan föll i glömska så är det anmärkningsvärt att

Figur 5.16. Hällkista på Trane (RAÄ 71), Trankil socken. Teckning från en uppmätning 4/8 1964 av Gunnar Ekelund, Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, (jämför med figur 5.15).

Åberg i sin uppmätning inte har dokumenterat samtliga stenar i hällkistans konstruktion, något som framgår vid en jämförelse såväl med fotografi från undersökningen (figur 5.17) som den uppmätning som gjordes 1964 av Gunnar Ekelund vid Riksantikvarieämbetet fornminnesinventering (figur 5.16). Den delvis bortflyttade takhällen saknas till exempel helt på Åbergs ritning.

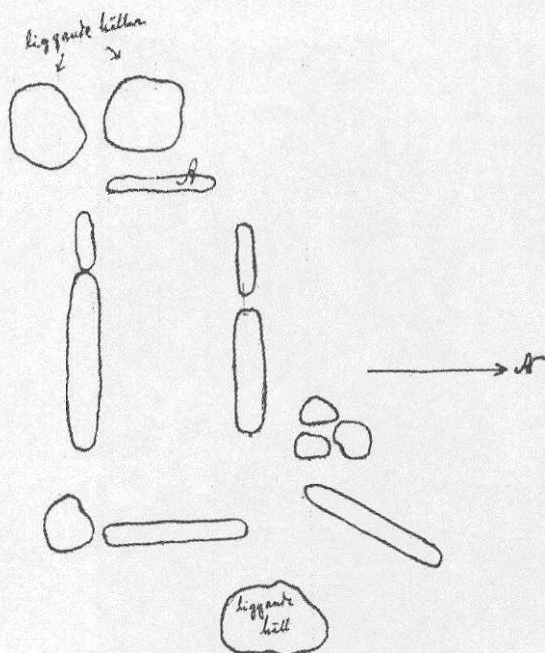
Figur 5.17. Hällkista på Trane (RAÄ 71), Trankil socken. Foto från öster vid Nils Åbergs undersökning sommaren 1917. På bilden syns bland andra till vänster bruksdisponenten Elof Biesért (1862–1928) och längst till höger troligen Nils Åberg själv. (En av kvinnorna i mitten är troligen Anna Westgren, gift med Elof Biesérts son.) Notera takblocket som vilar på södra långsidans väggsten. Från Nils Åbergs rapport, maj 1918, i ATA.

En dryg kilometer sydväst om Ränkeforsen finns rester av en hällkista, RAÄ 73, vid Mon, Källsbyn. Till den närmaste viken av sjön Lelången är det 630 meter, men endast 220 meter till den lilla Motjärn. Trots att den omgivande högen är tämligen väl bevarad med sina sju meter i diameter syns endast två hållar, varav en gavelhäll i norr, av själva kistan. Utifrån en grop som troligen markerar hällkistans omfattning så kan dess längd beräknas till cirka 4 meter med en nord-sydlig orientering. Det går idag inte att bedöma om kistan haft en sluten eller öppen konstruktion.

I den östra delen av Trankil socken ligger en liten hällkista i ganska oländig skogsterräng. Över en kilometer öster om Stora Le men endast 30 meter från Mösjön ligger hällkistan, RAÄ 136, i Norra Viken på en avsats på Kasåsens sluttning. I en oval stensättning, 5 x 4 meter stor, är en endast 1,5 x 0,6 meter stor kista med öst-västlig orientering. Anläggningen är nu delvis skadad och svårbedömd men vid Nils Åbergs uppmätning 1917 var kistan mer välbibehållen och avbildades då som sluten med de ungefärliga måtten 1,90 x 1 meter (figur 5.18).

Åberg konstaterar i sin kortfattade rapport att hällkistan ”omgives af en låg hög. Hällarna äro ovanligt små. Takhäll saknas. Grafven var tömd till ett djup af 0,50 m. under toppen af häll A. Häll

A låg något högre än de öfriga. Grafven blef icke närmare undersökt" (Åberg 1918:6f). Åberg lär ha yttrat att hällkistan var så liten att den "måste ha varit avsedd för ett barn" (refererat i brev i ATA, från Elof Biesért till Nils Åberg, daterat den 21/3 1921).

Figur 5.18. Liten, sluten hällkista vid Mösjön, Norra Viken (RAÄ 136), Trankil socken. Uppmätning 1917 av Nils Åberg. Original i ATA.

I ett inlandsläge på södra delen av Trankilsnåset upptäcktes på 1990-talet rester av en hällkista, RAÄ 149, som idag endast utgöres av en 4 x 2 meter stor grop med tre hällar i linje, med orientering åt nord-syd. Någon tydlig stensättning syns ej men sammantaget talar ändå de tre hällarna i rad för att anläggningen utgör en starkt raserad hällkista. Det går inte att bedöma om kistan varit sluten eller ej. Anläggningen ligger långt från såväl vatten som odlingsbar mark. Närmaste sjö, Hålevikstjärnet, ligger 700 meter bort och Lelången över 940 meter.

Vid Skomsnäs, 310 meter östnordöst om Hultetjärn, upptäcktes 2001 en hällkista, RAÄ 158. I en oval stensättning, 5 x 4 meter, finns rester av en hällkista med mycket osäkra mått, 3 x 1,2 meter, orienterad i nordnordöst-sydsydväst. Troligen har planlösningen varit öppen åt sydsydväst, men hällkistan är alltför skadad för att det säkert ska kunna gå att avgöra detta. Hällkistan ligger långt från såväl odlingsbar mark som sjöar. Närmaste sjö är Mösjön, 290 meter åt öster och till Stora Le är det 560 meter. Intill hällkistan ligger en liten sankhåla.

Blomskogs socken

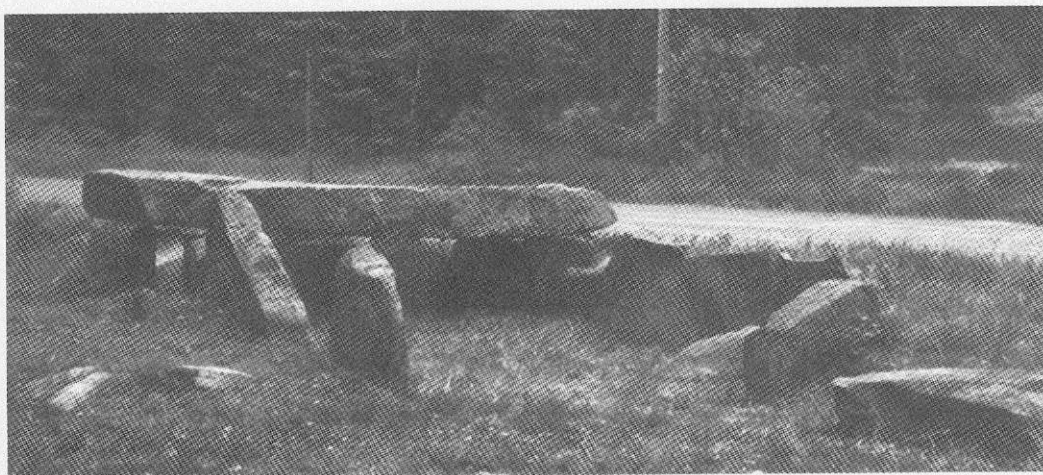
De tre kända hällkistorna i Blomskog ligger i tre olika lägen i förhållande till närmaste sjö. En är extremt sjönära, en har ett mellanläge och en har ett extremt inlandsläge.

Hällkistan "Jätten Halls grav" längst söderut i Blomskogs socken, RAÄ 12, är belägen i Ekenäs endast 13 meter från Lelången. I området är det moränbunden mark mellan kala bergsklackar utan

egentliga odlingsmöjligheter. I en oval stensättning, 7 x 5 meter stor, ligger en 4 x 1,2 meter stor hållkista, orienterad åt nordnordväst-sydsydöst. Gavelhällarna syns dåligt, men konstruktionen ger intryck åt att vara öppen åt söder. I hållkistans södra del finns en sten i långsidan som är huggen med en medvetet rundad form. Det är oklart om stenen hör till kistans ursprungliga konstruktion eller om den är ditförd senare.

Långt från närmaste sjö ligger hållkistan Jättegraven, RAÄ 16, på Ekenäs mark med mer än 1,5 km till sjön Lelången. Hållkistan är placerad i en oval stensättning, 5 x 7 meter stor, med en kista som är cirka 3,5 x 1 meter, orienterad i nordnordväst-sydsydöst. I omgivningen är flack, mager skogsmark föga lämpad för odling. Hållkistan som är tämligen välbevarad med bland annat tre takhällar på ursprunglig plats. Någon gavelhäll åt söder är inte synlig, varför kistan sannolikt bör ha varit öppen åt söder.

I Blomma, Blomskogs socken, har en hållkista undersökts (RAÄ 26) 1991–1992 (Heimann 1995). Hållkistan ligger 300 meter från Lelången och inte långt från tidigare odlad mark. Hållkistan var 5 x 2 meter stor, orienterad i nord-sydlig riktning, och placerad i en oval stensättning, 6 x 9 meter stor (figur 5.19). Undersökningen kunde dokumentera en öppning av kistan åt söder samt en indelning av kistan i två ”rum” genom en avgränsning av lerblandad jord i en för övrigt sandig mark. Undersökningens resultat redovisas närmare nedan.

Figur 5.19. Hållkista i Blomma (RAÄ 26), Blomskog socken. Efter restaurering, från sydost. Foto 1992 av C Heimann.

Torrskog socken

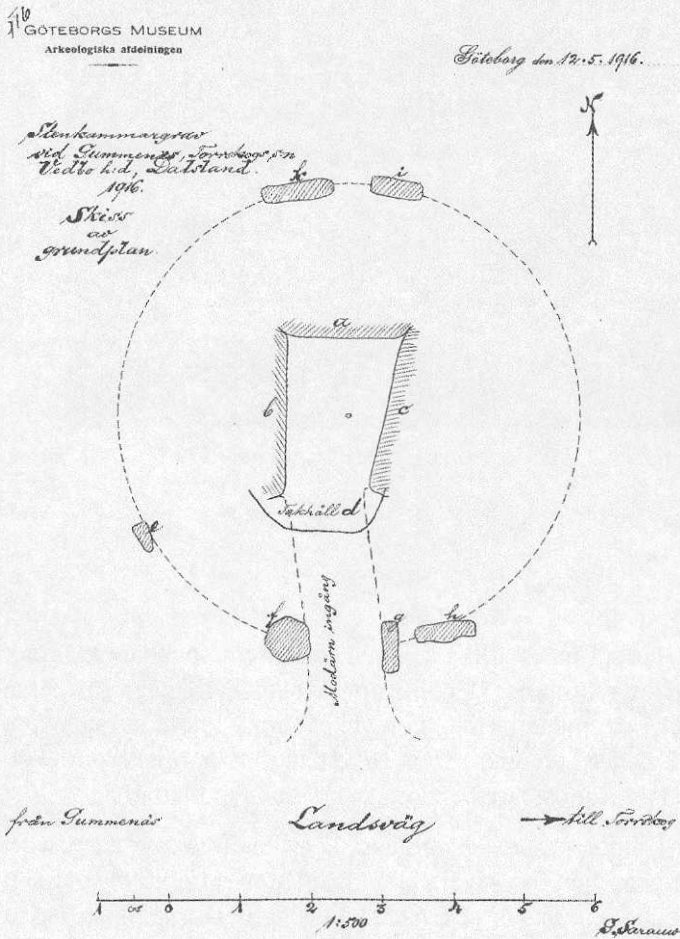
Dalslands 127 registrerade hållkistor fördelar sig på 34 olika socknar. Från fem socknar belägna i området kring sjösystemet Stora Le/Lelången förekommer 10 hållkistor. Avståndet till någon av dessa sjöar varierar starkt. Avståndet till vatten är i ett undantagsfall så mycket som 4 kilometer och som mest ligger de över 7 kilometer från Stora Le eller Lelången. Men 9 av 10 hållkistor ligger inom 800 meter från vatten, även om direkt närhet till de stora sjöarna endast är påfallande i två fall.

Från Torrskog socken, direkt söder om Trankil socken i Värmland, är två hållkistor registrerade. Torrskog ligger mellan Stora Le och Lelången, men har såväl ekonomiskt som befolkningsmässigt under historisk tid framförallt vänt sig mot den senare sjön. De båda kända hållkistorna ligger också

tämligen nära Lelången i socknens norra del. I Gummenäs, strax intill landsvägen, och cirka 680 meter från Lelången, ligger en av landskapets märkligaste hällkistor, RAÄ 7. Den liknar idag ingen annan känd hällkista i trakten vilket troligen i hög grad beror på den ombyggnad av hällkistan som skedde under 1800-talet av soldaten Flod. Graven har sedan dess restaurerats av såväl arkeologen Georg Sarauw 1916 (figur 5.20) som av landsantikvarien Nils Ivan Svensson 1933.

I sin besiktningsrapport till Riksantikvarien skriver Sarauw att "Fornminnet kallas i orten: "hällkistan" (den enda i trakten, som är känd). Det är dock icke av hällkistornas normala typ, utan tycks mig mera likna en dös. [...]"

Jordhögen var 1,5 m hög, 6,5 m i tvärmått, begränsad av en fotkedja: i söder var härav 4 stenar, i norr 2 stenar synliga, på bifogad skiss av gravens stenar betecknade med e-k. Söder om e-k funnos visserligen någon jord, men denna hade soldaten troligen schaktat upp ur den bildade ingången, denna jord låg sålunda utanför högens fot. Kammaren, som låg mitt i och täckt av högen, ett jordtäckt rös, var uppfört av 3 stora block med slät sida vänd inåt eller av 3 hällar (vilketdera kunde icke ses för jorden som omgav desamma). Den synliga delen av hällen a var 1,6 m lång, b 2.2 m lång, c 2.1 m lång, ställd snett så att öppningen i söder var endast 1.2 m bred vid "ingången". Takhällen (d) lutade åt söder, värkande 0.8 m fram över västra sidohällen, höjden under taket var vid norra väggen 1.9 m, vid ingången 1.1 m." (Sarauw 1916).

Figur 5.20. Uppmätning 1916 av hällkista (RAÄ 7) vid Gummenäs, Torrskog socken av Georg Sarauw. Ur Göteborgs stadsmuseums arkiv.

Graven består idag av en hög, 10 meter i diameter och 1,5 meter hög. Hällkistan är 2,5 meter lång och 1,7 meter bred, med orientering åt NNÖ-SSV. Kistan är öppen åt SSV och täckt av endast en 3 meter lång takhäll, vilket gjorde att den för Sarauw såg ut att vara dösliknande. Hällkistan ligger i en sänka mellan två höjder, fornlämningens närområde är idag starkt påverkad av ett gammalt grustag samt av landsvägen som går strax intill.

Graven skadades av soldaten Andreas Flod som på 1830- eller 1840-talet använde den till jordkällare (Larsen 1949:49f, Hellman 1965:29ff). Troligen var det då som den gångliknande ingången från söder tillkom (se figur 5.20). Hällkistan har dock säkert även tidigare varit öppen åt söder men utan någon gångpassage. Flera andra för Dalsland ovanliga konstruktionsdetaljer anges för graven, bland annat rester av en fotkedja runt högen och några möjliga resta stenar som har tolkats som portstenar (Hellman 1965:29ff). Trots hällkistans ombyggnad vågar Hellman ange den som tvårummig (a.a. sid. 26), en bedömning han är ensam om. Fynd gjordes under 1800-talet av "hästtänder, några bronsknappar samt ett svärdfäste av brons" (Larsen 1949:50), men det är osäkert om fynden gjordes i högen eller kistan. Det är möjligt att det förhållandet att den redan före ombyggnaden till jordkällare, troligen varit helt övertäckt av högen och att bronsfynd gjordes, kan tyda på att hällkistan blivit överbyggd under bronsåldern (Andersson 1996:384f). Hällkistan omnämns redan 1851 av Anders Lignell (Lignell 1965:91). Att döma av arkivuppgifter så verkar hällkistans kammare och takhäll samt dess orientering i närmast nord-syd vara ursprunglig.

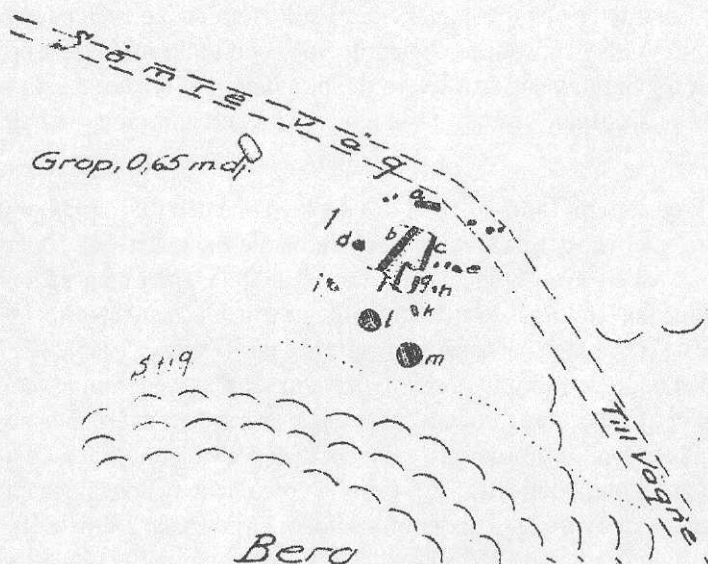
Cirka 2 kilometer norrut, på Tornäset, ligger den andra kända hällkistan inom Torrskogs socken, endast 125 meter från sjön Lelången. Hällkistan, RAÄ 12, omges av en oval stensättning, 8 x 6 meter stor, med en 4 x 1 meter stor kista orienterad åt nordnordväst-sydsydöst. Kistan är skadad och har tolkats olika. I söder finns en gavelhäll, medan den mot norr är skadad av ett grävlingstryt. En mindre stenpackning i den "östra änden" av kistan har bedömts vara ett förrum till huvudrummet och sålunda av tvårummig typ (Andersson 1996:385), men detta måste anses vara en ytterst tveksam bedömning.

Ärtemark socken

Den enda hällkistan i Ärtemark socken, RAÄ 105, ligger vid Kvarnviken endast 33 meter från sjön Lelången. Hällkistan är placerad i en rund, 7 meter stor, stensättning. Kistan är 6 x 2 meter stor, orienterad i nordnordväst-sydsydöst. Hällkistan är tämligen välbevarad med flera kvarvarande takhällar. Hällkistan är troligen öppen åt norr eftersom denna kortsida saknar synlig begränsning.

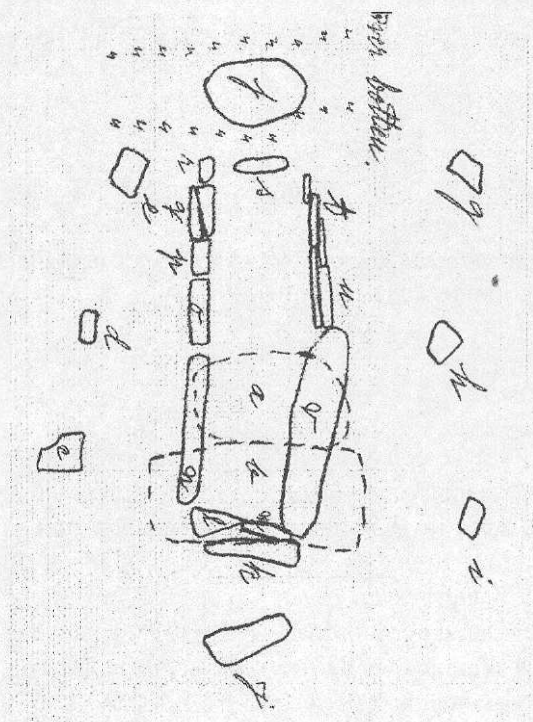
Håbol socken

Trots att Håbol socken ligger inklämt mellan sjöarna Stora Le och Lelången så har den mycket lite direktkontakt med dessa vatten. Terrängen är kuperad skogsmark med åtskilliga andra mindre sjöar. Den enda säkra hällkistan finns i Vågne i socknens södra del. Graven är placerad i ett sadelläge mellan två bergskrän och två mindre sjöar, Vångsjön och Grann. Det är endast 280 respektive 400 meter till de båda sjöarna från hällkistan, RAÄ 2, som benämns "Kungsgraven". Den ligger i en 7 x 6 meter stor stensättning, själva kistan är 3,5 x 1,3 meter stor, orienterad nordnordöst – sydsydväst. Kistan ger idag intryck av att vara öppen åt söder med två takhällar bevarade över den norra delen. På hällkistans omgivande stensättning står sex stycken resta hällar. I viss mån är hällkistans utseende påverkat av restaureringsåtgärder 1940, speciellt vad gäller takhällarnas placering. En uppmätning från 1932 bekräftar dock huvuddragen av hällkistans nuvarande utseende (figur 5.21 och 5.22).

Figur 5.21. Plan över uppmätning av hällkista, RAÄ 2, Håbol socken, Dalsland. Original i ATA. av G.A. Hellman 1932.

Från socknens norra del finns från Asslerud uppgifter om en under tidigt 1900-tal borttagen hällkista, RAÄ 80. "Vid ombyggnad av boningshuset ... anträffades några hällar" som enligt uppgift från sagesman "möjligen härröra från en hällkista. Dessutom lär man påträffat en del benrester" Enligt en annan uppgiftslämnare ska "även stenxor" ha påträffats. Platsen ligger 630 meter från närmaste sjö (och över 5 km från Stora Le).

Figur 5.22. Plan över uppmätning av hällkista, RAÄ 2, Håbol socken, Dalsland, efter restaurering 1940.

Nössemark socken

I nordvästra Dalsland med gräns mot såväl Norge som Värmland ligger, på båda sidor av Stora Le, Nössemark socken. Terrängen är starkt kuperad med övervägande skogsvegetation. Den historiskt kända bygden, belägen i sjöns närhet, ligger i huvudsak på den västra sidan av Stora Le. Fyra hållkistor är kända, men ingen ligger närmare än 1,2 km från Stora Le.

Längst i norr, i Dalen, ligger en hållkista, RAÄ 4, långt från nuvarande bebyggelse på en avsats i en oländig bergsslutning. Hållkistan är känd redan 1850 av Anders Lignell och är redan 1910 under rubriken "En stenåldersgraf i öde skogen" omsorgsfullt beskriven i en initierad men osignerad notis (troligen efter uppgifter av Thure Langer): *"Kistan har sitt läge uppe på de höga s.k. "Karmekullarne" väster om gården, och ligger så godt som i gränsskillnaden mellan svenskt och norskt område. Hon synes ursprungligen ha varit omsorgsfullt uppförd af flera, inom en stenblandad jordhög nedsatta, ganska stora stenhällar, som bildadt ett rektangulärt rum, omkr. 6 meter i längd och af 2 meters bredd. [...] Det intressanta fornminnet, som af byggnadsformen att döma, torde härröra från yngre stenålderns tid, har trots sitt undångömda läge, i långliga tider varit föremål för allmän beskådning af ortsbefolkningen, och särskildt många turister samt forskare, bl.a. prof. G. Gustafsson från Kristiania, ha icke försummat att taga det gamla grafminnesmärket i skärskådande"* (Västgöta Dals tidning den 10/5 1910). Numera är hållkistan registrerad som 4 x 1 meter stor, med orientering i nordnordöst – sydsydväst, i en 7 x 5 meter stor, närmast oval stensättning. Hållkistan är skadad och flertalet hållar är rubbade eller borttagna, men åtminstone 5 hållar verkar stå i ursprungligt läge. Hållkistan ger intryck av att ha haft en öppen konstruktion åt söder, åt norr är en meterstor gavelhäll bevarad. Det kanske märkligaste med hållkistan är dess undanskymda läge på en markant avsats, med ett brant stup och en märkligt formad bergknalle inom ett avstånd åt olika håll av cirka 30 meter. Det är cirka 800 meter till närmaste sjö (i riksgränsen) och nästan 1,5 km till Stora Le, men en mindre bäck rinner i en dalgång 150 meter sydväst om hållkistan.

Avståndet till riksgränsen är kort för flera av Nössemarks hållkistor, så nära att professorn i arkeologi i Kristiania Gabriel Gustafson 1914 skrev att hållkistorna *"gaar paa sine steder nær ind til grensen, saa nær, at en hellekiste i Dalsland ligger, saavidt jeg erindrer, paa omtrent et bøsseskuds afstand derfra. Men paa den norske side var der tomt"* (Gustafson 1914:3). Gustafson bidrog själv aktivt att förändra denna bild, inom ett avstånd av 8 kilometer från hållkistan i Dalen, RAÄ 4, finns numera uppgifter om 5 hållkistor på norsk mark.

Hållkistan i Solum Säm, RAÄ 28, bör på den svenska sidan vara den hållkista som ligger närmast gränsen och sannolikt var det denna som Gustafson syftade på med måttet "et bøsseskuds afstand". På en platå på en bergig moränhöjd ligger vad som i folkmun kallas "Jättegraven", endast 470 meter till gränsen och lika långt åt motsatt håll till närmaste sjö. Graven ligger 4,8 km sydöst om den norska hållkistan i Aspestrand, vilket är något närmare än avståndet till Stora Le. Idag återstår endast rester av hållkistan, i form av en grop med endast en kvarvarande häll, i en 7 meter stor rund stensättning. Gropen är 3 x 2 meter stor med en nordnordöstlig - sydsydvästlig orientering. Det är osäkert om det är denna hållkista som omnämns av Anders Lignell som *"5 alnar lång och 2 alnar bred, med 4 hållar å hvarje sida"* i inventeringsuppgiften för RAÄ 128.

I Nolby mindre än 2 km öster om RAÄ 28 och 604 meter från närmaste sjö finns uppgifter från Anders Lignell (RAÄ 129) om en hållkista. På platsen som har använts som grustäkt finns en grop, 3 x 3 meter stor, som troligen är rester efter hållkistan, RAÄ 105.

Den sydligaste hällkistan i Nössemark ligger i Diserud, 314 meter från Stora Ulvattnet, som är en gränssjö till Norge. Den något osäkra hällkistan, RAÄ 102, är 5 x 3 meter stor, orienterad i östnordöst – västsydväst, med en takhäll och två sidohällar bevarade. Anläggningen saknar, enligt beskrivningen, någon omgivande stensättning.

<i>Socken+nr</i>	<i>Avstånd till sjö (m)</i>	<i>Komplex</i>	<i>Enkel</i>	<i>Ej bedömbär</i>	<i>Anm.</i>
V Fågelvik 86	5			1	
Blomskog 12	13	1			öppen
V Fågelvik 1	15	1			öppen
Trankil 57	18	1			sluten
Trankil 8	20	1			öppen
Trankil 53	30		1		sluten
Trankil 59	30		1		sluten
Trankil 136	30		1		sluten
Ärtemark 105	33	1			öppen
Trankil 56	40	1			öppen
Aremark Tolsby	40		1		sluten
Trankil 68	45		1		sluten
V Fågelvik 54	50		1		sluten
Trankil 3	95	1			öppen
Trankil 55	100	1			sluten
Torrskog 12	125	1			öppen
Marker, Selvik	200			1	
Trankil 73	220			1	
Håbol 2	280	1			öppen
Trankil 158	290	1			öppen
Trankil 5	300	1			öppen
Blomskog 26	300	1			öppen
Nössemark 102	314			1	
Töcksmark 189	350			1	
Trankil 71	350	1			öppen
Töcksmark 2	400			1	
Trankil 37	400	1			öppen
Nössemark 28	470			1	
Nössemark 105	604			1	
Håbol 80	630			1	
Torrskog 7	680	1			öppen
Trankil 149	700			1	
Nössemark 4	800	1			öppen
Blomskog 16	1500	1			öppen
Dals-Ed 96	4000			1	

Tabell 5.2. Hällkistors avstånd till sjön och arkitektonisk utformning. Hällkistor i närheten av Stora Le och Lelången i Värmland, Dalsland och Østfold (n=35).

Dals-Ed socken

Endast en hällkista är känd från socknen som omger den sydligaste delen av Stora Le och denna hällkista, RAÄ 96, ligger över 5 km från Stora Le och 4 km från närmaste sjö. Det överensstämmer såtillvida med det huvudintryck som fornlämningsbilden kring den södra delen av Stora Le ger. Från sjöns sydligaste 15 kilometer finns, från två skilda socknar, få säkra hällkistor (1 säker och 2 osäkra) och ingen närmare än 5 kilometer från sjön. Landskapsbilden är präglad av starkt kuperad skogrik terräng (figur 6.1). Hällkistan vid Hindalebyn ligger på en avsats i en uppodlad sluttning och får numera bedömas som osäker. Idag återstår inga synliga hällar, endast en svag förhöjning som är överodlad syns på platsen. Hällkistan uppges 1915 av Thure Langer ha ”*uppgrävts för omkring 50 år sedan*”.

Hällkistor och sjön

Av denna genomgång av 35 hällkistor i socknar kring Stora Le och Lelången ser vi stora variationer av hur hällkistorna förhåller sig till sjöarna. 22 hällkistor (62%) ligger närmare än 300 meter till närmaste sjö, 13 hällkistor ligger på ett längre avstånd från närmaste sjö. Förhållandevis få hällkistor ligger i de södra delarna av sjösystemet och av de som finns där finns en avgörande skillnad mellan de som ligger vid Stora Le respektive Lelången. Medan hällkistor kring Lelången ligger i närheten av sjön, så ligger de i socknar som genomkorsas av Stora Le långt från sjön. Möjligen kan man också se en tendens att komplexa hällkistor (se ovan) ligger närmare vatten än de med en enklare utformning. Bedömningen av hällkistorna i kategorier som komplex respektive arkitektonisk enkel är svår på grund av hällkistornas dåliga bevarandestatus. Det går inte heller att se något klart samband mellan hällkistornas arkitektur och deras avstånd till närmaste sjö. Anmärkningsvärt är dock att över hälften (51%) av hällkistorna har bedömts ha en komplex arkitektur, men utan att detta verkar ha något tydligt samband med placeringen i landskapet.

5.3 Fynd från hällkistor

Fyndmaterialet från äldre undersökningar av hällkistor i Västsverige har presenterats av Bengt O.H. Johansson 1961, där fynd från sex hällkistor i Värmland beskrivs (Johansson 1961:38–39). Någon närmare diskussion av de värmländska hällkistorna görs dock inte av Johansson.

Av äldre beskrivningar av det värmländska hällkistmaterialet förtjänar några att nämnas här även om det delvis redan har omnämnts i kapitel 2. I den reseberättelse från Värmland där N.G. Djurklou beskriver landskapets fornlämningar gör han dessutom en särskild genomgång av hällkistorna (Djurklou 1867). Materialet trycks inte förrän i samband med Ernst Nygrens arbete om Värmlands stenålder 1914. Nygrens arbete, som ingår i de landskapsöversikter över Sveriges stenålder som Knut Stjerna vid Uppsala universitet initierat under 1900-talets första decennium, utgör främst en genomgång av lösfyndsmaterialet. När det gäller uppgifter om hällkistorna så förlitar han sig nästan enbart på Djurklous uppgifter (Nygren 1914).

Nils Gabriel Djurklou ger den första mer sakkunniga redogörelsen för de värmländska hällkistorna i sin reseberättelse från 1867. Han noterar hällkistornas storlek, läge och placering i landskapet och konstaterar att flertalet kistor är i mycket dåligt skick. ”*Hällkistorna förefinnas i bergen och på skogsåsarna, ej sällan temligen långt från bygd och vatten, men vanligast på sådana ställen der man*

utan allför lång transport kunnat erhålla det svårforlade materialet. De äro alltid byggda i norr och söder, men med någon - stundom ganska stark dragning åt öster och väster. Deras längd är 12–18 fot (ca 3,5–5,3 m), bredd omkring 4 fot (ca 1,2 m) och höjden 1,2 à 3 fot (ca 0,3–0,9 m) öfver den stundom ättehögslika, men låga bädd af småsten och grus, eller blott det senare, hvaraf de omgivas” Djurklou räknar till 56 hällkistor i landskapet och noterar att ”... alla (hällkistorna) äro ytterst illa medfarna...” (Djurklou 1867, tryckt som bilaga I i Nygren 1914:59f).

Även Nygren kommenterar gravarnas förstörda skick och sammanfattar Djurklous bedömning med tillägget att han ej tror att hällkistor som ”helt och hållet täckes av en kringliggande jordhög eller ett stenröse” förekom i Värmland (Nygren 1914:53). Nygren påpekar att kistorna ofta är öppna mot söder och att de rent allmänt är ett uttryck för sydvästliga kontakter (Nygren 1914:54f).

Socken	Fornid	Tidpunkt för undersökning/fynd	Fynduppgift
Blomskog	026	1991-92 av C Heimann	hjärtformig pilspets av kvartsit, keramik (järnålder?)
By	018	1915 av T.J. Arne (SHM 15489)	hjärtformig pilspets, keramik, kvartsit, kol
By	068	fynd 1927 "under mossan" (Schyman 10/5 1927)	bladformig pilspets av flinta, flintavslag
By	245	fynd 1911 vid gruskörning (J.Westerlind 1925)	flintdolk, skafthålsyx, flintavslag (SHM 17893)
Gillberga	003	Arne/Eriksson 1930	tjocknackig stenyxa (VM 8973)
Gillberga	058	1942 av Atterman, (SHM 22963)	ben, hänge & smycke av skiffer, pilspetsar av flinta
Glava	088	19/7 1926 av A. Julius	inga
Glava	099	20/7 1926 av A. Julius	inga
Huggenäs	007	vid grustäkt Gösta Berglind	flintdolk
Kila	015	26-27/6 1935 av I. Atterman	2 hjärtformiga pilspetsar, 3 skrapor, avslag (SHM 21033)
Kila	064:1	unders av Lignell enl Djurklou	inga fynd enl Djurklou
Sillerud	101	1953 av Gilbert Svensson	skafthålsyx, 2 dolkar, skrapa, spån, ben (VM 21757)
Svanskog	017	upphittades i kistan kring 1860	en flintkniv
Trankil	059	1918 av Nils Åberg	inga fynd
Trankil	071	1918 av Nils Åberg	inga fynd
Töcksmark	002	raserad tidigt 1800 tal	3 skafthålsyxor, flintdolk m.m. (SHM 5450)
Töcksmark	189	raserad före 1930	2 flintdolkar, skafthålsyx, ben, kol (NMS)
Värmskog	054	restaurerad 1981 av Claes Varenius mfl	inga
Ölserud	035	1931 av G.A. Hellman	inga fynd

Tabell 5.3. Hällkistor i Värmland med fynd och/eller undersökta med någon form av dokumentation.

Efter fältarbeten i Värmland sommaren 1915 antecknar Ture J. Arne uppgifter om värmländska hällkistor. Han redogör kortfattat för tre nyupptäckta hällkistor i Södra Ny socken samt två i By socken varav han ger en fylligare beskrivning av en av dem, som han också undersöker. Undersökningen av hällkistan i Sund, By socken (RAÄ 18) som Arne genomförde tillsammans med Lennart von Post, är den första sakkunnigt utförda i Värmland. Hällkistan var 4,5 x 1,5 m stor och omgavs av ett lågt röse på ca 8 m diameter. Fynden bestod av ett trettiotal keramikbitar av grått magrat och hårdbränt gods samt en ”liten långsträckt hjärtformig pilspets av flinta” förutom några kvartsbitar och kol (Arne 1917:2f,

SHM 15489). Vid ett nutida dateringsförsök av kolbitarna med ¹⁴C-metoden erhöles en datering till sen järnålder (960+/-40 BP, GrA-17692), vilket sannolikt tyder på en sekundär begravning i kistan. Konstruktionsmässigt var hällkistan starkt skadad och flera hällar fattades men Arne kunde ändå konstatera att kistan hade en avsmalnande form. Arne noterar också att ”den södra gavelhällen saknas i regel i de värmländska hällkistorna” vilket även gällde den undersökta graven (Arne 1917:4).

1917 ger Ernst Nygren återigen en landskapsöversikt för Värmland och nu för hela förhistorien. Antalet hällkistor beräknar han nu till 70 stycken och han anser hällkistorna som de ”säkraste bevis på en fast bosatt och åkerbrukande befolkning” (Nygren 1917:127).

I maj 1918 besöker arkeologen Nils Åberg Lennartsfors i västra Värmland för att besöka bruksdisponentens son som Åberg lärt känna under studietiden i Uppsala. Åberg uppmärksammas på hällkistorna i Trankils socken och registrerar fem stycken varav han undersöker två av dem (RAÄ 59 och 71). Undersökningarna verkade mer ha karaktären av restaureringar och gav inga fynd. Åberg gör även ett besök på Gåsön i Stora Le (RAÄ 68) där han gör en uppmätning av hällkistan.

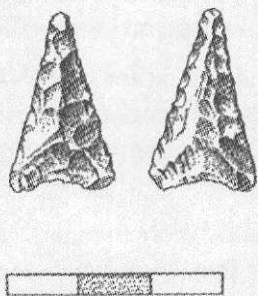
Ingemar Atterman som har undersökt två hällkistor i Värmland pekar ytterst kortfattat på hällkistan som exempel på kontakterna söder- och västerut och underströk även han hällkistan som indikation på bofasthet (Atterman 1941:82). Han undersökte 1935 en 4,8 meter lång hällkista i Norra Ed i Kila socken (RAÄ 15). Graven var enligt rapporten ”helt fristående”. Fynden utgöres bland annat av ”2 pilspetsar av kvartsit, urnupen bas; 2 små skivskrapor, utbuktade, litet retuscherat spån, 2 fragmentariska spån av limhamnsflinta”, dessutom även flintavslag och en obränd benbit (Atterman 1935). Benbiten har vid analyser under senare år visat sig vara från ett större däggdjur och en ¹⁴C-analys gav en recent ålder (100+/-35 BP, GrA-17901). Vid Hällsbäck, Gillberga socken (RAÄ 58), undersökte Atterman 1942 en cirka 3 meter lång och av markarbete delvis förstörd hällkista. Fynden bestod bland annat av 2 skifferhängen och 2 pilspetsar av flinta med urnupen bas, dessutom påträffades två skenben från människa i norra delen av kistan vilket tolkats som en gravläggning med huvudet i söder (Atterman 1942).

Från Arfsbyn, Södra Rönningen, By socken strax utanför Säffle finns arkivuppgifter om en hällkista med fynd (RAÄ 245). Hällkistan ska enligt uppgift av Iwan Schyman (ATA dnr 3141/1925) ”ha påträffats vid gruskörning på 1920-talet. Hela kistan ska ha legat under jordytan och den östra väggen saknades”. Närmare beskrivning av kistan saknas. Enligt arkivuppgifter i ATA ska en skafthålsyx och en flintdolk ha hittats ”redan 1911 vid gruskörning” (Brev från folkskollärare Westerlind till Riksantikvarieämbetet i ATA, Schyman 1958:65). Från hällkistan finns även ett flintavslag tillvarataget (SHM 17893).

På initiativ av Arne (se Arne 1927) restaurerades en hällkista i Källås, Gillberga socken (RAÄ 3) 1930 av riksantikvarieämbetets ombud Thorsten Eriksson. En tjocknackig bergartsyx påträffades i hällkistans röse (Eriksson 1934).

Redaktören Ivan Schyman beskriver kända hällkistor och lösfynd från Värmlandsnäs, i ett verk utgivet i två delar (Schyman 1954 och 1958). Han uppger att en ”bladformig” pilspets av flinta ska ha påträffats i Krokstad, By socken (RAÄ 68, Schyman 1958:64f). Från Huggenäs socken på Värmlandsnäs anger Schyman flera fynd av mer osäker karaktär. I Västra Uggelsäter, vid gården Skansen, ska en hällkista ha blivit förstörd 1910. ”På hällkistans plats uppfördes en numera raserad källare. En döds-kalle hittades vid grävning till källaren” (Schyman 1958:68). Uppgifterna om fyndet och hällkistan har inte gått att få belagda från andra källor och får tills vidare betraktas som ytterst osäkra. Under rubriken ”lösa fynd” (1958, s. 68) anger Schyman även att det vid Östra Uggelsäter upphittats en ”flintdolk med fyrsidigt skaft, funnen i skadad hällkista i Kungsåsens slutning” (uppgiften har Schyman hämtat ur Säfpletidningen 4/12 1953), möjligen skulle denna hällkista utgöra RAÄ 8.

Dessutom nämner han ett ”skaft av en flintdolke, bränt, funnen i skadad hällkista på Kungsåsen”. Dolkskaftet härrör troligen från RAÄ 7 och förvaras i Säftebygdens hembygdsförening (SBH 39).

Figur 5.23. Flathuggen pilspets av kvartsit från hällkista (RAÄ 26) i Blomma Blomskog socken. En skalenhets = 1 cm. Teckning av Andreas Åhman.

En tämligen välbevarad hällkista i Sillebotten, Silleruds socken (RAÄ 101) undersöktes 1953 av Värmlands Museum genom Gilbert Svensson. Hällkistan hade varit utsatt för rovgrävning varvid undersökningen fick karaktären av efterundersökning. Hällkistan var endast 2,8 m lång och omgiven av ett 0,5 m högt röse. Den verkar ha haft en sluten trapetsoid form i nord-sydlig riktning med en största bredd på 1,4 meter i söder. Bland fynden kan nämnas en skafthålsyx och två lancettformiga flintdolkar och dessutom ett 15-tal benskarvor (Svensson 1953). Enligt Svensson skulle fornsakernas läge tyda på minst två gravläggningar (Svensson 1957:20).

Materialet från de här redovisade undersökningarna stöder ganska entydigt en senneolitisk datering av de värmländska hällkistorna. I fyra hällkistor har karaktäristiska pilspetsar med urnupen bas påträffats och i några av de övriga flintdolkar av senneolitisk typ. Det finns dessutom åtskilliga uppgifter som rör fynd från äldre ”rovgrävningar”, varav flera utgöres av fynd av senneolitiskt material som dolkar och skafthålsyxor (se tabell i bilaga 1).

I samband med en genomgången av befintligt fyndmaterial i museimagasinen från värmländska hällkistor har, som redovisats ovan, några försök gjorts att datera äldre organiskt fyndmaterial med ¹⁴C-metoden. I inget fall har dock analyserna kunnat datera hällkistornas ursprungsalder. Dateringarna gjordes på kol och djurben. Enligt arkivuppgifter ska det ha förekommit människoben i tre gravar men detta har ej kunnat återfinnas. Om benmaterialet återfunnits borde det kunnat ge förutsättningar för en datering av tidpunkten för hällkistornas användande.

I Blomma, Blomskogs socken, undersöktes en hällkista (RAÄ 26) under åren 1991–1992 (Heimann 1995). Hällkistan var 5x2 meter stor, orienterad i nord-sydlig riktning, och placerad i en oval stensättning (figur 5.19). Kistan som var starkt skadad sedan tidigare undersöktes främst med syfte att ge svar på frågor rörande datering och konstruktion. Avsikten var också att ge underlag för en viss restaurering av hällkistan. Undersökningen påvisade en öppen kistkonstruktion med ett tydligt markerat ”ingångsparti” i hällkistans södra del, markerat genom både en ”tröskelsten” och genom en markering i den omgivande stenpackningen. Dessutom fanns något som tolkades som en väggindelning inne i kistan, konstruerad av lera. Indelningen verkar ha fungerat på ett liknande sätt så som rumsindelningar i sten (exempelvis genom gavelhål). Lerväggen var tydligt avgränsad från den omgivande fina sanden. Fynden från kistan bestod av oörnerad och ganska grovt magrad keramik samt enstaka artefakter av olika bergarter. En flathuggen pilspets av kvartsit med urnupen

bas kan dateras till senneolitikum (figur 5.23). Keramiken verkar ha varit sekundär i förhållande till hällkistans uppförande då den har daterats till 120 e.Kr. (+/- 100) av Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Danmark. Även en makroskopisk besiktning av Birgitta Hulthén har daterat keramiken till järnålder (möjligen förromersk). Enligt Hulthén har keramiken ”*ursprungligen bränts i en reducerande atmosfär*” och därefter blivit ”*sekundärt bränd i oxiderande bränning (öppen eld)*”. Godset är enligt Birgitta Hulthén ”*framställt av sorterad, siltig finlera, magrad med cirka 15–20% finkrossad bergart*” (Hulthén 2001). Dateringen bör, med tanke på övriga fynd, rimligtvis tolkas som ett resultat av sekundär användning av hällkistan under äldre järnålder.

5.4 Sammanfattning

I kapitlet diskuteras de värmländska hällkistorna med fokus på deras placering, arkitektoniska utformning och fyndmaterial. 186 hällkistor har registrerats i landskapet, men en mindre andel av dessa kan urskiljas som bronsålderskistor med placering och utformning i en rösemiljö.

Det argumenteras i kapitlet för nödvändigheten av att betrakta hällkistor som en betydligt mer komplex fornlämningskategori än vad som vanligtvis avses. Variationen i den arkitektoniska utformningen för svenska hällkistor är stor med en rad olika uttryckssätt. Förutom den enkla enrummiga, slutna kistan finns exempel på olika grader av öppna kistkonstruktioner samt arkitektoniska uttryck som till exempel förrum, gavelhål, portstenar och olika former av omgivande kantkedjor. Hällkistor visar såväl genom placeringen i landskapet som genom arkitektonisk utformning stora skillnader i graden av monumentalitet. I kapitlet diskuteras ett förslag till ny indelning av hällkistorna i komplexa respektive enkla kisttyper. De två typernas närhet till vattendrag undersöks utan att någon egentlig skillnad går att belägga.

Från 19 hällkistor finns antingen fynd eller annan form av dokumentation efter undersökningar. Av de registrerade 186 hällkistorna har ett urval gjorts av mätbara hällkistor av senneolitisk karaktär, där endast kistor längre än 2 meter medtagits (utifrån en definition av Weiler 1994). Antal mätbara hällkistor i Värmland blir då 145 stycken. En genomgång av dessa visar på ett medelvärde av hällkistornas längdmått på cirka 3,4 meter. Längdmåtten varierar från 2 till 7 meter med den största gruppen, 65%, inom intervallet 3,0–4,9 m. Hällkistorna i Värmland är överlag kortare än de i Västergötland. Det finns dock även i Värmland en liten grupp hällkistor, cirka 10%, som avviker i längd och har en mer monumental framtoning.

Det tillgängliga fyndmaterialet från hällkistorna i Värmland är övervägande av senneolitisk karaktär. Med mer eller mindre säkerhet kan följande fynd härledas från hällkistor: 3 flathuggna pilspetsar, 6 skafthålsyxor, 7 flintdolkar, 1 skifferhänge samt en bergartsyxa som beskrivits som tjocknackig. Dateringen till senneolitikum stöds också i huvudsak av norska dateringar från angränsande Østfold. Från flera hällkistor finns spår efter sekundär användning av kistan. En enstaka datering av keramik (med Termo Luminescens-metoden) från en hällkista i Blomskog påvisade att den var från äldre järnålder. Flera obrända ben från hällkistor har genom ¹⁴C-metoden gett recenta dateringar.

En analys av hällkistornas relation till vatten inom Stora Le och Lelångens sjödistrikt har visat att flertalet hällkistor ligger i nära anslutning till sjön. Noterbart är också att den största koncentrationen av hällkistor finns i Trankil socken som är den socknen i sydvästra Värmland som har minst andel lämplig odlingsbar mark. Det är därför sannolikt att man istället kan se ett samband mellan hällkistor och vattendvägarna kring Stora Le och Lelången.

VI. Landskapsrummets neolitisering

I tidigare kapitel har jag försökt beskriva och diskutera några av de arkeologiska kategorier som jag uppfattat som centrala för att förstå landskapet kring Stora Le under stenåldern. Detta slutkapitel har som huvudsyfte att dra ihop några av de huvudtrådar som avhandlingen tagit upp, först och främst rör det neolitiseringsen som sådan men även landskapets innebörd. Dessutom syftar kapitlet till att fördjupa tidigare avsnitt som berört arkitekturteorins bidrag till förståelsen av landskap i förhistorien. Till sist försöker jag mig på att närmare tolka det landskap jag studerat, tolkningar som skulle kunna ligga till grund för framtida studier i området.

6.1 Landskapets innebörder

Begreppet perception, eller varseblivning, betecknar något förenklat hur vi uppfattar omgivningen med våra sinnen. Landskapsuppfattning är ett vidare och tolkande begrepp som är styrt av den som uppfattar landskapet. *"We talk about landscape spaces and think of the landscape as a house: the mountains are the walls, the bottom of the valley is the floor, the rivers the ways, the coast the thresholds, and where the mountain becomes low is the gate"* (Rudolf Schwarz citerad av Norberg-Schulz 1988:32). *"The humans choose these spaces for their dwelling, and their history becomes an interaction with the landscape"* (Norberg-Schulz 1998:32).

Människans förmåga att orientera sig i den fysiska tillvaron utgör utgångspunkten för människans förhållande till den naturmiljö där hon uppehåller sig. Orienteringen innebär att strukturera och känna igen omgivningarna. Människan orienterar sig genom att använda minne och kombinationsförmåga, men hennes förmåga att orientera sig är också till stor del beroende av en kulturellt överförd kunskap/förståelse.

Landskapsbegreppet har använts mångtydigt i vetenskapliga sammanhang beroende på ämne, språkområde och vetenskapsteoretiskt synsätt (Knapp & Ashmore 1999:3ff). Ofta har landskapet ansetts omfatta i princip allt som befinner sig inom ett geografiskt område. Att se "allt" är dock en både teoretisk och praktisk omöjlighet. Det som människan uppfattar av alla synintryck är styrt av den bakgrundsförståelse människan besitter, vilket i sin tur i hög grad är styrt av vilka kulturella koder hon har internaliserat. Landskapets innehåll kan inte heller reduceras till att bara förknippas

med synintrycken, något som är vanligt i en anglo-saxisk tradition där 'landscape' ofta förknippas med ett landområdes rent visuella karaktär (Bender 1993). Landskapet kan istället uppfattas "som en integrerad del av människors minnen" (Saltzman 2001:143), minnen som präglar individuella mentala landskap.

Begreppet 'landskap' bör alltså inte reduceras till markytans landmassa med omgivande himmel och vatten. Det är inte heller något färdigt som vi på ett enkelt sätt kan "gå ut" för att upptäcka och beskriva. Landskapet ska därför inte betraktas som en slags bakgrundsrelief till vår dagliga aktivitet i rummet. Istället ges marktopografins mening när vi knyter namn och minnen till platser. Det är så rummets ytor omformas till landskap, eller med Christopher Tilley's ord: "*The natural landscape is a cognized form redolent with place names, associations and memories that serve to humanize and enculture landscape*" (Tilley 1994:24). Landskapets mentala och sociala dimensioner medför att det måste betraktas som en integrerad del av individen och kan därför inte avläsas en gemensam innebörd och mening, giltig för alla och envar. Terrängformer, vegetationstäckan samt vattentillgångar utgör tillsammans vad som ofta benämns naturlandskap. Naturlandskapets morfologi är i naturvetenskaplig terminologi ofta partikularistiskt formad, det vill säga enbart de olika byggelementen beskrivs (jord, sten, vatten) i en fysisk omgivning. Landskap i vår mening uppstår först när vi sätter samman delarna till en för oss begriplig helhet, en social konstruktion i en historisk kontext. Landskapet kan betecknas som "*the physical and visual form of the earth as an environment and as a setting in which locales occur and in dialectical relation to which meanings are created, reproduced and transformed*" (Tilley 1994:25).

Termen landskap är sålunda mångfacetterad och laddad med olika betydelser som är kulturellt bestämda och konstruerade (Saltzman 2001:48ff). Medvetet eller omedvetet formar vi våra egna landskap i vår vardagliga praktik. Vi ser och upplever vår egen fysiska existens och mentala närvaro

Figur 6.1. Sjön Stora Le i dess södra del nära Dals-Ed i Dalsland. Foto taget från sydväst av C Heimann 2000.

i samspel och dialog med vår fysiska omgivning så som vi uppfattar den. Ur denna omgivning skapar vi begripliga strukturer som hjälper oss att röra oss mellan våra olika dagliga aktiviteter. De flesta platser i vår omgivning är redan laddade med innebörder genom det samhälle vi föds in i. Utan att vi själva kan påverka det så är landskapet laddat med vissa gruppers makt och andras vanmakt. Specifika platser kan uttrycka kollektiva innebörder av rituella eller olika sociala betydelser. Detta utesluter inte att vi samtidigt kan konstituera våra helt egna privata landskap där vi på egen hand kan forma jagets vandring i rummet, så länge som inte vår landskapskonstruktion materialiseras i konflikt med andra gruppers landskapsuppfattningar. Parallella landskap existerar sida vid sida utan att det behöver leda till konflikter om de inte leder till konkurrerande materiella uttryck. De materiella uttrycken i landskapet är alltid hierarkiskt ordnade utifrån befintliga maktstrukturer i samhället. Maktaspekterna kan uttryckas i privat ägande av marken eller andra former av social kontroll av den fysiska miljön. Landskapet är så sätt något mycket personligt och privat samtidigt som det är socialt konstituerat och bestämt. Förändringar av landskapets materiella uttryck är ständigt föremål för förhandlingar inom och mellan grupper av människor. Det finns en inbyggd dialektik i individens förhållande till tiden och rummet. *"Varje samhälls sociala, politiska och kulturella organisering har sin motsvarighet i rummet. Det rumsliga och det sociala bestäms ömsesidigt av varandra. Människor skapar sin historia och sitt landskap samtidigt som landskapet och historien skapar dem. Det innebär att landskap måste betraktas och analyseras som en kulturell process* (Saltzman & Svensson 1997:11f).

Att begreppen plats och rum är av stor betydelse vid tolkningen av ett arkeologiskt material är uppenbart. Dessa begrepp, här använda som synonymer till engelskans 'place' och 'space', blir centrala vid en förståelse av relationen mellan individ, plats och rum i en förhistorisk kontext såväl som under historiska epoker. Begreppen är också flitigt använda inom senare års landskapsarkeologi. I ett färskt exempel hävdar Björn Nilsson i en analys av "materialitet som rumslighet" att det "arkeologiska rummet" har fyra nivåer; "den globala, den landskapliga, den platsmässiga och den tingsliga" (Nilsson 2003:100f). Om arkeologiska platser skriver han att "arkeologiska ting bör kunna föras till en viss plats... Den arkeologiska platsfokuseringen bottnar i den faktiska förekomsten av förhistoriska platser. Resterna från det förflutna ligger inte likformigt eller slumpmässigt utspridda i rummet, utan koncentrerar sig till platser. Platsen är en koncentration i landskapet. Den förhistoriska platsen är en nod av ackumulerad materialitet, av händelser och av historia" (a.a. sid. 102).

Det avgörande problemet är att kulturella uttryck och betydelser kopplade till plats och rum inte endast ges materiella uttryck utan lika ofta endast finns som immateriella spår i människors tankar och handlingar. Men även i de fall när de kulturella uttrycken ges en fysisk form, 'materialiseras', så kan deras innebörd vara metaforisk, vilket gör förståelsen av förhistoriska samhällen än svårare. Ian Hodder har till exempel för att påvisa den materiella kulturens olika betydelser över tiden, anför de tidiga jordbrukarkulturens förhållande till koncept som hus och grav (Hodder 1994:75ff). Han anser att den linjebandkeramiska kulturen använde husen som förebilder när de skapade gravbyggnader som långhögar. Dessa gravar var till formen en avspegling av samtidens långhus. Husen har även ibland övergivits och omformats till gravar. Kontinuitet och förstörelse har växlat. Minnet av en grupp människor knyts till platsen genom huset och minnet av huset, alternativt genom att huset "mumifieras" genom en husliknande gravbyggnad. Husen och gravhusen objektifierar, enligt Hodder, relationen mellan människor i en särskild produktionsenhet men de materialiserar och synliggör samtidigt även de sociala relationerna i landskapet. En kulturs samhällseliga och sociala innebörder gestaltas i dess arkitektur. Att se detta samband i illitterata samhällen från det förflutna kan vara svårt. Men i ens eget samhälle är sambandet så självklart att det för många ofta är såväl outtalat som omedvetet.

Diskussionen inom arkitekturteorin om betydelsen av begrepp som plats och rum, och hur dessa är integrerade i synen på vad som konstituerar landskap, ingår som en del i en mycket vidare diskussion inom flera närliggande discipliner. Inom ämnen som antropologi, etnologi och kulturgeografi finns en rikhaltig, men ofta motstridig, litteratur kring besläktade frågeställningar. En kortfattad förklaring av landskapsbegreppet ges av socialantropologen Tim Ingold; *"In short, the landscape is the world as it is known to those who dwell therein, who inhabit its places and journey along the paths connecting them"* (2000:193). Ingold förespråkar en syn på landskapet som en helhet, i motsats till en konventionell dikotomisk uppdelning i natur och kultur. Ingold argumenterar gentemot den syn på landskap som framförts av geografen Yi-Fu Tuan, där denne hävdar att *"environment is a given, a piece of reality that is simply there, as opposed to the landscape, which is a product of human cognition"* (Tuan citerad i Ingold 2000:193). En annan socialantropolog har betonat skillnaden mellan det förmoderna respektive det moderna landskapet. Det förmoderna landskapet bestod av *"en spontant framvuxen, betydelsebärande mångfald alstrad av människors långsiktiga, praktiska engagemang. Det var ett landskap utan antydning till skiljelinjer mellan objektiva egenskaper och subjektiva innebörder. Det moderna landskapet formas i allt större utsträckning av experters och myndigheters distanserade begreppsvärldar"* (Hornborg 1997:216). Förståelsen av begreppen *'place & space'* har ansetts som fundamentala för uppfattningen av landskapet (Relph 1976). Flera kulturgeografer har pekat på landskapsbegreppets mångtydighet, med såväl språkliga rötter i specifika landområden, i odling av mark som i den visuella representationen i en målning. Landskapet har även betraktats som en arena för intressekonflikter (Olwig 1993, Jones 1991 & 1993). Inom etnologin har skillnaden i synen på platser mellan det moderna samhället och ett traditionellt samhälle diskuterats. Löfgren refererar till det tudelade synsättet att en plats är *"ett territorium där människor är förankrade i aktiviteter, minnen, biografier, medan yta är en geografisk areal men knappast ett kulturellt rum"*. Riskén skriver han vidare *"att ett sådant synsätt kan skrivas in i en enkelspårig och nostalgiserande berättelse: förr fanns det riktiga platser, nu finns det bara ytor"* (Löfgren 1997:49). Löfgren har i sina studier fokuserat mer på mentala än materiella landskap och har ofta velat betona människors upplevelse av landskapet (Löfgren 1996). Hos andra etnologer, som Katarina Saltzman, är det materiella landskapet betydelsefullt. Hon framhäver människans skapande av landskap och har velat visa *"hur ett landskap kan vara en plats för konfrontation och kompromisser i möten mellan människor med olika relationer till samma fysiska miljö"* (Saltzman 2001:38f).

Inom arkitekturteorin är flera arbeten tillämpbara för landskapsarkeologin, genom deras fokusering på handfasta, konkreta och materiella uttryck (Relph 1976, Norberg-Schulz 1988 & 1996). Här kan det finnas både begrepp och synsätt som borde kunna tillföra arkeologin nya perspektiv. Detta ska här exemplifieras med ett introducerande verk till arkitekturteori av Simon Unwin, där många användbara angreppssätt diskuteras (Unwin 1997). Unwin ser arkitektur som en identifiering av plats (*"identification of place"*) och att detta är arkitekturens primära uppgift. Arkitekturen har också enligt Unwin en poetisk dimension där skapande av innebörder och betydelser i formandet av platser är central. Han anser att arkitektur bör förstås som ett vidare begrepp än som enbart berör byggnader, arkitektur är mer platsens konceptuella och strukturella organisation. Han tar bland annat exemplet från en *"förhistorisk"* familj som vandrar genom ett landskap och mot kvällen väljer ut ett ställe att övernatta och tillaga mat. Man finner ett skyddat läge, man organiserar upp ytan med utrymme för matlagning, eldstad och sovytor. Man kanske tillverkar enkla skydd av grenar och löv, man skapar plats för bränsleförråd och så vidare. Enligt Unwin har man här börjat *"göra"* arkitektur.

Arkitekturen är, enligt Unwin, mycket likt ett språk. Platsen är för arkitekturen vad innebörd (eng. 'meaning') är för språket. Arkitekturen har sina element, mönster och strukturer både fysiskt och intellektuellt. Grundläggande element är marken och rummet (eng. 'space'), men dessutom exempelvis gravitation, ljus och tid, som av arkitekten omformas till en plats (eng. 'place'). I omformningen av marken ingår formelement som avgränsar en yta, genom till exempel en plattform eller en urgrävd yta. Andra formelement tjänar som markörer och kan ge en fokusering av en markerad plats med exempelvis ett altare eller en grav. Formelementen kan också tjäna som en barriär, tak, pelare, stig eller öppningar.

Många arkitektoniska element kan dock vara svåra att identifiera i ett arkeologiskt sammanhang. Unwin nämner exempelvis ljuset, som är både en förutsättning och en påverkbar faktor i arkitekturen. Ljuset styr vår upplevelse av platsen och vilket ljus vi har påverkar hur vi använder platsen. Det naturliga ljuset är ständigt föränderligt i årstider och under dygnet vilket ständigt förändrar platsens stämning. Färg hänger samman med ljus och medverkar till vår identifiering av platsen, ett rum i en viss färg har en viss karaktär och stämning. Temperatur, ventilation, luftfuktighet liksom ljud, lukt och textur (ytbeskaffenhet) samt platsens skala i förhållande till människor, påverkar också vår möjlighet att identifiera en plats och ger förutsättningar för olika aktiviteter. Tid är också en viktig del av arkitekturen, genom att det tar olika lång tid att uppleva en plats (och en byggnad). Arkitekturen kan understryka tidens betydelse genom att till exempel anlägga processionsvägar. Ytterligare en aspekt är att platsen omformas av tiden, något som ofta tydliggörs inom arkeologin, genom naturlig nedbrytning eller slitage genom mänsklig påverkan.

De olika arkitektoniska elementen samverkar och gör flera saker samtidigt. En mur är både en avgränsning och en väggyta, kanske med såväl fram- som baksida. Två parallella väggar nära varandra kan skapa "icke-platser" (eng. 'non-place'), genom att ytan däremellan saknar meningsfull innebörd för människor. Enligt Unwin är moderna platser ofta mer komplexa och sofistikerade, inte sällan med en tidsbunden innebörd som flygplatser, köpcentrum etcetera. Men vissa platser har att göra med grundläggande aspekter av livet, enligt Unwin benämnda "primitive place types". Dessa har ofta ett arkaiskt ursprung som handlar om människans förhållande till liv och död. Exempel är eldstaden som ger mat och värme, altaret som platsen för religiösa ceremonier och graven som en plats för de döda, tronen för maktens utövare, fästning för försvar etcetera, men även om de har haft samma funktion har den arkitektoniska utformningen varierat mycket och är framsprungen ur en kulturell kontext.

I mer hierarkiska samhällen fungerar arkitekturen som en tydlig producent av budskap eller information. Genom arkitektoniska element markeras platsernas olika betydelser och samband. Den medeltida stadens ringmur och portar är ett tydligt exempel på hur arkitekturen ramar in (eng. 'making frames') platser, städer, landskap och hus genom arkitektoniska element. Ett annat exempel kan hämtas från en arkeologisk kontext som diskuterades i kapitel 5. Så som påpekades där utgör ju hållkistan per definition en inramande arkitektur. Dessutom tillkommer i dess konstruktion inte sällan en rad arkitektoniska element som formar komplexa mönster av inneslutande och öppnande arkitektoniska uttryck (som exempelvis portstenar, gavelhål och förrum).

Arkitektur handlar såväl om förändring av det naturliga landskapet som om acceptans av de naturliga förutsättningarna. Under århundraden har de arkitektoniska uttrycken varierat utifrån olika ytterlighetsideal, Unwin benämner dem "temples and cottages". Arkitekturen i det klassiska templet är skapat för det gudomliga, utan direkt hänsyn till mänskliga behov, det är format efter vissa ideal och förment tidlöst. Templet kontrollerar omgivningen och är ett dominant inslag i landskapet. "Cottage"-arkitekturen är å andra sidan format efter mänskliga överlevnadsbehov och anpassat till givna ekonomiska

förutsättningar och resurser för val av form och material. Denna arkitektur fyller främst grundläggande mänskliga behov, som en plats för mat, sömn och skydd. Denna arkitektur försöker inte dominera ett landskap utan söker istället det mest gynnsamma läget utifrån de naturliga förutsättningarna.

Enkla geometriska former, enligt Unwin ofta med utgångspunkt i funktionella lösningar, har gett arkitekturen redskap för att styra människans rörelser utanför, in i och inuti en byggnad. Till exempel ger parallella väggar konsekvenser för rörelsen i rummet. En byggnads strukturella organisation i ingångar, transportgångar och rum med särskilda betydelser kan ges en mening så att den besökande rör sig från det offentliga till det privata eller från det profana till det sakrala. Även hällkistor, som är jämförelsevis enkla konstruktioner i likhet med de flesta andra förhistoriska gravar, kan ge rumsliga anvisningar genom att ange riktningar i landskapet och som markeringar av betydelser i landskapet. Detta kan ytterligare understrykas när de placeras i kombinationer med varandra eller nära andra landskapselement.

Unwin visar även på mer komplexa platsstrukturers innehåll av element med inslag av stratifikation (individerna rör sig i höjdded genom organisering i höjd, golv, pelare trappor etcetera), genomgångsytor (eng. 'transition': platser som ska passeras, ett genomgångsrum eller yta), hierarki (en rangordning av platsers viktighet) och en plats 'hjärta' (exempelvis ett altare som en sakral byggnads själ). Det finns argument för att hällkistor skulle kunna tolkas i dessa termer, inte minst om man inkluderar det omgivande landskapsrummet i analysen av platsstrukturen. Exempel på stratifikation utgörs av gravar som är uppförda i utvalda höga landskapslägen dit man måste närma sig nerifrån. Hällkistor finns inte i extrema krönlägen, som till exempel rösen, men andra arkitektoniska element som portstenar, kantkedjor och den omgivande högens utformning kan ibland ge intryck av en stratifierad platsstruktur. Den inre rumsliga organiseringen av hällkistor med komplex och öppen utformning kan sägas uttrycka en metaforisk genomgångsyta, genom den tydligt markerade arkitektoniska riktningen från ingången mot platsens 'hjärta' i kammarens inre. Exempel på arkitektonisk hierarki när det gäller megalitgravar syns tydligast i de fall där hällkistor har placerats i landskapet i relation till äldre megalitgravar som gånggrifter. I ett exempel från Karleby i Västergötland bildar hällkistorna "en perifer zon" i förhållande till gånggrifterna (Sjögren 2003:313). Men i flera fall kan en inbördes hierarki påvisas i grupper av flera hällkistor. Från undersökningsområdet kan ett exempel anföras med två närliggande hällkistor från Trankils socken (RAÄ 55 & 56). Den ena hällkistan verkar genom placering, storlek och arkitektonisk komplexitet markera en överordnad inbördes ställning i landskapsrummet.

6.2 "Stedsbruken"

I inledningen av kapitlet citerades Christian Norberg-Schulz. I en bok om "stedsbruken", har han utrett platsens användande och betydelse. Norberg-Schulz anser att platser är intimt sammanlänkade med vår identitet i livet; "*vår identitet er det livet som finner sted*" (Norberg-Schulz 1996:24). I analysen av "stedsbruken" är det främst mötet och bruken av staden som plats som Norberg-Schulz fokuserar på. Genom sex "moment" som anger tillvarons konstituering på platsen och tre "aspekter" som utgör förutsättningar för en nödvändig bakgrundsförståelse skapar Norberg-Schulz begrepp för en analys av platsen, som jag anser även delvis kan appliceras i en förhistorisk kontext. De sex momenten utgörs av ankomst, möte, uppehälle, samvaro, överenskommelse och förklaring. Begreppen ankomst, möte och uppehälle anger i tre steg hur vi närmar oss, träder in i och befinner oss på en plats. Med samvaro, överenskommelse och förklaring anges olika platsers sociala interaktion som i mer komplexa sammanhang uttrycks av olika samhällsinstitutioner som torget, rådhuset

och templet. I ett mindre komplext samhälle kanske gravplatser kan spela rollen som helgedom. Denna spelar som förklaringsplats en speciell roll. ”*Den representerer ikke bare en overenskomst, men en forklaring som innordner stedet i en 'kosmisk' sammenheng*”. Norberg-Schulz skriver om kyrkan som helgedom att ”*dens arkitektur illustrerer hva som skjuler seg i ordet 'forklaring'. Således forklarte kirken det enkelte stedet og dets liv som del av en verdensorden av almen art. Dette skjedde både ved at kirkebygningens 'internasjonale' form tok opp i seg trekk fra den lokale byggeskikk, og ved at den i fortettet form gjentok opplevelsen av ankomst og mål. Forholdet ute-inne ble med andre ord til en bevisst fremstilling av en helhetsforståelse ...*” (a.a. sid. 25). Enligt min uppfattning kan denna förståelse av förklaringsplatser ge oss bättre möjligheter att betrakta hällkistan för vad den är, en materialiserad form av överenskommelse som inrymmer en förklaring som inordnar platsen i ett kosmologiskt sammanhang. Dessutom rymmer dess arkitektoniska utformning liknande byggnadsdrag som många andra ”helgedomar”, genom deras betoning av olika rums slutenhet respektive öppenhet. Särskilt tydligt är detta för så kallade komplexa hällkistor som genom olika arkitektoniska element som portstenar, förum, tröskelstenar och gavelhål uttrycker en rörelse i monumentet från den kända yttre tillvaron till det inre och fördolda.

De tre bakomliggande aspekter som är nödvändiga för förståelse av platsens helhet utgörs enligt Norberg-Schulz av ”*erindring, orientering og identifikasjon*”, här använda i betydelsen av platsens funktion som minnesmärke för erinran och orienteringspunkt samt möjligheten till identifiering genom dess utformning (a.a. sid. 32). Med ’erindring’ anges ”*de primære elementer som er stedets figurale kjennetegn og landemerker. Det er disse som sammen forteller oss hva stedet 'er'. Et landskap erindres således fordi det omfatter 'ting' som trer frem som distinkte identiteter*” (a.a. sid. 29). För att en hällkista skulle uppfattas för det den var krävdes vissa grundläggande formmässiga drag, en minsta gemensamma nämnare. Den stora variationen av hällkistors utseende och framträdande i landskapet antyder att det inom fornlämningsbegreppet ’hällkista’ rymmer flera olika ”erindringsaspekter”. Platsens minnesfunktion är en förutsättning för vår orientering till och på platsen. Möjligheten till orientering utgör en förutsättning för rörelsen mellan platser. Omgivningen måste, förutom identifierbara kännetecken och landmärken, inkludera vägar som möjliggör ”*orienteringen eller mer generelt, ha en fattbar romorganisasjon*”. Enligt Norberg-Schulz kan dessa vara naturgivna, det vill säga att ”*landskapet ofte byr på 'naturgitte steder', og kan føye til at det også omfatter 'naturgitte veier', det vil si, strukturer som gir det sammenheng*” (a.a. sid. 29). Norberg-Schulz menar att ”*landskapet selv omfatter naturgitte steder som allerede innebærer opplevelsen av ankomst, etter at vi har reist gjennom mindre distinkte 'mellomrom'. Slike steder er for eksempel viken, neset, dalen, og lysningen i skogen. Det er gjerne på disse stedene at menneskene har bosatt seg*” (a.a. sid 24f). Den sista aspekten, som Norberg-Schulz omnämner, är identifikation. Denna förutsätter närvaron av de båda tidigare aspekterna, av erinran i minnet och orientering. ”*Erindringen er også forutsetningen for vår identifikasjon med den til enhver tid gitte omverden, som umiddelbart oppleves som en omfattende stemning*” (a.a. sid. 32). Även om de naturgivna platserna ibland också ger förutsättningar för ”*erindring, orientering og identifikasjon*”, så skapas helt nya förutsättningar genom arkitekturen. Jag tror att det finns skäl att betrakta hällkistornas uppförande i ljuset av ett ökat behov av synliggörande i landskapet, för att på så sätt utveckla aspekterna ”*erindring, orientering og identifikasjon*” på platsen. Enligt min uppfattning utgör denna ökade benägenhet för manipulerande av platsens karaktär, med all sannolikhet, ett led i neolitiseringens allmänna ideologiska påverkan.

6.3 Platsbegreppet

I den fenomenologiska uppfattningen av platsens innebörd, har många velat framhäva vissa platsers tidlösa oföränderlighet med ett närmast mytologiskt och irrationellt synsätt; ”*the identity of a particular place can persist through many external changes because there is some inner, hidden force – ‘a god within’*” (Relph 1976:31). Men när det gäller platsbegreppets betydelse för förståelsen av förhistorien, så tvingas man skilja mellan den individuella upplevelsen av en plats som jag vill hävda är både kulturellt och existentiellt betingad och de arkeologiska möjligheterna att identifiera platser av social betydelse. Genom arkeologin kan vi i många fall påvisa att fysiska miljöer har omformats av människor under förhistorien, ibland kan vi också påvisa vilka ställen i landskapet som av människor vid ett visst kulturellt skede har givits specifika betydelser. Vi kan också genom analogier med skriftliga källor, antropologiska exempel och folkloristiska uppteckningar ge exempel på hur människan har givit platser specifika betydelser utifrån sin egen kontext. Att därifrån dra slutsatser hur människor under förhistorien själva tolkade platsernas innebörd är självklart svårt, ett mål kan däremot vara att utvidga arkeologens egna tolkningsramar och ge exempel på kulturell variation i hur landskapet och dess olika platser har kunnat upplevas.

Av ovanstående rader framgår att landskapet som analysobjekt inte är något helt enkelt studieobjekt. Speciellt vanskligt blir det vid studier av landskap som formats i nu förgångna samhällen. Det säger sig självt att vi idag inte har några reella möjligheter att bilda oss en trovärdig uppfattning om förhistoriska människors landskap utifrån dessa människors egna uppfattningar. Men ändå får man intryck av att det kanske just är detta som landskapsarkeologin under senare år har försökt åstadkomma. Kritiker av 1960- och 70-talens processuella analyser av forntidens landskap har ansett dessa som i alltför hög grad baserade på funktionalistiska eller ekologiska modeller och att dessa givit otillräckliga och mekaniska samhällsbeskrivningar (Tilley 1994:7ff, Bradley 1998:52). I försök att hitta en ny postprocessuell arkeologi har arkeologer, så som så i många andra human- och samhällsvetenskaper, introducerat olika hermeneutiskt präglade tolkningar av samhället med ideologiska och sociala perspektiv i fokus. I tolkningar av förhistoriens landskap har man försökt tillföra en dimension av inlevelse. Arkeologer har genom att sätta in sitt eget ego i landskap med förhistoriska materiella lämningar försökt erhålla en förståelse eller känsla av hur saker och ting en gång kunde ha uppfattats (Tilley 1994:188).

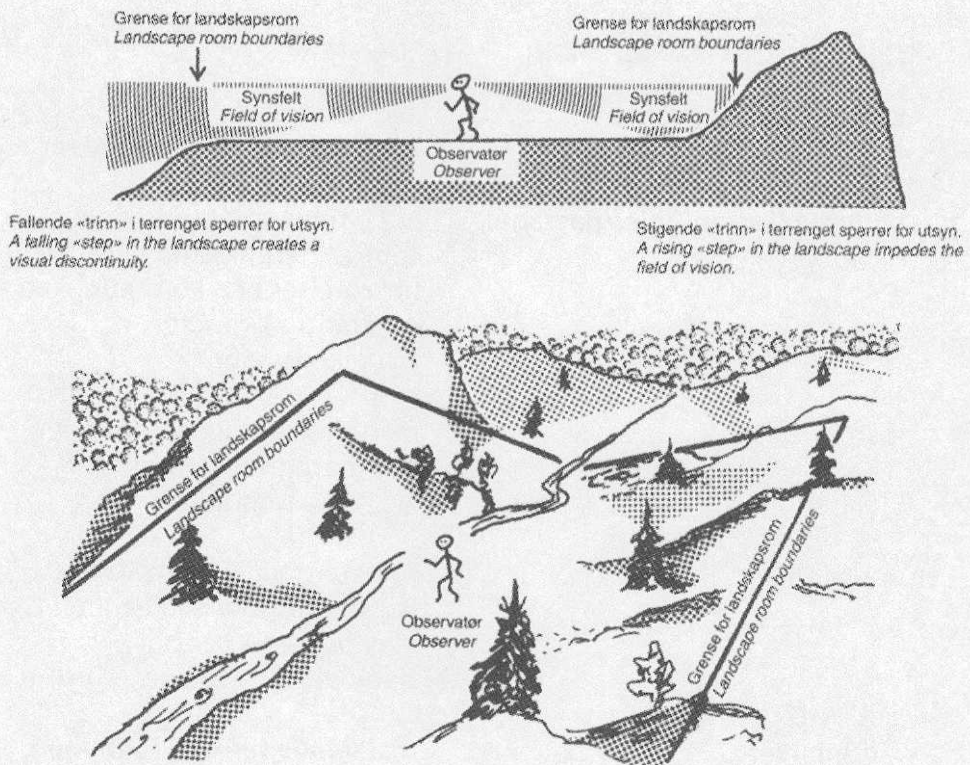
Ett annat sätt att studera landskap kan vara att bortse från försök att rekonstruera den forntida synen på landskap. Istället kan fokus vara på att analysera de visuella strukturer vi uppfattar i landskapet kombinerat med en analys av en samlad platsbestämd arkeologisk kunskap. Vid gynnsamma förutsättningar, med ett rikt källmaterial och ett landskap med hög grad av läsbarhet, går det att med visuell landskapsanalys tydliggöra förhistoriska förhållanden i såväl rum som tid. En konkret arbetsmodell för hur sådana analyser kan genomföras har under senare år framarbetats (Gansum, Jerpåsen & Keller 1997). Modellen, som kortfattat presenterades i kapitel 1, kommer här återigen att belysas för att i slutet av kapitlet försöka omsättas i en landskapsanalys av neolitiserings kring Stora Le.

Genom att tillämpa landskapsarkitektonisk metodik och begrepp på arkeologiska problem, erhåller vi nya sätt att förstå landskapet. En svaghet med landskapsarkitektur i allmänhet är dock avsaknaden av tidsdjup och en tonvikt mer på en visuell beskrivning än förklaringar. Gansum et al försöker delvis att komma förbi denna brist genom att utgå från landskapsarkitekturens begreppsapparat och foga samman den med det arkeologiska källmaterialet samtidigt som en tidsdimension läggs till analysen.

Utöver ambitionen att rent allmänt utveckla landskapsarkeologin så gör Gansum et al ett försök att applicera den arkitekturteoretiska analysen inom en arkeologisk kontext, speciellt motiverad av hänsyn till kulturmiljövårdens behov av att kunna redovisa bevarandevärden i ett landskapssammanhang (a.a. sid. 13). Ett forntida landskap anges ha såväl en visuell struktur, kulturell struktur som en arkeologisk struktur (a.a. sid. 10). Utifrån de visuella och arkeologiska strukturerna rekonstrueras den kulturella strukturen.

Ett viktigt syfte med den arkeologiska landskapsanalysen är att analysera sammanhanget mellan fornlämningar och den visuella strukturen i landskapet. Det är då enklast att bortse från nutida vegetation och bebyggelse och koncentrera sig på landskapets huvudformer. Landskapet betraktas i detta perspektiv som en yta men med människan som måttstock.

Begreppet landskapsrum blir av central betydelse i en landskapsanalys utan att det kan sägas existera någon entydig definition. Landskapsrummet är sammansatt av golv, väggar och tak (jämför citatet ovan av Rudolf Schwarz). Flata områden utgör golv, medan landskapselement som åsar och bergväggar utgör väggar. Himmeln är taket. Landskapsrum är enligt Gansum et al (1997:13) ett fenomen som finns i landskapet och som är en del av landskapets topografi (figur 6.2). Frågan blir i vilken grad människorna har förhållit sig till denna topografi – och landskapsrummen därunder – i deras strukturering av landskapet.

Figur 6.2. Ett landskapsrum består av en sammanhängande yta som bildar golv, och av väggar i form av åsar eller vegetationskanter (från Gansum, Jerpåsen & Keller 1997:14, med tillstånd från förf.).

Ett landskapsrum har ett sammanhängande golvement (yta) och avgränsas mot ett annat landskapsrum av att golvytan blir bruten genom till exempel ett näs eller en bergsrygg. Inom landskapsarkitekturen utgör vegetationen ofta väggar och avgränsning i rummet, något som dock sällan är möjligt att tillämpa i en arkeologisk kontext.

I en arkeologisk landskapsanalys utgör fornlämningar viktiga studieobjekt i landskapet. Det blir därmed viktigt att studera om, på vilket sätt och åt vilket håll fornlämningsobjekten kan anses rikta sig mot ett bestämt område. Det kan till exempel vara utsikt åt ett bestämt håll och ett objekt kan rikta sig både till ett närliggande eller ett mer fjärran område. (Rikta används här i samma betydelse som norska "henvendelse" och engelska "addresses".) Insyn och utsikt till/från en fornlämning kan dock inte alltid direkt kopplas till det geografiskt närmast liggande landskapsrummet utan detta är beroende på fornlämningens placering, utseende och siluettverkan. Ett röse i krönläge kan till exempel vara avsett att ses från långt håll och ingå i en visuell kommunikationslinje över stora avstånd, dess placering kan vara irrelevant för upplevelsen av det närliggande landskapsrummet.

Ett storskaligt landskap har grova landskapselement och stora sammanhängande ytor med stora dominerande landskapsrum. Ett småskaligt landskap har en mer uppbruten prägel och mer omväxlande inom korta avstånd. Det är präglad av små landskapsrum. Ett stort landskapsrum kan vara sammansatt av flera mindre landskapsrum. Ett landskap kan alltså bestå av en hierarki av landskapsrum från stora, överordnade rum till små lokala enheter (Gansum et al 1997:13).

FYSISKA STRUKTURERINGSELEMENT	I LANDSKAPET
- kanter/gränslinjer.....	avgränsandelement i landskapet med linjär karaktär
- kommunikationslinjer/passager.....	linjära element i landskapet som gerna naturliga möjligheter för rörelser och kommunikation och därmed grund för visuella passager
- distrikt.....	. naturligt avgränsade områden som har enhetlig prägel, jmf landskapsområde.
- knutpunkt.....	punkter i landskapet där olika kommunikationslinjer möts eller platser av central betydelse i landskapet.
- landmärken.....	. markerade punkter i terrängen, t.ex. som orienteringspunkt i landskapet

(Schema efter Gansum et al 1997:16)

Genom människornas ”inredning” av landskapet skapas visuella kulturella strukturer: ”*Innredning av landskap betegner den prosess at mennesker gjør et landskap til sitt eget. Innredningen består av både materielle ytringer som boplasser, produksjonsflater, kommunikasjonslinjer og sakrale anlegg, og av immaterielle ytringer som rettigheter, navn, tradisjoner og oppfatninger om landskapet. Innredning er uttrykk for en bakenforliggende kulturell struktur*” (Gansum et al 1997:18).

För att beteckna hur pass lätt det är att utläsa landskapets rumsliga struktur använder Gansum et al begreppet fattbarhet (eller läsbarhet, engelska ”legibility”). Fattbarhet är ett graderande begrepp, som beskriver hur lätt eller svårt det är att skaffa sig en översikt över elementen i landskapet, och deras inbördes sammanhang (Gansum et al 1997:23). Arkeologisk fattbarhet är ett graderande begrepp som beskriver hur lätt eller svårt det är att skaffa sig en översikt över den arkeologiska strukturen i ett landskap; det vill säga fornlämningarnas inbördes sammanhang, och relationerna mellan fornlämningar och specifika landskapselement (a.a. 1997:24).

6.4 Landskapets neolitisering

Detta arbete har haft flera målsättningar, formulerade i kapitel 1.2, men en given utgångspunkt har varit neolitiseringsprocessen i sydvästra Värmland. Hur har då de olika kapitlen bidragit till ökad kunskap kring områdets neolitisering och hur kan materialet användas i en landskapsanalys? De olika kapitlen har ju redogjort för områdets geografiska förutsättningar, den regionala arkeologiska formationsprocessen och olika arkeologiska källmaterial. Bilden är långtifrån entydig, det finns uppenbara svårigheter att få de olika källmaterialen att samspela i en samstämmig bild av det historiska förloppet under neolitikum. Men jag ska ändå försöka att såväl diskutera som knyta ihop trådarna från de olika avsnitten för att om möjligt applicera resultaten i en rumslig analys.

Redan i kapitel 1 diskuterades de begreppsmässiga svårigheterna. Neolitisering är inget entydigt begrepp, utan måste förstås utifrån såväl den valda geografiska horisonten som givet tidsperspektiv. Olika synsätt som förekommit om vad neolitiseringsprocessen innebär och hur den ska definieras har medfört en omfattande och ofta något förvirrande debatt (Rudebeck 2000). Neolitiseringsprocessen har ibland enkelt uttryckts som ”jordbrukets uppkomst och spridning” (Persson 1999:10), och jordbruk har i sin tur förklarats som ”en kombination av husdjursskötsel och spannmålsodling” (a.a. sid. 13). Neolitikum är alltså nära länkat till vissa försörjningssätt, men har i praktiken lika ofta använts som ett begrepp som definierar ett kronologiskt skede (Becker 1973:7ff). Inte sällan har neolitiseringsprocessen förknippats med en mer komplex social organisation, inkluderande en ökad social ojämlikhet, med en utvecklad specialisering av hantverk och mer permanenta bosättningar. Som en ytterligare följd av detta skulle samhällets aggressionsnivå öka med större behov av att kontrollera ett territorium (Rudebeck 2000:134ff). Tidigare förklaringsmodeller har angett olika externa faktorer, som förändringar av klimatet, försörjningen eller populationen, som orsak till utvecklandet av nya näringsfång. Även om förändringar av det postglaciala klimatet liksom fluktuationer inom viktiga djur- och växtsamhällen har haft betydelse, så har ingen enskild extern faktor lyckats förklara skiftet till en neolitisk försörjning i Europa. Den europeiska neolitiseringsprocessen omfattar en tidsperiod av minst 4000 år och sker med helt olikartade förutsättningar i olika klimatzoner. Förändringen har helt enkelt olika förklaringar i olika delar av Europa och inkluderar en mosaik av olika processer inkluderande såväl migration som lokal anpassning och där den avgörande drivkraften snarare är att finna i samhällets sociala och ideologiska sfärer (Tringham 2000:53ff).

På grund av ett bristande källmaterial, i avsaknaden av paleobotaniskt och paleozoologiskt innehåll, så har neolitikum ofta definierats utifrån den materiella kulturen, främst vissa typer av keramik och flintredskap. Dessa redskap har betraktats som en del av "the Neolithic package", som tillsammans med bland annat odling, tamboskap och permanenta boplatser utgjorde en kulturell och social helhet (Price 2000a:4f). Förekomsten av trattbägarkeramik av så kallad A-typ och spetsnackiga slipade flintyxor har tillskrivits såväl en invandrande trattbägarkultur (Becker 1947) som en inhemsk Ertebøllekultur (Troels-Smith 1960). De så kallade skolästyxorna från den neolitiska Linjebandkeramiska kulturen i Mellaneuropa, som även påträffats på sydskandinaviska Ertebølleboplatser, har setts som markörer för kontaktvägar vid introduktionen av neolitisk kultur (Fischer 1983).

I den "klassiska" diskussionen om neolitiserings av Sydskandinavien dominerades frågan tidigare om förändringen orsakades av en invandrande grupp trattbägarbönder eller om nya försörjningssätt togs upp inom Ertebøllekulturen (Becker 1973:13, Jennbert 1985:10ff, Persson 1999:184ff). Hur man betraktade den frågan har också styrt uppfattningen om synen på en eventuell kvarvarande kulturdualism under resten av neolitikum. En kulturdualism betraktades ibland som sekundärt uppkommen genom en tillbakagång för de neolitiska försörjningssätten under mellanneolitikum.

Diskussionen om hur neolitiseringsförloppet i Sydskandinavien initierades påvisar att senmesolitiska Ertebøllegrupper under en lång tidsperiod stod i nära kontakt med neolitiska befolkningsgrupper på kontinenten. Övergången till en neolitisk ekonomi beskrivs ofta som en process i tre faser; "availability, substitution and consolidation" (Zvelebil & Lillie 2000:64). Det finns flera europeiska exempel på att den första fasen där neolitiska näringsfång är kända och tillgängliga kan pågå i hundratals år utan att någon verklig neolitisering initieras (Price 2000c:308). Sambandet mellan senmesolitikum och tidigneolitikum understryks även av åtskilliga exempel på platskontinuitet mellan boplatser och fångstplatser från Ertebøllekulturen och tidigneolitisk Trattbägarkultur. Sambandet visar sig även i en kontinuitet inom olika redskapstraditioner som keramik tillverkning och flinthantverk (Jennbert 1984, Price 1995:132f, 2000b:293). Detta har också varit ett av argumenten när flera forskare har velat se neolitiseringsen som ett led i en ökad social differentiering, mer än som ett svar på förändringar av befolkningsstorlek eller av klimatet. Barbara Bender var en av de första som angav en ökande efterfrågan, framförallt av prestigevaror, i ett alltmer komplext samhälle som en viktig drivkraft för neolitiseringsen. Utbytet av varor, där neolitiska inslag hade hög status, var, enligt henne, betydelsefullt för att befästa allianser mellan olika gruppers ledare (Bender 1978). Även Douglas Price vill främst se orsakerna till neolitiseringsen i Sydskandinavien som ett resultat av sociala förändringar inom mesolitiska jägar/fångst grupper och han pekar på betydelsen av etableringen av olika nätverk för långväga varuutbyten. "*Trade in flint, polished axes, and amber and probably many other materials was part of an apparently extensive network of exchange. It is clearly the case that these changes in social, economic, and religious spheres in the earliest Neolithic are more pronounced than are changes in subsistence. Local inhabitants were the actors responsible for the transition in Scandinavia*" (Price 2000b:299).

För diskussionen av neolitiseringsen inom avhandlingens studieområde blir motsvarande utveckling inom geografiskt närliggande områden av stor betydelse. I en studie av neolitiseringsen i Østfold, Norge diskuterar Østmo utvecklingen utifrån fyra faser (Østmo 1988:218ff). Dessa faser behandlades delvis i avhandlingens kapitel 3, och de utgjorde underlag för en motsvarande indelning (betecknade fas C-F) av fyndmaterialet i undersökningsområdet. Här kan det vara relevant att kort sammanfatta Østmos indelning och diskutera dess relevans för undersökningsområdet.

Østmos fas 1, benämnd den tunnackiga yxans tid (5010-4340 okal. b.p., i huvudsak motsvarande TN), definieras av förekomsten av artefakter som spets- och tunnackiga flintyxor samt mångkantyxor av bergart. Som indikation på närvaron av en jordbrukande Trattbägarkultur i Østfold anføres förutom de lösfunna yxorna almfallen i pollenanalysen från Haraldstadmyr, daterad till 5010+-100 b.p. och dosen i Skjeltorp med en ¹⁴C-datering till 4569 b.p. Under fasen etablerar, enligt Østmo, en jordbrukande befolkning boplatser i anslutning till lättodlade sandjordar och strandängar, oftast på lerjordar, lämpliga för betesmark. Boplatserna är knutna till yttersta kusten och älvmyrningar där även fångstresurser kan utnyttjas. Østfolds inland spelar en underordnad roll under perioden utan direkta spår efter boplatser. Enligt Østmo introduceras jordbruket i början av fas 1, delvis som ett resultat av en invandring från söder (Østmo 1988:222ff).

Østmos fas 2, benämnd den tjockackiga yxans tid (4340-3980 okal. b.p., motsvarande MNA) definieras av artefakter som den tjockackiga yxan av såväl flinta som bergart samt dubbeleggade stridsyxor av sen typ. Under denna fas finner Østmo inget samband mellan boplatstilläggningen och sandjordar, även om boplatsernas topografiska läge fortfarande är vid den yttersta kusten och vid älvmyrningar. Även under fas 2 har inlandet liten betydelse för boplatstilläggningen. Østmo anser att jordbruket upphör under den senare delen av fas 2 och avlöstes av en ren fångstkultur (Østmo 1988:225ff).

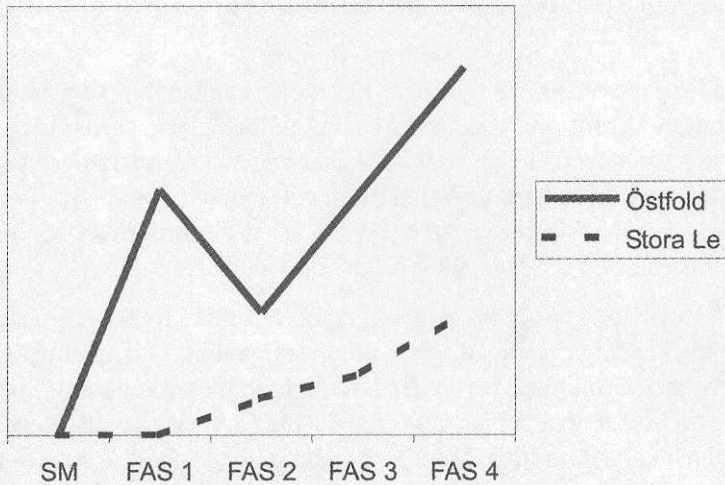
Østmos fas 3, benämnd stridsyxkulturens tid (4170-3890 okal. b.p., motsvarande MN B) definieras av artefakter som stridsyxor av bergart, tjockackiga håleggade yxor, tjockbladiga flintyxor, tunnbladiga flintyxor, rät- och tvåreggade bergartsyxor och smalmejslar. Under fasen utnyttjas återigen sandjordar till odling och strandängar på lerjordar till bete, boplatsernas topografiska läge är återigen vid yttersta kusten och vid älvmyrningar. Inlandets fångstområden är, enligt Østmo, fortfarande i stort sett outnyttjade. Men fas 3 karakteriseras i stort av att jordbruket återintroduceras och får ökad omfattning med en ny invandringsvåg (Østmo 1988:227ff).

Østmos fas 4, benämnd flintdolkens tid (3860-3070 b.p., motsvarande SN och BÅ perioderna I & II) definieras av artefakter som flintdolkar, enkla skafthålsyxor, flintskäror och flathuggna pilspetsar. Under fasen syns ett än starkare samband mellan boplatserna och områden med sandjordar lämpliga för odling. Mängden fynd tyder på en ökad befolkning med ett än intensivare jordbruk, som dock fortfarande i övervägande grad är knutna till den yttersta kusten. *"Innsjøene var derimot heller ikke i denne fasen noen faktor av betydning for bosetningen"* konkluderar Østmo (1988:231).

Østfolds neolitisering kan, utifrån Østmos arbete, beskrivas i termer av en första begränsad expansionsfas, därefter en fas av tillbakagång varefter följer en ny begränsad expansionsfas och slutligen en mer omfattande konsolideringsfas. Under hela neolitikum är det kustområdets resursområden med älvmyrningar som står i fokus för utvecklingen, inte minst på områden med sandiga arealer för odling och lerjordar lämpliga som betesängar. Det är anmärkningsvärt att området i det inre av Østfold verkar spela en såpass marginell roll under neolitiseringsprocessen. I perspektivet av vad som framkommit i detta arbete för området kring Stora Le bör det finnas anledning att något ompröva denna bild. Såväl boplatsermaterialet som genomförda pollenanalyser, och även övrigt redovisat arkeologiskt material, visar att området kring Stora Le har haft ett eget neolitiseringsförlopp, schematiskt presenterad i figur 6.3. Jämfört med Østfolds yttre områden verkar denna ha varit såväl något senare som mindre omfattande, speciellt när det gäller verksamhet inom jordbruk och boskapsskötsel. Men materialet från Fløtefjorden tyder på att inlandsområdet har haft större betydelse under hela neolitikum, och särskilt under Østmos faser 3 & 4, än den bild som Østmo anger för Østfolds inland. Bilden av Østfold beror troligen på att den kraftiga exploateringen av Østfolds yttre områden har givit ett rikare arkeologiskt källmaterial, vilket

i sin tur ger en skev geografisk bild av den förhistoriska utvecklingen. Koncentrationen av Østfolds senneolitiska hållkistor till insjöområdet stöder enligt min mening också en sådan tolkning.

Området kring Stora Le ligger delvis inom Østfold och även den svenska delen bör ses i ljuset av denna regionens neolitiseringsprocess. Det finns flera indikationer i fyndmaterialet som presenterades i kapitel 3 som pekar på förbindelserna västerut. Å andra sidan kan hållkistornas distribution längs med de långsmala sjösystemen i nord-sydlig riktning vara ett argument för att Stora Le området även fungerat som ideologisk kontaktlänk i andra riktningar.

Figur 6.3. Schematisk jämförelse av neolitiseringsprocessen i Østfold (enligt Østmo 1988) och området kring Stora Le. Y-axeln är tänkt att ange uppskattad betydelse av neolitiska försörjningsätt utifrån arkeologiskt källmaterial och pollenanalys.

Neolitiseringsprocessen kring Stora Le så som den avtecknar sig i fyndmaterialet, och som den presenterades i kapitel 3, skiljer sig på flera sätt från den bild Østmo ger av Østfold. Vi kan idag vare sig se några spår av en tidig expansionsfas eller av någon tillbakagång under fas 2. Utifrån fyndspridningen och pollenanalyserna kan det istället tecknas en bild av en långsam odlingsintroduktion med en viss uppgång under fas 3 (MN B) och en något kraftigare expansion under fas 4 (SN).

Det påträffade arkeologiska materialet från inlandets tidig- och mellanneolitikum i form av dekorerad keramik och olika slipade stenredskap kan tolkas som att neolitiseringsförloppet under detta skedet i första hand innebar olika former för socialt utbyte av idéer och prestigeprodukter. Först under senneolitikum indikerar såväl redskapsmaterial som pollenanalyser att neolitiseringsprocessen fick näringsekonomisk betydelse.

De genomförda pollenanalyserna kring Stora Le påvisar att det under neolitikum har bedrivits agrar verksamhet. Särskilt i analysen från Hultetjärn indikeras såväl småskalig odling som boskapsskötsel under mellan- och senneolitikum. Detta kan utläsas av fynd av *Cerealia* samt olika kulturmarksindikatorer som *Plantago lanceolata*. Redan före almfallet och under tidigneolitikum förekommer tecken på en glesare skog med en förhöjd halt av pollen från vildgräs och ljung, men det är tveksamt om denna förändring beror på mänsklig påverkan. En första fas med kulturmarksindikerande växter inträffar under MN. Denna fas, med upprepade förekomster av *Plantago lanceolata* tolkar Sten Ekman som tecken på att mänsklig vegetationspåverkan förekommit under perioden 3000 – 2700 f. Kr. (bilaga 3).

Än säkrare och med större intensitet framträder i en något senare fas mänsklig påverkan på Hultetjärns närområde. Efter att almförekomsten genomgått en andra drastisk minskning kring

2500 f.Kr. ökar andelen kulturindicerande växtpollen tydligt under en 800 år lång tidsperiod, 2400–1600 f.Kr., varav huvuddelen under SN. Under fasen påträffas såväl pollen från *Cerealia* och det odlingsindikerande ogräset *Rumex acetocella*, vilket borde kunna utgöra en tämligen säker indikation på att odling och beteshållning har förekommit vid Hultetjärn under samma tidsperiod som hållkistor uppfördes i området. Även från spår efter boplatser och fiske vid Flötefjorden finns dateringar från ungefär samma period.

6.5 Ränkeforsen som knutpunkt i landskapet

När jag inledde arbetet med denna avhandling hade jag som mål att försöka erhålla en djupare förståelse av människors liv och landskap vid Stora Le under stenåldern. Jag trodde mig kunna nå dithän genom att kombinera studier av såväl arkeologiska spår som naturvetenskapliga analyser med en analys av landskapets visuella strukturer.

Jag har i sex kapitel försökt att bryta ned frågeställningarna genom att strukturera kunskapsmaterialet i delområden. Detta har varit nödvändigt för att kunna hantera arbetets praktiska och tidsmässiga dimensioner. Samtidigt har fokuseringen på olika delområden medfört en risk att ambitionen att se sambanden i landskapet går förlorad. Kapitlens delvis olika karaktär beror till stor del på att materialen är högst olikartade och heterogena vad gäller såväl utbredning, referenser som tidigare dokumentation.

I kapitel 2 tecknades bilden av hur institutionaliseringen av arkeologisk kunskap i Värmland ägde rum. Processen har i stor grad initierats och präglats av externa impulser. Prästen Anders Lignells pionjärbete under 1800-talets första hälft är ett exempel på hur nationella lärdomscentra genom prästerskapet spred ett rationellt förvetenskapligt synsätt till provinserna. Det var den forntidsintresserade historikern Nils Henrik Sjöborg som förmedlade ett historiskt intresse till studenterna under det tidiga 1800-talets prästutbildning i Lund. Lösfyndmaterialet från Värmland är till viss grad ett resultat av nyodlingsverksamhet under perioden 1860–1920. En sammanställning och analys av detta gjordes genom Ernst Nygren inom ramarna för Knut Stjernas bebyggelsearkeologiska seminarium i Uppsala 1907–09. Den regionala arkeologiska formationsprocessen är alltså i mycket en spegelbild av en allmän skandinavisk process, möjligen har den relativt begränsade uppodlingen tillsammans med den blygsamma arkeologiska aktiviteten gjort materialet något mindre rikligt än vad som annars hade varit fallet. Det finns dock inget som antyder att den generella bild som fornyfyndens fördelning i tid och rum som påvisas i kapitel 3, inte samtidigt skulle avspegla reella förhistoriska samhällsförhållanden.

Kapitlen 3–5 har velat presentera och analysera områdets förhistoriska material, främst i form av boplatser, lösfynd, hållmålningar och hållkistor. Presentationen har försökt att beskriva lämningarna i såväl tid och rum. Vilka rumsliga avgränsningar som valts har till viss del varit beroende av vad som diskuterats, vilket har gett något olika geografisk fokusering. Nu vill jag här istället försöka rikta blickarna enbart på det specifika landskapet kring Stora Le och försöka formulera några hypotetiska tolkningar. Vad är det egentligen jag tror mig kunna utläsa av det arkeologiska materialets rumsliga spridning och går det att se några samband med områdets naturtopografi?

I kapitel 3 framgår det att en förhållandevis stor andel av fyndmaterialet härrör från ett område som avgränsas av norra delen av sjön Lelången och sydöstra delen av sjön Stora Le. Detta område kan betecknas som ett 'kärnområde' och har ungefärligen ringats in på kartan i figur 6.5 och 6.7. En liknande koncentration syns inom kärnområdet vad gäller hållkistorna. De finns speciellt kring norra delen av

Lelången, men även längs med sydöstra delen av Stora Le. I stora delar av undersökningsområdet saknas motsvarande spår, för lösfynd, boplatmaterial såväl som för hällkistor. Även de fåtalet hällmålningar som är kända, ligger i den nordöstra ytterkanten av detta kärnområde.

Inom kärnområdet och i dess absoluta centrum finner vi i dag det lilla brukssamhället Lennartsfors. Ortens historia präglas i första hand av etableringen av ett mindre järnbruk 1834 och dess konsekvenser. Etableringen berodde helt på önskan att utnyttja kraften i den fors som utgör Stora Les avrinning i Lelången. Forsen hette före järnbruket Ränkeforsen och hade även tidigare under historisk tid utnyttjats för såväl mjöl- som sågkvarnar. En sågkvarn och nio mjölkvarnar fanns 1705 och de bör ha etablerats redan under 1600-talet (Vattendom 1939:7). Efter järnbruket korta driftstid har vattenkraften nyttjats för en trämassfabrik och efter dess upphörande för en kraftstation. Ett möjligt samband mellan vad som framstår som ett kärnområde för de arkeologiska lämningarna och den knutpunkt i landskapet som Ränkeforsen utgjort är därför värt att diskutera närmare.

Fig. 6.4. Ränkeforsen så som den ter sig idag vid fullt vattenpåsläpp vid Lennartsfors kraftstation. Foto C. Heimann år 2000.

Ränkeforsen bör före regleringen av sjösystemen ha varit ett dominerande inslag i landskapet, såväl visuellt som akustiskt. Forsen utgör Stora Les utlopp och fallhöjden har vanligen varit 8,3 meter ned till sjön Lelångens vattenyta. Idag ligger det reglerade normalvattenståndet för Stora Le på 102,2 meter över havet mot Lelångens 96 meter. Stora variationer av vattenstånden har dock förekommit, såväl mellan årstiderna som över olika år. Observationer av vattenstånden i Stora Le har regelbundet gjorts sedan 1888, men även tidigare finns enstaka uppgifter dokumenterade. Till exempel inträffade år 1853 ett exceptionellt högt vattenstånd, 3,37 meter över den normala nivån, vilket markerades med ett vattenmärke på berget vid Upransön. Att markera höga vattenstånd med markeringar vid stränderna gjordes ofta, en sådan markering från 1872 finns bevarad invid hällmålningen på Bärön.

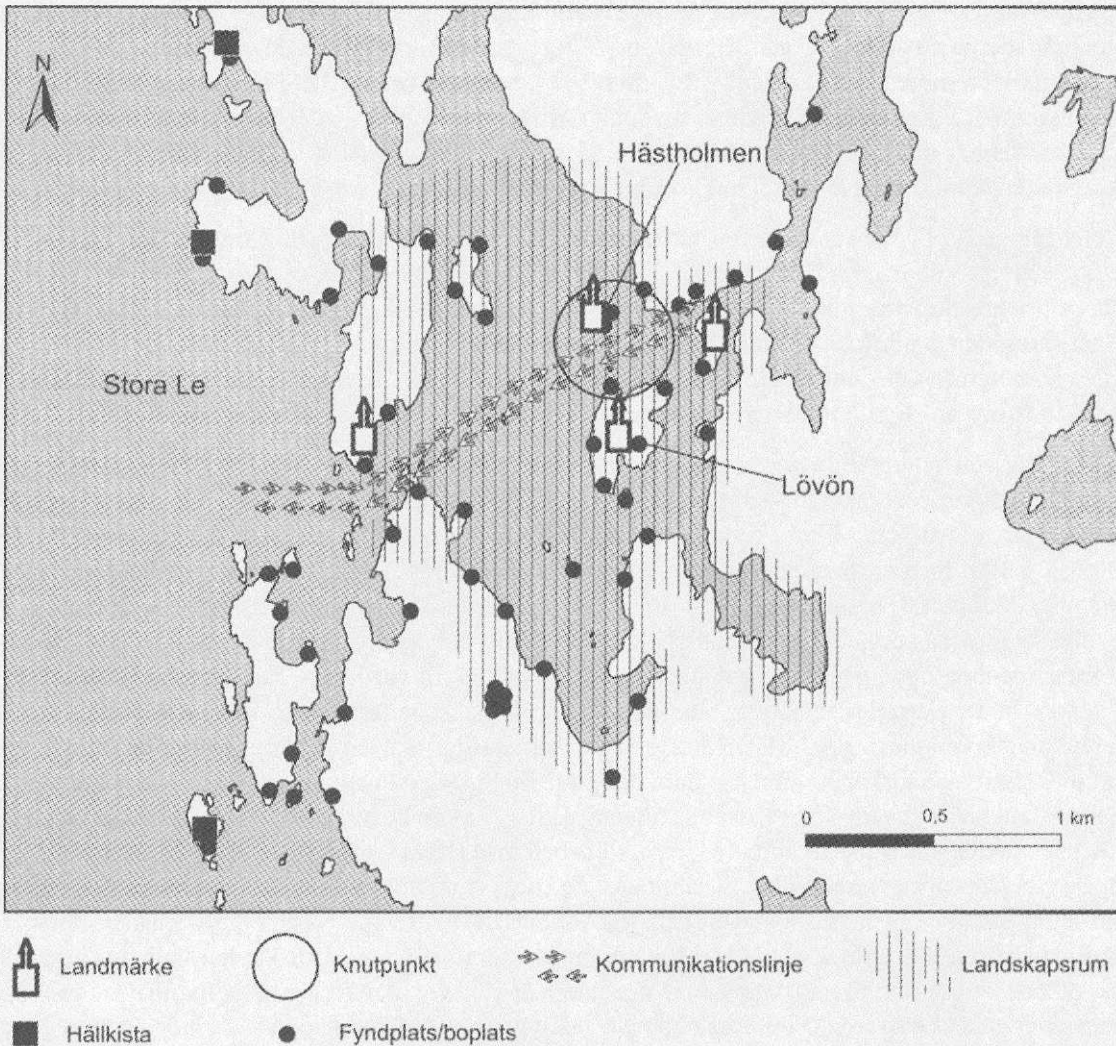
De årliga variationerna innebar ofta högvattenstånd under maj månad, men kunde även förekomma under månaderna november, december och april. Lågvattenstånden uppträdde vanligen under någon av månaderna september till december (Vattendom 1939, bilaga 1, sid 6). Beräkningar av vattenmängden som passerat Ränkeforsen uppskattar medelavrinningen för åren 1922-1933 till 20,7 m³/sekund. Variationerna har dock varit stora, för rekordåret 1853 beräknas siffran till cirka 90 m³/sekund, och vid lågvattenstånd endast 8 m³/sekund (Vattendom 1939, bilaga 1, sid 8).

Det finns idag få direkta spår efter förhistorisk aktivitet i anslutning till Ränkeforsen. En del fynd har dock gjorts vilka redovisas i kapitel 3, till exempel har två tunnackiga yxor varav en av flinta samt en tjocknackig yxa, hittats i Stora Les utlopp i Ränkeforsen. Dessutom har en dolk påträffats i vattnet kring den fyndrika ön Byxholmen som ligger som en spärr i Stora Les utlopp. Från Trankils socken som helhet finns också, jämfört med övriga socknar i Nordmarks härad, såväl flest fynd som flest hållkistor vare sig man räknar i förhållande till socknens yta eller dess uppodlade areal.

Att forsar och vattenfall utgjorde attraktiva platser i landskapet är känt från vitt skilda sammanhang. Vattenfallet utgjorde en markant 'kant' eller övergång i landskapet som ofta gavs övernaturlig innebörd. Exempel har anförts från så vitt skilda fall som klassiska Grekland och den samiska kulturen (Bradley 2000:6 & 23ff), men ett mer närliggande exempel är norrländska hållristningar i närheten av forsar (Ramqvist 2002:90f). Forsen utgjorde ett 'levande' och dynamiskt inslag i landskapet, även ur akustisk synvinkel. Forsarnas brus har föreslagits ge dem en speciell innebörd genom deras akustiska effekter, inte minst genom växlingen mellan vinterns isfrysta tystnad till vårflödets dån. Det har föreslagits att det genom ljudet skapades illusioner om 'slutna rum' där schamaner lättare kunde kommunicera med naturens andar (Goldhahn 2002:81ff). Men forsarna har naturligtvis även av näringsekonomiska skäl varit attraktiva platser i landskapet, främst genom den goda tillgången på fisk. Sjöarna Stora Le och Lelången är näringsfattiga med en mycket varierande tillgång på fisk. I Stora Le har femton fiskarter dokumenterats, varav några av de viktigaste är abborre, sik, siklöja och lake (Henriksson et al 1980:52). Stora Le har få lämpliga lekplatser för fisken vilket tillsammans med dess stora djup resulterar i en gles fiskpopulation. Inom begränsade områden med skyddade och grunda vatten, som exempelvis i Flötefjorden och i Forstjärn, nära Ränkeforsen, finns dock bättre förutsättningar för flera fiskarter. Att fisket har haft stor betydelse för såväl bosättning som näringsfång under stenåldern är väl känt. Senast har detta framhävts i en studie av stenålderns landskap i sydöstra Småland och Blekinge (Nilsson 2003:134).

6.6 Landskapets många rum

En ambition i denna studien har varit att utforska landskapets organisation och symboler samt de neolitiska gränsmöten mellan nord och syd och öst – väst som kan uttolkas av källmaterialet. Landskapsbegreppet har använts som analysinstrument för att försöka beskriva de olika platsernas betydelser och relation till varandra samt de rörelsevägar i landskapet som platserna indirekt är vittnesbörd om. I undersökningsområdet finns en tydlighet, eller läsbarhet, för landskapets topografi och hydrografi (det vill säga förhållandet mellan land och vatten). De naturskapade terrängformerna vi ser idag är i dessa avseenden nästan identiska med det som fanns under stenåldern. Detta ger goda yttre förutsättningar för att genom en diskussion av begreppen plats, icke-plats, stigar, kärnområden, resursområden och gränser analysera de fysiska förutsättningarna för stenålderns landskap.

Figur 6.5. Förslag till indelning av landskapsrum i Flötefjorden med platser av signifikant betydelse och kommunikationsstråk markerade.

Området kring Flötefjorden och Ränkeforsen utgör enligt min mening ett exempel på landskap med hög grad av läsbarhet. Det går att urskilja olika landskapsrum angränsande till varandra och det går att ana omvälvande förändringar i nya landskapsrum vid vissa tidsskeden. En analys av Flötefjorden tar sin utgångspunkt i boplatsmiljöerna på Hästholmen/Lövön, hällkistan på Gåsön och hällmålningarna i Flötefjordens närområde. Analysen innebär ett försök till strukturering av landskapets visuella uttryck. Användbara begrepp som (1) landskapsrum, (2) kanter, (3) kommunikationslinjer, (4) knutpunkter och (5) landmärken används som element i den visuella strukturen.

Landskapet kring Flötefjorden har naturgeografiskt karakteriserats i kapitel 1.4. Här kan tillfogas att terrängen är tydligt avläsbar var gäller avgränsningar mellan högre liggande stråk, vatten och mellanliggande sand- och moränbildningar. Såsom överordnat landskapsrum betecknas landskapspartiet i anslutning till Stora Le/Foxens östra sida, norr om nuvarande Lennartsfors. I norr avgränsas landskapsrummet genom att sjön smalnar av med utskjutande skogsklädda näs, i väster och öster

avgränsas landskapsrummet av skogsåsar på sjöns båda sidor och i söder utgör den kuperade och kilformiga viken in mot Lennartsfors ett visuellt hinder. Sjön utgör rummets gemensamma nämnare och sammanbindande element. Den utgör också den visuella golvytan i rummet och skogsåsarna utgör rummets kanter. Den ”skärgård” av öar som ligger som stråk i sjön och då särskilt längs med den östra sidan utgör samtidigt kommunikationsstråk och siktlinjer i landskapet. Hällmålningen i Holmedal ligger i ett öst-västligt kommunikationsstråk vid Stora Les smala, fjordarmsliknande vik som skär in i terrängen nordost om Flötefjorden. Denna hällmålningen riktas ut mot vattnet och är komponerad strax intill en tydlig klippskrev i berget som syns från relativt stort avstånd och kan sägas utgöra ett landmärke i landskapet. Centralt placerade i Flötefjorden ligger boplatsoarna Hästholmen och Lövön. De utgör en knutpunkt i landskapsrummet, med visuell kontakt ut mot Stora Le genom ett smalt sund i väster och med den trånga viken av Stora Le åt nordost. Speciellt den nästan ”toppig” formade ön Hästholmen verkar ha utgjort ett landmärke och en plats med särskild betydelse ifall man önskade att utöva någon form av kontroll över området i Flötefjorden.

Figur 6.6. Hästholmen med boplatssytan RAÄ 197, Holmedals socken, centralt i Flötefjorden. Foto från väster 1999 av C. Heimann.

Utifrån denna visuella landskapsanalys utgör Flötefjorden ett separat landskapsrum. Figur 6.5. syftar till att försöka illustrera indelningen av landskapsrummet i den centrala delen av Flötefjorden. Utanför Flötefjorden, åt sydväst, bildar ett smalt format stråk av uddar och öar längs Stora Le/Foxens östra sida ett eget underordnat landskapsrum. Här är den visuella kontakten riktad ut mot vattenytan som här är som störst och flera fornlämningar riktar sig tydligt ut mot sjön. Av registrerade fornlämningar här märks flera aktivitetsytor, platser för lösfynd och en hällmålning (RAÄ 76, Västra Fågelvik socken). Flera hällkistor i området visar på denna typ av exponering mot vattenytor, vilket påvisades i kapitel 5. Tydligast kan detta ses för hällkistan på Gåsön (RAÄ 12, Trankil socken) och Kistenäset (RAÄ 54, Västra Fågelvik socken). Dessa lokaler ligger i kanten av ett smalt landskapsrum, ofta med ryggen mot ett

höjdstråk. Flera hållkistor verkar vara placerade med tydlig vy över vatten, de riktas ut mot vattnet medan hållmålningen exponeras mot ett sund och fastlandet. De kan tolkas som delar av kommunikationslinjer längs med sjösystemet i det överordnade landskapsrummet. Ett liknande mönster uppvisar hållkistorna och hållmålningarna som vi ser i figur 6.7. för området söder om Ränkeforsen.

Figur 6.7. Förslag till indelning av landskapsrum kring Ränkeforsen (forsen markerad med blix) med markerade kommunikationsstråk, hänvändelsepilar, hållkistor (svarta fyrkanter) och andra platser av signifikant betydelse (exempelvis hållmålningar) kring sjöarna Lelången och Nedre Blomsjön. Skrafferade ytor markerar områden med 'kalt berg' enligt jordartskartan.

Boplatsmiljön utgör kärnan i det underordnade landskapsrummet (figur 6.5). Avgränsningen av detta rum var visuellt det enklaste utifrån en placering på Hästholmen (figur 6.6). Flötefjorden kan sägas omgärda och inrama denna boplats. I de båda 'ingångarna' till detta landskapsrum finner vi spår efter långvariga vistelseplatser. I Flötefjordens entré från väster, på båda sidorna av Skomsnässundet, finns ett stort antal lösfynd och flera boplatslokaler är registrerade (RAÄ 107 och 114 Trankil socken, RAÄ 83 Västra Fågelvik socken) med bland annat fynd av en tvärpil, lihultyxa och en mikrospånkärna. Från landskapsrummets östra 'ingång' ligger ett antal fynd- och boplatser utmed Trollundet och Trollön med rikliga mängder flintavslag och där bland annat en lihultyxa (RAÄ 194, 195 och 196 Holmedals socken) samt en cylindrisk spånkärna påträffats (RAÄ 100 Västra Fågelvik socken). Längre åt öster fortsätter en smal vik av Stora Le, som böjer av norrut. Hållmålningens lokalen (Holmedal socken, RAÄ 33) som är placerad på den östra sidan av denna vik verkar markera ett kommunikationsstråk längs med de branta sjösidorna.

Hällmålningarna kring Nedre Blomsjön ligger i förlängningen av ett kommunikationsstråk norrut längs Blommaälven från Lelången (se figur 6.7). I området där Blommaälven rinner ut i Lelången ligger en koncentration av minst sex hällkistor. Detta stärker enligt min mening även dessa hällmålningars samband med det större landskapsrummet kring den norra delen av Lelången med anslutning till Ränkeforsen.

Även det överordnade landskapsrummet kan sägas vara mångtydigt och innefatta såväl olika kommunikationslinjer som siktlinjer, intressant att notera är att många fornlämningstyper (mestadels gravar) verkar medvetet placerade både utifrån närhet till vattnet och i anslutning till de kommunikativa stråken genom landskapet. Exempelvis verkar många hällkistor ligga på en bestämd sida (kant) av sjön, nämligen den östra sidan.

Utifrån den ovan skisserade visuella strukturen och den arkeologiska strukturen såsom den beskrivits i tidigare kapitel, kan ett försök göras att skapa eller rekonstruera en kulturell struktur (Gansum et al 1997:10). Denna struktur innebär en sammantagen beskrivning av områdets rumsliga strukturer och förändringar för de här aktuella tidsskedena.

Under senmesolitisk tid är landskapsbilden präglad av samlande (jakt/fiske/fångst) näringar vilket avspeglas genom boplatzlokaler med stark vattenkontakt och i ekologiska gränzoner i landskapet. Sett i ett makroperspektiv verkar fynd och boplatser koncentreras i hög utsträckning till området kring Ränkeforsen, och speciellt nordöst därom. Neolitiseringsen verkar inte förändra detta intryck, utan de neolitiska näringarna läggs till de befintliga som komplement eller som inslag av rituell betydelse, först genom betesdrift och sedan med odling av säd, varefter neolitiska sakrala byggnadsverk, i form av hällkistor, placeras i anslutning till redan befintliga betydelsebärande meningsstrukturer i landskapet. Neolitiska symboler, som till exempel dekorerad keramik, integreras i kulturen. De kommunikativa dragens betydelse förstärks och accentueras efterhand under den neolitiska perioden vilket visas genom placeringen av monument och rituella målningar längs kommunikationslinjer i landskapet. Många lämningar som vi tolkar inrymma en rituell innebörd, som hällkistor och hällmålningar, verkar vara placerade i särskilda zoner i landskapet, ofta separerade från boplatz- och ekonomiska aktivitetsytor.

Odling och boskapsskötsel ger i pollenanalysen sporadiska spår från mellanneolitisk tid, med en stigande intensitet under senneolitikum, dock alltjämt i förhållandevis blygsam omfattning. Först från yngre bronsålder finns spår efter intensivare agrara aktiviteter i området.

Under senare delen av äldre bronsålder försvagas denna sjöanknutna samhällsstruktur allt mer, möjligen accentuerad genom utökade kontakter söderut och inom ramen för en allt mer hierarkisk samhällsstruktur. Vid övergången till yngre bronsålder verkar bosättningarna kring Flötefjorden få minskad betydelse och nya mer agrart inriktade bosättningar i andra landskapsrum etableras på jordar med sand- eller morängrus. I pollenanalysen syns detta genom en tydlig odlingsexpansion från cirka år 1000 f.Kr. Samtidigt verkar områdets fornlämningsbild förändras i stort och ett annat bosättningsmönster framträder. Troligen är det den tidiga järnålderns fullt agrara ekonomi som här framträder. Som tecken på detta finner vi många gravlämningar som rösen och stensättningar i andra landskapsrum. Dessa verkar mer knyta an till jord- och betesresurser och mindre till närhet till sjöar och direkta vattenkontakter. I exempelvis Blomskogs socken som främst utgörs av ett landområde mellan sjöarna Västra Silen och Lelången så finner vi många lämningar från sen bronsålder och järnålder i en kuperad terräng utan anknytning till dessa sjöar.

6.7 Slutord

Avhandlingen har velat fånga några av såväl landskapets som neolitiseringens komplexa innebörder i en lokal kontext. Vi har kunnat ana vissa generella drag i områdets neolitisering, inte minst i jämförelse med det angränsande Østfold. Vi kan konstatera att Stora Le's sjölandskap bär spår efter samhällen som under stenåldern har format en alldeles egen symbios med levit i nära kontakt med andra områden. Fisket och fångsten framstår som dominerande försörjningsmässiga inslag under hela stenåldern, även långt efter att odling och boskapskötsel är väl kända. Vi anar också att vissa platser i landskapet har haft särskilda betydelser, som Ränkeforsen och Flötefjorden. För landskapsanalysen har olika arkitekturteoretiska synsätt diskuterats och i viss mån applicerats på delar av avhandlingens källmaterial. Detta synsätt är kanske som mest fruktbart i en analys av hållkistorna, landskapets äldsta byggda, kvarvarande strukturer. Dessa byggnadsverk materialiserar de strömningar av idéer som färdats med människor över vattnet, de är uttryck för att stenålderssamhället har blivit mer komplext och mer hierarkiskt än tidigare. Hållkistan uttrycker nya sätt att ritualisera rummet i en arkitektur som rymmer element av såväl slutenhet som öppenhet. Något enkelt samband med nya agrara näringsfång kan vi dock inte upptäcka. Vi ser i valet och formandet av platser med hållkistor resultatet av ett aktivt omskapande av allmänna neolitiska kulturströmningar till det lokala samhällets förutsättningar.

Ett syfte med avhandlingen är att argumentera för det meningsfulla med arkeologiska studier i ett rumsligt perspektiv. Detta är inget nytt i sig, utan rymmer ett antal arkeologiska 'skolbildningar', från Knut Stjernas historiska bebyggelsegeografi på tidigt 1900-tal över processuellt präglad bebyggelsearkeologi på 1960- och 70-tal till dagens variationsrika landskapsarkeologi. Vad jag önskar att tillföra i denna flora av förhållningssätt till det arkeologiska materialet är en större insikt i att ett rumsligt perspektiv inte enbart är fruktbart i ett samhälleligt makroperspektiv. Genom ett arkitekturteoretiskt perspektiv kan vi även analysera de enstaka lämningarna och deras arkitektoniska gestaltning utifrån platsens rumsliga struktur. Med hållkistor som exempel har vi pekat på behovet av mer djuplodande och platspecifika analyser, något som denna studie inte mer än perifert har kunnat beröra. Jag tror att för framtida studier kan just denna perspektivväxling mellan rumsliga strukturer på makro- och mikroplanet ge en konkretisering av platsernas innebörd som skulle kunna tillföra dagens landskapsarkeologi mycket i kvalitativt hänseende.

Neolitiseringens innebörd för människors relation till sina landskap präglas i Stora Le-området, så vitt jag kan bedöma, av såväl oföränderlighet som förvandling. Oföränderlighet i den meningen att människors geografi inte nämnvärt ändras. De senmesolitiska boplatserna och lösfynden finner vi i stort sett i samma lägen i landskapet som de neolitiska. Det nya som vi kan ana och som utgör den neolitiska förvandlingen, ligger snarare i en ny syn på landskapet som en arena för att synliggöra platser av särskild kraft. Platser som knyter grupper av människor till kommunikationsstråk och landskapets knutpunkter. Hållkistorna utgör de tydligaste exemplen på detta, men även hållmålningarna kan ses som uttryck för en önskan om att genom yttre krafter behärska landskapet. Rituella platser har ofta tjänat som försök till att kontrollera en oviss framtid, genom exempelvis offer kunde till exempel jaktens utgång bli mindre oviss. Neolitiseringsen innebär i viss mån ett ökat behov av cyklisk planering, genom odling och djurhållning, och därigenom ökar behovet av att kunna säkerställa ett utbyte av investerat arbete. Genom neolitiseringsen ställdes sålunda ytterligare krav på kontroll av plats och tid. Det sociala rummet blev mer strukturerat och reglerat. Samhällets komplexitet ökade och födde fröet till ett mer hierarkiskt samhälle. Sådana tendenser syns tydligare i den mer omvälvande neolitiseringsen av Sydsandinavien. Vad studier av neolitiseringsen kring Stora Le lär oss är att denna

stora omvälvning i människans historia tog sig många olika uttryck. Kring Stora Le hittar vi inga spår efter omfattande invandringar eller radikala brott under neolitiseingskedet. Tvärtom så kan vi ana att människor kring sjön under hela tidsskedet, från senmesolitikum och genom hela neolitikum, har haft omfattande utbyte med sin omvärld och samtidigt lyckats utveckla ett samhälle kring den specifika "sjö-kultur" som vi anar genom årtusenden.

När väl detta är sagt som försök till uppsummering av detta arbete ska det samtidigt ärligt deklarerats att för ett område, som Stora Le, som tidigare har knappt har studerats alls, så blir utsagor om samhällets struktur och neolitiserings innebörd alltid en fantasifull skapelse. Vi skulle behöva åtskilliga arkeologers slit med såväl känt empiriskt material som nya undersökningar av till exempel boplatssytor och hållkistor för att på ett mer rättvisande sätt kunna jämföra området med bättre undersökta områden längre söderut och vid Østfoldskusten. Vad arbetet förhoppningsvis har visat är att området uppvisar några unika ingredienser av synliga strukturer i ett landskap som i sin visuella struktur även i viss mening är åtkomlig för våra ögon. Kombinationen av boplatssytor, lösfynd, hållmålningar och hållkistor i en tämligen oexploaterad miljö är svår att hitta i så många andra nordiska landskap. Något som förhoppningsvis lockar flera till fortsatta studier av dessa förflutna rum kring sjöarna Stora Le och Lelången.

Noter

Kapitel 2

1. Lars Kaarberg (1650-1728) var kyrkoherde i By socken i Värmland. Han disputerade 1690 i Lund för historieprofessorn Andreas Stobaeus med avhandlingen "Dissertato de nobili illa Sveogothici Provincia Wermelandiae". Avhandlingen är översatt från latin och kommenterad av Helmfrid Sjövall i *Värmland Förr och Nu 1928 med titeln "Det frejdade landskapet Värmland i det svenska väldet"* (Kaarberg 1928).
2. Som svenska korresponderande ledamöter i Vitterhetsakademien var Bexell och Ahlqvist invalda 1829 som nummer 8 och 9 medan Lignell först invaldes 1850 som nummer 24 (muntlig upplysning av Jarl Nordbladh).
3. Uppgifter om Ludvig Borgström hämtade från hemsida med släktforskning rörande bland annat släkten Björkman, hämtad 2002-06-17 från <http://hem.spray.se/sempo/Ferdinand.html>.
4. Begreppet 'neolitisk' här använt i kronologisk betydelse.

Kapitel 3

1. Kataloguppgifter från Värmlands museum hämtade genom sökning under december månad 2002 i databasen SOFI.
2. Följande platser anges som daterbara till Mikkelsens "fase 4": RAÄ 54 och 197 Töcksmark socken, RAÄ 80 Västra Fågelvik socken, RAÄ 44, 107 & 113 Trankil socken (Andersen 1995:22). Men av dessa har två även fynd från "fase 3" (RAÄ 44 & 107 Trankil socken). Av de övriga fyra har även RAÄ 80 Västra Fågelvik socken fynd från andra faser (se avsnitt om fynd i Västra Fågelvik socken i detta arbete), dessutom bör fyndet av en "tångepilspets? av flinta" från RAÄ 54 Töcksmark socken ifrågasättas. Någon tångepilspets är inte medtaget på inventeringsblanketten. Utifrån denna beräkning återstår i Andersens arbete endast två fyndplatser med tvärpilar.
3. Klassificering av artefakter i tidsfaser (i alfabetisk ordning):
avslagsskrapa, fas A-F
borr, fas A-F
borrspets, fas A-F
bredeggad flintyxa, fas F (Østmo 1988:73, Rud 1973:132f)
bronsföremål från bronsålder per I & II, fas F (Østmo 1988:89f)
bryne av förmodad stenålderskaraktär, fas C-F
cylindrisk kärna, fas E (nr 258 Rud 1973:112)
dolkar av flinta, fas F (Lomborg 1973:84, Østmo 1988:72ff)

- dubbelteggade stridsyxor (tidiga mellanneolitiska former, typ Ebbesen A1,A2,B1,B2), fas C (Ebbesen 1975:174f, Blomqvist 1989:97f, Østmo 1998:49f)
- dubbelteggade stridsyxor, (sena mellanneolitiska former, typ Ebbesen B3-C), fas D (Ebbesen 1975:180ff, Blomqvist 1989:97f, Østmo 1998:49, 52)
- eneggade och skeveggade pilspetsar, fas B (Mikkelsen 1975:30ff, Berg 1995: 24, Glørstad 1998:69f)
- enkla skafthålsyxor, fas F (Østmo 1978 & Østmo 1988:83ff)
- Hagebyhögayxa, senneolitisk stridsyxa med utsvängd fiskstjartformad egg, fas F (Cederlund 1961, Østmo 1978:162 & 1988:83)
- handtagskärnor, fas A (dock ofta äldre än fas A) (Mikkelsen 1975:26ff, Sjögren 1991:18, Berg 1995: 21f, Olofsson 1995:28ff)
- hålelggad tjockknackig yxa av flinta eller bergart, fas E
- klubba med skafthål av bergart, fas E (Glob 1945:130ff, Østmo 1988:58f)
- klubba med skafränna, fas F-G (även från senare perioder, Indreko 1956, Stenvik 1988)
- knacksten, fas A-F
- kniv av avslag eller spån av flinta, fas A-F (fas beroende på fyndkontext)
- kniv av skiffer, fas A-F (fas beroende på fyndkontext)
- konisk mikrospånkärna, fas A (dock oftast äldre än fas A) (Sjögren 1991:27, Berg 1995:21, Olofsson 1995:12,57)
- korphacka, se spetshacka
- kärnfragment av keramik, fas C-F (fas beroende på keramikdekor och fyndkontext)
- kölskrapor, fas A (Sjögren 1991:18, Berg 1995: 21f, Olofsson 1995:28ff)
- lihultyxa, fas A, (Jonsäter 1984:24ff, Sjögren 1991:18, Berg 1995: 21f, Nordqvist 1997:43ff, Lindgren & Nordqvist 1997:57ff)
- mikrospån, fas A, (Fredsjö 1953:155ff, Jonsäter 1984:33f, Berg 1995:21f, Olofsson 1995:68ff, Nordqvist 1997:43ff)
- mikrospånkärna, fas A
- mångkantssyxor, fas C (Hinsch 1955:42ff, Østmo 1998:49)
- platta av täljsten, (fragment av tunn skiva av täljsten, slipad), fas Ö (troligen järnålder-medeltid?)
- platta av skiffer, fas A-F (Björck 1998:34f)
- rombisk bergartsyxa, fas G, från bronsålder (Rud 1973:185)
- rättegade bergartsyxor, av grupp A-D, fas E (Malmer 1962:544, & 1975:84, Østmo 1988:66f)
- skedformig skrapa av flinta, fas F
- skifferplatta, se platta av skiffer
- skärar av flinta, fas F (Østmo 1988:72ff, Rud 1973:134f)
- skrapa av flinta eller kvarts, fas A-F
- skärersten av bergart, oftast skörbränd, fas A-F
- smalmejsel av variant 1, 2 samt atypiska, fas E (Malmer 1962:359ff, Østmo 1988:60, 66)
- spets av flinta, fas C-F
- spetshacka (korphacka), fas A (Fredsjö 1953:95+149ff, Gräslund 1962, Glørstad 2001)
- spetsnackiga, slipade tväryxor av flinta, fas D (Østmo 1988:52)
- spetsnackig yxa av flinta eller bergart, fas C (Ebbesen 1984, Hinsch 1955:39ff, Hernek 1989:216f, Østmo 1988:39ff, 130, 1998:89)
- spjutspets, droppformad av flinta, fas F
- spjutspets av skiffer, fas F
- spån, fas C-F
- spånkniv, fas C-F
- spånkärna, fas A-E
- spånpilspetsar (tångespetsar), typ A1 och A2, fas B-C (Østmo 1988:130, Berg 1995: 24, Nordqvist 1997:161)
- spånpilspetsar (tångespetsar), typ A3, fas E (Østmo 1988:130, Berg 1995: 24, Nordqvist 1997:161)
- spånpilspetsar (tångespetsar), typ B,C & D, fas E (Østmo 1980, 1988:130, Barke Ballin 1996:49)

spånskrapa, fas A-F
 stickel av flinta, fas A (Rud 1973:32, Berg 1997:110, Barke Ballin 1996:57)
 stridsyxor typ A-E, fas E (Malmer 1962:612ff & 1975:94f, Østmo 1988:71ff)
 stridsyxor av typ jylländsk Enkeltgravskultur, fas E (Glob 1945, Hinsch 1956:206, Østmo 1998:55ff)
 stycke av flinta eller kvartsit, fas A-F (fas beroende på fyndkontext)
 tappkilar, fas E (Glob 1945, Hinsch 1956:28ff, Østmo 1998:58)
 tjockbladig yxa av flinta, variant 1-6, fas E (Malmer 1962 & 1975, Østmo 1988:63ff)
 tjocknackig yxa av flinta, typ jylländsk ENK-kultur, rättegade, fas E (Hinsch 1956:141, Østmo 1988:34, 59)
 tjocknackig yxa av flinta, fas D (Becker 1958, Nielsen tjocknackig typ A, Nielsen 1978 & 1979, Østmo 1988:41ff, 1998:93, Blomqvist 1989:73ff)
 trindyxa, fas A-B (Nygren 1914:32ff, Gjessing 1945:102, Fredsjö 1953:18, 149ff, Jonsäter 1984:24, Larsson 1978, Sjögren 1991:26, Lindgren & Nordqvist 1997:57ff)
 tunnbladig yxa av flinta, variant 1-3, fas E (Malmer 1962:361ff & 1975, Østmo 1988:60,65ff)
 tunnackig yxa av flinta, fas C (Becker 1958, Nielsen 1979, Østmo 1988:41ff, 1998:93)
 tunnackig yxa, tjockbladig typ med välvda smalsidor (Becker 1958:12f)
 tunnackig, tunnbladig typ (Østmo 1998:42f)
 tunnackig yxa av bergart, med markerade smalsidor samt i varierande grad avsmalmande nacke och / eller välvda bredsidor (Østmo 1988:43ff)
 tväreggad bergartsyxa, fas E (Malmer 1962:557ff & 1975:86f, Østmo 1988:69ff)
 tjockbladig bergartsyxa med hålegg
 tjockbladig bergartsyxa med tväregg
 tunnbladig bergartsyxa av variant 1-2
 tväreggad pilspets, tvärpil, fas B-C (Persson 1981 & 1998:66f, Jonsäter 1984:24ff, Mikkelsen 1984:90, Østmo 1976:47 & 1988:129f, Sjögren 1991:28, Glørstad 1998:80f)
 tyngd av bergart (platt fyrkantig sten med avrundade kanter och ett runtfrån båda sidor borrar hål närmare den övre, något smalare ändan), fas Ö (troligen yngre än stenålder)
 yxa med skaftträna, fas E-F eller G (yngre bronsålder enligt Solberg 1988:281, jmf. Indreko 1956:91f)
 yxa av flinta eller bergart (med ofullständig beskrivning), fas A-F
 yxämne av flinta eller bergart, fas A-F
 övrig flinta, kvarts, kvartsit eller bergart, fas A-F (fas beroende på fyndkontext)

4. Muntlig upplysning av Börje Jonasson, Lennartsfors 2003-05-10.
5. Ytterligare en flintskära finns omnämnd men utan någon som helst fyndangivelse (Höglind 1963:173) och är inte medtagen i fynddatabasen.
6. Yxan är inköpt till SHM 1875, men är nu uttagen ur magasinet och har ej kunnat dokumenteras.
7. Yxan (SHM 5450:31) anges vara från Töcksmark socken men är inte, trots det låga inventariumret, medtagen av Ernst Nygren 1914. På yxan finns spår efter äldre märkning som kan tolkas som "5430:31. Boh", vilket tyder på att det här är frågan om en felaktig ommärkning och att yxan egentligen är från Bohuslän.
8. En stor del av fynden förvaras i hembygdsgården i Lennartsfors, men en fullständig registrering saknas. Fynden har främst samlats in av Gösta Höglind, Börje Jonasson, Jan Ränkedahl och Staffan Ränkedahl, samtliga från Lennartsfors. Delar av fyndmaterialet har registrerats av Inga Kullgren, Värmlands museum.
9. Ytplockade fynd från RAÄ 80:1, Lövön, Västra Fågelvik socken. Insamlade dels av Börje Jonasson och Gösta Höglind, Trankils hembygdsförening, vid olika tidpunkter och av personal från Värmlands museum 1992-09-04. Fyndlistan utgör endast de som är registrerade i Värmlands museums arkiv. Ytterligare fynd finns medtagna i fyndtabellen i bilaga 1. Dessutom har fler fynd gjorts under senare år som ej har registrerats. En del av fynden förvaras i Värmlands museum, resten finns i privat samlingar hos Börje Jonasson, Karlstad och i Trankils hembygdsförening, Lennartsfors.

avslag, 334 st (varav brända 83 st)
 avslag med retusch, 10 st
 mikrospån, 4 st
 spån + spånfragment, 41 st
 spån med inhak, 1 st

- spånskrapa, 1 st
tvärpil? fragment, 1 st
ryggspån, 3 st
skrapor, 2 st
enkel avslagsskrapa med konvex retusch, 2 st
spånpilspets – fragment, bränd, typ A eller B, 3 st
kärna, 1-sidig med 2 motstående plattformar, 1 st
övrigt redskap, 1 st
övrig flinta, 36 st
övrig kärna med 2 eller flera plattformar, 5, 1 st
10. Sammanställning av fynd från 14 undersökta provgropar från RAÄ 80:1, Västra Fågelviks socken (Heimann 1999). Samtliga fynd från den undersökta ytan har inventarienummer VM 34703.
avslag, bergart, 16 st
avslag, flinta, 86 st
avslag, kvarts, 9 st
konisk mikrospånkärna, 1 st
kärna av bergart, 1 st
mikrospån av flinta, 6 st
spån av flinta, 6 st
spånskrapor av flinta, 3 st
yxfragment av flinta med slipyta, 3 st
övrig flinta, 68 st
övrig kärna av flinta, 1 st
11. Samtliga fynd från den undersökta ytan av RAÄ 82, Västra Fågelviks socken, har inventarienummer VM 34705.
12. Leran har klassificerats som en fin, sorterad, siltig och järnrik lera med inslag av ferrooxihydroxidanhopningar (Lindahl & Ramstedt, bilaga 2). I grävningsrapporten anges felaktigt att den skulle vara bränd (Heimann 1999:12).
13. SHM 17343:811 (före 1923:Nordiska museet 2086) ”Kniffr. Blomskogs sn, Nordmarks hd. Värmland. Eller spjutspets af gulbrun flinta. Oslipad mycket trubbig. Vid öfre ändan tvänne hak, troligen för det band, med hvilket vapnet varit fäst vid ett skaft. 14 cm l; 5 cm bred. Fyndorten ej närmare angifven. Gåva av Jan Andersson i Låbbyn i Blomskogs sn genom bokhållare E. Söderman i Blomskog. Ank. 25/5 1873.” (Katalogkort från Nordiska museet)
14. ”Pl. B. fig. 10 och 14 synas mig äfven vara harpunspetsar. Originalerna har jag erhållit af H.K.H. Prins Christian af Danmark, i hvars utmärkt rika Museum äfven förvaras en samling af fornsaker af sten, som äro funna i jorden i N. Amerika och som, enligt uppgift från stället, skola ha tillhört en folkstam, som för 50-60 år sedan blifvit fördrifven.” ”Det är märkvärdigt att, som redan är nämdt, alla dessa fornsaker äro fullkomligt lika dem, som förekommer i jorden hos oss” (Nilsson 1843:16 + plansch B, figur XIV)
15. muntliga uppgifter av Per Persson, Arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet samt Einar Østmo, Oldsaksamlingen, Universitetet i Oslo
16. Yxan har bergartsbestämts av geolog Ulf Bergström, SGU, 1999-05-27, och meddelats muntligt.
17. Fynd från RAÄ 9, Holmedal socken (ATA dnr 2369/47), insamlade av Arne Modén, Värmlands museum. En stor del av fynden skulle ha försvunnit under kriget men Axel Bagge registrerar ändå åtskilliga fynd från i stort sett alla faser A-F i ett PM från 1948:
”tväreggade pilspetsar av flinta, pilspetsar med urnupen bas av flinta; spånskrapor av flinta; skärvskrapor av flinta; blockskrapa av flinta; ett flertal smärre retuscherade flintavslag; handtagskärnor av flinta; spånkärnor av flinta; flintspånor; flintknutor; flintavslag; lihultyxa av grönsten; grönstensavslag; slipsten av sandsten; brynen av sandsten; spånskrapa av kvartsit; spånkärna av kvartsit; kvartsitavslag; krukskärva (ovisst om stenålder).”
18. Vid undersökningen år 2000 framkom keramik framförallt i ruta X102Y95 med över 44% av keramikfynden.
19. Kring Flötefjorden finns 16 registrerade platser med rester efter fiskefångstanläggningar, så kallade katsor (SoH= Skogsvårdsstyrelsens inventering ”Skog och Historia”):
Holmedal SoH 4606 Bocklerud/ Ögårdsviken Stora Le
Holmedal SoH 4749/RAÄ 105 Björkeviken/Björkeviksviken
Holmedal RAÄ 115 Gröttnäs/Långviken Stora Le

- Holmedal RAÄ 122 Breviken/Sekelsholmarna? Stora Le
Holmedal SoH 6817/ RAÄ 199 Grötnäs/ Björdalsviken Flötefjorden
Blomskog SoH 3893 Kassikeviken, Stora Le Fölsbynäset
Trankil SoH 2104 Bruntorpsön Stora Le
Trankil SoH 5809 Skomsnäs viken Flötefjorden
Trankil SoH 5811 Skomsnäs viken Flötefjorden
Trankil SoH 5813 Skomsnäs/Ögårdsviken Flötefjorden
Trankil SoH 5850 Skomsnäs/Holeviken Flötefjorden
Trankil SoH 5880 Källsbyn, Långevik Stora Le (innanför Flötefjorden)
Trankil SoH 5911 Tranenäset Stora Le Mörviksudden
Trankil SoH 5924 Skomsnäs Mortensvik Stora Le
Trankil SoH 6819 Skomsnäs Stuput utanför Flötefjorden i Stora Le
Trankil SoH 6851 Trane Forstjärn Stora Le
20. Datering av fiskekatsa från Valmannsundet, Eidskog, Hedmark, Norge. 3270 +/- 70 bp (Steinar Gulliksen, Laboratoriet for Radiologisk datering i Trondheim, 1974-01-18, DF 558, T-1559). Uppllysning från Bjørn Bækkelund, Norsk Skogbruksmuseum. Tack till Hilde Rigmor Amundsen, vid Universitetet i Oslo, för hjälp med upplysningar om fyndet!
21. Uppllysning genom Börje Jonasson & Jan Ränkedahl, Lennartsfors.
22. Kända stenbrott är:
RAÄ 180 & 211 Holmedal socken , kvartsbrott
RAÄ 85 Västra Fågelvik socken, kvartsbrott
RAÄ 103 & 104, Västra Fågelvik socken, täljstensbrott
RAÄ 126 Östervallskog socken, kvartsbrott?
RAÄ 201 Sillerud socken, kvartsbrott

Summary

Rooms of the Past. The Neolithization of the Landscape in Southwestern Värmland, Sweden

Curry Heimann

The main purpose of this thesis is to study the effect of the Stone Age neolithization process on the human landscape. The landscape should here not be reduced to an arena for human actions provided by nature, but instead be viewed as something continuously being created by man, in a mental as well as in a physical sense. Proceeding from a postprocessual landscape research perspective, where humans are seen as actors, and archaeological landscape analysis by visual methods of the spatial organization of the landscape, this thesis seeks to analyze the meaning of the Neolithic transitional process.

The empirical base for the thesis mainly consists of archaeological source material from southwestern Värmland, focusing especially on the extensive lake system at Stora Le and Lelången and the counties of former Nordmark district.

A second purpose of the study is to discuss in a more general manner the Stone Age archaeological material of Värmland, something which has been done only rarely in previous research. My analysis of the material primarily concerns how it was found and its value as a source material for landscape studies.

The first chapter contains an introduction to and a discourse on the central concepts of neolithization and landscape analysis used in this study. My ambition is to expand and discuss the conventional settlement-archaeological perspective by adding ideas from architectural theory and postprocessual landscape theory. The primary area of investigation, consisting of five counties within the Nordmark district, is introduced, and its geographical features, both natural and cultural, are described.

The first and the last chapters of the thesis present the theoretical framework for the treatment of the empirical material in the sections in between. One aim of the study is, through the use of archaeological landscape analysis by visual means, to present the landscape as an active constituent in the social and

economic change that took place during Neolithization. This is accounted for in chapter 6, where the material from the different sections are integrated. The empirical material consists of archaeological finds, settlements, and pollen analyses (chapter 3), rock art (chapter 4), and stone cists (chapter 5). The formation process of archaeology and the development of regional archaeological institutions in Värmland are discussed in chapter 2.

Today, Värmland is a forest landscape with poor bedrock and a relatively harsh climate. Värmland rests on a rather flat bedrock surface of mostly gneiss, with a number of large crevices in the north-south direction. These extended crevices at present constitute the lake and river valleys of Värmland, as in the case of the lake system in western Värmland, which plays the leading part in this thesis.

The primary survey area of the thesis is southwestern Värmland adjacent to the Norwegian border. This area is constituted by an inland landscape with deep lake systems and relatively harsh, steep mountains with coniferous forests. The landscape can be described as topographically well-defined. In the valleys there are longish lakes, Stora Le being the largest and deepest of them. Stora Le is, as most of the lakes of Värmland, poor and has no substantial fish population. It is more than 68 kilometers long and, having a depth of over 100 meters, is one of the deepest lakes in Sweden. At its outflow into the somewhat smaller Lake Lelången there used to be a large rapid, the Ränkeforsen. In the vicinity of this rapid, traces of the oldest pre-historic settlements in western Värmland can be found today. These traces are constituted by several settlements and finds of Late Mesolithic and Neolithic, stone cists from Late Mesolithic and occasional pieces of rock art from Late Stone Age. In this thesis, I will argue that the Ränkeforsen constituted a node in the landscape, playing a central part in human orientation in the landscape during the Stone Age.

Chapter 2 contains research history of previous studies of Värmland Stone Age. On the whole, antiquarian work in Värmland has been sparse with only a few individual endeavors. A few ancient monuments, among them a stone cist at Värmlandsnäs, were mentioned in the 1683 searching for antiquities, when the clergy were summoned to report these to the then Antikvitetskollegiet (College of Antiquity) in Stockholm. During the 18th century, Parson Erik Fernow (1735–1791) created a peculiar description of the historic nature of the landscape, containing a thorough account for ancient monuments and stone cists. During the early part of the 18th century, antiquarian work was commanded by another member of the clergy, Anders Lignell (1787–1863), who had been smitten by the Romanticism interest in history while pursuing his education at the Lund University theological seminar. In 1839, Lignell's endeavors laid the groundwork for the establishment of the present Värmland Province Museum. Lignell's works were also used by the first professional antiquarian, Nils Gabriel Djurklou (1829–1904), who in 1866 and 1867 performed the first more systematic documentation of prehistoric and mediaeval material from Värmland. Djurklou's study was later to be much used by Oscar Montelius in his overviews of the Stone Age and the Bronze Age in Sweden.

In the early 20th century, the seminar on settlement archaeology of 1907–1909 at Uppsala University gave birth to the first archaeological study of Värmland Stone Age. The author was Ernst Nygren (1889–1968), whose study “Värmlands stenålder” (Värmland Stone Age) was published in 1914. Nygren was a student of Uppsala professor of history Knut Stjerna's (1874–1909), whose inclination towards architectural history was of great importance to Swedish archaeology.

Although museums were established in Värmland at an early stage, not much work was performed within the field of archaeology. Museums in most cases being of modest size, the museum in Karlstad being the only one to have periodically practised archaeology professionally. Instead, work was

commenced by archaeologists from Riksantikvarieämbetet (The National Heritage Board) and Statens Historiska Museum (The Museum of National Antiquities) in Stockholm, for instance Ture J. Arne and Ingemar Atterman. In the first half of the 20th century, they examined a few Värmland stone cists.

From the 1970s and on, different local actors, with the Värmland Province Museum as the prime mover, have been instrumental in the establishment of more extensive archaeological work, including research as well as exploitation archaeology.

Chapter 3 purports to give an overview of Värmland finds, primarily from Early Stone Age, to discuss in greater detail stray finds, as well as to examine settlements within the Nordmark district in southwestern Värmland. The neolithization process is discussed in relation to the finds, partly as it relates to equivalent investigations in adjacent Østfold, Norway. The source material connected with the finds does not hold up well to a critical inspection, something which is discussed at length. The general picture of the finds from this landscape shows that settlements were heavily concentrated to the southern parts and, to a varying degree, built close to river valleys and lake systems northbound. At the same time, Värmland shows traces of encounters between different traditions of material cultures during the Stone Age. In the northern parts, Stone Age traces display much the same tool culture that we see in Norrland, with slate and stone tools dominating the picture. Correspondingly, South Scandinavian tool traditions are dominant in the southern parts of Värmland, different forms of flint having been the main raw material for tool production.

Within the framework of the thesis, a few settlements around Lake Stora Le have been investigated. These settlements seem to be designated for hunting and fishing during Late Mesolithic as well as Neolithic periods. A similar spatial pattern, with clusters of settlements, can be observed for example around the Flötefjorden in Lake Stora Le during these periods. The osteological material from the investigation of the Neolithic settlement on the Häshtolmen island displays a significant presence of fish as well as land-based game. At the same time, finds of Middle Neolithic clay and cut flint tools indicate contact with more agrarian groups. Complementary to the archaeological finds, pollen analyses have been performed. These indicate the presence of Neolithic agrarian activities periodically during Middle Neolithic, increasing during Late Neolithic.

In this chapter, an attempt is made at a spatial and chronological structuring of the archaeological material. The finds are categorized into six chronological phases (A – F), in correspondence to equivalent studies in Norway. The material is then analyzed separately for each county. Within the whole area of examination, a similar chronological pattern can be observed, displaying a low, even frequency of finds from Late Mesolithic and Early and Middle Neolithic, whereupon follows a marked increase of finds during Late Neolithic (phase F). A corresponding increase in the spatial distribution of finds is then to be observed. The spatial distribution of finds within the area around the Stora Le and Lelången lake systems presents a picture of a pattern with landscape rooms containing obvious concentrations of finds alongside vast areas without any visible traces.

The pollen analyses indicate that Neolithic subsistence was of limited importance. At the same time, they support the picture of a lengthy neolithization process with an expansion during Late Neolithic. There has been some cultivation around Lake Hultetjärn during Middle Neolithic A. Considerably stronger signs of cultivation can be observed during Middle Neolithic B through the entire Late Neolithic, with continuous presence of the indicator of cultivation *Plantago lanceolata* paired with occasional elements of pollen from *Cerealia*. During Early Bronze Age, signs of obvious stagnation or regression of the cultivated land can be observed. During Late Bronze Age, cultivated land once again is expanded.

In chapter 4, the five known locales of rock paintings in Värmland are analyzed. Rock art with painted motifs is known in Sweden from 38 locales, primarily from an east-westerly belt running through Middle Norrland. The Värmland pictures constitute an example of a minor number of more southerly locales in the west of Sweden. Chronologically, Swedish rock art has been placed in a time span running from Late Mesolithic through Early Bronze Age. In this chapter, the Värmland paintings are described and discussed from different perspectives ranging from the site features, choices of motif, style and spatial positions. A common feature of all five locales is their peripheral placement pertaining to settlements within the Flötefjorden landscape room, as well as to the area around the Ränkeforsen.

With regard both to motifs as well as their positions in the landscape, the Värmland rock paintings show great similarities with a number of locales within the Middle Norrland inland. Here, as in Norrland, the elk is a predominant motive. But humans, as well as deer and other animals, also appear as motifs. Human figures are often painted *en face*, while animals are painted in profile. The paintings often appear on vertical flat rocks close to watercourses.

Spatially, the Värmland rock paintings can be divided into two different groups of motifs. All pictures are found on vertical mountain precipices approximately one meter above the lake surface. Zoomorphous paintings are principally placed around the smaller Lake Nedre Blomsjön, while the antimorphous paintings mainly are to be found around Lake Stora Le. The zoomorphous group contains mostly pictures of elks, but one deer and a number of indistinctive animal figures also appear. These pictures are made in a naturalistic style, rooted in a society of hunter-gatherers. The anthropomorphous paintings display smaller panels, containing from two up to four figures. Some figures display gender-specifying lines, and a few occasional figures carry tools, as for instance a spear. Rock paintings are difficult to date, but, similar to the Norrland pictures, they belong to a Stone Age society of hunter-gatherers. By viewing the pictures as integral to the landscape context, it is argued in this chapter that they should be dated as Middle Neolithic. Painted, gender-definable human figures have also in Middle Norrland predominantly been dated to Middle and Late Neolithic, something which could also be considered valid for Värmland.

The pictures should be read as a part of the total collection of archaeological traces in the landscape from the period of Late Mesolithic until Late Neolithic. The sites with pictures, settlements and finds reflect prehistoric landscape rooms. The areas around the Flötefjorden and the Ränkeforsen have played a central part in the organization of the landscape during both Late Mesolithic and Neolithic. The wealth of finds as well as the settlements examined indicates that this area has been used as an arena for settlement, hunting and rituals. A common feature among the rock-art locales is their peripheral positions in relation to the settlements. The rock paintings thus framing the landscape rooms rich in finds accentuates the importance of the role of the paintings as spatial peripheral phenomena. They constitute places for communication between what might be considered a material versus a spiritual reality.

In chapter 5, the stone cists of Värmland are discussed, the focus set on their locations, architectural designs and finds made. 186 stone cists have been registered within Värmland, of which a minor part, having a different design and being situated in a cairn environment, can be discerned as Bronze Age cists.

Stone cists should be viewed as a considerably more complex ancient monument category than is normally the case. The variation in architectural design of Swedish stone cists is large, and there are examples of a number of different ways of expression. In addition to the simple one-room closed

cist, there are different degrees of open-cist constructions, and architectural expressions such as antechambers, gable openings, gate stones and different types of surrounding border chains. Stone cists display, by their location within the landscape as well as by their architectural design, vast differences in regard to their degree of monumentality. This chapter contains a discussion on suggesting the grouping of stone cists into complex and plain cist types. The proximity to watercourse of the two cist types is examined, but no real difference can be supported.

Finds or other types of documentation exists from excavations of 19 Värmland stone cists. Out of the 186 stone cists registered, a selection of 145 stone cist of Late Neolithic, measurable, type has been made. Out of the cists from previous studies, only those more than two meters of length have been included in the study. Värmland stone cists are between 2 and 7 meters in length, the majority ranging from 3.0 to 4.9 meters. Typically, the stone cists of Värmland seem to be somewhat shorter than those of for instance Västergötland. A small number of stone cists in Värmland, approximately 10%, are longer than average and appear more monumental in their design.

Finds from stone cists in Värmland are largely from Late Neolithic. Finds have been made of three flat-cut arrow points, 6 axes with holes for the handle, 7 flint daggers, 1 slate pendant and an almost heavy-necked stone ax. Excavations of stone cists in adjacent areas in Østfold, Norway, have mainly yielded dates from late Neolithic. Several stone cists do, however, show traces of secondary usage from different epochs.

The major part of stone cists within the Stora Le and Lelången lake district are situated in close proximity to the lake. The largest concentration of stone cists can be found in the Trankil district, which, incidentally, has the land least suitable for agriculture within the region. This shows that the connection between stone cists and thoroughfares such as watercourses probably was of greater importance than the connection between settlements and arable land. Many stone cists have been erected peripherally to the settlements, which indicates a location in the landscape somewhat reminiscent of the rock paintings. Several stone cists are located on small islands and points hardly fit for habitation. According to my manner of interpretation of the rock paintings, perhaps stone cists functioned as ritualistic meeting-points, spatially separated from everyday toil?

In the concluding chapter, the observations are summed up from a landscape-theoretical perspective. The concept of 'landscape' must not be reduced to or confused with ground topography. In contrast, it should be stressed that the landscape is created and established by human action. We connect names and memories to places and thus recreate room surfaces into landscapes. The mental and social dimensions of the landscape infer the necessity to view it as an integral part of the individual. The landscape can, in the words of Christopher Tilley (1994) be characterized as "*the physical and visual form of the earth as an environment and as a setting in which locales occur and in dialectical relation to which meanings are created, reproduced and transformed*".

In architectural theory, the meaning of terms such as site and space are discussed, and how these form an integral part of the view of what constitutes a landscape. In the final chapter, several relevant works of architectural theory, applicable to landscape archaeology, are discussed. Works by Edward Relph and Christian Norberg-Schulz are given prominence, as they emphasize hands-on, concrete and material manifestations. The place is to the architect as meaning is to language. Architecture has its elements, patterns and structures on a physical as well as on an intellectual level. Basic elements are the ground and spaces, recreated by humans into places. In recreating the ground, spatial elements

are included that clearly define an area with for instance a platform or a dug-out space. Other spatial elements serve as markers and can set the focus onto a marked place with for instance an altar or a grave. Spatial elements may also serve as a barrier, roof, pillar, path or openings.

By adding architectural elements to places, their different meanings and connections are defined. A stone cist has, per definition, a framing architecture. Additionally, its construction not seldom holds architectural elements forming complex patterns of encircling and unfolding architectural features (such as gatestones, gable holes and anterooms).

The positions and designs of the stone cist are discussed according to the six “elements” created by architectural theorist Christian Norberg-Schulz. The concepts he uses are tools used in the analysis of the place, the six elements being arrival, encounter, subsistence, togetherness, agreement and explanation. The concepts arrival, encounter and subsistence denote, in three steps, how we approach, enter and find ourselves in a place. Togetherness, agreement and explanation denote the dissimilitude of social interaction in different places; interaction manifested in more complex societies by institutions such as the town square, city hall and temple. In a less complex society, burial sites such as stone cists can play the role of sanctuary.

The place concept is of great importance for understanding prehistory. The possibilities offered by archaeology to identify places of social importance in prehistory are, however, limited. Archaeology gives us the means to, at best, disclose physical settings redesigned by humans during prehistoric times as well as places in the landscape that people have attributed with specific meanings. But our means to speak about the different meanings of the places as they were experienced by prehistoric people are limited.

By focusing on the analysis of the visual structures we perceive in the landscape, combining these with an analysis of the archaeology of the area, it is possible to create hypotheses about the cultural structure of the landscape. Circumstances permitting, with access to extensive source material and a landscape possessing a high degree of readability, it is possible to expose prehistoric conditions, spatially as well as periodically by means of visual landscape analysis. In the final chapter, attempts are made to put these ideas into practice, based on a study by Norwegian archaeologists Terje Gansum, Gro Jerpåsen and Christian Keller.

Through landscape analysis, contours of several landscape rooms appear in the vicinity of Lake Stora Le and Lake Lelången. Visual cultural structures are created by human “interior design”. These structures create, alongside with the visual restraints of the topography, different landscape rooms. Using the concept of landscape room rather simplistically, flat areas would constitute the floor of the landscape room, and ridges and rock-faces its walls. The sky would correspondingly constitute the roof. Applying these ideas on southwestern Värmland, several central points, so-called nodes, are revealed in the landscape, primarily around the Flötefjorden find site and also around the Ränkeforsen. Around these nodes, different room patterns seem to extend, with stone cists and rock paintings in different border zones. Through landscape analysis, several thoroughfares can be perceived, sometimes marked by stone cists.

In the final chapter, the Neolithization process in southwestern Värmland is also analyzed. Using finds and results from pollen analyses, the development within the area is compared to the adjacent area in Østfold, Norway, as described in a 1988 study by Einar Østmo. The neolithization of Østfold is described as having undergone four phases. Initially a phase of restrained expansion,

then a regressional phase, whereupon follows a new restrained expansion phase and, finally, a more substantial consolidation phase. Throughout the Neolithic period, the prosperous coastal regions with river mouths are at the focus of development, while the interior parts of Østfold seem to have played a marginal part in the neolithization process.

This pattern cannot be identified in southwestern Värmland, where traces are more diffuse and less expansive and occur at a later time. At the same time, they seem to present a more linear development. Nothing can be found that corresponds to the regression observed at the Østfold coastland. At the same time, the material seems to in some degree reevaluate inland marginalization as described in regard to the Østfold inland. This study suggests the existence of distinctive signs of neolithic subsistence in southwestern Värmland, at least from Middle Neolithic.

The results of this thesis also gives reason for a discussion of the actual implications of neolithization. In my opinion, the study shows that neolithization in this area, peripheral to Neolithic societies in southern Scandinavia, not primarily concerns a proper transition in human subsistence. Although standing in continuous contact with people near and far, introducing stock-keeping, agriculture, new tools, materials and burial monuments, the people of this area continue to live with and through the lake. Life still revolves around the water, and 'old' hunting grounds are allowed to become part of neolithization by the redefinition of old sites with Neolithic symbolism. The most distinctive sign hereof is the almost total absence of any connection between stone cists and places suitable for Neolithic subsistence. The prime result of neolithization to the people around Lake Stora Le is the neolithization of the landscape rooms by the increasing stratification and complexity of society being revealed and manifested with physical markings in the landscape.

Referenser

Förkortningar:

- Aarbøger = Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie
ATA = Antikvarisk Topografiska Arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
GSM = Göteborgs Stadsmuseum, Göteborg
KVHAA = Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm
NAR = Norwegian Archaeological Review
RAÄ = Riksantikvarieämbetet, Stockholm
SGU = Sveriges Geologiska Undersökning
SHM = Statens Historiska Museum, Stockholm
SLM = Skaraborgs läns museum, (numera Västergötlands museum), Skara
VM = Värmlands museum, Karlstad

Algotsson, Åsa

- 1996 *En mellan-neolitisk hällkista ? Borttagning av hällkista, fornlämning 26, Falköping stad, Västergötland.* SLM rapport 1996:10.

Ambrosiani, Björn

- 1964 *Fornlämningar och bebyggelse.* Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Uppsala.

Andersen, Eirik

- 1995 *Sydvästra Värmlands mesolitikum.* Ekonomiskt utnyttjande av en skogsbygd. C-uppsats i arkeologi, VT 1995. Högskolan i Karlstad. Karlstad.

Andersen, Svend. Th.

- 1985 Natur- og kulturlandskaber i Næsbyholm Storskov siden istiden. I *Fortidsminder* 1985, Antikvariske studier 7, sid. 85–107. Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen. København

Andersson, Ingvar

- 1969 Ernst Nygren. KVHAA, *årsbok*, sid. 90–95. Stockholm.

Andersson, Sofia

- 1987 *Värmlands äldsta stenålder.* C-uppsats i arkeologi. Universitetet i Lund. Lund.

Andersson, Tommy

- 1996 Förhistoriska fornminnen. I *Torrskog. En dalslandssocken i ord och bild*, sid. 384–385, red. S. Thurin. Munkedal.

Apel, Jan

- 2001 *Daggers, Knowledge & Power.* The Social aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350–1500 cal BC. Coast to coast-book 3. Uppsala university, Department of Archaeology. Uppsala.

- Arcadius, Kerstin
1997 *Museum på svenska: läns museerna och kulturhistorien*. Nordiska museets handlingar. Stockholm.
- Arne, Ture J.
1921 Bidrag till Värmlands förhistoria. I *Fornvännen* 1917, sid. 1–35.
- Arne, Ture J.
1927 Rapport angående föreslagen restaurering av hällkista i Källås, Gillberga socken. Rapport i ATA, dnr. 2693/27.
- Artelius, Tore
1999 Mannen som ville samla in tiden. Sven Peter Bexell och ”Hallands historia och beskrifning” av år 1817–1819. I *Västsvenska arkeologihistorier*, sid. 9–26, red. Å. Gillberg & A. Gustafsson. Gotarc Serie C No 24. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Atterman, Ingemar
1935 Undersökning av hällkista i Norra Ed, Kila socken. (RAÄ 15). Rapport i ATA, dnr 2707/35.
- Atterman, Ingemar
1936 Glava socken under förhistorisk tid. I *Glava socken i forntid och nutid*, sid. 20–63. Utgiven av Glava hembygdsförening. Arvika.
- Atterman, Ingemar
1941 Från Värmlands forntid. I *Värmland*, utgiven av J. Furuskog. Stockholm.
- Atterman, Ingemar
1942 Undersökning av hällkista i Hällsbäck, Gillberga socken. Rapport i ATA, dnr 2836/42.
- Axelsson, Susanne och Olsson, Hans
1998 Boplatz vid Backegården i Årjäng. RAÄ 301, Silbodals socken, Årjängs kommun, Värmlands län. VM, *Internrapport 1998:2*.
- Bachman, Marie-Louise
1969 *Studier i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens historia*. KVHAA. Historiska serien 14. Stockholm.
- Barrett, John C.
1988 The living, the dead, and the ancestors: Neolithic and Early Bronze Age Mortuary Practices. I J. Barrett & I. Kinnes (red.) *The Archaeology of Context in the Neolithic and Bronze Age: Recent Trends*, sid 30–41. University of Sheffield, Department of Archaeology. Sheffield
- Baudou, Evert
1998 The Problem-Orientated Scientific Biography as a Research Method. I *NAR*, vol.31, sid. 79–96.
- Baudou, Evert
1999 Politiskt kritiska år och den arkeologiska forskningen i Norden. I S. Helmfrid (red.), Mitt-Norden-symposium II, 2–4 oktober 1997. *Regionala samband och cesurer*. Konferenser 47. KVHAA. Stockholm.
- Becker, Carl Johan
1947 Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. *Aarbøger* 1947. København.
- Becker, Carl Johan
1958 Den tyknakkede flintøkse. Studier över tragtæggekulturens svære retøkser i mellem-neolitisk tid. *Aarbøger* 1957. København.
- Becker, Carl Johan
1973 Problemer omkring overgangen fra fangstkulturer til bondekulturer i Sydsandinavien. I P. Simonsen & G. Munch Stamsø (red.), *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie*, sid.6–20. Foredrag og diskusjoner fra XIII. Nordiske Arkeologmøte i Tromsø 1970. Tromsø.
- Bender, Barbara
1978 Gatherer-hunter to farmer: a social perspective. *World Archaeology* 10, sid. 204–220.
- Bender, Barbara (red.).
1993 *Landscape: Politics and Perspectives*. Oxford.
- Berg, Evy
1995 Steinalderlokaliteter fra senmesolitisk tid i Vestby, Akershus. *Varia* 32. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Berglund, Björn E.
1985 Early agriculture in Scandinavia: research problems related to pollen-analytical studies. *NAR*, Vol.18, sid. 77–105.

- Berglund, Björn E.
1991 *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden -the Ystad Project*. Copenhagen.
- Bjarke Ballin, Torben
1996 Klassifikationssystem for stenartefakter. *Varia 36*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Bjerck Bostwick Lisa G.
1988 Remodelling the Neolithic in Southern Norway: Another attack on a traditional problem. *NAR*, Vol. 21, sid. 21–33.
- Björck, Niclas
1998 Fräkenrönningen – en ”by” för 5000 år sedan. En groppkeramisk boplatz. *Rapport – Länsmuseum Gävleborg 1998:14*. Gävle
- Björkman, Petrus
1842 *Beskrifning öfver Wermland, Förra delen*. Karlstad.
- Blomqvist, Lars
1989 *Neolitikum. Typindelningar, tid, rum och social miljö*. En studie med inriktning på västra Götaland. Falköping.
- Boaz, Joel
1998 *Hunter-Gatherer Site Variability: Changing patterns of site utilization in the interior of eastern Norway, between 8000 and 2500 B.P.*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke nr 20. Oslo.
- Borgström, Ferdinand Ludvig
1915 Berättelse öfver en resa i Vermland sommaren 1845. (Tryckt första gången 1875). I *Värmland förr och nu*, årsbok för VM, årgång 8. Karlstad.
- Bradley, Richard
1998 *The Significance of Monuments*. On the shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe. London.
- Bradley, Richard
2000 *An Archaeology of Natural Places*. London.
- Bromander, Carl Vilhelm
1919 Anteckningar om Värmlands museum dess tillkomst och tillväxt. I *Värmland förr och nu*, årsbok för VM, årgång 17, sid 5–63. Karlstad
- Brunius, Carl Georg
1839 *Reseskildring från Bohuslän, Dalsland och Värmland*. Lund.
- Brøgger, Anton Wilhelm
1905 Øxer av Nøstvedttypen: bidrag til kundskaben om ældre norsk stenalder. *Norges geologiske undersøkelse 42*. Kristiania (Oslo).
- Brøgger, Anton Wilhelm
1906 *Studier over Norges stenalder*. 1. Øxer uden skafthul fra yngre stenalder fundne i det sydøstlige Norge. Christiania (Oslo.)
- Brøgger, Anton Wilhelm
1907 Norges Vestlands Stenalder, typologiske studier. *Bergens museums aarbok*. Bergen.
- Brøgger, Anton Wilhelm
1909 *Den arktiske stenalder i Norge*. Christiania (Oslo).
- Brøgger, Anton Wilhelm
1925 *Det norske folk i oldtiden*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, serie A6a. Oslo.
- Burenhult, Göran.
1980 *Götalands hällristningar*. Theses and Papers in North-European Archaeology 10. Stockholm.
- Cederlund, Carl Olof
1961 Yxor av Hagebyhögatyp. *Fornvännen*, årgång 56, sid. 65–79.
- Chadwick, Adrian
1998 Archaeology at the edge of chaos: further towards reflexive excavation methodologies. *Assemblage 3*. Från internetadress <http://www.shef.ac.uk/~assem/3/3chad.htm>.
- Childe, V. Gordon
1936 *Man Makes Himself*. London

- Claesson, Claes
1937 "Slå ut en katsa". Ålderdomligt fiske i en Sörmlandssjö. *Fataburen*, sid. 63–78. Nordiska museet. Stockholm.
- Cullberg, Kjerstin, Nordbladh, Jarl och Sjöberg, JanEric
1975 Tumlehed, Torslanda 216, Hällmålning, stenålder/bronsålder. *Fyndrapporter 1975*, sid. 71–97. Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar. Göteborg.
- Daniel, Glyn
1975 *A Hundred and Fifty Years of Archaeology*. London.
- Danielsen, Anders
1970 Pollen-analytical late quaternary studies in the Ra district of Østfold, southeast Norway. Årbok for universitetet i Bergen. Matematisk-Naturvitenskapelig Serie 1969 No 14. Bergen.
- Djurklou, Nils.Gabriel
1914 Sammanfattande beskrivning av de värmländska hällkistorna. (Utdrag ur reseberättelse från 1867.) I E. Nygren, Värmlands stenålder. *Värmland förr och nu*, årsbok för VM, årgång 7, sid. 59–70. Karlstad.
- Djurklou, Nils Gabriel
1868 *Bidrag till Östra och Westra Wermlands Antiqvariska Topografi*. Otryckt manuskript i ATA.
- Djurklou, Nils Gabriel
1956 *Bidrag till Wermlands antiqvariska topografi*. Särtryck ur Värmland förr och nu 1954 & 1956. Otryckt manuskript från 1866–67 utgivet och redigerat av G. von Schoultz & G. Svensson. VM.
- Ebbesen, Klaus
1975 *Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln*. Arkæologiske studier, vol. II. University of Copenhagen, Institute of Prehistoric Archaeology. Copenhagen.
- Edberg, Rolf
1991 *De glittrande vattnens land*. Andra upplagan, utan tryckort.
- Edenmo, Roger, Larsson, Mats, Nordqvist, Bengt och Olsson, Eva
1997 Gropkeramikerna – fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring. I *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, sid. 135–213. Red. M. Larsson & E. Olsson. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Stockholm.
- Ehrenroth, Björn & Schützer, Jan
1989 *Värmländsk Natur – en reseguide*. Örebro.
- Einarsson, Bjarni & Heimann, Curry
1982 *Om bebyggelsemönster, kolonisationsförlopp och fornlämningar*. Försök till bebyggelsearkeologisk analys av fem västsvenska socknar. C-uppsats. Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Ekelund, Gunnar
1972 Rannsakningar om antikviteter förr och nu. I *Värmland förr och nu*, årsbok för VM, årgång 70, sid. 29–36. Karlstad.
- Eknæs, Åsmund
1971 Katisse – en gammel faststående fiskeinnretning. I *Norsk Skogbruksmuseums årbok* nr. 6 (1967–71), sid. 119–126.
- Ericson, Per
1980 *Korsnäset – en gropkeramisk inlandsboplats i Dalarna*. Seminarieuppsats. Stockholms universitet, Institutionen för arkeologi. Stockholm.
- Eriksson, Thorsten
1934 Rapport över utförd restaurering av hällkista i Källås, Gillberga socken. Brev i ATA.
- Ernvik, Arvid
1977 "Inledning", "En hembygdsforskarens liv och verk" och "Kommentarer" i E. Fernow, *Beskrivning över Värmland*. del 1 och 2, utgiven av A. Ernvik. Karlstad.
- Fernow, Erik
1977 *Beskrivning över Värmland*. del 1 och 2, utgiven av A. Ernvik (originalet utgivet 1773–79 i Göteborg). Karlstad.
- Fischer, Anders
1983 Handel med skolæstøcker og landbrugets indførelsel i Danmark. *Aarbøger* 1981. København.
- Forslund, Johan A.
1905 "Vid Stora Lees stränder. Kulturbilder från västra Värmland i medlet af förra århundradet". Stockholm.

- Forssander, John-Elof
1936 *Der ostskandinavische Norden während der ältesten Metallzeit Europas*. Skrifter utgivna av Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXII. Lund.
- Fredsjo, Åke
1953 *Studier i Västsveriges äldre stenålder*. Skrifter utgivna av Arkeologiska museet i Göteborg. Nr. 1. Göteborg.
- Frembäck, Torgny
1983 *Morfometri och megalitgravar*. En kartläggning av förhistoriska gravanläggningar i dalsländsk terräng. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Nr 81. Uppsala.
- Fristedt, Mikaela
1986 *Hällkistor i Värmland*. C-uppsats. Arkeologiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Furingsten, Agne, Jonsäter, Mats & Weiler Eva
1984 *Från flintverkstad till processindustri. De första 9000 åren i Västsverige speglade av UV västs undersökningar 1968–80*. RAÄ. Kungälv.
- Gansum, Terje, Jerpåsen, Gro B. och Keller, Christian
1997 Arkeologisk landskapsanalys med visuella metoder. *AmS-Varia* 28. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Gjessing, Gutorm
1945 *Norges Steinalder*. Norsk arkeologisk selskap. Oslo.
- Glob, Peter V.
1945 Studier over den jyske Enkeltgravskultur. *Aarbøger* 1944, sid. 1–282.
- Glørstad, Håkon
1998 Senmesolitikum i Østfold – et kronologisk perspektiv. I E. Østmo (red.) *Fra Østfolds oldtid*, sid. 69–82. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter*, ny rekke, nr 21. Oslo
- Glørstad, Håkon
2002 Østnorske skafthullhakker fra mesolitikum. Arkeologisk og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden. *Viking* 65, sid. 7–47. Oslo.
- Goldhahn, Joakim
2002 Hällarnas dån. – ett audiovisuellt perspektiv på kustbunden hällkonst i norra Sverige. I J. Goldhahn, (red.) *Bilder av bronsålder – ett seminarium om förhistorisk kommunikation*, sid.52–90. Stockholm.
- Grandien, Bo
1974 *Drömmen om medeltiden*. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Nordiska Museets handlingar 82. Lund
- Griffin, Kerstin, Høeg, Helge och Østmo, Einar
1980 Postglacial vegetation changes and early agriculture in South-East Norway. 5. *International Palynological Conference. Abstracts*, sid. 160. Cambridge.
- Gräslund, Bo.
1962 Skafthålsförsedda spetsredskap av sten. *Tor* 8. Uppsala.
- Gräslund, Bo
1974 *Relativ datering: om kronologisk metod i nordisk arkeologi*. Uppsala.
- Gustafson, Gabriel
1914 Megalitiska graver i Norge. I *Oldtiden*, Tidskrift for norsk forhistorie, bd 4, sid. 1–8. Kristiania.
- Gustafsson, Anders
2001 *Arkeologihistoria som historia och som arkeologi*. Studier i arkeologins egenhistorier. Gotarc Series B. Archaeological Theses 17. Göteborg.
- Gustafsson, Lena & Ahlén, Ingemar (red).
1996 *Sveriges Nationalatlas: Växter och djur*. Sveriges Lantbruksuniversitet, Stockholm.
- Gustawsson, Karl Alfred
1941 Anders Lignell som upptecknare av värmländska fornlämningar. *IVärmland förr och nu* 1939–1940, sid. 11–36. VM.
- Gyllenius, Petrus M.
1962 *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667*. Utgiven av C.J. Gardberg & D. Toijer, I *Värmland Förr och Nu*, sid.1–347. VM.

- Hagberg, Ulf Erik
1962 Fiskekatsan idag och för 3500 år sedan. *Tor* vol. XIII, sid. 229–243. Uppsala.
- Hagberg, Ulla
1994 Trattbägarbönderna flyttar fram sina positioner i västra Värmland, I *Populärarkeologi*, årgång 12, nr 4, sid. 35.
- Hallström, Gustaf
1960 *Monumental Art of Northern Sweden*. Stockholm.
- Hansen, Andreas M.
1904 *Landnåm i Norge*. En utsigt over bosætningens historie. Kristiania (Oslo).
- Heimann, Curry
1995 Hällkistor och stenåldersöar. I Ny giv för värmländsk arkeologi. *Värmland förr och nu*, sid. 40–52. VM.
- Heimann, Curry
1998a Arkeologisk undersökning av hällkista i Blomma, RAÄ 26, Blomskogs socken, Årjängs kommun, Värmlands län. *Forskningsrapport 1998:1*. VM.
- Heimann, Curry
1998b Arkeologisk undersökning av stenåldersboplatz i Blomma, RAÄ 139, Blomskogs socken, Årjängs kommun, Värmlands län. *Forskningsrapport 1998:2*. VM.
- Heimann, Curry
1999 Arkeologisk undersökning av stenåldersboplatser vid Flötefjorden. RAÄ 197 Holmedals socken, RAÄ 80:1 och 82, Västra Fågelviks socken. *Forskningsrapport 1999:2*. VM.
- Heimann, Curry
2000 *Neolitiska landskap vid Stora Le – en studie av neolitiseringsprocessen i värmländsk stenålder*. Sammanläggningsuppsats för fil.lic. – examen. Institutionen för arkeologi. Göteborgs universitet.
- Heimann, Curry och Löfvendahl, Runo
2000 *Hällmålningar i Värmland - ett dokumentationsprojekt*. Rapport. VM.
- Heimann, Curry
2001 Att förmorska forntiden – en arkeologihistoria om Anton Wilhelm Brøgger. *LArkeologen*, Nyhetsbrev från Institutionen för Arkeologi, Göteborgs universitet, nr 3–4, oktober 2001, sid. 16–43. Göteborg.
- Heimann, Curry
2002 Hästholmen – en stenåldersboplatz i Flötefjorden, Stora Le. *Gotarc serie D. Arkeologiska rapporter no. 53*. Göteborgs universitet, Institutionen för Arkeologi. Göteborg.
- Henriksson, Lennart, Larsson, Peter, Nyman, Hans G. och Oscarson, Hans G.
1980 *Stora Le i Dalsland – en limnologisk undersökning 1979*. Rapport nr 33 från Ekologisk konsultation, Zoologiska institutionen, Göteborgs universitet och Länsstyrelsen Älvsborgs län, Naturvårdsenheten 1980:7.
- Hellman, Gustaf Adolf
1965 Begynnande bondekultur och hällkistorna på Dal. I *Hembygden*, utgiven av Dalslands Formminnes- och Hembygdsförbund, sid. 11–37. Vänersborg.
- Helskog, Knut
1994 Comments on The Hunters' Rock Art in Northern Norway. Problems of Chronology and Interpretation. *NAR* 27:1, sid. 20–23.
- Hermansson, Rune och Welinder, Stig
1997 *Norra Europas trindyxor*. Mitthögskolan. Östersund.
- Hernek, Robert
1989 Den spetsnackiga yxan. *Fornvännen*, vol. 83. Stockholm.
- Hesjedal, Anders
1994a The Hunters' Rock Art in Northern Norway. Problems of Chronology and Interpretation. *NAR* 27:1, sid. 1–14.
- Hesjedal, Anders
1994b Reply to Comments. *NAR* 27:1, sid. 24–27.
- Hildebrand, Bengt
1965 Bidrag till Sven Lagerbrings biografi och karakteristik. I *Lychmos*, Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1963–64, sid. 62–71. Uppsala.

- Hinsch, Erik
1955 Traktbegerkultur-Megalitkultur. En studie av Øst-Norges eldste, neolitiske gruppe. I *Universitetets oldsaksamling Årbok 1951–1953*, sid. 10–177. Oslo.
- Hjelle Loe, Kari
1999 Use of Modern Pollen Samples and Estimated Pollen Representation Factors as Aids in the Interpretation of Cultural Activity in Local Pollen Diagrams. *NAR*, 32:1, sid. 19–39.
- Hodder, Ian
1982. *Symbols in Action*. Cambridge
- Hodder, Ian
1994 "Architecture and Meaning: The Example of Neolithic Houses and Tombs". I M. Pearson & C. Richards (red.) *Architecture and Order. Approaches to Social space*. London.
- Hodder, Ian
1996 Glocalising Catal: towards potprocessual methodology. *Paper given at TAG 1996*, Liverpool. Från internetadress http://catal.arch.cam.ac.uk/catal/TAG_papers/ian.html.
- Hodder, Ian
1997 'Always momentary, fluid and flexible': towards a reflexive excavation methodology. *Antiquity* 71, sid. 691–700.
- Hodder, Ian
1998 Whose rationality? A response to Fekri Hassan. *Antiquity* 72, sid. 213–217.
- Hornborg, Alf
1997 Landskapet som "text"? I K. Saltzman och B. Svensson (red.) *Moderna landskap*. Identifikation och tradition i vardagen, sid. 207–219. Stockholm.
- Hulthén, Birgitta
2001 Makroskopisk undersökning av keramik bland annat från hällkista i Blomma, Blomskog (RAÄ 26). Opublicerat manuskript. VM arkiv.
- Hulthén, Birgitta och Welinder, Stig
1981 *A Stone Age Economy*. Theses and Papers in North-European Archaeology 11. Arkeologiska institutionen. Stockholms universitet. Lund.
- Hultkrantz, Åke.
1994 Hällristningsreligion. I S. Jansson, E. Lundberg & U. Bertilsson (red.) *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, sid. 43–58. Helsingborg.
- Hyenstrand, Åke
1973 *Centralbygd – Randbygd*. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. *Studies in NorthEuropean Archaeology* 5. Stockholm.
- Hyenstrand, Åke
1979 Arkeologisk regionindelning av Sverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hyenstrand, Åke
1988 Värmland i den arkeologiska världen. I *Ditt Värmland*, s. 72–92. Länsstyrelsen i Värmland, Karlstad.
- Höglind, Gösta
1963 *I sydväst : Trankils kyrka och socken samt Lennartsfors bruk*. Stockholm.
- Indreko, Richard
1956 *Steingeräte mit Rille*. KVHAA Handlingar, antikvariska serien, del 4. Uppsala.
- Ingold, Tim
2000 *The Perception of the Environment*. Essays on livelihood, dwelling and skill. London.
- Iversen, Johannes
1941 *Landnam i Danmarks Stenalder*. Danmarks Geologisk Undersøgelse II. Række, Nr. 66. København.
- Janson, Sverker
1938 Västsvenska och västeuropeiska stenkammargravar med gavelhåll. *Fornvännen*, årgång 33, sid. 321–342.
- Janson, Tore
1997 *Språken och historien*. Falun.

- Janzon, Gunborg O.
1984 Stenredskap med skafränna – indikation på tidig metallurgi? *Jernkontorets bergshistoriska utskott. Serie H 32.* Stockholm.
- Jennbert, Kristina
1984 *Den produktiva gåvan.* Tradition och innovation i Sydsandinavien för omkring 5 300 år sedan. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, N° 16. Lund.
- Jensen, Ola
2002 *Fortid i historien.* En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen. Gotarc. Serie B. Gothenburg Archaeological Theses no 19. Göteborgs universitet. Institutionen för Arkeologi. Göteborg.
- Jerkemark, Michael och Olsson, Hans
1995 Arkeologisk förundersökning inför ombyggnad av Europaväg 18, Töcksfors-Hån, Årjängs kommun, Värmland. Arkeologiska resultat. *UV Väst Rapport 1995:38.* RAÄ och VM.
- Johansson, Bengt O.H.
1961 Stenåldershällkistor från svensk-norska gränslandskap. *Tor* vol. XII 1961, sid. 5–52. Uppsala.
- Jones, Michael
1991 The elusive reality of landscape. Concepts and approaches in landscape research. *Norsk geografisk Tidsskrift*, vol. 45, sid. 229–244. Oslo.
- Jones, Michael
1993 Landscape as a resource and the problem of landscape values. I C. Rusten och H. Wøien (red.) *The Politics of Environmental Conservation.* Report no. 6/93, sid. 19–33, University of Trondheim, Centre of Environment and Development. Trondheim.
- Jonsäter, Mats
1984 “Äldre stenålder” och “Yngre stenålder”. I A. Furingsten, M. Jonsäter och E. Weiler (red.): *Från flintverkstad till processindustri. De första 9000 åren i Västsverige speglade av UV västs undersökningar 1968–80*, sid. 9–48. RAÄ. Kungälv.
- Kaarberg, Lars
1928 Det frejdade landskapet Värmland i det svenska väldet. Original på latin, från 1690. Översatt och kommenterad av H. Sjövall. I *Värmland Förr och Nu*, sid.127–169. VM.
- Kaelas, Lili
1962 Stenkammargravar i Sverige och deras europeiska bakgrund. I P.G. Hamberg (red.) *Proxima Thule*, sid. 26–40. Svenska arkeologiska samfundet. Stockholm.
- Kaelas, Lili
1964 Senneolitikum i Norden. *Tor*, vol. X, sid. 135–147. Uppsala.
- Kaelas, Lili
1973 Den gropkeramiska kulturen vid den svenska västkusten – bofast eller ej. I P. Simonsen och G. Stamsø Munch (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie*, sid. 62–74. Tromsø museums skrifter vol. XIV. Tromsø.
- Karsten, Per
1994 *Att kasta yxan i sjön.* En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd. Acta Archaeologica Lundensia, Ser in 8°, No 23. Lund.
- Kihlstedt, Britta, Larsson, Mats och Nordqvist, Bengt
1997 Neolitiserings i syd- väst- och Mellansverige – social och ideologisk förändring. I M. Larsson & E. Olsson (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, sid 85–133. RAÄ. Arkeologiska-undersökningar. Skrifter nr 23. Stockholm.
- Kindgren, Hans
1991 Kambrisk flinta och etniska grupper i Västergötlands senmesolitikum. I H. Browall, P. Persson och K-G. Sjögren (red.) *Västsvenska stenåldersstudier*, sid. 33–69. Gotarc serie C. Arkeologiska skrifter no. 8. Göteborg.
- Kjellin, Helge
1941 Värmlands museums hundra årsjubileum och Svenska Museimannaföreningens resa i Värmland. I *Värmland förr och nu 1939–1940*, s. 45–126. VM.
- Kjellin, Helge
1947 Värmlands fornminnes- och museiförening. I Å. Campbell & S. Erixon (red.) *Svensk bygd och folkkultur*. 2 delen, sid. 313–326. Stockholm.

- Klang, Lennart, Lindgren, Britta och Ramqvist, Per H.
 2002 Hällbilder och hällbildernas rum – inledning. I L. Klang, B. Lindgren och P. H. Ramqvist (red.) *Hällbilder & hällbildernas rum. Studier i regional arkeologi 2*, sid. 1–8. Umeå.
- Klindt-Jensen, Ole.
 1975 *A History of Scandinavian Archaeology*. London.
- Knapp, A. Bernard & Ashmore, Wendy
 1999 Archaeological landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational. I W. Ashmore och A. B. Knapp (red.) *Archaeologies of Landscape*. Contemporary perspectives, sid.1–30. Oxford.
- Knutsson, Helena (red.).
 1999 *Kust till kust - stenålderssamhällen i förändring*. Projektansökan till Riksbankens jubileumsfond. Otryckt manus i institutionens arkiv. Institutionsarkivet. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Kristiansen, Kristian
 1985 Post-Depositional Formation Processes and the archaeological Record. I K. Kristiansen (red) *Archaeological formation processes. The representativity of archaeological remains from Danish Prehistory*, s. 7–11. Nationalmuseet. København.
- Kuhn, Thomas S.
 1970 *The Structure of Scientific Revolutions*. 2 uppl. Chicago.
- Lagergren, Helmer
 1918 Lignellska manuskriptsamlingarna i Kristinehamns realskolas bibliotek. I *Historisk tidskrift 1917*, årgång 37, sid. 303–307.
- Lamm, Jan-Peder
 1994 Värmländskt i den Hammerska samlingen. I *Till Gunborg – arkeologiska samtal*, sid. 539–548.. Stockholm.
- Larsen, Hjalmar
 1949 Hällkistorna på Dal. I *Nationen och Hembygden V*, skriftserie utgiven av Värmlands nation i Uppsala, sid. 36–79. Uppsala.
- Larsson, Lars
 1978 *Ageröd I:B–I:D. A study of early atlantic settlement in Scania*. Acta Archaeologica Lundensia. Ser in 4 Nr 12. Lund.
- Larsson, Mats
 1994 Stenåldersbönder. I K-G. Selinge (red.) *Kulturminnen och kulturmiljövård, Sveriges nationalatlas*, sid. 16–19.
- Larsson, Mats
 1995 Förhistoriska och medeltida hus i Götaland. En morfologisk och kronologisk studie. I H. Göthberg, O. Kyhlberg och A. Vinberg (red.) *Hus och gård i det förurbana samhället, artiklar*. RAÄ, arkeologisk undersökningar, skrifter nr 14. Stockholm.
- Larsson, Mats, Lindgren, Christina och Nordqvist, Bengt
 1997 Materiell kultur och lokala grupper – social interaktion under mesolitikum. I M. Larsson och E. Olsson (red.) *Regionalt och interregionalt*. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige, sid. 47–50. RAÄ, arkeologiska undersökningar skrifter nr 23.
- Larsson, Mats och Olsson, Eva. (red.)
 1997 *Regionalt och interregionalt*. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige, sid. 47–50. RAÄ, arkeologiska undersökningar skrifter nr 23.
- Lekberg, Per
 2002 *Yxors liv. Människors landskap*. Kust till kust – böcker. Institutionen för arkeologi. Uppsala.
- Lignell, Anders.
 1965 *Beskrifning öfver grefskapet Dal*. Nyutgåva, faksimilupplaga efter original från 1851–52. Mellerud.
- Lignell, Anders
 1992 *Kilaboken: en krönika om Kila, Tveta och Svanskogs socknar från forntid till 1860*. Manus från 1860. Kila hembygdsförening. Säffle.
- Lindahl, Anders
 2002 Bränningsmetoder. I A. Lindahl, D. Olausson och A. Carlie (red.). *Keramik i Sydsverige – en handbok för arkeologer*, sid. 30–35. Malmö.

- Lindblom, Inge
1984 Former for økologisk tilpasning i Mesolitikum, Østfold. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1982/1983, sid. 43–86. Oslo.
- Lindgren, Britta
2002 Hällmålningar – ett uttryck för materiella och immateriella dimensioner. I L. Klang, B. Lindgren och P. H. Ramqvist (red.) *Hällbilder & hällbildernas rum. Studier i regional arkeologi* 2, sid. 55–75. Umeå.
- Lindgren, Christina och Nordqvist, Bengt
1997 Lihultyxor och trindyxor – om yxor av basiska bergarter i östra och västra Sverige under mesolitikum. I M. Larsson och E. Olsson (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, sid. 57–72. RAÄ, arkeologiska undersökningar skrifter nr 23.
- Lindman, Gundela
1988 Power and influence in the late Stone Age. A discussion of the interpretation of the flint dagger material. *Oxford Journal of Archaeology*, vol. 7, sid. 121–138.
- Lindqvist, Christian
1994 *Fångstfolkets bilder. En studie av de nordfennoskandiska kustanknutna jägarhällristningarna. Theses and papers in Archaeology N.S. A5.* Stockholm.
- Lindqvist, Sune
1952 Anton Waldemar Brøgger. I *KVHAA årsbok*, sid. 82–87. Stockholm.
- Lomborg, Ebbe
1973 *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südkandinavischen Spätneolithikums. Nordiske fortidsminder, serie B – in quarto. Bind 1.* København.
- Lundqvist, Jan
1958 *Beskrivning till jordartskarta över Värmlands län.* SGU, Ser. Ca. Avhandlingar och uppsatser i 4:o, Nr 38. Stockholm.
- Löfgren, Orvar
1996 Att höra hemma. Identiteter och territorier i ett historiskt perspektiv. I *KVHAA Årsbok*.
- Löfgren, Orvar
1997 Mellanrum. I K. Saltzman och B. Svensson (red) *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*, sid. 45–69. Stockholm
- Madsen, Torsten
1978 Perioder og periodeovergange i neolitikum: Om forskellige fundtypers egnethed til kronologiske opdelinger. *Hikuin* 4.
- Malmer, Mats P.
1962 *Jungneolitische Studien. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 2.* Lund.
- Malmer, Mats P.
1975 *Stridsyxeakturen i Sverige och Norge.* Stockholm.
- Malmer, Mats P.
1981 *A Chorological Study of North European Rock Art. KVHAA handlingar, Antikv. Serien 32.* Stockholm.
- Mikkelsen, Egil
1975 Mesolithic in South-eastern Norway. *NAR*, vol 8, No 1, sid. 19–35. Oslo.
- Mikkelsen, Egil
1984 Neolitiseringsen av Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1982/1983, sid 87–128. Oslo.
- Mikkelsen, Egil
1989 *Fra jeger til bonde.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter 11. Oslo
- Moberg, Carl-Axel
1969 *Introduktion till arkeologi.* Stockholm.
- Montelius, Oscar
1872 *Sveriges forntid. Atlas. Svenska fornsaker. I. Stenåldern och bronsåldern.* Stockholm.
- Montelius, Oscar
1873 Bronsåldern i norra och mellersta Sverige. *Antiqvarisk Tidskrift för Sverige*, 3:delen, sid. 173–433. Stockholm.
- Montelius, Oscar
1905 Orienten och Europa. *Antiqvarisk tidskrift för Sverige*, XIII delen, sid 1–252. KVHAA. Stockholm.

- Montelius, Oscar
1997 *Minnen från vår forntid*. I. Stenåldern och bronsåldern. Faksimiltryck av original från 1917 av Arkeoförlaget. Gamleby.
- Müller, Sophus
1902 *Flintdolkene i den nordiske stenalder*. Nordiske Fortidsminer I. København.
- Myrdal-Runebjer, Eva
2002 Skogen som kulturmiljö och arbetsplats. Värmländska exempel. I *in Situ, Västsvensk Arkeologisk Tidskrift* 2000–2001, sid. 123–133. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Nationalencyklopedin
1994 Del 12 & 14. Uppslagsorden 'landskap' & 'neolitikum'. Höganäs.
- Nerman, Birger
1965 Knut Stjerna och hans seminarium för utforskningen av Sveriges stenålder. *ILychmos*, Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1963–64, sid. 222–228. Uppsala.
- Nielsen, Paul Otto
1978 Die Flintbeile der frühen Trichterbecherkultur in Dänemark. *Acta Archaeologica*, vol. 48, 1977. København.
- Nielsen, Paul Otto
1979 De tyknakkede flintøkseres kronologi. *Aarbøger* 1977, København.
- Nielsen, Paul Otto
1993 Yngre stenalder. I S. Hvass och B. Storgaard (red.) *Da klinger i muld...* 25 års arkæologi i Danmark, sid. 84–87. Århus.
- Nilsson, Björn
2003 *Tingens och tankarnas landskap*. Försök i naturumgängets arkeologi med exempel ur Blekinges och Smålands förflutna. *Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°* No 44. Lund.
- Nilsson, Maj-Lis
1992 *Värmländsk stenålder; en studie av kulturell tillhörighet*. C-uppsats, VT 1992. Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Nilsson, Sven
1843 *Skandinaviska Nordens ur-invånare*. Ett försök i komperativa ethnografien och ett bidrag till människoslågtets utvecklings-historia. Första delen (1838–43). Lund.
- Norberg-Schulz, Christian
1985 *The concept of dwelling: on the way to figurative architecture*. New York.
- Norberg-Schulz, Christian
1988 *Architecture: Meaning and Place*. Selected essays. New York.
- Norberg-Schulz, Christian
1996 *Stedskunst*. Oslo.
- Nordbladh, Jarl
1976 Hällmålningen i Nedre Blomsjön, Blomskogs socken, Årjängs kommun, Värmland. Otryckt rapport. ATA.
- Nordbladh, Jarl
1978 Kort rapport över nyfynd av hällmålning i Årjängs kommun, Stora Le. Otryckt Rapport, daterad 1978–08–30. ATA.
- Nordbladh, Jarl
1987 Bird, fish or somewhere in between? The case of the Rock Paintings of the Swedish West Coast. I G. Burenhult, A. Carlsson och Å. Hyenstrand (red.) *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society*. Studies in honour of Mats P. Malmer. Oxford.
- Nordbladh, Jarl
1989 Hällmålningar i Västsverige. I S. Janson, E. Lundberg och U. Bertilsson (red.) *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, sid. 121–123. Helsingborg.
- Nordbladh, Jarl
1995 The history of Scandinavian rock art research as a corpus of knowledge and practise. I K. Helskog och B. Olsen (red.) *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*, sid. 23–34. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Oslo.

- Nordbladh, Jarl
1998 Comments on The Problem-Orientated Scientific Biography as a Research Method. *NAR*, Vol.31, No 2, sid. 109–111.
- Nordlund, Christer
2001 *Det upphöjda landet*. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930. Kungl. Skytteanska Samfundet. Umeå.
- Nordman, Carl Axel
1935 The Megalithic Culture of Northern Europe. *Finska Fornminnesföreningens tidskrift XXXIX*. Helsingfors.
- Nordqvist, Bengt
1997 Västsverige. I M. Larsson och E. Olsson (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, sid. 100–110. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Stockholm.
- Nordqvist, Bengt
2000 *Coastal Adaptions in the Mesolithic*. A study of castal sites with organic remains from the Boreal and Atlantic periods in Western Sweden. Gotarc Series B. Department of Archaeology. Göteborg University. Göteborg.
- Nygaard, Signe E.
1995 Steinalderen i Sør-Norge. Et debattinnlegg. I Steinalderkonferensen i Bergen 1993. *Arkeologiske skrifter 8*, Arkeologisk institutt, Bergen Museum, No. 8, sid. 12–26. Bergen.
- Nygren, Ernst
1914 Värmlands stenålder. I *Värmland förr och nu*, sid. 1–120 (+ bildatlas). VM.
- Nygren, Ernst
1915 Ludvig Borgström. Några minnesord. I *Värmland Förr och Nu*, sid. V–XV. VM
- Nygren, Ernst
1917 Värmlands fornminnen. I H. H. Hildebrandsson & S. Samuelsson (red.) *En bok om Värmland av Värmlänningar*, del 1, sid. 113–176. Uppsala.
- Nygren, Ernst
1919 En bortglömd källa till Värmlands antikvariska topografi. I *Värmland förr och nu*, sid 87–98. VM.
- Nyström, Ann
1996 *Stenåldersboplatser vid Foxen och Stora Le*. C-uppsats i Arkeologi, HT 1996. Högskolan i Karlstad. Karlstad.
- Oldeberg, Andreas
1932 Some contributions to the early history of the sickle *Acta Archaeologica*, nr 3. København
- Oldeberg, Andreas
1974 *Die ältere Metallzeit in Schweden I–II*. KVHAA. Stockholm
- Olofsson, Anders
1995 *Kölskrapor, mikrospånkärnor och mikrospån*. Arkeologiska studier vid Umeå universitet 3. Umeå.
- Olofsson, Anders och Olsson, Hans
1999 The Mesolithic in Värmland. Research status. I J. Boaz (red.) *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, nr 22, sid. 73–86. Oslo.
- Olsen, Bjørnar
1997 *Fra ting til tekst*. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning. Oslo.
- Olsson, Eva och Edenmo, Roger
1997 Östra Mellansverige. I M. Larsson och E. Olsson (red.) *Regionalt och interregionalt*. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige, sid. 168–197. RAÄ, arkeologiska undersökningar skrifter nr 23.
- Olsson, Hans
2000 Arkeologisk undersökning av stenåldersboplatser och hålvägar. RAÄ 18b och 140, Sunnemo socken, RAÄ 52 Hagfors stad, Hagfors kommun, Värmlands län. *Internrapport 2000:2*. VM.
- Olsson, Hasse
1972 Frågetecken i värmländsk förhistoria. I *Värmland Förr och Nu*, sid. 9–28. VM Olsson, Hasse. 1976. *Rapport över undersökning av fornlämning nr 16, Labacka*, Rudskogs socken, Värmlands län. Stencil, VM.
- Olsson, Ingemar et al.
1969 *Rannsakingar efter antikviteter*. Band 2, utgiven av I. Olsson, N.-G. Stahre och C. I. Ståhle (red.). KVHAA. Stockholm.

- Olwig, Kenneth Robert
1993 The "Natural" landscape and Agricultural Values. I J. Myrdal och U. Sporrang (red.) *Det svenska jordbrukslandskapet inför 2000-talet: bevaras eller försvinna?* Nordiska museet. Stockholm.
- Pedersen, Lisbeth
1997 De satte hegn i havet. I L. Pedersen, A. Fischer och B. Aaby (red.) *Storebælt i 10 000 år. Mennesket, havet og skoven*, sid 124–143. Storebælt Publikationer. København.
- Persson, Per
1981 What do the sites tell? I C.-A. Moberg (red.) *Similar finds? Similar interpretations?*, kapitel H, sid. 1–57, Arkeologiska institutionen. Göteborg.
- Persson, Per
1998 Gropkeramikfenomenet på västkusten. I *In Situ*, Västsvensk Arkeologisk Tidskrift, sid. 63–84. Arkeologiska institutionen. Göteborg.
- Persson, Per
1999 *Neolitikums början*. Kust-till kust-böcker nr 1. Göteborg.
- Pettersson, Håkan
1999 *Några anmärkningar kring nittioåtta år av tidigneolitisk forskning*. Källkritiska resonemang och teoretiska analyser. Fil.lic. uppsats. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Prescott, Christopher
1994 Paradigm Gained – Paradigm Lost? 150 years of Norwegian Bronze Age Research. *NAR*, Vol.27, No 2, sid. 87–109.
- Prescott, Christopher
1991 Late Neolithic and Bronze Age Developments on the Periphery of Southern Scandinavia. *NAR*, Vol. 24, No 1, sid. 35–48.
- Prescott, Christopher
1995 Aspects of Early Pastoralism in Sogn, Norway. *Acta Archaeologica*, Vol. 66, sid. 163–190.
- Prescott, Christopher
1996 Was there really a Neolithic in Norway? *Antiquity* 70, sid. 77–85.
- Price, T. Douglas
1995 Social Inequality at the Origins of Agriculture. I T.D. Price och G.M. Feinman (red.) *Foundations of Social Inequality*, sid. 129–151. New York.
- Price, T. Douglas
2000a Europe's first farmers: an introduction. I T.D. Price (red.) *Europe's first farmers*, sid. 1–18. Cambridge.
- Price, T. Douglas
2000b The introduction of farming in northern Europe. I T.D. Price (red.) *Europe's first farmers*, sid. 260–300. Cambridge
- Price, T. Douglas
2000c Lessons in the transitions to agriculture I T.D. Price (red.) *Europe's first farmers*, sid. 301–318. Cambridge.
- Påsse, Tore
1998 A mathematical model of past, present and future shore level displacement in Fennoscandia. *Svensk kärnbränslehantering AB, technical report 1997:28*. Stockholm.
- Ramqvist, Per H
2002 Hällbildernas stil & rumsliga fördelning. I L. Klang, B. Lindgren och P.H. Ramqvist (red.) *Hällbilder & hällbildernas rum*, sid. 87–102. Studier i regional arkeologi 2. Mithögskolan. Örnköldsvik.
- Rasmussen Wincentz, Lisbeth
1990 Dolkproduktion og -distribution i senneolitikum. *Hikuin* 16, sid. 31–42.
- Relph, Edward
1976 *Place and placelessness*. London.
- Rentzhog, Sven
1995 Fornminnesinventeringen i Värmland. I Ny Giv för värmländsk arkeologi. *Värmland förr och nu*, sid. 23–39. VM.
- Rosenfeld, Andree och Smith, Claire
1997 Recent developments in radiocarbon and stylistic methods of dating rock-art. *Antiquity* 71:272, sid. 405–411.

- Rowley-Conwy, Peter
1985 The origin of agriculture. A review of some theories. *Journal of Danish Archaeology*, vol. 4, sid. 188–195.
- Rud, Moghens (red.)
1973 *Jeg ser på oldsager*. 880 danske oldsager i tekst og billeder. København.
- Rudebeck, Elisabeth
2000 *Tilling Nature - Harvesting Culture*. Exploring Images of the Human Being in the Transition to Agriculture. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 32. Stockholm.
- Rundkvist, Sten
1939 *Västra Värmlands Fornminnesförening*. Arvika.
- Rundkvist, Sten
1944 Anders Gustaf Hedenskog, museimannen och människan. *Meddelanden från Västra Värmlands Fornminnesförening*, nr 1. Arvika.
- Ränkedahl, Jan
1980 *Vilstenen*. Dikter. Albert Bonniers Förlag. Stockholm.
- Röjder, Helena och Schedin, Pernilla (red)
1999 Värmländsk arkeologi förr och nu – ett kunskapsprogram. *Forskningsrapport 1999:3*. VM.
- Saabye Christensen, Lars
2001 *Halvbroren*. Roman. Spydeberg, Norge.
- Saltzman, Katarina
2001 *Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap*. Lund.
- Saltzman, Katarina & Svensson, Birgitta
1997 Inledning. I K. Saltzman och B. Svensson (red) *Moderna landskap*. Identifikation och tradition i vardagen, sid. 9–20. Stockholm
- Sarauw, Georg
1916 Brev med redogörelse för restaureringsarbete vid hällkista i Gummenäs, Torrskog socken. ATA, dnr 424/16.
- Sarauw, Georg och Alin, Johan
1923 *Götaälvsområdets fornminnen*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads 300-års jubileum, III. Göteborg.
- Schedin, Pernilla
2000 *Möten med Värmland – om kontakter under järnåldern*. Gotarc. Gothenburg Archaeological Theses, series B No 14. Göteborgs universitet.
- von Schoultz, Gösta
1961 Resenärer i Värmland under äldre tid. I *Värmland förr och nu*, sid. 8–17. VM.
- Schyman, Ivan
1954 *Värmlandsnäs från forntid till nutid I*. Södra delen. Säffle.
- Schyman, Ivan
1958 *Värmlandsnäs från forntid till nutid II*. Norra delen. Säffle.
- Segeberg, Ann
1978 Den enkla skafthålsyxan av sten. *Tor XVII*, sid. 159–218.
- Segeberg, Ann
1999 Bältinge mossar. Kustbor i Uppland under yngre stenåldern. *Aun* 26. Uppsala.
- Sherratt, Andrew
1995 Reviving the grand narrative: Archaeology and long-term change. *Journal of European Archaeology*, vol. 3.1 sid. 1–32.
- Shetelig, Haakon
1922 *Primitive Tider i Norge*. En översikt över stenåldern. Bergen.
- Sjöborg, Nils Henrik
1815 *Försök till en Nomenklatur för Nordiska fornlemningar*. Stockholm.
- Sjögren, Karl-Göran
1991 Om västsvensk mesolitisk kronologi. I H. Browall, P. Persson och K-G. Sjögren (red.) *Västsvenska stenåldersstudier*, sid. 11–32. Gotarc serie C. Arkeologiska skrifter no. 8. Göteborg.

- Sjögren, Karl-Göran
2003 "Mångfaldige uhrminnes grafvar..." *Megalitgravar och samhälle i Västsverige*. Gotarc series B. Archaeological Theses No. 27. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Sjövold, Thorleif. (red.)
1982 *Introduksjonen av jordbruk i Norden: foredrag holdt ved fellesnordisk symposium i Oslo april 1980*. Oslo.
- Sognnes, Kalle
1983 Prehistoric Cave Paintings in Norway. *Acta Archaeologica*, vol. 53:1982, sid. 101–118.
- Sognnes, Kalle
1994 Ritual Landscapes. Towards a Reinterpretation of Stone Age Rock Art in Trøndelag, Norway. *NAR* 27:1, sid. 29–50.
- Solberg, Bergljot
1988 Steinøkser med skaftfure fra Syd-Norge. I S. Indrelid, S. Kaland & B. Solberg (red.) *Festskrift til Anders Hagen*. Arkeologiske Skrifter 4, Historisk Museum, Universitetet i Bergen, sid. 277–291. Bergen.
- Stenberger, Mårten
1964 *Det forntida Sverige*. Uppsala.
- Stenberger, Mårten
1971 *Sten brons järn*. 2:a upplagan. Stockholm.
- Stenvik, Lars
1988 Steinkøller med skaftfure. I S. Indrelid, S. Kaland & B. Solberg (red.) *Festskrift til Anders Hagen*. Arkeologiske Skrifter 4, Historisk Museum, Universitetet i Bergen, sid. 292–300. Bergen.
- Stilborg, Ole
2002 Neolitikum. I A. Lindahl, D. Olausson & A. Carlie (red.) *Keramik i Sydsverige - en handbok för arkeologer*, sid. 57–80. Keramiska forskningslaboratoriet, Lund. Monographs on Ceramics 1. Malmö.
- Stjernqvist, Berta
1950 En hållkista på Björkö, Skållerud sn, Dalsland. *Hembygden*, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbunds årsbok, sid. 5–38.
- Strassburg, Jimmy
2000 *Shamanic shadows*. One Hundred Generations of Undead Subversion in Southern Scandinavia, 7,000–4,000 BC. Stockholm Studies in Archaeology 20. Stockholms universitet. Stockholm.
- Strinnholm, Anders
2001 *Bland säljägare och färfarmare*. Struktur och förändring i Västsveriges mellanneolitikum. Coast to coast-book 4. Uppsala.
- Sundström, Lars
1995 *Det hotade kollektivet*. Neolitiseringsprocessen ur ett östmellansvenskt perspektiv. Coast to coast-book 6. Uppsala
Svenska Gods och Gårdar, del 11.
1944 Värmland, sydvästra delen. 2. utvidgade upplagan. Förlaget Svenska gods och gårdar. Uddevalla.
- Svensson, Eva
1998 *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Lund.
- Svensson, Gilbert
1953 Rapport över undersökt hållkista från Sillebotten, Sillerud socken (RAÄ 101). Rapport i ATA, dnr. 2416/53.
- Svensson, Gilbert
1957 Fynden från Sillerudskistan. I *Värmland Förr och Nu*, sid. 20–21. VM.
- Taffinder, Jacqueline
1998 *The Allure of the Exotic*. The social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden. *Aun* 25. Uppsala.
- Thomas, Julian.
1993 Discourse, Totalization and 'the Neolithic'. I C. Tilley (red.) *Interpretative Archaeology*, sid. 357–394. Oxford.
- Thomas, Julian
1998 Towards a Regional Geography of the Neolithic. I M. Edmonds och C. Richards (red.) *Understanding the Neolithic of North-Western Europe*. Glasgow.

- Tilley, Christopher
1994a Comments on "The Hunters' Rock Art in Northern Norway. Problems of Chronology and Interpretation" (av Anders Hesjedal). *NAR* 27:1, sid. 15–17.
- Tilley, Christopher
1994b *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Bridgend.
- Tilley, Christopher
1996 *An Ethnography of the Neolithic*. Early prehistoric societies in southern Scandinavia. Cambridge.
- Toijer, Daniel
1937 Handskriftssamlingen i Kristinehamns högře allmänna läroverks bibliotek. I *Värmland Förr och Nu*, sid. 9–78. VM.
- Toijer, Daniel
1945 Peter Björkman. I *Beskrifning öfver Wermland. Sednare delen*. Utgiven av D. Toijer. Värmlands fornminnes- och museiförening. Seriepublikation Nr 1, sid 9–14. Kristinehamn.
- Tomasdotter Jakobsson, Anna
1992 Gravplatser och boplatser – hällkistornas topografiska placering i By och Tvetå. I L.-E.Englund (red.) *Arkeologi i Värmland. Fornminnesinventeringen 1991*, sid. 22–26. Utgiven av RAÄ, Länsstyrelsen i Värmlands län & VM.
- Trigger, Bruce G.
1989 *A History of Archaeological Thought*. Cambridge.
- Trigger, Bruce G.
1993 *Arkeologins idéhistoria*. Symposion. Stockholm.
- Tringham, Ruth
2000 Southeastern Europe in the transition to agriculture in Europe: bridge, buffer, or mosaic. I T.D. Price (red.) *Europe's first farmers*, sid. 19–56. Cambridge
- Troels-Smith, Jens
1953 Ertebøllekultur-bondekultur. *Aarbøger*, sid. 5–47. København.
- Unwin, Simon
1997 *Analysing Architecture*. New York.
- Vandkilde, Helle
1996 *From Stone to Bronze*. The Metalwork of the Late Neolithic and earliest Bronze Age in Denmark. Jutland Archaeological Society Publications XXXII. Århus.
- Vattendom
1939 Akt. nr. A.M. 85/1939. *Vattendomstolens arkiv*, Vänersborgs tingsrätt. Vänersborg.
- Weiler, Eva
1994 *Innovationsmiljöer i bronsålderns samhälle och idévärld*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 5. Umeå.
- Weiler, Eva
1996 En hällkista i Herrljunga. *Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 1996:3*. Stockholm.
- Weiler, Eva
1999 Bortom makteliten? – Vänerområdets bronsålder: en idéinventering. I M. Olausson (red.) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*, sid. 229–246. RAÄ, avdelningen för arkeologiska undersökningar, skrifter nr 25. Stockholm.
- Weiler, Eva
2002 Skogsbonden i romersk etnografi. I *in Situ, Västsvensk Arkeologisk Tidskrift 2000–2001*, sid. 109–122. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Welinder, Stig
1975 *Prehistoric agriculture in eastern middle Sweden*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° Minore, No 4. Lund.
- Welinder, Stig
1977 *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° Minore, No 7. Lund.
- Welinder, Stig
1985 Tunnackiga stenxor och samhälle i Mellansverige 5000 B.P. *Varia nr 11*. Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.

- Welinder, Stig
1992 *Det arkeologiska perspektivet*. Lund.
- Welinder, Stig
1999 Neolithicum – bronsålder, 3900 – 500 f.Kr. I J. Myrdal (red.) *Det svenska jordbrukets historia*. Jordbrukets första femtusen år, sid.11–236. Borås.
- Wennstedt Edvinger, Britta
1993 *Genus och djursymbolik*. Arkeologiska studier vid Umeå universitet 1. Umeå.
- Voss, Olfert
1972 Fund. I M. Rud (red.) *Arkeologisk ABC*. Håndbog i dansk forhistorie, s.88–89. København.
- Västgöta Dals tidning
1910 *En stenåldersgraf i öde skogen*. Osignerad artikel den 10/5.
- Zachrisson, Inger
1994 Den s.k. Norrlandsgränsen och den ”arktiska” kulturen. I *Festskrift til Ørnulv Vorren. Tromsø museums skrifter XXV*, sid. 62–74. Tromsø
- Zvelebil, Marek och Lillie, Malcolm
2000 Transitions to agriculture in eastern Europe. I T.D. Price (red.) *Europe's first farmers*, sid. 57–92. Cambridge.
- Åberg, Nils
1918 *Hällkistor från trakten af Lennartsfors Bruk i Vermland*. Rapport i sockenkapsel för Trankil socken. ATA.
- Ödlund, Fredrika
1997 *Megalitiska hällkistor i Skaraborgs län*. C-uppsats i arkeologi. Högskolan i Karlstad Ht-1996.
- Östlind, Karl A.
1930 *Omkring Töck och Östen*. Göteborg.
- Østmo, Einar
1976 Torsrød. En senmesolitisk kystboplass i Vestfold. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok 1972–1974*. Oslo.
- Østmo, Einar
1978 Schaflochhäxte und landwirtschaftliche Siedlung. Eine Fallstudie über Kulturverhältnisse im südöstlichsten Norwegen im Spätneolithikum und in der älteren Bronzezeit. *Acta Archaeologica*, vol. 48, 1977.
- Østmo, Einar
1998 Da jordbruket kom til Norge. Funn fra TN A-fasen i Østfold. I *Fra Østfolds oldtid*, s. 83–108. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke, nr 21. Oslo.
- Østmo, Einar
2002a Senneolittiske hellekister i Syd-Norge. In *Situ Västsvensk arkeologisk Tidskrift*. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. 2000–2001, sid. 5–26.
- Østmo, Einar
2002b ”-et stykke forarbeidet gul flint.” Nytt om senneolittiske hellekister i Norge. I E. Høigård Hofseth (red) *UKM – En mangfoldig forskningsinstitusjon*, sid. 325–331. Universitetets kulturhistoriske museer, skrifter nr. 1. Oslo.

Bilaga 1

Fynddatabaser över fynd och hållkistor

Det empiriska underlaget för avhandlingen består bland annat av en genomgång av kända fynd från stenåldern i Värmland med särskild betoning på Nordmarks härad i landskapets sydvästra del. Fyndmaterialet finns redovisat i en fynddatabas gjord i Access 2002.

Samtliga hållkistor i Värmland finns redovisade i en egen databas i Access 2002. Databaserna är nedladdningsbara från Göteborgs universitets arkeologiska institutions hemsida, <http://www.hum.gu.se/ark>, under online-texter.

Instruktion för databas över fynd

Endast fynd som kommit till min kännedom fram till 2002-12-31 har medtagits. Fynddatabasen har 33 kolumner och omfattar 1097 poster. Databasen har fungerat som minnesanteckningar under arbetets gång för fynd i undersökningsområdet, Nordmarks härad och Värmland. Här har även observationer som inte direkt berörs av studien tagits med, exempelvis vissa fynd från historiska tidsperioder eller fynd i angränsande områden. Fynddatabasen gör inte anspråk på någon fullständighet, den bästa täckningen av fynd är från de fem socknarna i det primära undersökningsområdet (Blomskog, Holmedal, Trankil, Töcksmark och Västra Fågelvik i Nordmarks härad).

Kolumner:

1. ID-nr
2. Föremålstyp (klassificering)
3. Inventarienummer (om det finns) Förkortningar:
 - AM = Arvika museum, Sågudden
 - GSM = Göteborgs stadsmuseum (inkluderar tidigare GAM = Göteborgs Arkeologiska museum)
 - KHM = Kristinehamns museum
 - NM = Nordiska museet, Stockholm
 - NMS = Nordmarksstugan, Töcksfors
 - VM = Värmlands museum, Karlstad
 - SHM = Statens historiska museum, Stockholm
 - Trankil hembför = Trankils hembygdsförening, Lennartfors
 - Nordenfelt = överstelöjtnant Nordenfeldts samling, numera i Arvika museum
 - Blomskog hembför = Blomskogs hembygdsförening,
 - C = Oldsaksamlingen, Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo
 - Upps. univmus = Uppsala universitets museum
 - Köln = Römisches-Germanisches museum, Köln

Hammerska samlingen nr = Privatsamling efter privatsamlaren C Hammer som splittrats efter att den auktionerats ut, se artikel av J.P. Lamm (1997) i boken ”Till Gunborg-arkeologiska samtal”

4. RAÄ-nummer, nummer i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (löpande nummer per socken)
5. Undernummer i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (närliggande (oftast inom 50 meter) fornlämningar ges samma RAÄ-nummer men med undernummer 1,2,3 osv.)
6. Material som föremålet är tillverkat av (med 'bergart' avses annan bergart än flinta, kvarts, kvartsit eller skiffer)
7. Övriga fynd (vissa fynd har bedömts som en ackumulation av olika fynd och har endast givits ett nummer)
8. Period
 - SN = senneolitikum
 - MN = mellanneolitikum
 - TN = tidigneolitikum
 - SM = senmesolitikum
 - stå = stenålder
 - jää = järnålder
 - HT = historisk tid
 - 1796 = årtalsdaterad lämning
 - BRÅ = bronsålder
9. Fas A-F
 - Fas A = senmesolitikum, lihultyxfas
 - Fas B = senmesolitikum, tvärpilsfas
 - Fas C = fas med spetsnackig och tunnackig yxa, tidigneolitikum och mellanneolitikum A
 - Fas D = fas med tjocknackig yxa, mellanneolitikum B
 - Fas E = stridsyxfas, mellanneolitikum B
 - Fas F = dolkfas, senneolitikum och bronsålder period I och II
10. Lägesangivelse av fynd
 - A1 = bestämbar till plats
 - A2 = bestämbar till gård
 - A3 = bestämbar till socken och/eller härad
11. Klassificering av fynd
 - B1 = egen bedömning
 - B2 = arkivuppgift med sakkunskap
 - B3 = arkivuppgift utan sakkunskap
12. kontaktperson, insamlare eller uppgiftslämnare
13. socken
14. plats
15. R-markering. Platsen angiven på den ekonomiska kartan med 'R' vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering
16. längd i millimeter
17. tjocklek i millimeter
18. bredd i millimeter
19. vikt i gram
20. foto/teckning, markeras ifall någon form av visuell avbildning finns
21. Y-koordinat enligt rikets nät
22. X-koordinat enligt rikets nät
23. referens till eventuella tidigare uppgifter
24. Montelius , omnämnd av Oscar Montelius (1872, 1873, 1905, 1997)

25. Nygren, omnämnd av Ernst Nygren (1914 eller 1917)
26. Djurklou, omnämnd av N.G. Djurklou (1868, 1914, 1956)
27. art, platsen/fynden bedömda som fyndplats, boplats, gravfynd, depåfynd, kvartsbrott eller täljstensbrott
28. fastighetsbeteckning
29. Ekonomiskt kartblad
30. antal fynd omnämnda
31. anmärkning utseende; fyndbeskrivning
32. anmärkning, övrigt; annan fyndinformation
33. fyndplats; noggrannast möjligt angiven

Instruktion för databas över hällkistor i Värmland samt omgivande områden

Databasen över hällkistor i Värmland och omgivande områden har 31 kolumner och omfattar 323 poster. Databasen primära funktion har varit att förteckna de värmländska hällkistorna. Hällkistor i Dalsland och Østfold, Norge har medtagits men utan kompletta uppgifter.

Kolumner:

1. socken
2. landskap
3. forn-id = RAÄ nummer i fornminnesregistret eller motsvarande i Norge
4. SN hällkista; en grov uppskattning av mig om hällkistan är senneolitisk eller ej
1 = senneolitisk
0 = ej senneolitisk, troligen bronsålder
ej ifylld = ej bedömd
5. sockenkod; numrering av svenska socknar
6. X-koordinat enligt rikets nät
7. Y-koordinat enligt rikets nät
8. R-markering. Platsen angiven på den ekonomiska kartan med 'R' vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering
9. Undersökt år; uppgift om eventuell undersökning
10. inv.nr = uppgift om eventuellt inventarienummer för fynd från hällkistan
11. fynd
12. längd; längdmått i meter på kistan
13. bredd; breddmått i meter på kistan
14. högdiam = eventuell uppgift om diametermått i meter på omgivande hög eller stensättning, rektangulär form anges med längd x bredd i meter
15. orientering = kistans orientering i väderstreck
16. rum = antal rum som gått att identifiera
17. öppen = bedömning om hällkistan har en öppen konstruktion eller ej
0=sluten,
1=öppen,
- = osäker
18. undersökt = uppgift om hällkistan har undersökts
1=undersökt
19. osäker= lämningens bedömning som hällkista är osäker
1=osäker

20. skadad, en grov bedömning utifrån fornminnesregistret om hällkistan är skadad
0=välbevarad
1=skadad
21. övrigt
22. namn
23. läge
24. referens
25. kartblad = ekonomiskt kartblad
26. m ö h = meter över havet
27. ritning; om planritning eller liknande finns
28. 151-200 = hällkistan ligger i denna intervallen meter över havet
29. 101-150 = hällkistan ligger i denna intervallen meter över havet
30. 51-100 = hällkistan ligger i denna intervallen meter över havet
31. 0-50 = hällkistan ligger i denna intervallen meter över havet

Bilaga 2

Keramiken från Hästholmen

Anders Lindahl och Emma Ramstedt

Inledning

På uppdrag av Curry Heimann, Institutionen för Arkeologi, Göteborgs universitet har vid Keramiska Forskningslaboratoriet, Kwartärgeologiska avd., Lunds universitet genomförts en undersökning av ett keramiskt material påträffade vid de arkeologiska undersökningarna på ön Hästholmen belägen i sjön Stora Le, Holmedals socken, Värmland. Utgrävningarna genomfördes åren 1993 och 2000 under ledning av Curry Heimann. Det keramiska materialet bedömdes vara av boplatsskara och tidsmässigt hemmahörande i stenålder (Heimann 1999:2).

Frågeställningar

Syftet med undersökningen var att bringa klarhet i materialets karaktär i fråga om kulturtillhörighet - kan materialet härledas till någon specifik kulturhorisont, homogenitet - kommer keramiken från ett enstaka eller från flera kärl och huruvida keramiken varit lokalt framställd. Undersökningen syftar även till att finna eventuella likheter och skillnader gentemot ett jämförelsematerial från en hållkista belägen på Björkö, Skålleruds sn, Dalsland.

Material

Materialet påträffades vid två undersökningstillfällen. 1993 genomfördes utgrävningarna med hjälp av medlemmar ur Trankil hembygdsförening (Heimann 1999:2) och år 2000 av studenter vid seminariegrävningar i anslutning till arkeologit utbildningen vid Högsolan i Karlstad allt under ledning av Curry Heimann.

Keramiken från de båda undersökningarna bestod av totalt 745 st. skärvor och fragment med en total vikt av 974,98 gram. Ca 84% med utgångspunkt från antal skärvor eller 79% med utgångspunkt från vikt var spjälkat, dvs hade endast en eller ingen bevarad ursprunglig godsyta.

Ett prov av rålera hämtat från den närbelägna ön Lövön ingick även i undersökningen.

Jämförelsematerialet bestod av tre skärvor med en sammanlagd vikt av 74,15 gram, hämtade från en hållkista belägen på Björkö, S. Upprud, Skålleruds sn i Dalsland. Hållkistan undersöktes i juli 1948 på uppdrag av Lund Universitets Historiska Museum under ledning av Berta Stjernquist. Skärvorna valdes ut av Curry Heimann. Ingen av skärvorna var spjälkad.

Metoder

Registrering

Materialet genomgick en registrering i vilken ett antal olika egenskaper hos varje keramikskärva noterades, exempelvis vikt, magringsmaterialets art, magringsmängd, dekor och ytbehandling. De olika egenskaperna sammanställdes därefter statistiskt på så sätt att olika egenskaper hos keramiken kan relateras till varandra för att ge en bild av keramikens karaktär, en sk statistik profil av materialet. I normala fall är utgångspunkten för denna statistiska profil keramikens tjocklek. Då, som ovan nämnts, merparten av keramiken från Hästholmen var spjälkad har tjockleken inte kunnat användas som bas i denna undersökning. Keramiken från Hästholmen var även mycket fragmenterad (skärvornas medelvikt var 1,3 gr per skärva) vilket ledde till att tolkningen av materialet vad gäller exempelvis kärlformer och funktion försvårades.

Spridningsstudie

Keramikens spridning inom undersökningsområdet noterades genom angivande av den totala skärvvikten inom respektive 1x1m ruta. För att om möjligt konstatera eventuellakoncentrationer av de olika godstyper som konstaterades vid registreringen gjordes motsvarande spridningsdiagram för dessa. De egenskaper som låg till grund för indelningen var a) magringsmängd, b) dekortyp (ristad resp. intryck) och c) dekorelement.

Undersökningar i mikroskop

Stereomikroskop

På grundval av registreringen utvaldes 20 st. skärvor där en del av skärvornas brottyta polerades ned till en plan yta. Undersökningen av den polerade ytan sker med hjälp av ett binokulärt mikroskop i förstoringar mellan 5 och 20 gånger. Härigenom kan magringsmängden beräknas, typen av magringsmedel bedömas samt egenskaper såsom exempelvis lerans struktur studeras.

Polarisationsmikroskop

Sammanlagt åtta keramiska tunnslip (tjocklek = 30 μ m) har framställts av materialet i undersökningen. Fyra av dessa valdes ut baserat på de undersökningar som gjordes i stereomikroskop av skärvor från Hästholmen, tre st härrör skärvorna i jämförelsematerialet från hållkistan på Björköen och ett tillverkades av en brikett bränd till 550°C framställd av lerprovet från Lövön.

Tunnslipen har analyserats i polarisationsmikroskop i parallellt och korsat ljus vid förstoringar mellan 25 och 1000 X. Därvid har lerornas struktur och innehåll av föroreningar undersökts. Grovfraktionernas mineralinnehåll har studerats. Magringsmaterialets art, kornstorlek och procentuella andel har fastställts. Tillverkningstekniska detaljer som graden av homogenisering av lera och magringsmedel har noterats

Resultat

Keramiken från Hästholmen

Registrering

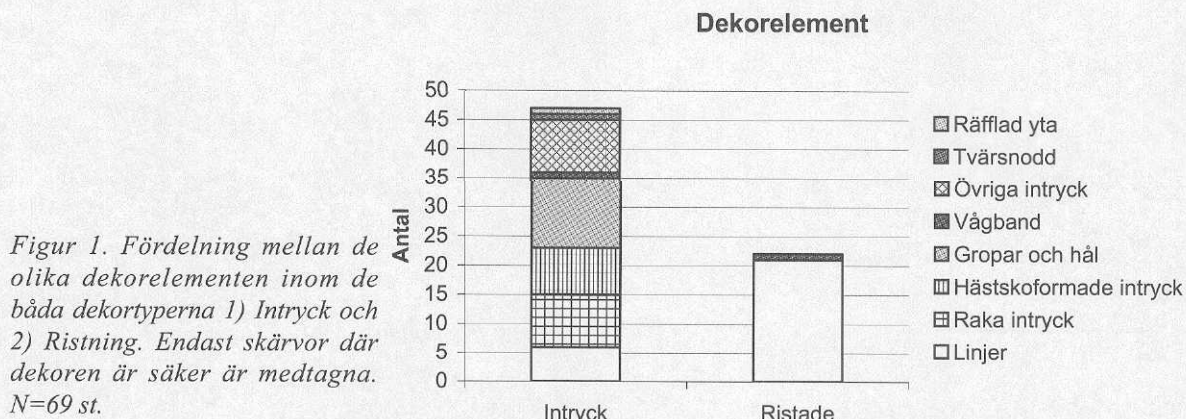
Keramiken från de båda undersökningarna på Hästholmen bestod av totalt 674 skärvor och 71 fragment av en sammanlagd vikt av 974,98 gram. Ca 84% med utgångspunkt från antal skärvor eller 79% med utgångspunkt från vikt var spjälkat.

Godset

Keramiken var magrad med krossad bergart och består av två olika typer av gods, en som är magrad med finkornigt material i relativt liten mängd, med en hård, tät godskvalité och polerad yta. Den andra godstypen är magrad med större korn och har även en större andel magring, godset är något mera mjukt i kvalitén och har en avstruken yta. I några fall var skärvorna var mycket vittrade eller fragmenterade någon säker bedömning av magringsmängd och magringskvalité har i dessa fall inte kunnat göras.

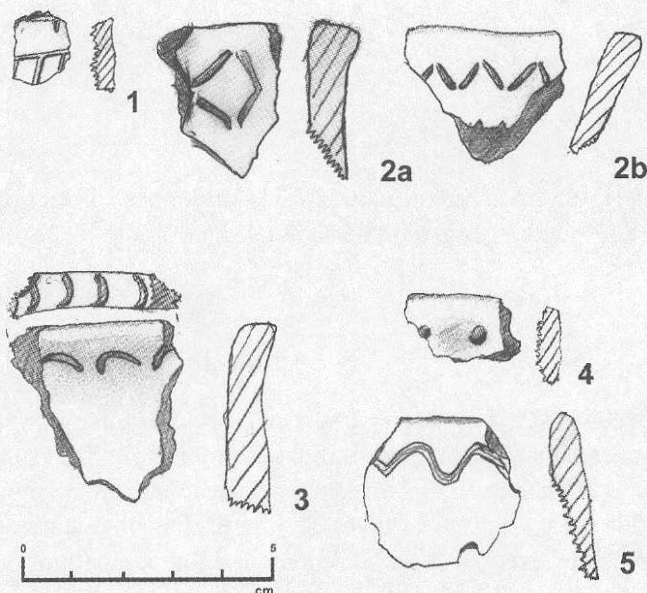
Dekoren

Av keramiken var ca 11 % av med utgångspunkt från antal skärvor eller ca 19% med utgångspunkt från vikt ornerad. Två olika typer av dekor kunde noteras, dels en bestående av intryck av olika slag och dels en där dekor i form av fina linjer ristades in i den ofta polerade ytan (fig.1).

Linjer förekommer ordnade horisontellt, parallellt vertikalt samt ordnade i geometriska mönster (fig. 2:1). Linjer förekom även som inramning till andra typer av dekorer. Raka intryck förekom främst ordnade om två i V-formation (fig. 2:2b) eller om fyra i romber (fig. 2:2a). Båg- eller hästskeformade intryck förekom i band efter varandra eller placerade efter varandra i fält. Hästskeformade intryck förekom även på mynningarnas ovansida (fig. 2:3). Dessa intryck var gjorda med verktyg inte naglar.

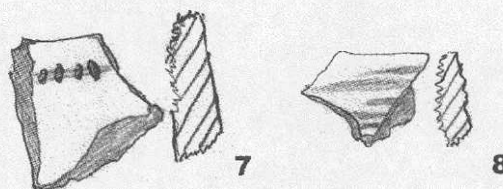
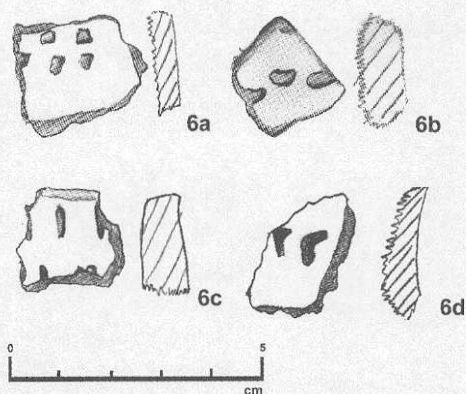
Hål och gropar förekom ordnade i rader. I materialet från Hästholmen var groparna omkring 3 mm i diameter och uppträdde så väl som intryck i kärnväggen och som hål igenom denna (fig. 2:4). Vågband förekom bland dekoren (fig. 2:5).

Figur 2 Dekorelement påträffade hos keramiken från Hästholmen

Förutom de ovan nämnda förekom andra typer av intryck exempelvis böformade, små, raka och sneda, fyrkantiga intryck (fig. 3). Ett fall av gles tvärsnodd påträffades (fig. 4:7). En skärva hade en räfflad yta (fig.4:8).

Figur 3 Exempel på intryck bland dekorelementen.

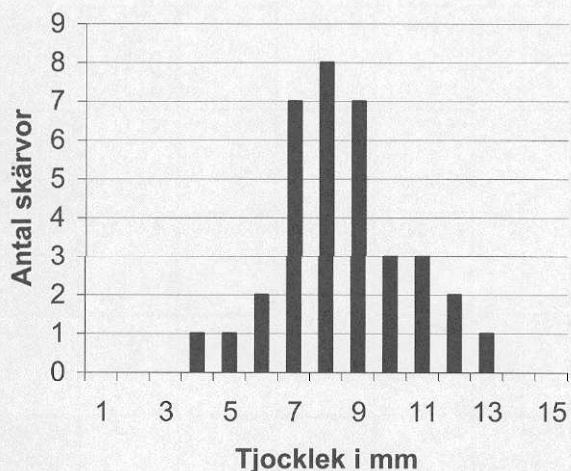

Figur 4 Dekorelement påträffade hos keramiken från Hästholmen.

Skärvtjockleksfördelning

Endast 35 av de 674 skärvorna hade båda ytor bevarade. Detta gör att slutsatser dragna utifrån skärvtjocklek bör användas med försiktighet. Om man ändå skall göra en bedömning har kärnen från Hästholmen varit mellan 4 mm och 13 mm med en genomsnittlig tjocklek på 8,65 mm (fig. 5).

Skärvtjockleksfördelning

Figur 5. Skärvtjockleksfördelning för materialet från Hästholmen. $N=35$ st.

Undersökning i stereomikroskop

Undersökningen i stereomikroskop av skärvorna från Hästholmen visade att liknande leror använts vid tillverkning av samtliga skärvor. Lerorna var av samma karaktär som provet av rålera från Lövön.

Spridningsstudie

Två koncentrationer av keramik kunde urskiljas i det undersökta området. Den ena låg med centrum i ruta 102;101 och den andra med centrum i ruta 102;95 (fig. 6). Dock bör här noteras att även ruta 102;98 uppvisar en förhållandevis hög mängd keramik. Då de mellanliggande rutorna 102;99, 102;97 samt 102;96 ej är undersökta är det inte uteslutet att de båda koncentrationerna utgör delar av ett sammanhängande område med keramikskärvor. Då det gäller spridningen av skärvor med olika magringsmängd och med olika dekortyper och dekorelement, följde samtliga dessa det ovanstående mönstret, dvs. högre mängder keramik med studerad egenskap i rutor som innehöll över lag mycket keramik.

Jämförelsematerialet från hällkistan på Björkö

Registrering

Keramiken från hällkistan på Björkö bestod av tre skärvor med en sammanlagd vikt av 73,29 gram. Ingen av de tre skärvorna var spjälkad.

Godset

Alla tre skärvorna var tillverkade av en fin lera och magrad med krossad bergart, förmodligen granit (tabell 1). Kornstorleken varierade mellan strax under 3 mm upp till strax under 4 mm och godset var

97;103	98;103	99;103	100;103	101;103	102;103	103;103	104;103	105;103	106;103	107;103
97;102	98;102	99;102	100;102 15 ar	101;102 76 ar	102;102 62 ar	103;102 2 ar	104;102	105;102	106;102	107;102
97;101	98;101	99;101	100;101 10 ar	101;101 7 ar		103;101	104;101 87 ar	105;101	106;101	107;101
97;100	98;100	99;100	100;100	101;100	102;100 68 ar	103;100	104;100	105;100	106;100	107;100
97;99	98;99	99;99	100;99	101;99	102;99	103;99	104;99	105;99	106;99	107;99
97;98 4 ar	98;98	99;98 14 ar	100;98	101;98	102;98 62 ar	103;98	104;98	105;98	106;98	107;98
97;97	98;97	99;97	100;97	101;97	102;97	103;97	104;97	105;97	106;97	107;97
97;96	98;96 12 ar	99;96	100;96	101;96	102;96	103;96	104;96	105;96	106;96	107;96
97;95	98;95	99;95	100;95 24 ar	101;95 52 ar	102;95 107 ar	103;95	104;95	105;95	106;95	107;95
97;94	98;94	99;94	100;94	101;94	102;94	103;94	104;94	105;94	106;94	107;94
97;93	98;93	99;93	100;93	101;93	102;93 11 ar	103;93	104;93	105;93	106;93	107;93
97;92	98;92	99;92	100;92	101;92	102;92	103;92	104;92	105;92	106;92	107;92
97;91	98;91	99;91	100;91	101;91	102;91	103;91	104;91	105;91	106;91	107;91
97;90	98;90	99;90	100;90	101;90	102;90 8 ar	103;90	104;90	105;90	106;90	107;90
97;89	98;89	99;89	100;89	101;89	102;89	103;89	104;89	105;89	106;89	107;89

Figur 6. Den totala spridningen av gods på Hästholmen.

Tabell 3

Skärva nr	Slip nr	Uppbyggnads-Teknik	Lera	Magringstyp	Största uppmätta korn	Magringsmängd	Övrigt
24218:A12	5	N	Fin	Krossad bergart	2,88 mm	Ca 15%	
24218:B39	6	N	Fin	Krossad bergart	2,93 mm	Ca 12%	Slammad yta? Missfärgning?
24218:B40	7	N	Mycket fin	Krossad bergart	3,8 mm	Ca 9%	Färgvariation p.g.a. reduktion

Tabell 1. Makroskopiska iakttagelser rörande de tre skärvorna från Björkön

magrat mellan ca 9 % upp till ca 15 % av lerans totala volym. I två av de tre skärvorna kan en skiktning i godsets färg konstateras. Beträffande skärva B39 kan denna färgvariation bero antingen på effekter av konserveringen eller på en slamning av godsets yta. För skärva B40 beror färgvariationen på att kärlet bränts under så pass kort tid att godskärnan inte har hunnit oxideras.

Dekoren

Samtliga tre, skärvor var dekorerade med gropar. Hos skärva B39 var groparna gjorda med änden av ett mindre ben varvid benets ledknotor var synliga i botten av groparna.

Skärvtjockleksfördelning

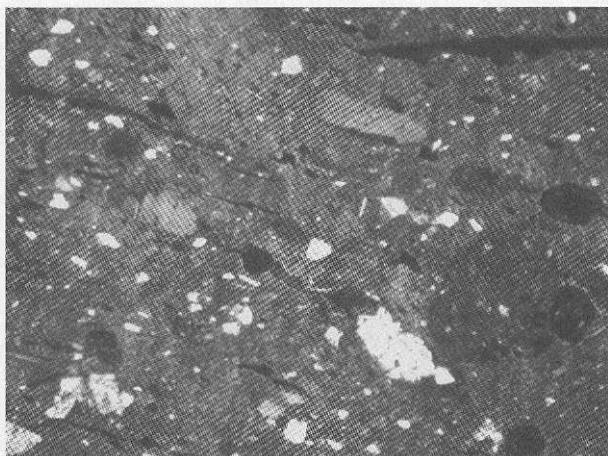
Skärvorna var 10,64 mm, 11,33 mm samt 10,28 mm tjocka.

Mikroskopering av tunnslip

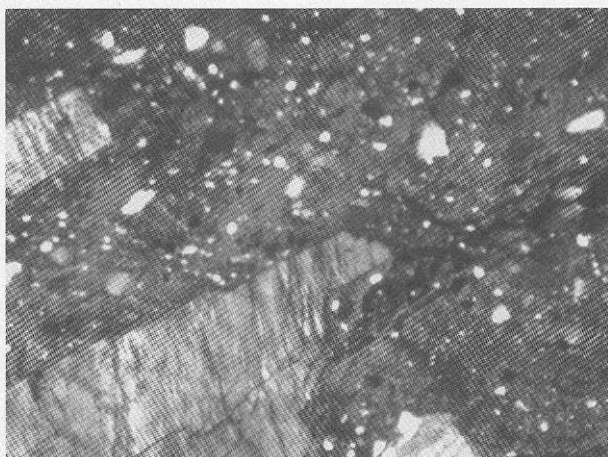
Sammanlagt åtta tunnslip har framställts. Fyra från Hästholmen, tre från Björkön, och slutligen ett från ett prov av rålera taget på Lövön (tabell 2).

S K Ä R V A			L E R A										M A G R I N G						N O T E R I N G A R	
Slip Nr	Lokal	Koordinater/ Anläggning Nr	sorterad	osorterad	silt	sand	järn oxid	malin	glimmer	Ferroxidhydroxid anhopningar	Accessoriska mineral	charlotte	Sandsten	krossad granit				observerad mängd [%]	största uppmätta korn [mm]	
														myrmeckit	fällspat	biotit	kvarts			
1	Hästholmen	X102,5 Y95	f	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	16	3,7	Mycket tydlig N-teknik
2	Hästholmen	X102 Y92	f	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	17	3,2	
3	Hästholmen	X102 Y102	ff	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	12	2,8	
4	Hästholmen	Fynd nr 6*	ff	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	9**	1,8	*Koordinater saknas. **Största korn borträknat vid mängd magring. Största korn var 5,3 mm.
5	Björkön	24218:A12	f	c	-	-	-	-	-	+	T	?	-	-	-	-	-	4*	1,9	Kan vara lerkörtlar. Se diskussion. * "Missat" mesta magring i slippet
6	Björkön	24218:B39	f	c	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	13	2,3	Magrad med krossad sandsten
7	Björkön	24218:B40	f	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	6	2,3	
8	Lövön		f	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			Rålera

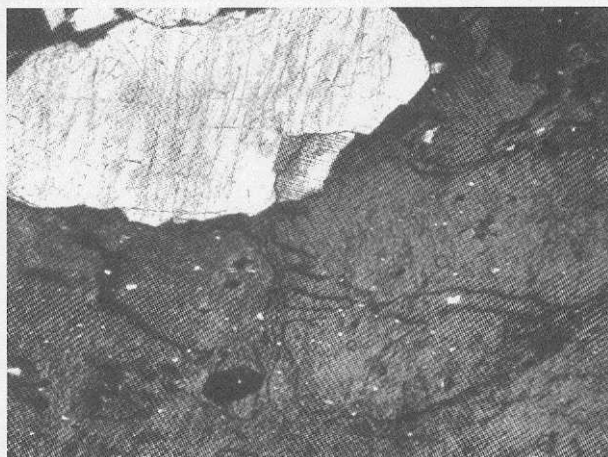
Tabell 2. Resultat från mikroskoperingen av tunnslip från Hästholmen, Holmedals sn, Värmland (slip 1-4), från Björkön, Skålleruds sn, Dalsland (slip 5-7), samt från en rålera hämtad från Lövön, Holmedals sn Värmland (slip 8) Förkortningar: f = fin, m = mellan, c = grov. Symboler: • närvaro av, - = sparsamt, + = riklig, * = se noteringar. Koder: T=titanit.

Figur 7. Leran i slip 1 i 19X förstoring. Notera den siltiga leran och N-tekninken, samt ferrooxihydroxid anhopningarna till höger i bilden..

Figur 8. Leran i slip 2 i 19X förstoring.

Figur 9. Leran i slip 3 i 25X förstoring. Notera den mycket fina leran i jämförelse med de siltiga lerorna i slip 1 och slip 2.

Slip 1

En fin, siltig, relativt järnhaltig lera med en mycket liten, förekomst av glimmer. Leran hade tydliga inslag av ferrooxihydroxid anhopningar, något som visar sig genom tydliga mörkfärgade partier i leran. Leran var magrad med stora krosskorn av bergart. Mineralsammansättningen i grovfraktionerna bestod huvudsakligen av fältspat, kvarts och även lite biotit. Volymen tillsatt magring låg kring 16% och det största observerade magringskornet var 3,7 mm. Man kunde utifrån tunnslipet även konstatera att kärlet tillverkats med en tydlig N-teknik.

Slip 2

Slip 2 påminde mycket om slip 1. Det bestod av en siltig finlera som var järnhaltig och liksom slip 1 innehöll det även ferrooxihydroxid anhopningar.

Leran var magrad med stora krosskorn av bergart. Mineralsammansättningen i grovfraktionen bestod av fältspatkorn som i vissa fall var något vittrade. Volymen tillsatt magring var ca 17% och det största uppmätta kornet var 3,2 mm.

Slip 3

Leran i slip 3 var mycket fin och innehöll endast en liten mängd silt. Den var lika järnrik som lerorna i slip 1 och 2 och innehöll ferrooxihydroxid anhopningar.

Grovfraktionen innehöll en mineralsammansättning bestående av kvarts och fältspat och till skillnad från de båda tidigare proven innehöll leran en liten förekomst av glimmer. Mängden magring var ca 12% och största uppmätta korn var 2,8 mm.

Slip 4

Leran i slip 4 var liksom leran i slip 3 mycket fin. Även den innehöll endast en mycket liten mängd silt. Leran var järnrik och innehöll ferroxihydroxid anhopningar.

Leran var magrad med mycket stora kvartskorn. Leran innehöll ungefär 9 % magring. Då största uppmäta korn på slipet var extremt stort i jämförelse med övriga korn och upptog en stor del av slipets yta. Då detta korn kan betraktas som en s.k. statistisk vilde, räknades detta bort i beräkningen av mängden magring. Detta största korn var 5,3 mm stort, medan det näst största kornet uppmättes till 1,86 mm.

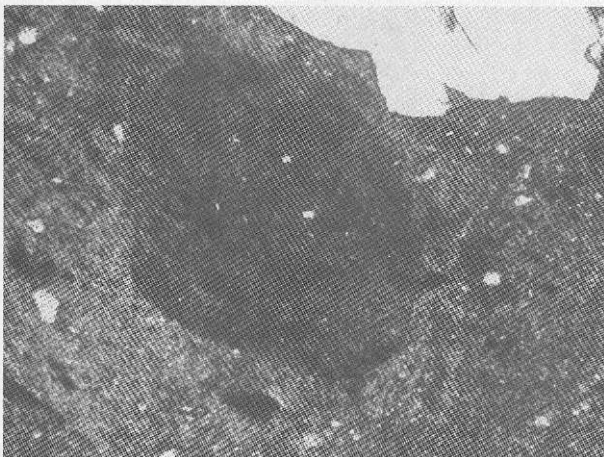
Figur 10. Leran i slip 4 i 19X förstoring. Notera den mycket fina leran i jämförelse med de siltiga lerorna i slip 1 och slip 2.

Slip 5

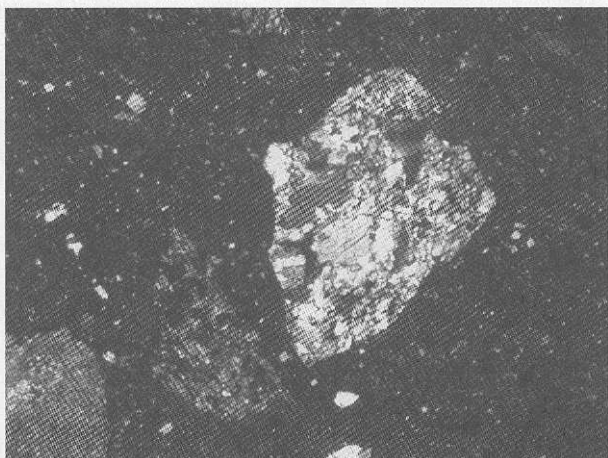
Leran i slip 5 hade en annorlunda karaktär än den i tidigare slip. Den var fin men ändå grövre än någon av de tidigare lerorna. Den var optiskt aktiv och innehöll koncentrationer av mörkare lera. En möjlighet är att de kan röra sig om lera magrad med tidigare bränd lera, s.k. chamotte. Man bör dock iaktta stor försiktighet då man diskuterar chamottemagrad keramik. Oftast är det enbart möjligt att fastställa att det verkligen rör sig om chamotte med hjälp av mikroskopering av tunnslip och stundtals, som i det här fallet, är det svårt att uttala sig även med hjälp av tunnslip. Om det verkligen rör sig om chamotte brukar man kunna notera en strukturskillnad i leran hos chamottekornet och hos den omkringliggande leran. I det här fallet kunde inte någon sådan strukturskillnad noteras mellan de mörkare partierna och den omkringliggande leran. Det är därför mer troligt att de mörka partierna inte är chamotte, utan snarare naturligt förekommande lerkörtlar i leran. Den uppmätta mängden magring i slipet uppgick till omkring 4 %, en siffra som troligen är något för låg då slipet var litet och inga egentliga magringkorn fanns med i just den sektion av skärvan som tunnslipet tagits från. Det största uppmätta kornet var 1,9 mm.

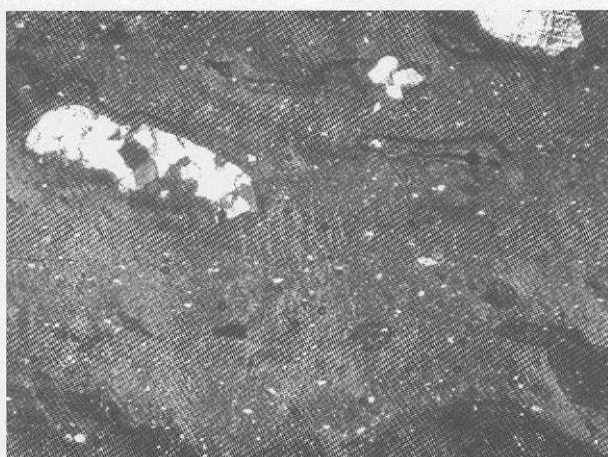
Figur 11a. Leran i slip 5 i 19X förstoring.

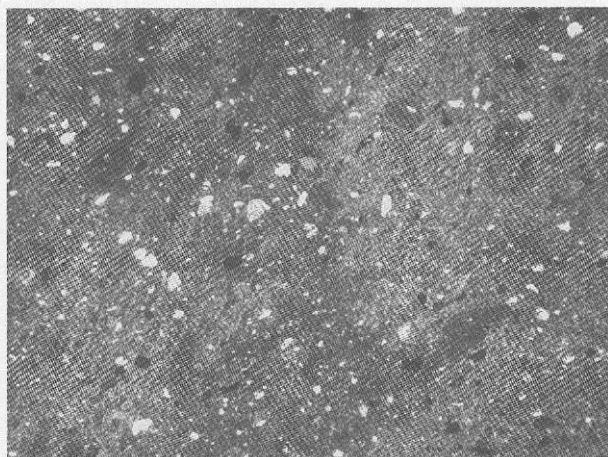
Figur 11b. Lerkörteln i slip 5 i 73X förstoring.

Figur 12. Leran i slip 6 i 22 X förstoring. Notera sandstenskornet i bildens mitt.

Figur 13. Leran i slip 7 i 17X förstoring. Notera mörkfärgningen i bildens underkant.

Figur 14. Leran i slip 8 i 19 X förstoring.

Slip 6

Leran i slip 6 skiljer sig helt från lerorna i alla andra slip i undersökningen. Leran i utgjordes av en grov, glimmerrik, osorterad lera. Leran var magrad med krossad sandsten och mineralsammansättningen bestod huvudsakligen av kvarts, samt något vitträd, s.k. mymekitisk fältspat och biotit. Den observerade mängden magring uppgick till ca 13% och det största observerade kornet var 2,3 mm.

Slip 7

Leran i slip 7 påminde om den i slip 5 i det att det var en fin, optiskt aktiv lera med samma typ av mörka partier som i slip 5. Leran var magrad med bergart i form av lätt vittrade fältspatkorn. Den uppmätta mängden magring uppgick till ca 6 % och det största observerade kornet var 2,3 mm.

Slip 8

Slip 8 utgjordes av det lerprov av rålera som tagits på Lövön i Stora Le. Leran påminde starkt om leran i slip 1 och 2. Det var en fin, sorterad, siltig, järnrik lera med inslag av ferrooxihydroxidanhopningar.

Keramiken från Hästholmen

Keramiken från Hästholmen kan med ledning utifrån dekor dateras till mellanoolitikum, trattbägarkultur. Materialet är till sin karaktär mycket homogent och härstammar sannolikt från ett fåtal kärl, dock minst nio stycken med ledning utifrån antalet mynningar i materialet.

Keramiken var omrörd och jämt fördelad över den undersökta ytan. Inga koncentrationer av något visst kärl eller någon viss typ av keramik kunde med säkerhet fastställas.

Då det gäller tillverkningstekniken av den på Hästholmen förekommande keramiken har två leror använts. Den första är en fin lera som magrats till omkring 16 %. Den andra är en mycket fin lera som magrats till mellan 9 % och 12 %. Merparten av materialet bestod av den förstnämnda leran. Denna lera är inte helt olik det prov av rålera som tagits på den i Stora Le närbelägna ön Lövön. Det är alltså möjligt att den förstnämnda kategorin av keramik kan vara lokalt tillverkad. Att två olika leror använts indikerar att kärlden på Hästholmen blivit tillverkade vid minst två olika tillfällen eller av två olika individer och således inte härstammar från en och samma produktion, dvs. inte samma bränning.

Vid en jämförelse med skärvorna från hällkistan på Björköen i Dalsland kunde det konstateras att keramiken från de båda platserna tillverkats med liknande tekniker. Även om leran från två av skärvorna från Björköen var en annan än i de från Hästholmen, så var tillverkningssättet för kärlden representerade av slip 1 och 2 densamma som för kärlden representerade av slip 5 och 7. En fin till mellangrov lera har magrats med stora krosskorn av bergart. Även kärlden representerade av slip 3 och 4 har ett tillverkningssätt som till stora delar påminner om detta.

Skärva 24218:B39 från hällskistan på Björköen visar på ett kärl som har en framställningsteknik som skiljer sig markant från samtliga andra i undersökningen. Det var tillverkat av en grov, osorterad lera och var magrad med krossad sandsten.

Således kan vi se keramiken från Hästholmen som ett enhetligt material, tillverkat vid ett fåtal tillfällen. De arkeologiska undersökningarna från Hästholmen har inga indikationer i övrigt som tyder på en permanent bosättning på ön. Resterna efter ett relativt stort antal kärl (minst 9 st.) visar dock på att platsen varit flitigt utnyttjad och förmodligen besökts i flera omgångar. Keramikens homogena sammansättning indikerar att det varit besökare från endast ett fåtal (en eller två) permanentbosättningar som kommit hit. Jämförelsen med råleran från Lövön visar att lera med en sammansättning som till stor del liknar den i keramiken från Hästholmen finns tillgänglig i närområdet. De enskilda besöken på Hästholmen kan därför vara av kortvarig karaktär, kanske bara en eller ett par dagar i taget. Fiskevattnet utanför Hästholmen beskrivs ännu i dag vara ett av de bästa i området (personlig kommentar Curry Heimann), detta har förmodligen varit den största anledningen varför man har sökt sig hit även under stenåldern. Varför har man över huvud taget tagit med sig keramik till Hästholmen? Keramikmaterialets ytterst fragmenterade karaktär har gjort det omöjligt att göra några kärldrekonstruktioner med efterföljande funktionsanalyser. Alla svar på ovanstående fråga blir därför rent spekulativa. Att kärlden skulle fungera som vattenbehållare får anses vara uteslutet då tillgången på friskt vatten fanns i sjön inom några stegs avstånd. Det finns heller inget som tyder på att kärlden fungerat som matberedningskärl (kokkärl eller kärl för syrning/jäsning). Om en anledning till att man vistats på platsen var att ta upp en stor mängd fisk bör denna ha beretts för långtidsförvaring redan på platsen. Detta kan ske antingen genom saltning i en behållare eller genom torkning. Även i det senare fallet är det bra om fisken saltas. Det är därför möjligt att keramik kärlden som transporterades

ut till Hästholmen innehöll salt. Experiment med saltbehållare av keramik ar visat att dessa har en större benägenhet för att spjälkas än vad som annars är vanligt för keramikkrärl (personlig kommentar B. Hulthén). Vistelsen på Hästholmen har kanske inte enbart varit arbete. Keramikkrärl är utmärkta behållare för öl och liknande drycker. Öl kräver förutom en viss berednings insats även någon eller några veckors jäsning, vid kortare vistelser på en plats har man därför inte kunnat framställa det där utan varit tvungen att ta det med sig på resan i mindre keramikkrärl än jäsningsskrukan. Vistelsen på Hästholmen har kanske inte enbart varit arbete. Keramikkrärl är utmärkta behållare för öl och liknande drycker. Öl kräver förutom en viss berednings insats även någon eller några veckors jäsning, vid kortare vistelser på en plats har man därför varit tvungen att ta det med sig på resan.

Referenser

Heimann, C; 1999 Arkeologisk undersökning av stenåldersboplatser vid Flötefjorden. RAÄ 197 Holmdals socken, RAÄ 80:1 och 82, Västra Fågelviks socken Årjängs kommun, Värmlands län. Forskningsrapport 1999:2. Värmlands Museum.

Stjernqvist, B; 1950 En hällkista på Björkö, Skållerud sn, Dalsland. Hembygden. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund.

Bildförteckning

Samtliga teckningar och foton är gjorda av Emma Ramstedt.

Bild nr	Grävningår	Ritning nr	Löpnummer i registreringen	Koordinater
1	1993	9	14	102;101
2a	1993	37	65	104;101
2b	2000	27	79	102,5;98,5
3	2000	18	63	102,5;95
4	2000	6	32	101,5;95
5	1993	39	67	104;101
6a	2000	23	72	102,5;95
6b	2000	16	61	102;95
6c	2000	7	33	101,5;95
6d	1993	49	98	102;100
7	2000	26	78	102;98
8	2000	24	73	102,5;95

Tabell 3. Förteckning över de skärvor som avbildats i fig. 1–3.

Noter

Beteckningen fragment används för en keramikskärva som är < 1 cm² eller som är < 2 cm² och saknar minst en ytter- eller innersida..

Bilaga 3

Kulturmarksutveckling under Neolitikum i Sydvästra Värmland

Sten Ekman

Arkeologiskt Naturvetenskapligt Laboratorium

Arkeologiska Institutionen, Göteborgs Universitet, Box 200, 405 30 Göteborg

onsdag den 11 april 2001

Projektbeskrivning

Föreliggande rapport är en del av projektet: "Neolitiseringsprocessen kring Flötefjorden". Ansvarig för projektet är Curry Heimann, Arkeologiska Institutionen, Göteborgs Universitet. Undersökningen ingår i paraplyprojektet "Från kust till kust - stenålderssamhällen i förändring".

Området kring Flötefjorden i sydvästra Värmland innehåller många fornlämningar från neolitikum, bland annat hällkistor. Projektet "Neolitiseringsprocessen kring Flötefjorden" fokuserar sig på tiden från senmesolitikum till och med senneolitikum. Den pollenanalytiska undersökningen syftar till att värdera mänsklig vegetationspåverkan under denna tidsperiod.

Områdesbeskrivning

Flötefjorden ligger i sydvästra Värmland och utgör en östlig del av sjön Foxen, som i sin tur ingår i sjösystemet Stora Le. Sydvästra Värmland karakteriseras av djupa sprickdalar med i huvudsak nord-sydlig och nordväst-sydöstlig sträckning. De största dalarna är 2 km breda och 300 till 400 m djupa. I dalbottenarna förekommer långsträckta sjöar, av vilka den djupaste är Stora Le med ett vattendjup på i snitt 50 m och maximalt 106 m (Henriksson *et al.*, 1980). Högsta punkten i regionen når 350 m.ö.h.

Områdets berggrund är kristallin och av Prekambrisk ålder. I huvuddelen av regionen dominerar grå och röda graniter och granitoider (Lundegårdh *et al.*, 1992). På båda sidor om Flötefjorden dominerar metasedimentära bergarter.

Täckets av kvartära sediment är tunt, speciellt i höglänta områden där berggrunden ofta är exponerad (Lundqvist, 1958). Zoner med mäktigare moränavlagringar förekommer i vissa höglänta områden och moränrygggar påträffas främst i vissa dalgångar.

Högsta kustlinjen i området ligger på 180–190 m.ö.h. (Lundqvist, 1958). Skalavlagringar förekommer på många ställen längs huvuddalarnas sluttningar. De flesta avlagringarna är obetydliga.

Lokalbeskrivning

Hultetjärn

Som primär undersökningslokal eftersöktes ett sedimentbäcken där en kontinuerlig lagerföljd med god upplösning och jämn ackumulationstakt avsatts under lugna förhållanden. Den skulle ligga nära arkeologiska fyndlokaler och inte för högt över Foxens vattenyta. Hultetjärn valdes som provtagningslokal på grund av sin placering i landskapet, sitt begränsade dräneringsområde och begränsade yta.

Sjön Hultetjärn ligger omkring 2,5 km NNV om samhället Lennartsfors, drygt 2 km söder om Flötefjorden och endast c. 230 m öster om Foxen (Fig. 1). Sjöns vattennivå ligger 110 m.ö.h. Deglaciationen av Hultetjärn bör ha skett någon gång mellan 10400 och 10000 ¹⁴C år BP, enligt den deglaciationskronologi som anges av Lundqvist (1988). Sjön ligger endast c. 10 km öster om det forna Otteid sund, där huvudinflödet av saltvatten till sydvästra Värmland och Vänerbäckenet förekom under deglaciationen (Wastegård, 1995).

Hultetjärns vattenyta täcker c. 5 ha. Dess dräneringsområde är mindre än 0,5 km² och har huvudsakligen låg relief. Sjön dräneras mot den reglerade Foxen, vilken ligger c. 102 m.ö.h., det vill säga 8 m under Hultetjärns nivå.

Omgivningen runt Hultetjärn domineras av skog bestående av främst björk och tall. Ett stort antal bäverfällda unga björkar noterades längs med sjöns stränder i samband med provtagningen. I det smala området mellan Hultetjärn och Foxen ligger flera fastigheter och landskapet är här öppet. Vid provtagningsstillfället noterades att Hultetjärns utlopp till Foxen nyligen fördjupats.

Brännuddemossen

Som sekundär provtagningslokal eftersöktes ett sedimentbäcken så nära Flötefjorden och det mest fyndtäta området som möjligt. Valet föll på en mosse vid kanten av Flötefjorden omkring 2,5 km NNV om Hultetjärn och 5 km NNV om Lennartsfors. Denna myr ligger på en udde mellan Skomsnäsviken och Holeviken i Flötefjorden (Fig. 1). Myrens namn på det ekonomiska kartblad som täcker området är Brännuddemossen.

Den upptagna lagerföljden från Brännuddemossen visar att lokalen efter havets tillbakadragande blev en del av sjön Foxen (Skomsnäsviken), vilken växte igen med vass och därefter övergick från kärr till mosse.

Mellan Flötefjorden och Brännuddemossen löper en bilväg i nord-sydlig riktning (Fig. 1). Parallellt med bilvägen förekommer grävda diken i kanten på mossen. Mossens kantskog utgörs av tallskog med en undervegetation av odon. Ett mindre mosseplan på högst 100 x 100 m förekommer centralt på myren. På detta plan växer enstaka tallar och ett fåtal små björkar och fältskiktet domineras här av kråkris, tuvdun, tranbär samt sparsamt med ljung. I kanten av mosseplanet växer hjortron samt enstaka plantor av rosling. I bottenskiktet dominerar *Sphagnum rubellum*, *Sphagnum fuscum* och *Sphagnum angustifolium*. Mot kanterna av mosseplanet ökar förekomsten av ljung och renlav.

Metodik

Provtagningsarbetet i fält utfördes av Börje Jonasson från Lennartsfors, Curry Heimann och Sten Ekman.

Hultetjärnet Provtoogs 7/9 1998. En 460 cm lång lagerföljd insamlades i den centrala delen av sjön från en ramp mellan två kanoter. Med hjälp av rysseborr upptogs 0,5 m eller 1 m långa, vertikalt överlappande (20 cm) borrhävar från sjöns bottensediment. Vattendjupet vid provtagningsplatsen var 374 cm. En övergång från gyttjiga sediment till lera noterades förekomma 757 cm under sjöns vattenyta.

Sediment från Hultetjärn har undersökts i en tidigare studie (Wastegård, 1995), i vilken analyser av marina mikrofossil frampreparerade ur leran redovisas. Wastegård (1995) anger ett vattendjup på 4 m vid platsen för sin provtagning, vilket är 26 cm djupare än vid upptagningen av den lagerföljd som här redovisas. Skillnaden i vattendjup kan bero på skillnad i den exakta positionen vid de olika provtagningarna. Vattenståndsförändringar är också en trolig faktor, speciellt med tanke på den nyligen utförda fördjupning av sjöns utlopp som noterades vid det senaste provtagningsstillfället.

En lagerföljd på 820 cm insamlades från Brännuddemossen 8/9 1998. I lagerföljden övergår en underliggande marin lera successivt uppåt i gyttja mellan 790 och 720 cm. Gyttjan överlagras av vasstorv på 497 cm, vilken i sin tur överlagras av vitmosstorv vid 422 cm.

Delprover på 1 cm³ togs ut från borrhävarna för pollenanalys. Dessutom togs delprover ut för andra analyser såsom ¹⁴C-datering.

Den pollenpreparering som utfördes på delproverna följer standardmetoder (se Berglund och Ralska-Jasiewiczowa, 1986). Före den kemiska behandlingen tillsattes tabletter med *Lycopodium*-sporer för beräkning av sedimentets pollenkoncentration (Stockmarr, 1971). Sedimentet behandlades därefter med 10% saltsyra, 10% natriumhydroxid, isätticka, acetolys samt fluorvätesyra. Glycerol användes som inbäddningsmedium av det erhållna extraktet.

Vid mikroskopering utnyttjades vid rutinarbetet en förstoring på 400 gånger och vid mer noggrann granskning en förstoring på 1000 gånger.

Erhållna pollendata lagrades på och bearbetades med datorprogrammet TILIA och vid konstruktion av pollendiagram användes TILIA.GRAPH (se Grimm, 1990).

Sex dateringar är utförda på gyttja från lagerföljden från Hultetjärn (Tabell 1). Dessa prover har daterats med AMS ¹⁴C metoden vid Lunds Universitet samt vid Beta Analytic, Florida, USA. Dateringarna överfördes till kalenderår med hjälp av datorprogrammet Calib (Stuiver & Reimer, 1993). Vid uttolkandet av lagerföljdens ålder användes en regressionskurva vid interpolationen mellan

kalibrerade dateringar samt vid extrapolering av lagerföljden i intervallen ovanför och nedanför den yngsta respektive äldsta daterade nivån (Fig. 2).

Labnummer	Lokal	Nivå (cm)	Sediment	14C ålder BP	δ13C ‰	Kalibrerad ålder (år BP)	1σ Cal BP
LuA-4676	Hultetjärn	391-392	Findetritus-gyttja	2525±95		2716	2751 – 2428
Beta-131678	Hultetjärn	420-421	Findetritus-gyttja	3260±40	-32,3	3467	3540 – 3409
LuA-4775	Hultetjärn	444-445	Findetritus-gyttja	3680±100	-29,8	4060,4050, 3985	4150-3869
LuA-4677	Hultetjärn	469-470	Findetritus-gyttja	4430±90		5024, 5016, 4989	5259 – 4867
LuA-4776	Hultetjärn	495-496	Findetritus-gyttja	4580±90	-31,5	5307	5449-5053
Beta-131679	Hultetjärn	520-521	Findetritus-gyttja	5470±50	-32,8	6286	6302 – 6207
GrA-16130	Brännuddemossen	184-185	Sphagnum-torv	1645±35		1533	1554-1516
GrA-16133	Brännuddemossen	280-281	Sphagnum-torv	3380±40		3626	3683-3668 3639-3567
GrA-16134	Brännuddemossen	336-337	Sphagnum-torv	4580±40		5299	5313-5284 5099-5098

Tabell 1. AMS ¹⁴C dateringar av sedimentprover från Hultetjärn och Brännuddemossen.

Tre delprover från lagerföljden från Brännuddemossen har AMS-14C daterats. Dateringarna utfördes i Groningen, Holland (Tabell 1). Tolkningen av lagerföljdens ålder gjordes dels med hjälp av dessa dateringar, dels genom korrelation med den mer väldaterade lagerföljden från Hultetjärn.

Konstruktion av pollendiagram

Pollenanalysen av Hultetjärn och Brännuddemossen har utförts av författaren. Analysresultaten från Hultetjärn presenteras i form av procentdiagram, koncentrationsdiagram, pollen influxdiagram samt kumulativa kurvor över kulturmarksindicerande pollen. Från Brännuddemossen redovisas endast procentvärden.

Ett procentdiagram (Fig. 3) redovisar det inbördes förhållandet mellan olika pollentypers antal i varje enskilt pollenspektrum, det vill säga i varje analyserat prov. Detta förhållande är en effekt av, bland annat, pollenproducerande växters förekomst runt undersökningslokalen samt dessa växters förmåga att producera och sprida pollen. Procenthalter av pollen från landväxter har erhållits genom att dela det räknade antalet av respektive pollentyp med totala summan räknade pollen från landväxter (ΣA) i varje spektrum ($\text{tex } \Sigma \text{Betula} * \Sigma A^{-1}$). Procenthalten av pollen och sporer tillhörande gruppen vattenväxter är beräknade på basis av ovan nämnda summa plus summan pollen och sporer från vattenväxter ($\Sigma A + \Sigma aq$). Samma sätt har använts vid procentberäkning av variabler tillhörande grupperna mossor ($\Sigma A + \Sigma \text{mossor}$), ormbunksväxter ($\Sigma A + \Sigma \text{ormbunkar}$), icke bestämbara pollen ($\Sigma A + \text{varia}$) samt alger ($\Sigma A + \Sigma \text{alger}$).

Koncentrationsdiagrammet (Fig. 4) redovisar olika pollentypers antal per volymenhet sediment (pollen*cm⁻³). Koncentrationsdiagrammet är till skillnad mot procentdiagrammet oberoende av förhållandet mellan olika pollentyper i sedimentet men däremot avhängigt sedimentpålagringstakten (i detta fall ackumulationen gyttja per år).

Beräkningar av pollenkoncentrationer (pollen*cm⁻³) och ackumulationstakt av sediment (cm*år⁻¹) har utnyttjats vid beräkning av absoluta pollenfrekvenser (pollen influx) avsatta per år och sedimentyta (pollen* år⁻¹* cm⁻²). Dessa värden redovisas i ett pollen influxdiagram (Fig. 5). Styrkan med detta diagram är att enskilda pollenvärden är oavhängiga både av andra pollentypers halter samt av ackumulationstakten på det sediment tillsammans med vilket pollenkornen avsatts. Influxvärdena har dock en högre osäkerhetsfaktor än procentvärdena då de grundar sig på riktigheten i ett flertal beräkningar: ¹⁴C-dateringar, kalibrering av dateringar, interpolation och extrapolation av kalibrerade dateringar för beräkning av sedimentackumulationstakt samt beräkning av pollenkoncentrationer.

Hultetjärn

Pollenstratigrafien från Hultetjärn har i föreliggande rapport indelats i fem lokala pollenzoner (Hu-1 till Hu-5). Zoneringen har utförts med stöd av stratigrafiskt bunden klusteranalys (CONISS: Grimm, 1987). En större osäkerhet råder gällande åldern på lagerföljden nedanför den understa dateringsnivån (520–521 cm) jämfört med åldern på lagerföljden ovanför denna datering.

Ett mycket sent uppträdande av pollen från gran i lagerföljden från Hultetjärn indicerar att sediment från de senaste två årtusendena saknas i lagerföljden. Detta indiceras även tydligt av de på sediment från lagerföljden utförda ¹⁴C dateringarna. Med tanke på den uppmätta ackumulationstakten av sediment i lagerföljden (0,38 mm/år mellan de två översta dateringarna), bör minst 70 cm gyttja vara bortoroderad. De likartade provtagningsdjupen och det likartade avståndet mellan sedimentyta och övre gränsen till lera, vid den aktuella studien och vid Wastegårds (1995) studie, indicerar att de yngsta sedimenten saknades i sjön vid dessa provtagningar. Orsaken till detta är ej känd, men i den gyttja som provtagits och analyserats på pollen har inga tydliga tecken på erosiva processer noterats. Man kan därför förmoda att den process som eroderat de yngsta sedimenten ej påverkat underliggande sediment.

I zonbeskrivningen anges tolkad ålder i kalibrerade ¹⁴C år BP (cal. BP).

Pollen zon Hu-1 670–566 cm (c. 10050–7400 cal BP)

I zon Hu-1 är halterna av *Pinus* förhållandevis höga (36–49%) och kurvan för *Betula* gradvis stigande. *Alnus*, *Corylus* och *Ulmus* förekommer kontinuerligt genom hela zonen. Rationella gränsen för *Alnus* (*A*^o) återfinns förmodligen i intervallet mellan lagerföljdens understa nivåer. Övre zongränsen karakteriseras av rationella gränsen för *Quercus* (*Q*^o).

När zon Hu-1 avsattes dominerades vegetationen runt Hultetjärn av björk och tall med hassel och al som vanliga inslag. Alm förekommer mer sparsamt.

Pollen zon Hu-2 566–482 cm (c. 7400–5200 BP cal BP)

En betydande minskning av halten pollen från *Pinus* förekommer vid zongränsen mellan Hu-1 och Hu-2. Strax ovanför denna gräns påträffas rationella gränsen för *Tilia* (T^v). Zon Hu-2 innehåller lagerföljdens högsta halter av *Ulmus* och *Tilia*. Almfallet är tydligt markerat i i övre delen av zonen i ett intervall mellan två nivåer (502 och 494 cm) där halten *Ulmus* minskar från 2,2% till 0,6%. Intervallet tolkas vara avsatt mellan c. 5700 och 5500 cal. BP, vilket överensstämmer relativt väl med den allmänna uppfattningen om tiden för almfallet i nordvästra Europa.

En för området maximal utbredning av ädellövskog under Holocen förekom när zonen avsattes. Nedre zongränsen avspeglar en viktig vegetationsförändring, förmodligen främst beroende på ekskogens expansion i landskapet. Trädskiktet blev då alltmer slutet och tallskogen minskade sin utbredning. Även fältskiktets betydelse minskade på grund av mindre ljus till marken. En betydande men successiv minskning av hasselskogen inleddes när lindskogen expanderade runt Hultetjärn kring 7000 cal. BP. Rena hässlen utbyttes mot ädellövskog med en undervegetation av hassel. Efter almfallet gynnades hasseln något.

Pollen zon Hu-3 482–413 cm (c. 5200–3250 cal BP)

Zon Hu-3 är i viss mån likartad likartad Hu-2 men innehåller högre halter av *Betula*, *Fraxinus* och *Quercus* samt lägre av *Ulmus*. I övre delen av zonen förekommer en svag ökning av först Poaceae och *Calluna* och ovanför det av *Quercus* och *Tilia*. Överdelen av zonen innehåller en mer eller mindre kontinuerlig förekomst av *Carpinus*.

Ljusare och öppnare skogar indiceras av ökningen av pollen från ask och asp i zon Hu-3 jämfört med under avsättningen av Hu-2. En viss öppning av landskapet antyds av de ökade halterna pollen från bland annat ljungräs och vildgräs från mitten av zonen. Avenbok växte förmodligen i området under den tidsperiod zonen omfattar, men endast i mycket begränsad omfattning. Avenboken kan ha gynnats av sin förmåga att kolonisera övergivna betesmarker (Aaby, 1986).

Pollen zon Hu-4 413–386 (c. 3250–2500 cal BP)

Vid nedre zongränsen för Hu-4 inträffar en abrupt ökning av *Populus* och en tydlig minskning av *Alnus*. Dessutom karakteriseras zonen av successivt sjunkande halter av *Ulmus*, *Tilia*, *Fraxinus* och *Corylus* samt stigande halter *Quercus*, Poaceae och *Calluna*. Mycket höga frekvenser av sötvattensalgen *Botryococcus* förekommer i zon Hu-4.

Zonens pollensammansättning antyder förhållandevis drastiska förändringar, troligen förknippade med mänsklig påverkan. I inledningen av zonen minskade alens utbredning runt sjön betydligt samtidigt som pionjärträdet asp expanderade. Almen och lindens minskade successivt i utbredning under den tid zon Hu-4 avspeglar, samtidigt som ekskogen ökade i betydelse. En förändrad näringstillgång i sjön kan var orsaken till de mycket höga halterna av *Botryococcus*.

Pollen zon Hu-5 386–374 cm (c. 2500–2150 cal BP)

Zongränsen mellan Hu-4 och Hu-5 sammanfaller med granens rationella gräns (Pc^0). I zon Hu-5 ökar halterna av NAP (icke trädpollen).

Under tiden för avsättningen av zon Hu-5 expanderade granskogen samtidigt som det öppna landskapet ökade i betydelse.

Tolkning av kulturmarksinflytandet runt Hultetjärn

Förutsättningar för att genom pollenanalys tolka mänskligt inflytande i sydvästra Värmland tolkas relativt likartade med de för södra Finland, som i flera avseenden påminner om det Värmländska landskapet. I finska pollenstratigrafier överstiger halten NAP (icke trädpollen) relaterad till en jordbruksperiod sällan 10% och en ökning på 1% till 2% under en tidig fas är ofta av antropogent ursprung, enligt Vuorela (1986). De låga NAP halterna beror dels på den höga pollenproduktionen hos träden som omgav tidiga, små röjningar, samt det ”pollenfilter” som skogen mellan röjda ytor och provtagningslokal skapade (Vuorela, 1986). Vuorela (1986) anger vidare att en skarp gräns inte går att dra mellan indikatorer för små permanenta fält runt fasta bosättningar och indikatorer för enbart periodiskt svedjebruk.

De låga halterna av NAP som förekommer, speciellt vid introduktionen av jordbruket, kräver relativt höga pollensummor och tätt mellan provtagningsnivåerna vid uttolkningen av kulturmarksinflytandet (Berglund, 1985). I fallet Hultetjärn har över 1000 pollen räknats (ΣA) per nivå i det för projektet mest intressanta tidsintervallet.

Ett sätt att delvis komma runt hindret med den kraftiga överrepresentationen från träd är att komplettera procentberäkningar av pollen med absoluta pollenfrekvenser (se metodikavsnittet). Beräkning av pollen influx görs dock genom fler beräkningar än de för procenthalterna och har därför en något högre osäkerhetsfaktor.

För uttolkandet av kulturmarken i området kring Hultetjärn har två kulturmarksdiagram konstruerats (Fig. 6 och 7). Kulturmarksindicerande pollenslag har utvalts i enlighet med Behre (1981) och Berglund (1985). Det första av kulturmarksdiagrammen (Fig. 6) bygger på procenthalter och det andra på influxvärden (Fig. 7). Tolkningen av kulturmarksinflytandet koncentrerar sig på de nivåer i vilka mer än 500 pollen räknats, det vill säga från 526 cm (c. 4400 år f. Kr) och uppåt i lagerföljden.

I intervallet mellan 3750 och 3550 år f. Kr. förekommer ett reduktion av halten almpollen. Den tolkade tiden för minskningen av almfrekvensen överensstämmer relativt väl med många dateringar av almfallet i pollenstratigrafier från olika delar av nordvästra Europa. Halterna före och efter almfallet är dock av naturliga skäl lägre i Hultetjärn jämfört med i pollenstratigrafier från områden med större utbredning näringsrika jordar. Almfallet avspeglar en biotisk kris som tycks ha skett synkront i nordvästra Europa (Huntley och Birks, 1983). Föreslagna förklaringar av almfallet har inkluderat klimatiska och edafiska förändringar, mänsklig påverkan, almsjuka samt kombinationer av dessa faktorer (Göransson, 1984, Aaby, 1986, Birks, 1986). Birks (1986) menar att en nära, men möjligen varierande samverkan mellan sjukdom och mänsklig påverkan förmodligen orsakade almfallet.

Mycket låga halter almpollen förekommer efter almfallet fram till c. 3100 år f. Kr, varefter en viss återhämtning sker.

Svagt förhöjda halter av främst vildgräs och ljung förekommer mellan c. 4000 och 3550 år f. Kr. Det är högst osäkert om denna ökning, vilken sammanfaller med TN I (4000–3600 år f. Kr), reflekterar mänsklig vegetationspåverkan. Orsaken kan vara t.ex. edafiska eller klimatiska. Om de ökade halterna NAP avspeglar en period med ökad mänsklig vegetationspåverkan, inträffade denna mycket tidigt och inleddes redan några århundraden före almfallet. Den sammanföll i det fallet med den första av Berglunds (1969) expansionsfaser av kulturmarksinflytandet i Sydsandinavien vilken, överförd till kalibrerade värden, inleddes 4100 år f. Kr.

Mycket låga NAP-halter förekommer från c. 3400 till 2400 år f. Kr. Dock är pollen från den viktiga kulturmarksindikatorn *Plantago lanceolata* påträffade i fyra av fem nivåer i ett intervall, vilket tolkas avsatt mellan 3000 och 2700 år f. Kr., det vill säga under MN A. Den upprepade förekomsten av dessa pollen antyder mänsklig vegetationspåverkan runt Hultetjärn. *Plantago lanceolata* anses allmänt som en viktig indikator på betesaktivitet (Behre, 1981). Groenman-van Wateringe (1986) diskuterar emellertid möjligheten att när *Plantago lanceolata* återfinns i neolitiska avsättningar kan den vara en indikator på odlad mark snarare än på betesmark. Som grund för detta använder hon ekologisk information om modern vegetation samt data från utgrävningar i Nederländerna, där mycket höga pollenhalter *P. lanceolata* påträffats i jordmånsprofiler ovanpå forntida åkrar och där brända frön från sädeslag ofta förekommer tillsammans med växtrester från *P. lanceolata*, speciellt i bosättningar på fattiga, sandiga jordar. Behre (1986) anser arten vara en bättre indikator på förekomst eller avsaknad av bosättningar och odlad mark än pollen från sädeslag, vilka normalt sprids dåligt (Vuorela, 1973). Den nutida betydelsen av *P. lanceolata* som en indikator på trädesmark har dessutom påpekats av Behre (1981).

Vid c. 2500 år f. Kr. inträffade en andra drastisk minskning av almförekomsten runt Hultetjärn. Från och med denna nedgång ökar halten kulturmarksindikatorer i pollenstratigrafien. Tydligt förhöjda halter kulturmarksindikatorer förekommer därefter från c. 2400 till 1600 år f. Kr. Detta c. 800 år långa tidsintervall sammanfaller således med slutet av mellanneolitikum B, hela senneolitikum (2300–1800 år f. Kr.) och inledningen av äldre bronsålder. De första mer säkra indikationerna i lagerföljden på odling runt Hultetjärn är från denna tid. Pollen från *Cerealia* är påträffade på två nivåer med tolkade åldrar av c. 2350 respektive 1900 år f. Kr. *Rumex acetocella* förekommer kontinuerligt mellan 2300 och 1800 f. Kr. Arten, vilken är konkurrenssvag, växer främst på sandiga jordar och som ogräs i alla former av svagt växande odlingar (Regnell, 1989; Sjörs, 1971).

Perioden med förhöjda halter kulturmarksindikatorer mellan 2400 och 1600 år f. Kr. kan väl korreleras med den period (2300–1500 år f. Kr.) under vilken hällkistor antas ha byggts (Heimann, 1988).

Från och med 1600 år f. Kr. och framåt under äldre bronsålder förekommer mycket låga halter kulturmarksindikatorer, vilket antyder en markant regression av det mänskliga inflytandet under denna tid.

Hela yngre bronsålder karakteriseras av kraftigt stigande halter av NAP, vilket indicerar en betydande expansion av kulturmarksinflytandet under denna tid. Troligen kan de höga frekvenserna av sötvattenalgen *Botryococcus* reflektera gödning av sjön orsakad av kraftigt ökad markanvändning runt sjön (t.ex. p.g.a. erosion).

Under förromersk järnålder förekommer knappast någon ytterligare ökning av NAP halten jämfört med den under Yngre Bronsålder. Snarare antyds en viss stagnation.

Brännuddemossen

Pollenstratigrafin från Brännuddemossen redovisas dels i ett diagram med de dominerande pollentyperna i (Fig. 8), dels i ett diagram som koncentrerar sig på kulturmarksindikatorer (Fig. 9) och den för undersökningen mest intressanta tidsperioden. Pollentyper som främst kommer från myrväxter (åtminstone i vissa intervall) har uteslutits i det förstnämnda diagrammets bassumma (ΣA , se konstruktion av diagram). Dessa pollentyper är ofta kraftigt överrepresenterade jämfört med pollen från myrens omgivning, vilket försvårar tolkningen av vegetationsutvecklingen runt myrmarken. Kurvan för vildgräs (*Poaceae*), som är viktig vid tolkningen av landskapets relativa öppenhet runt Hultetjärn, är inte med i bassumman i Fig. 8, för att höga halter *Poaceae* i stratigrafins nedre tolkas reflektera bladvassvegetation. I stratigrafins övre del, som består av mossetorv, tolkas kurvan för *Poaceae* reflektera vildgräsförekomst utanför myrområdet eftersom vildgräs inte växer på mossar i norden. Därför är *Poaceae* inkluderad i bassumman i kulturmarksdiagrammet för Brännuddemossen (Fig. 9).

I det för undersökningen mest intressanta avsnittet av stratigrafin har en bassumma på 600 pollen per nivå varit målet, i övriga delar 300 pollen. Målen har inte uppnåtts för alla nivåer på grund av mycket låga pollenkoncentrationer i vissa intervall.

Tre delprover från lagerföljden har sänts till Groningen för AMS ^{14}C datering. Dessa delprover är uttagna på nivåerna 184–185 cm, 280–281 och 336–337 cm. Proverna har före insändning våtsiktats genom en sikt med maskvidden 125 μm och därefter torkats i 75 °C under tolv timmar.

Pollenstratigrafin från Brännuddemossen har i föreliggande rapport indelats i fem lokala pollenzoner (Bm-1–Bm-5). Zoneringen är gjord med stöd av stratigrafiskt bunden klusteranalys (CONISS: Grimm, 1987).

Pollen zon Bm-1 564–432 cm

Zon Bm-1 tolkas avsatt samtidigt med zon Hu-2 och inledningen av zon Hu-3. I zon Bm-1 är halterna av *Betula* högre än *Pinus*. Kurvorna för *Alnus* och *Corylus* har sjunkande trender. Rationella gränserna för *Quercus* (Q^o) och *Tilia* (T^o) förekommer i nedersta delen av zonen. Vid zonen övre gräns tolkas sammanfalla med almfallet.

Öppna vattenytor förekom på provtagningsplatsen i inledningen av zonen avsättande, avspeglat genom förekomsten av sötvattenalger och pollen från vit och gul näckros. Vattensamlingarna växte igen med vass, fräken och vitmossa. Vid tiden för övre zongränsens avsättning övergick myrvegetationen till ett mer rent vitmosskärr. Runt myren dominerade björk och tall, med al och hassel som vanliga inslag.

Pollen zon Bm-2 432–358 cm

I zon Bm-1 har *Betula* lägre värden än i övriga zoner. Ovanför zongränsen, där almfallet tolkas ligga, hittas trädpollenmaxima på olika nivåer i zonen. Direkt ovanför zongränsen har *Pinus*-kurvan ett tydligt maximum, ovanför vilken *Quercus* når en topp. I mitten av zonen når *Tilia*-kurvan en topp och *Ulmus* en svag återhämtning. I zonen övre del har *Alnus* och *Corylus* förhöjda värden.

Det är möjligt att den ökade halten tallpollen i zonen nederdel avspeglar ett ökat inslag av långflyktspollen på grund av ett utglesat trädskikt orsakat av almfallet. Ökningen av ek kan ha skett

genom expansion på marker där almskog tidigare växt. En viss återhämtning i almkurvan likartad den i mitten av zon Bm-2 förekommer i stratigrafien från Hultetjärn kring 3200 f.Kr. I övre delen av zonen indikeras en ökning av hassel och al. Zonen tolkas avsatt från c. 3600 till 2400 f.Kr.

Pollen zon Bm-3 358–286 cm

Zonen tolkas avsatt mellan c. 2400 och 1700 f.Kr. Runt nedre zongränsen minskar halterna av *Alnus*, *Corylus* samtidigt som halterna av *Betula* stiger. *Quercus* har något lägre halter jämfört med underliggande zoner. I zonen är ett par pollen från *Plantago lanceolata* funna.

Myren utgörs från och med zon Bm-3, eller något tidigare, av en mosse. Denna var i bottenkiktet dominerad av vitmossarter och i fältskiktet av risväxter, främst ljung. En ökning av björkpollenhalten kan vara förknippade med en minskad näringshalt i marken, vilket gynnade björken framför mer krävande trädslag som al och hassel.

Pollen zon Bm-4 286–172

Zonen tolkas avsatt mellan c. 1700 och 500 f.Kr. Jämfört med Bm-3 förekommer i zon Bm-4 högre halter av *Betula*. Både i zonen nedre och övre del förekommer intervall med procentuellt små, men ändå tydliga, ökning av halten örtpollen.

Björkkurvans successiva, fortsatta ökning indikerar en fortsatt urlakning av marken.

Pollen zon Bm-5 172–164 cm

Zongränsen mellan Bm-4 och Bm-5 sammanfaller med granens rationella gräns (Pc^0). Zonen tolkas avsatt mellan c. 500 och 400 f.Kr.

Pollensammansättningen i zonen avspeglar främst en kraftig ökning av granskogen och minskning av tall och ek. Någon tydlig ökning av det öppna landskapet antyds inte i denna zon.

Kulturmarksindikatorer

Intervall mellan almfallen och granens expansion har undersökts på kulturmarksindikatorer i stratigrafien från Brännuddemossen.

Inom detta intervall förekommer två delintervall med procentuellt små, men ändå tydliga ökning av totalhalten örtpollen. Dessa intervall ligger i inledningen och slutet av pollenzon Bm-4. Det första intervallet ligger inleds vid c. 286 cm och avslutas vid c. 268 cm och tolkas sammanfalla med den senare delen av den expansionsfas som noterats runt Hultetjärn mellan c. 2400 och 1600 f.Kr.

Det andra intervallet är en stigning från 228 cm till ett maximum vid 196 cm. och sammanfaller med stor sannolikhet, med tanke på dess stratigrafiska placering strax under granens rationella gräns, med den expansionsfas som noterats runt Hultetjärn under yngre Bronsålder.

Sammanfattning

Två sedimentära lagerföljder från Sydvästra Värmland har pollenanalyserats för att tolka kulturlandskapets utveckling under neolitikum runt Flötefjorden. Lagerföljderna är insamlade från sjön Hultetjärn och myren Brännuddemossen. Den från Hultetjärn är bäst dokumenterad och den från Brännuddemossen kan ses som en referens till denna.

Tre perioder under vilka kulturmarken expanderade är uttolkade från pollenstratigrafien från Hultetjärnet. Den förstnämnda tolkas avsatt mellan c. 3000 och 2700 f.Kr. Den är relativt otydlig, men innehåller en mer eller mindre kontinuerlig förekomst av kulturmarksindikatorn *Plantago lanceolata*. Den andra är tydlig både i tid och utformning och tolkas avsatt mellan c. 2400 och 1600 f.Kr., det vill säga under samma tidsperiod som de flesta hällkistor antas ha byggts. Den tredje perioden är förhållandevis kraftig och sammanfaller med yngre bronsålder.

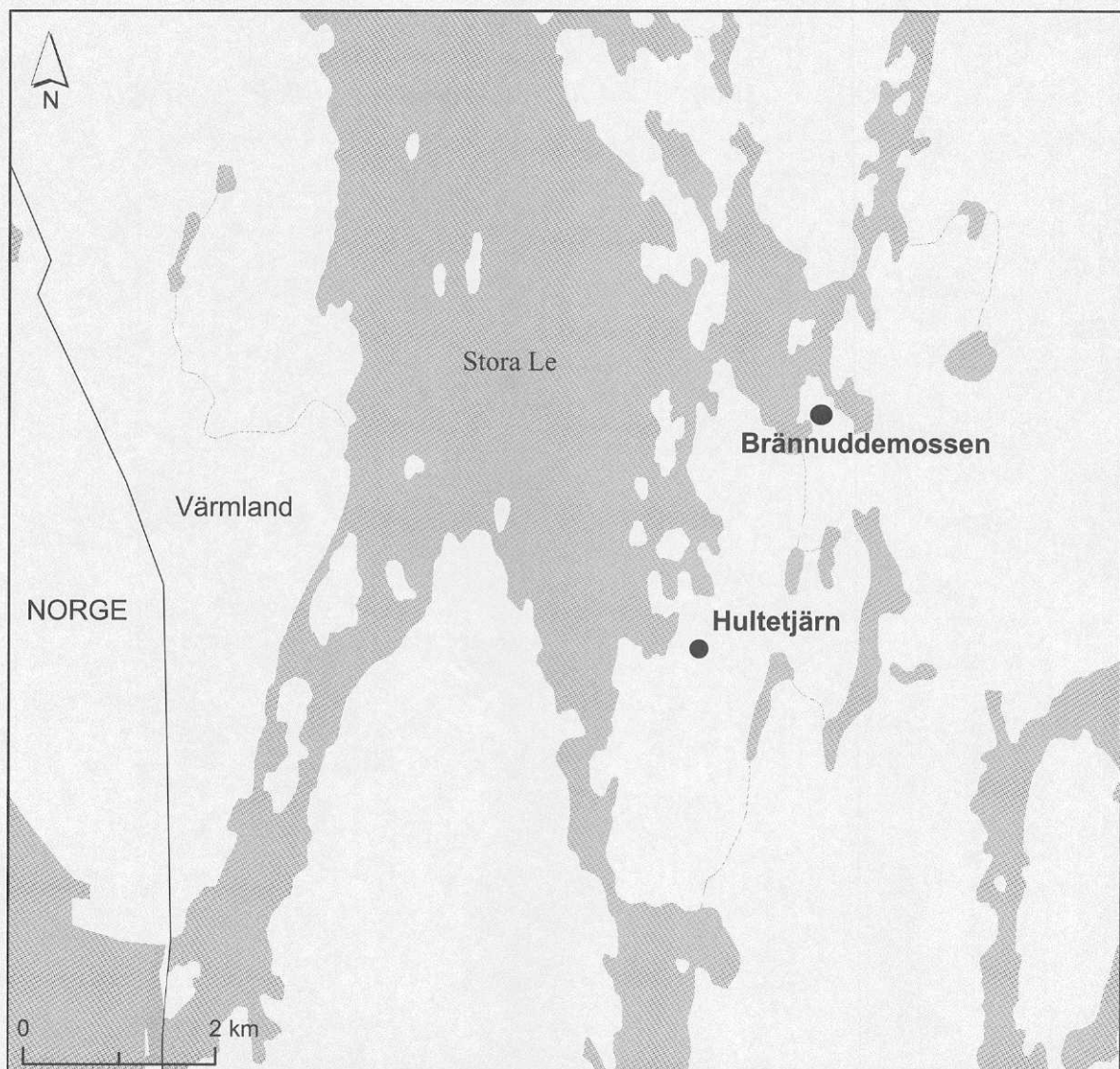
Lagerföljden från Hultetjärn är något mer svårtolkad men innehåller två stratigrafiska intervall med ökade halter örtpollen, vilket indicerar ett öppnare landskap. Den första fasen tolkas sammanfalla med slutdelen av den kulturmarksexpansion som tolkas förekommit runt Hultetjärn mellan c. 2400 och 1600 f.Kr. Den andra fasen, som är tydligare, tolkas sammanfalla med kulturmarksexpansionen under yngre bronsålder.

Sammanfattningsvis tolkas en svag kulturmarkspåverkan ha skett runt Hultetjärn under mellanneolitikum A. En betydlig kraftigare skedde under mellanneolitikum B och hela senneolitikum. Under denna fas kan kulturmarken ha expanderat från området runt Hultetjärn till andra områden, som det runt Brännuddemossen. Under äldre bronsålder förekom en tydlig stagnation eller regression av kulturmarken. Under yngre bronsålder expanderade kulturmarken på nytt.

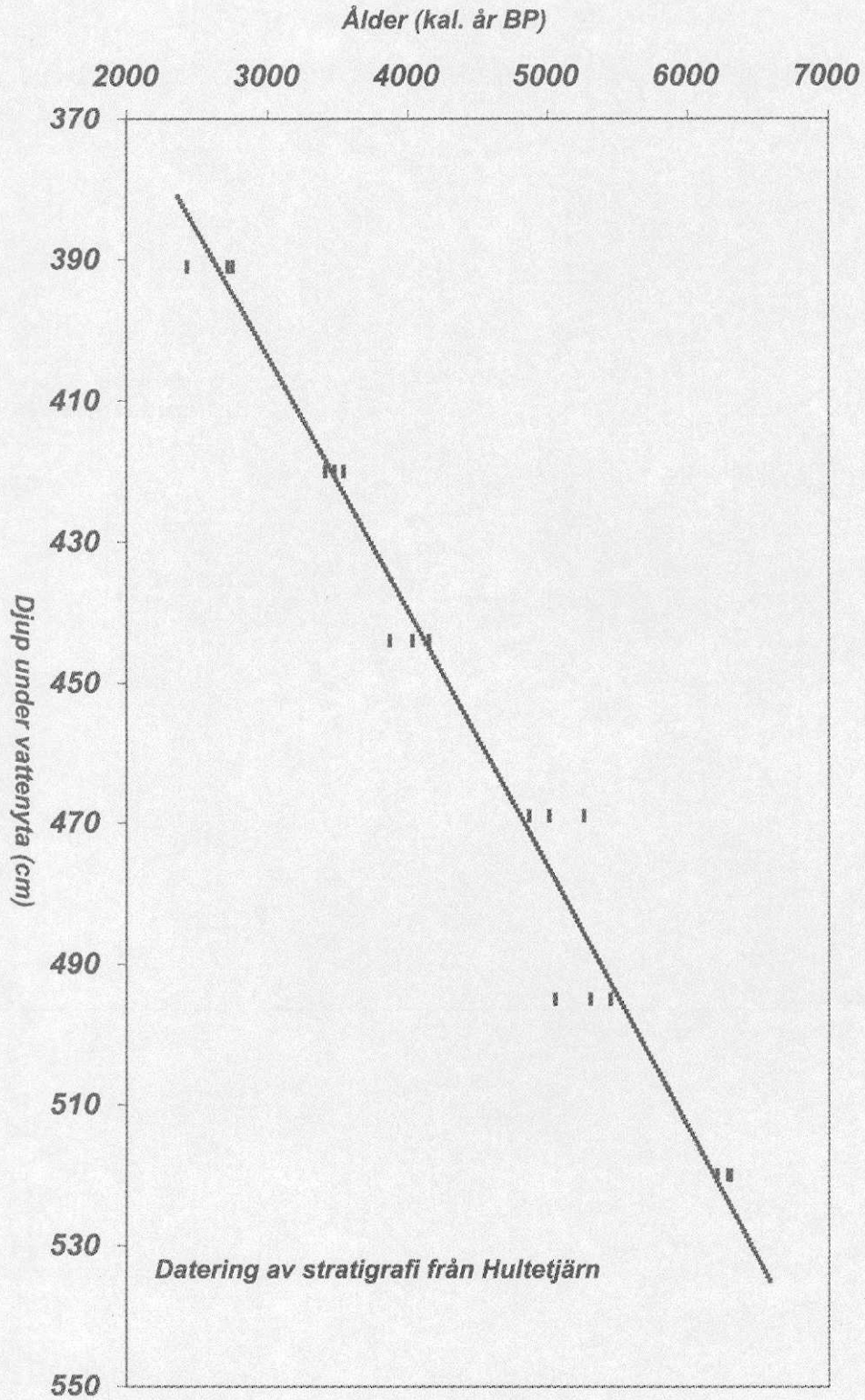
Referenser

- Aaby, B.
1986. Trees as anthropogenic indicators in regional pollen diagrams from eastern Denmark. I: Behre, K.-E. (red.): Anthropogenic indicators in pollen diagrams. Balkema. Rotterdam, Berlin. 232 s.
- Behre, K.-E.
1981. The interpretation of anthropogenic indicators in pollen diagrams. *Pollen et Spores* 23. 225–245.
- Behre, K.-E.
1986. Anthropogenic indicators in pollen diagrams. Balkema. Rotterdam, Berlin. 232 p.
- Berglund, B. E.,
1969. Vegetation and human influence in South Scandinavia during Prehistoric time. I: Berglund, B.E (red.): Impact of man of the Scandinavian landscape during the Late Post-Glacial. *Oikos Supplementum* 12. 9–28.
- Berglund, B.E.,
1985. Early agriculture in Scandinavia: Research problems related to pollen-analytical studies. *Norwegian Archaeological Review* 18. 77–105.
- Berglund, B.E. & Ralska-Jasiewiczowa, M.
1986. Pollen analysis and pollen diagrams Handbook of Holocene palaeoecology and palaeohydrology. John Wiley & Sons. Chichester/New York/Brisbane/Toronto/Singapore. 455–484.
- Birks, H.J.B.
1986. Late-Quaternary biotic changes in terrestrial and lacustrine environments, with particular reference to north-west Europe. I: Berglund B.E (red.): Handbook of Holocene palaeoecology and palaeohydrology. John Wiley & Sons. Chichester/New York/Brisbane/Toronto/Singapore. 3–66.

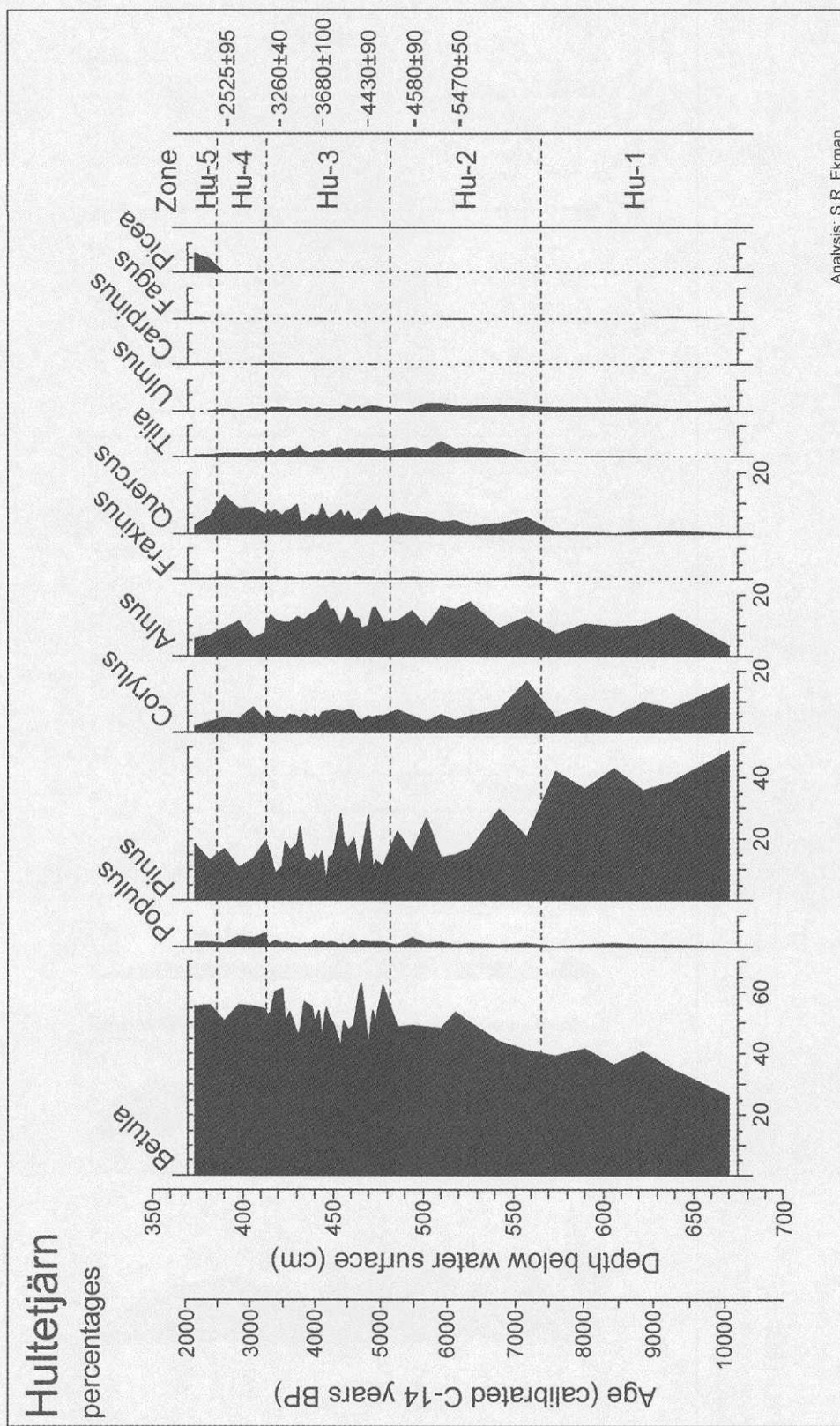
- Grimm, E.C.
1987. CONISS: A Fortran 77 program for stratigraphically constrained cluster analysis by the method of incremental sum of squares. *Computer & Geosciences* 13. 13–25
- Grimm, E.C.
1990. TILIA and TILIA.GRAPH: PC spreadsheet and graphcis software for pollen data. INQUA Working Group of Data-Handling methods, Newsletter 4. 5–7.
- Groneman-van Waateringe, W.
1986. Grazing possibilities in the Neolithic of the Netherlands based on palynological data. In: Anthropogenic indicators in pollen diagrams. I: Behre, K.-E. (red.): Balkema. Rotterdam, Berlin. 187–202
- Göransson, H.,
1984. Pollen analytical investigations in the Sligo area. I: Burenhult, G. (red): The Archaeology of Carrowmore. *Theses and Papers in North-European Archaeology* 14. 154–193.
- Göransson, H.
1987. Man and the forests of nemoral broad-leafed trees during the Stone Age. I: Königsson, L.-K. (red.): Nordic Late Quaternary Biology and Ecology. *Striae* 24. 143–152.
- Heimann, C.
1988. Neolitiska landskap i Västsveriges inland, med exempel från Värmland och Västergötland. Underlag till doktornad-dagar 10–21/1 1998, Göteborgs Universitet.
- Henriksson, L., Larsson, P., Nyman, H.G., och Oscarsson, H.G..
1980. Stora Le i Dalsland: en limnologisk undersökning 1979. Länsstyrelsen i Älvsborgs län, Naturvårdsenheten; 1980:7. Ekologisk konsultation; 23. Vänersborg.
- Huntley, B & Birks, H.J.B.
1983. An atlas of past and present pollen maps for Europe: 0–13000 years ago. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lundegårdh, P.H., Lindh, A., Gorbartschev, R.
1992. Berggrundskarta över Värmlands län. SGU, Ba: 45.
- Lundqvist, J.
1958. Beskrivning till jordartskarta över Värmlands län. SGU, Ca: 35. 228 s.
- Lundqvist, J.
1988. Younger Dryas – Preboreal moraines and deglaciation in southwestern Värmland, Sweden. *Boreas* 14. 301–316.
- Regnéll, J.
1989. Vegetation and land use during 6000 years. Palaeoecology of the cultural landscape at two sites in southern Skåne, Sweden. Lundqua thesis. Lunds Universitet, Kvartärgeologiska institutionen.
- Sjörs, H.
1971. Ekologisk botanik. Biologi 10. Almqvist & Wiksell. Stockholm.
- Stockmarr, J.
1971. Tablets with spores used in absolute pollen analysis. *Pollen et Spores* 13, 615–621.
- Stuiver, M. & Reimer, P.J.
1993. Extended 14C database and revised CALIB radiocarbon calibration program. *Radiocarbon* 35. 215–230
- Wastegård, S.
1995. Late Weichselian – early Holocene marine stratigraphy in southwestern Värmland and northwestern Dalsland, SW Sweden. Quaternaria A. Stockholms Universitet, Kvartärgeologiska Institutionen. 115 s.
- Vuorela, I.
1973. Relative pollen rain around cultivated fields. *Acta Botanici Fennica* 102. 1–27.
- Vuorela, I.
1986. Palynological and historical evidence of slash-and-burn cultivation in South Finland. In: Anthropogenic indicators in pollen diagrams. I: Behre, K.-E. (red.): Balkema. Rotterdam, Berlin. 53–64.

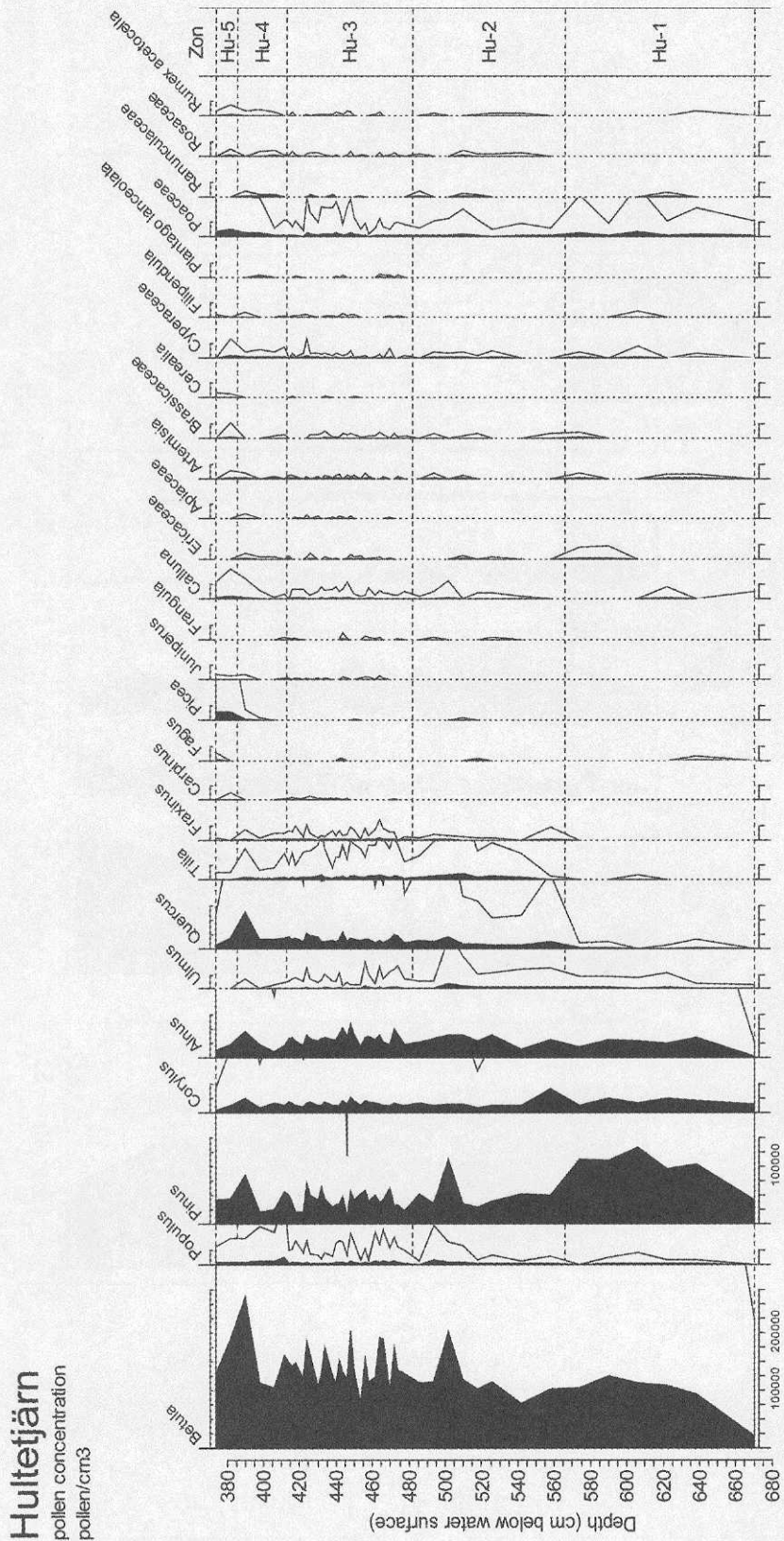
Figur 1. Provtagningsplatser för pollenanalyser.

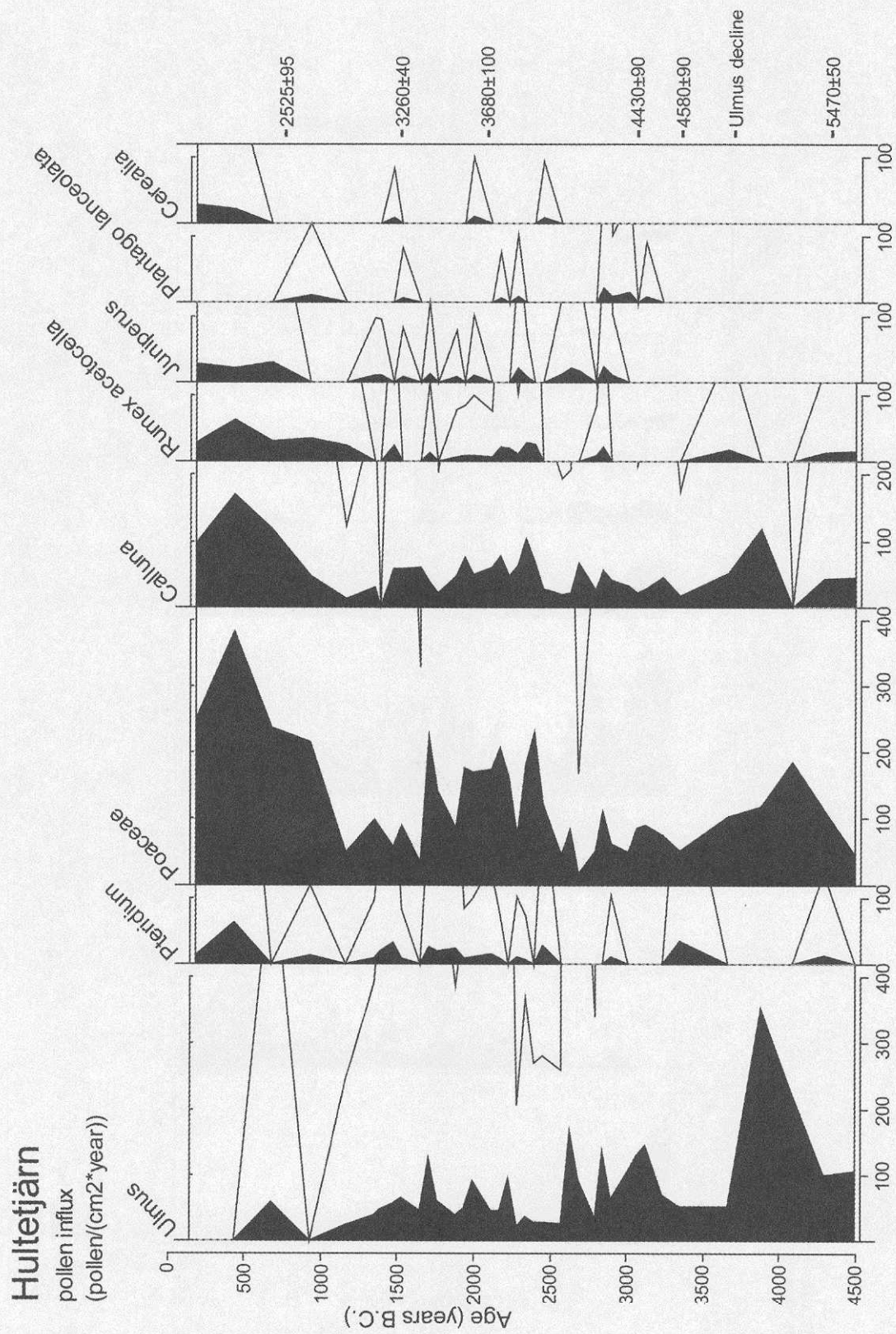
Figur 2. Tids- djupdiagram för lagerföljden vid Hultetjärn.

Figur 3. Procentdiagram över analyserade trädpollen från Hultetjärn.

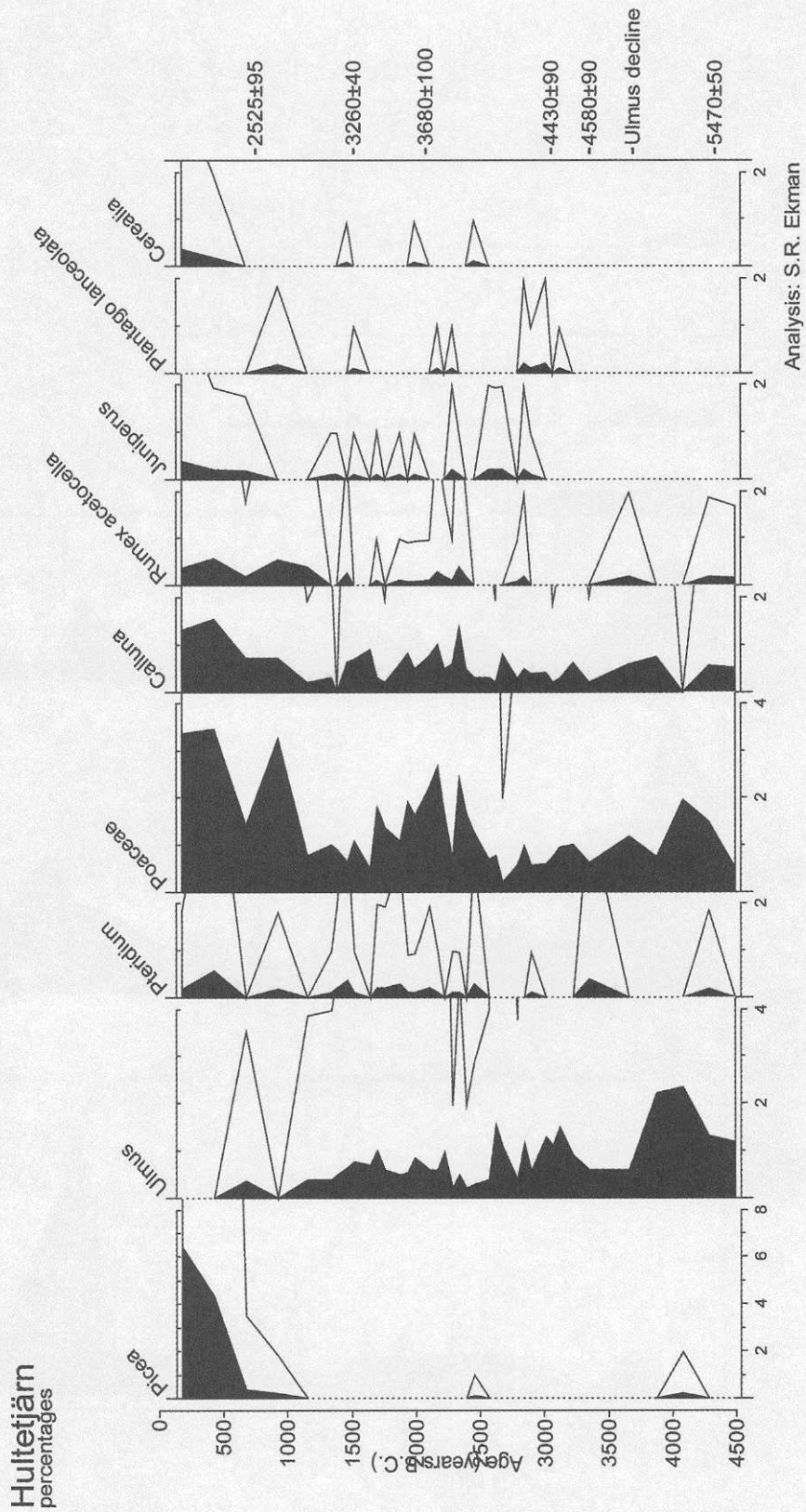

Figur 4. Koncentrationsdiagram för pollen från Hultetjärn.

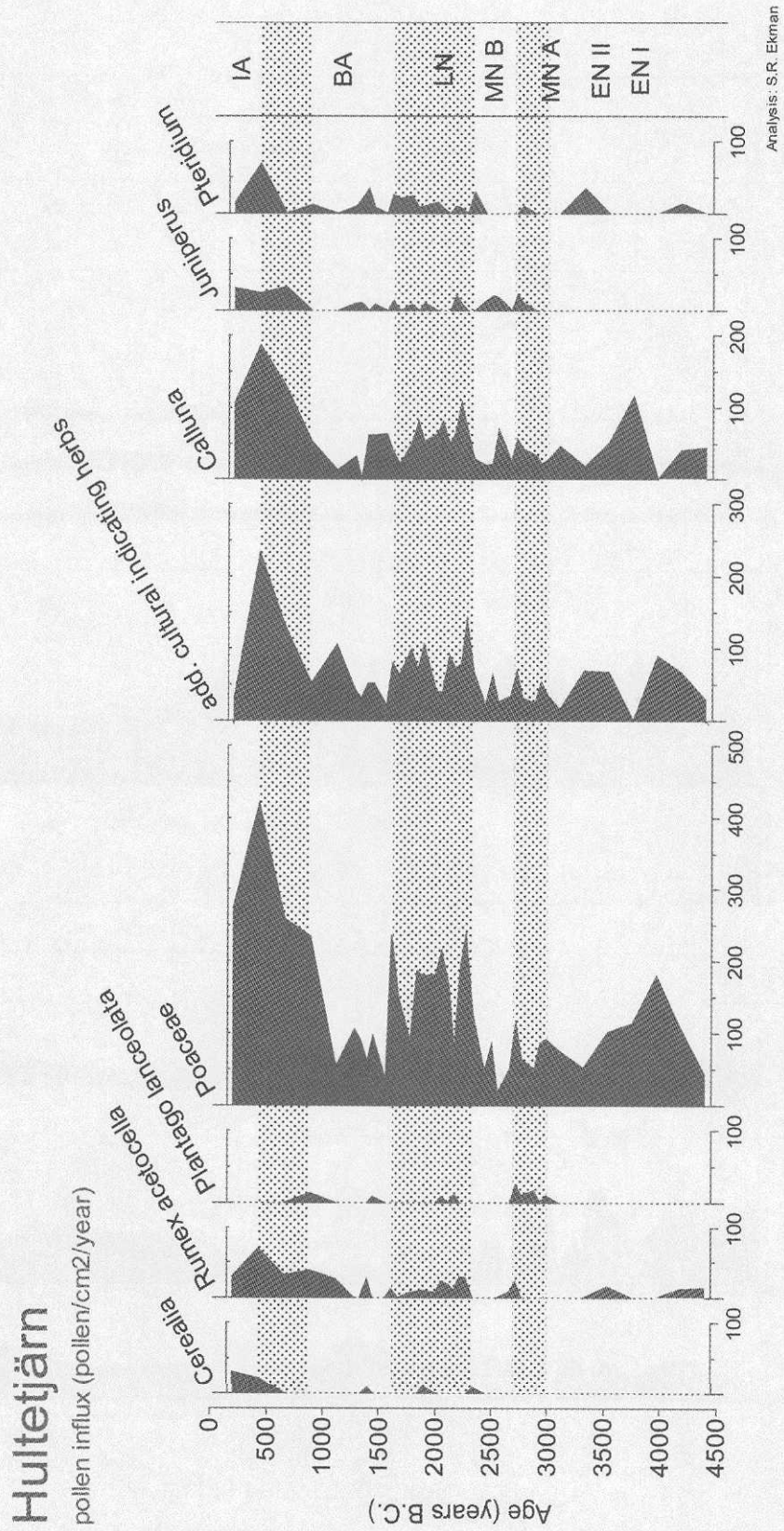

Analysis S.R. Elman

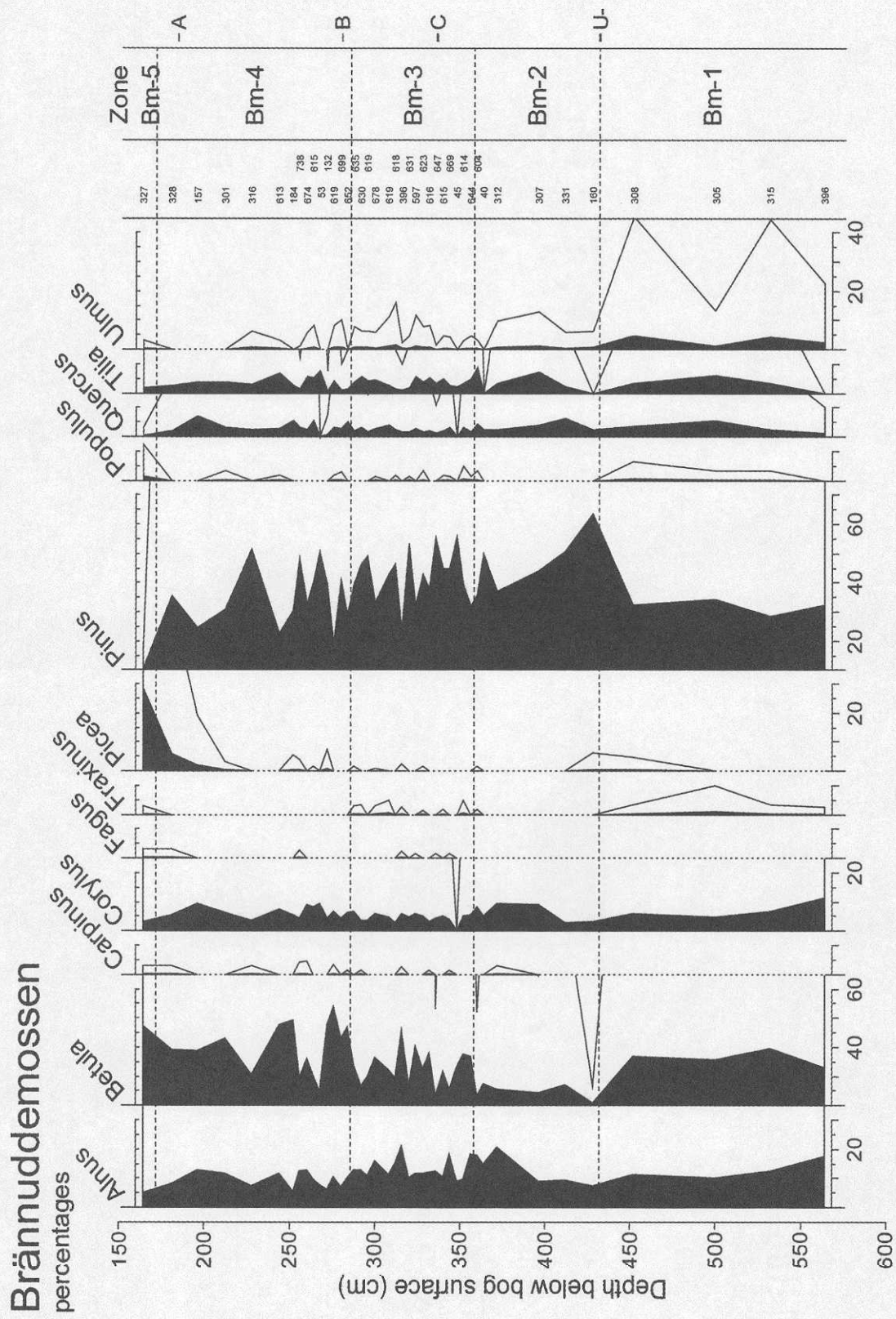
Figur 5. Polleninfluxdiagram från Hultetjärn.

Figur 6. Procentdiagram för kulturmarksindicerande växter från Hultetjärn.

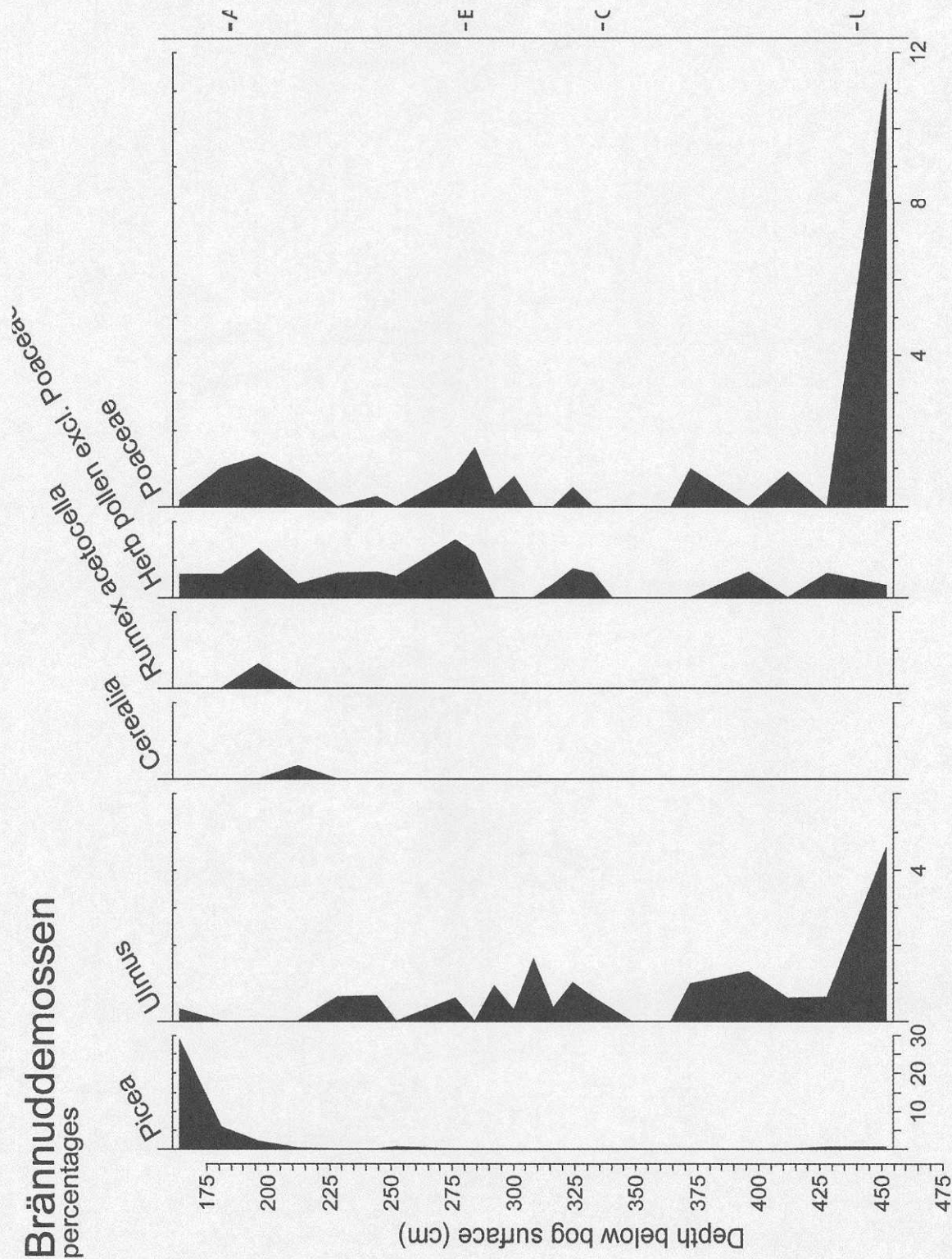

Figur 7. Pollen influx-diagram för kulturmarksindicerande växter från Hultetjärn.

Analysis: S.R. Ekman

Figur 8. Procentdiagram för trädpollen från Brännuddemossen.

Figur 9. Procentdiagram för kulturmarksindicerande växter från Brännuddemossen.

Bilaga 4

The environment of Neolithic settlements in Southwestern province Värmland, Western middle Sweden. An analysis of faunal remains from the island site Hästholmen in lake Foxen.

Leif Jonsson
ANL
Department of Archaeology
University of Göteborg
June 2002

Background to the environmental analysis

Present day Scandinavia is an area where many ecosystems and climatic regions meet. The climate of Scandinavia is mostly temperate, due to the North Atlantic Current, in spite of its northerly position. The coastal areas have local maritime climate, especially in the west, while local continental climate predominate in the area east of the southern part of the Scandes (Scandian Mountain Range) and in the northern interior part. The northern part of province Värmland lies in this area of local continental climate. The south western part, where Hästholmen is located, lies in a transitional area between continental and maritime climate (Ångström 1974, fig. 23). To the east there is lake Vänern which creates a "maritime" influence, but still the precipitation has a low continental character due to rain shadow effect east of the Scandes. In this transitional zone the north boreal coniferous wood land meets the south boreal coniferous wood land. The northern limits for the distribution of oak (*Quercus*), ash (*Fraxinus*), hazel (*Corylus*) and wild apple (*Malus silvestris*) and the southern limit of dwarf birch (*Betula nana*) run through this area (Hård av Segerstad 1935) which has been described as the biological border between northern and southern boreal forest ecosystems - the "Limes Norrlandicus" (Fries 1948, Selander 1957). Karvik (1964), Hagström and von Proschwitz (1987) have studied the distribution of terrestrial vertebrates in the province of Dalsland. The distribution of freshwater fishes of Sweden was surveyed by Lundberg (1899) and additional information was provided by Holmgren (1916) for fishes in province Dalsland, Höglind (1963) for fishes in Trankil, Nybelin (1969) for Early Postglacial dispersal of fishes and Henrikson *et al.* (1980) for present day fish and crustacean survey of lake Stora Le. The land mollusc fauna of province Dalsland was investigated by von Proschwitz (1994).

In terms of topography this area constitutes the southern end of the "Norrland terrain", i.e. with higher mountains and steeper relief. Here we also find the highest postglacial marine limit. Below this limit marine clays occur in the valley bottoms. The distribution of clay soils (richer in nutrients) and

the climate are important factors for the establishment of broad-leaved trees. The present day limit for growing of wheat and rye coincides with the Limes Norrlandicus, but barley grows also further north. The lakes above the marine limit are often oligotrophic (low in nutrients). Many of the larger lakes are deep and therefore cold which leads to low productivity.

General information on the landscape and biotopes is found in Hård af Segerstad (1952), Magnusson and Curry-Lindahl (1954), Karvik and Curry-Lindahl (1953) and Selander (1957).

The Neolithic environment

The climatic and biogeographical conditions during the Neolithic (Subboreal period) differed on many points from the present situation. The climate was, in terms of precipitation, more continental than today and summers were warmer. Subfossil finds of the great fen sedge (*Cladium mariscus*) (von Post 1925, plate 15) indicates a higher level of calcium in the water and higher temperature. There are also subfossil finds of water chest nut (*Trapa natans*) (Malmström 1920, 1934), another thermophile plant, in Värmland. Warmer temperatures during the Atlantic and Subboreal allowed the border between northern and southern boreal zones to run at higher altitude and further to the north in the province. The shift back to the present conditions can have begun during the Subboreal but the main shift took place later at the Subboreal/Subatlantic transition.

The lack of spruce (*Abies picea*) in the woods of the neolithic period is important for our modelling of the vegetation. Pine (*Pinus silvestris*) dominated on higher ground and well drained slopes. On warm south facing slopes with good soils hazel formed stands. In the valley bottoms broad-leaved dominated woods could penetrate deep into the coniferous forest zone. Alder (*Alnus glutinosa*), grey alder (*A. incana*), birches (*Betula verrucosa* and *B. pubescens*), and aspen (*Populus tremula*) also formed important constituents of the deciduous and mixed woodlands.

The vertebrate fauna

The number of subfossil vertebrate remains from Värmland is low. Therefore our model of the Subboreal fauna must to a great extent be inferred from the general picture of faunal development in southern Scandinavia and its relation to the local conditions of the province.

Late Pleistocene and early Holocene vertebrate subfossils are rare in Värmland. Fredén (1975) dates a find of the subarctic bearded seal (*Erignathus barbatus*) to nearly 10.000 uncalibrated years BP. An early Atlantic assemblage was found at Lidsbron by lake Lidsjön in the river Klarälven system (Olsson 2000, Jonsson 1999). From that site there is evidence of moose (*Alces alces*), beaver (*Castor fiber*), fox or dog, an unidentified bird, pike (*Esox lucius*) and an unidentified cyprinid. From the northern part of river Klarälven six prehistoric sites from the late Mesolithic to Neolithic have yielded identifiable bone remains representing moose, beaver, pike, bream (*Abramis brama*) and perch (*Perca fluviatilis*) (Ekman & Iregren 1983, table 1.1). From the Late Iron Age grave field Sund in Säffle Berit Sigvallius found remains of hedgehog (*Erinaceus europaeus*), squirrel (*Sciurus vulgaris*) and probably white fish (*Coregonus* sp.) (Lundborg & Sigvallius 1994, p. 102).

Both climatic and edaphic conditions during the Boreal and Atlantic periods allowed several thermophilous deciduous trees to become a substantial part of the forests on lower ground in the southern part of the province. Among these hazel was an early immigrant later followed by oak.

Suitable conditions for red deer (*Cervus elaphus*), roe deer (*Capreolus capreolus*) and wild boar (*Sus scrofa*) were present, but so far we have no finds to verify this. From finds in Leksand in province Dalarna it is clear that both red deer and wild boar occurred far north of their historically known distribution (Ericson 1994). Other finds from southern Dalarna, southern Gästrikland and northern Uppland supports this view (Ekman & Iregren 1983)(cf. Ahlén 1965).

The largest of the cervids, the moose, was the main herbivore in the pine-dominated forests and along their water courses. In the mixed coniferous forest there was also the mountain hare (*Lepus timidus*) and its main predator the lynx (*Felis lynx*). Wood mice (*Apodemus* spp.) and various voles and lemmings (subfamily Microtinae) constituted prey for smaller carnivores as weasels (*Mustela* spp.) and perhaps wild cat (*Felis silvestris*). The squirrel occurred both in the coniferous and the broad-leaved woods followed by the pine marten (*Martes martes*). The otter (*Lutra lutra*) was distributed along the water courses.

The larger carnivores, wolf (*Canis lupus*), brown bear (*Ursus arctos*) and red fox (*Vulpes vulpes*) are polybiotic and ranged across various biotopes. Even the wolverine (*Gulo gulo*) and the polar fox (*Alopex lagopus*) can have occurred during snowy winters. One can not exclude that the reindeer (*Rangifer tarandus*) during hard winters migrated far down into the woodlands.

The beaver, important prey and landscape modifier

One mammal of special importance for man was the beaver, both in terms of prey animal and as an animal that changed the landscape and created special habitats, important for other animals and perhaps also utilized by early farmers. The beaver preferably lives along water courses where it feeds from soft-wooded trees and other plants. Beavers living by streams may construct dams. This is necessary for their winter stay if ice is forming. Branches of trees are stored in the bottom of the dam for winter food. The beaver nest has an under-water tunnel so that the dam with its food supply can be reached from under the ice.

The building of dams results in the flooding of areas upstream. This facilitates transport of felled trees, but it also drowns many standing trees. Such dead trees become places where woodpeckers like black woodpecker (*Dryocopus martius*) hammer out nests, later used by other birds, such as goldeneye (*Bucephala clangula*) and Tengmalm's owl (*Aegolius funereus*). Old, deserted beaver dams that have collapsed and become drained are once more colonized by pioneer plants, like grasses, and turn into "beaver meadows". Such openings in the forests attracted the larger herbivores, and human hunters knew for certain to take advantage of this. For the earliest farmers such beaver meadows could have been of prime interest. The soil was fertile and easy to plow. Beaver meadows were used by North American indians and early European colonizers learned to make use of them for cultivation and pasture (Dorian & Wilson 1965 p. 14, Cronon 1983 p. 114, see also Coles 1992, Fries 1960). The neolithic farmers in province Värmland could have benefited from the beavers in that way in addition to the use of the meat, fur and teeth. From other Swedish mesolithic and neolithic finds it is known that the beaver mandible with its big incisor tooth was used as a chisel for wood working (Jonsson, forthcoming, Danish finds are summarized by Hatting 1969).

Birds of the forest zone

The bird fauna that may have been exploited in Värmland during the Subboreal was similar to the present, but with the difference that many species that are strongly connected with the spruce-dominated coniferous forest had not yet reached this far towards southwest, or species living on bogs because the formation of bogs occurred later (cf. Öhrn 1961, 1963). Also species common in the agricultural landscape of later historical time were uncommon or absent. Among birds from mixed and coniferous forest there were the capercaillie (*Tetrao urogallus*), black grouse (*Tetrao tetrix*) and willow grouse (*Lagopus lagopus*). "Marine" birds, like gulls (*Larus* spp.) and cormorant (*Phalacrocorax carbo*) were only present at the Vänern lake. In the lakes in the forested areas ducks (Anatidae) and divers (*Gavia* spp.) were breeding.

Fishes of Stora Le and Foxen

The lakes of western Värmland and northern Dalsland are mostly oligotrophic. This is due to the surrounding granitic bedrock and morains that are poor in lime. Areas higher than 200 meters are above the maximum marine limit. Marine clay is found below this level and most tributaries to the lakes are poor in nutrients, and today mostly acidic. Some late glacial and early Holocene marine shell deposits are known from the area (Fredén 1988), but generally soils are low in lime. During the first millennia of the Holocene the situation was better with more nutrients and higher pH in the water, as is evidenced by the finds of subfossil *Cladium*.

Lake Foxen, where the Hästholmen site is located, is a part of the greater lake Stora Le. The surface of the lake is around 101 meter above the sea and is drained at Lennartsfors to lake Lelängen which lies 8 meters lower. Stora Le is a long and rather narrow lake (55 x 3.6 kilometer) with a maximum depth of 99 meter. Most beaches are rocky and steep (Holmgren 1916). The fishery in the lake has been little developed in historic time because there are few suitable fishing grounds along the beaches. The Foxen area makes an exception. Here the water is shallower and more rapidly warmed in spring, and fishing for spring spawning fishes is good (Cederström 1895-97).

The following species have been found in Stora Le: Eel (*Anguilla anguilla*), pike (*Esox lucius*), whitefish (*Coregonus lavaretus*), vendace (*Coregonus albula*), smelt (*Osmerus eperlanus*), trout (*Salmo trutta*), roach (*Rutilus rutilus*), bream (*Abramis brama*), bleak (*Alburnus alburnus*), burbot (*Lota lota*), bullhead (*Cottus gobio*), alpine bullhead (*Cottus poecilopus*), four-horn sculpin (*Triglopsis quadricornis*) and perch (*Perca fluviatilis*) (Lundberg 1899, Holmberg 1916 p. 98, Höglind 1963, Nybelin 1969, Henrikson *et al.* 1980).

Investigation of the animal bones from Hästholmen

The animal bones from Hästholmen, site nr 197 in Holmedal parish in province Värmland, were recovered during excavations in 1993 and 2000. All fragments are completely burned and calcinated to whitish colour. Each fragment was checked under binocular microscope (0.8 - 80 X) and identified as far as possible to nearest taxon, skeletal element and part of element, body side, and skeletal age when possible. Cutmarks were registered. Anatomical measurements were taken, and fragments weighted.

Results of the identification

The total amount of bones from the site is small. From both excavation seasons only 297 fragments (37.8 grams) were found. The medium weight of the fragments is just a little more than 0.1 g, and the size a few mm. Still it has been possible to identify a fair number of them to species. The unidentified fragments have been allocated to mammal viz. fish, and mammals to size category if possible.

The following species have been identified:

Pike (Esox lucius), 17 fragments + 10?

Bream (Abramis brama), 7 fragments

Perch (Perca fluviatilis), 3 fragments

Beaver (Castor fiber), 7 fragments + 1?

Moose (Alces alces), 1 fragment + 4?

Wild boar/domestic pig (Sus scrofa/domesticus), 1 fragment

Fish, 27 fragments

Mammal, 219 fragments

From the list above it is clear that fishes are frequent on the site, but in the bone material from 1993 there were no fishes at all. It seems that bone collecting was more careful in the year 2000 season. In a very fragmented material, like that from Håstholmen, fish bones which are small from the beginning survive better and contain morphological trait that often allow identification to species. Burned bones from larger mammals break up into smaller pieces that only can be identified to part of bone element types, like joint, diaphysis, cancellous bone etc. Therefore quantification of identified taxa should be done with afterthought. It must also be remembered that we only have remains of bones that were burned. Bones that were discarded without being calcinated have disappeared completely. Anyway it is worth noting that there are at least six species represented in less than 300 fragments (51 fragments assigned to species).

No bones from birds are found. From other similar sites in middle and northern Sweden we have the same experience (Ekman & Iregren 1983, and own investigations).

There are no traces of dog, either in form of dog bones or other bones gnawed by dogs. The neolithic dating of the site makes it feasible to look out for other domestic animals. The single find of a phalanx of a pig does not allow us to decide if it comes from a wild or a domestic animal. From the context it seems to me more probable that it was a piece of a domestic animal that was brought to the island as food. The bones from moose are few and the identified element is from a lateral toe, a part with no meat. Perhaps it represents a piece discarded during manufacture of a bone implement. The lateral (abaxial) toes are placed on the sides of the distal axial metapodials. The large metapodial bones were used as raw material for various tools.

The bones of the beaver comes from both cranium and body parts. It seems that whole animals were brought to the island and consumed there.

Seasonality of the site

The bones of moose, pig and beaver gives no information on season of exploitation. There is one beaver vertebra with unfused epiphyses, but this permits no diagnosis. All remains of fish vertebrae have been carefully investigated to look for clear and readable annuli (year rings), and to estimate the amount of growth finished during the last season. Unfortunately no vertebra had annuli clear enough to allow this kind of analysis.

Another way of inferring time of capture of the fish is to see if the distribution of species found at a site corresponds to their pattern of occurrence during the year. The pike, bream and perch are all spring spawners. They enter shallow water that becomes warmed up during early spring. For a short period they aggregate in large numbers along shallow beaches with suitable substrate. Here they can be caught in traps, weirs, and nets, or be speared. Pikes can even be taken by snaring.

The absence of whitefish can support the interpretation of Hästholmen as a spring fishing site, but that could also be a result of the fishing methods used. Whitefish is fished for with nets at deeper water. If such nets were not in use it can explain the absence of this type of fish. The bream was most probably not taken during the winter when cyprinids are in a state of lethargy. The lake is normally ice-covered from December to April (Holmgren 1916 p. 98). The Foxen area of lake Stora Le is shallower than the rest of the lake, which makes it better for fishing during spring.

Fishery as indicator of social structure

The distribution of fishes are often predictable and they can be numerous enough at certain times of the year to make them key resources for many societies. This has been a theme for many studies of marine coastal societies, but less obvious for inland lake fisheries. The important role of the fisheries for hunting and farming societies of the interior North America has been showed by Cleland (1982). In his study of the history of the fishery of the northern Great Lakes he reviews the ethnographic and archaeological investigations in order to show how the fishing technology, seasonality, fishes taken, and social complexity are correlated. The importance of fishes for inland societies had already been stressed by Rostlund (1952) who compared present day productivity of fishes in lakes with the evidence in archaeological remains. Cleland (1982 p. 767) builds a model where fishing is largely undertaken during the spawning seasons when fishes aggregate. Fishes either spawn in spring, or in autumn. Spring spawners usually come close inshore to the same places year after year. Traps and seine nets are used. Autumn spawners congregate at places off the shore and are taken with gill nets. The production of nets often involve a great number of people. Such fishery therefore indicate a concentration of people that work collectively during the fishery and that they had a system of distribution of the catch. Often a great surplus was produced that had to be preserved for seasons when other resources were limited, or traded for exotic goods (Cleland 1982 p. 779). Often it was the women who produced the thread from which the nets were prepared (lime tree bast) and the men who knit the nets and fished with them. These societies were likely to have been organized virilocally (form of patrilocal system) (Cleland 1982 p. 779 citing Hickerson 1970).

The fishery performed at Hästholmen does not seem to have involved cooperative labour and may have been the activity of a small group of fishermen. Large scale fishing for autumn spawning whitefish was probably the case for neolithic societies in Besov Nos on the eastern shore of lake

Onega in Karelia (own investigation). There substantial houses were built on the shore, and at some sites large grave fields were constructed.

The "Early Norrland project" summarized sites along the the lakes and water courses from norther Värmland to northern Lappland (Ekman & Iregren 1982). Most of the sites were rather small and often not well sieved. It is therefore difficult to assess the role of fish in the economy in these societies. It is likely that fishery played a far greater role than is evidenced in the finds. From many sites there are examples of special activities, like an emphasis on beaver hunting. Recent excavations by Åsa Algotsson in the 1990-ies of a site at lake Merasjärvi in one house produced bone remains that were dominated by pine marten indicating a specialized hunting camp (own investigation).

There is a need for larger and well dated excavations of different types of inland settlements with preserved bone material before we can draw general conclusions about the variability and development of inland fishery and its relation to hunting, collecting, and keeping of domestic livestock (including the development of reindeer herding).

Catalogue of bones from 1993 and 2000 excavation seasons

X 97 Y 108

Mammal: 1 fragment, 0.1 g.

X 98 Y 96

Fish: 1 fragment (*Esox?*), 0.2 g.

X 99 Y 98

Alces?: 4 diaphysis fragments, 3.3 g. (Used for AMS dating).

thickness, mm	length x breadth, mm	weight, g
4.6	22 x 12	1.1
6.6	15 x 10	1.1
3.9	18 x 5	0.5
4.3	12 x 9	0.6

Mammal: 3 diaphysis fragments (*Alces?*); 8 unidentified, 1.5 g.

Esox: 1 cranial bone (palatine), 0.01 g.

Fish: 2 unidentified, 0.1 g.

X 100 Y 95

Mammal: 1 diaphysis fragment (*Castor?*), 0.1 g; 1 unidentified, 0.01 g.

X 101 Y 95

Castor: 1 fragment of right ulna, proximal joint, 1.1 g (27 mm)

Alces?: 1 joint fragment, 1.3 g.

Mammal: 7 unidentified, 1.2 g.

Esox: 6 cranial fragments (1 parasphenoid, 5 other), 0.6 g.

Fish: 6 unidentified, 0.1 g.

X 101.5 Y 95

Castor: 1 cranial fragment (maxilla with socket of cheek teeth), 0.1 g; 1 right carpal bone nr 4, 0.1 g.

Mammal: 42 unidentified, 3.6 g.

Esox: 4 cranial bones (1 parasphenoid, 1 palatine, 1 maxilla, 3 right dentaries), 0.5 g.

Abramis?: 1 precaudal vertebra, greatest length of centrum 3.5 mm, annuli not readable, 0.1 g.

Perca fluviatilis: 1 precaudal vertebra, greatest length of centrum 6 mm, annuli not readable, 0.2 g.

Fish: 3 unidentified (*Esox?*), 0.1 g.
 X 101 Y 101, find 8
 Mammal: 2 unidentified, 0.3 g.
 X 101 Y 102, find 42
 Mammal: 1 diaphysis? fragment (*Alces?*), 0.3 g.
 X 101 Y 102, find 69
Sus: 1 distal fragment of the first phalanx (medial (axial) digit), 0.4 g.
 Mammal: 1 diaphysis? fragment, 0.1 g.
 X 101 Y102, find 78
 Mammal: 1 diaphysis? fragment, 0.2 g.
 X 102 Y 95
Castor: 1 cranial fragment (maxilla with socket of cheek teeth); 1 corpus of cervical vertebra (epiphyses unfused); 1 diaphysis fragment of tibia; 1 fragment of right calcaneus, 1.2 g.
 Mammal: 95 unidentified, 5.2 g.
Esox: 4 cranial fragments (1 palatine, 3 dentaries, 1 articular); 1 cleithrum; 1 precaudal vertebra (annuli not readable), 0.6 g.
Abramis?: 3 precaudal vertebrae; 1 caudal vertebra, annuli not readable; 1 urohyal, 0.2 g.
Perca?: 2 precaudal vertebrae fragments, 0.1 g.
 Fish: 15 unidentified, 0.6 g.
 X 102 Y 98
 Mammal: 2 unidentified, 0.1 g.
 Fish: 6 unidentified (*Esox?*), 0.3 g.
 X 102 Y 100, find 71, under stone packing
Alces: 1 distal fragment of first phalanx (abaxial (lateral) digit), 1.4 g, (articular surface 8.7 x 14.0 mm).
 Mammal: 1 vertebra? fragment of medium-sized animal, possibly part of a transversal process on a lumbar vertebra, three longitudinal cutmarks, 0.4 g; 8 unidentified fragments, 1.2 g.
 X 102 Y 101, find 73
 Mammal: 1 diaphysis fragment of larger animal, thickness 6.3 mm; 3 unidentified fragments, 1.5 g.
 X 102.5 Y 95
 Mammal: 39 unidentified, 6.3 g.
Esox: 7 cranial fragments (2 palatines, 3 dentaries, 2 articulators), 1 caudal vertebra, 1.0 g.
Abramis?: 1 fragment of second precaudal vertebra, 0.1 g.
 Fish: 6 unidentified, 0.6 g.

References

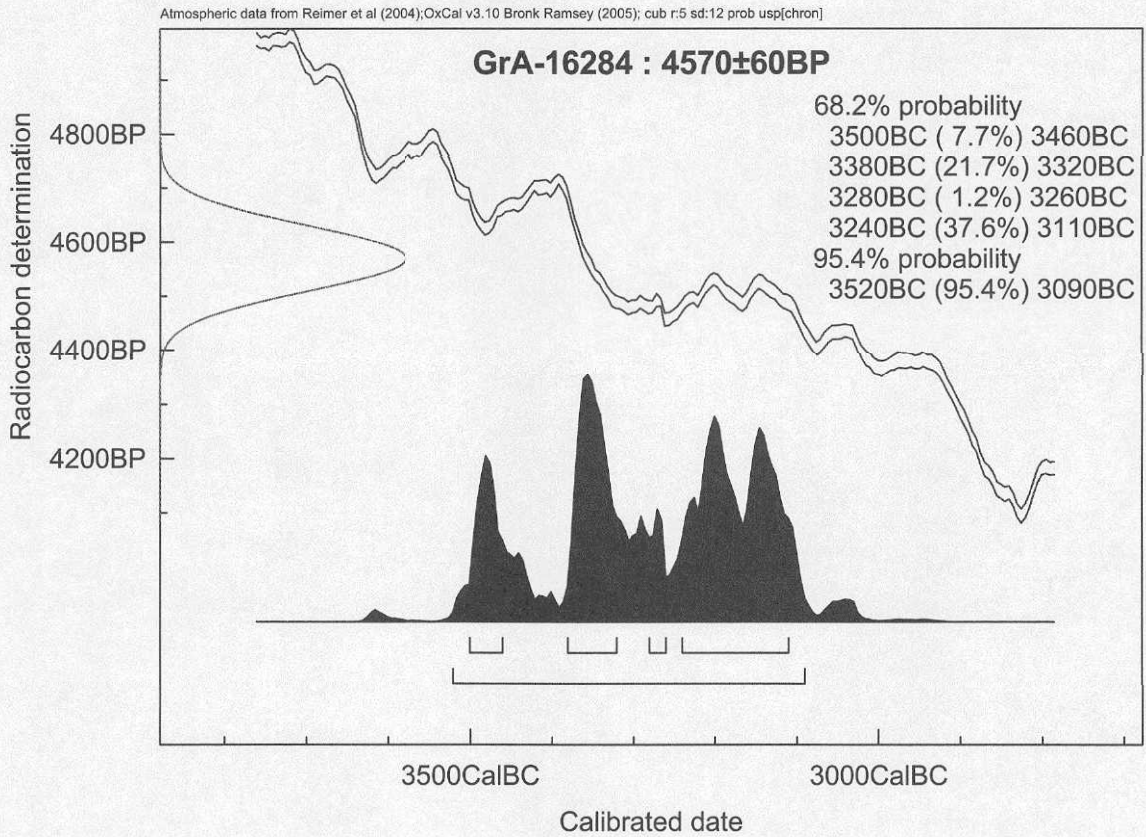
- Ahlén, I.,
 1965. Studies on the red deer, *Cervus elaphus* L., in Scandinavia. I. History of distribution. *Viltrevy* vol. 3, nr. 1, 88 pp. Svenska Jägarförbundet, Uppsala.
- Cederström, C.,
 1895-97. *Wermlands läns fiskevatten*, 4 vol., Karlstad.
- Cleland, C. E.,
 1982. The inland shore fishery of the northern Great Lakes: its development and importance in prehistory. *American Antiquity* vol. 47, no. 4, pp. 761-784.
- Coles, B.,
 1992. Further thoughts on the impact of beaver on temperate landscapes. In *Alluvial Archaeology in Britain. Proceedings of a conference sponsored by the RMC Group plc, 3-5 January 1991, British Museum* (ed. S. Needham and M. G. Macklin) pp. 93-99. Oxbow Monograph 27, Oxford.

- Cronon, W.,
1983. *Changes in the land. Indians, Colonists, and the ecology of New England.* Hill and Wang, New York.
- Dorian, E. and Wilson, W. N.,
1965. *Djuren gjorde historia. De vilda djurens roll i Nordamerikas utveckling, (Animals that made U. S. History),* 103 pp. Diakonistyrelsens bokförlag, Stockholm.
- Ekman, J. and Iregren, E.,
1983. *Early Norrland 8. Archaeo-zoological investigations in northern Sweden.* 99 pp. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Ericson, P. G. P.,
1994. Senatlantiska faunalämningar från en boplats vid Leksand, Dalarna. *Fornvännen* 89, p. 251-256.
- Fries, C.,
1960. *Bäverland. En bok om bävern och hans verk.* Second edition, 188 pp. Nordisk Rotogravyr, Stockholm.
- Fries, M.,
1948. Limes norrlandicus-studier. En växtgeografisk gränsfråga historiskt belyst och exemplifierad. *Svensk Botanisk Tidskrift*, vol. 42, p. 51-69.
- Fredén, C.,
1975. Subfossil finds of arctic whales and seals in Sweden. *Sveriges Geologiska Undersökning, Serie C nr 710.*
- Fredén, C.,
1988. Marine life and deglaciation Chronology of the Vänern Basin Southwestern Sweden. *Sveriges Geologiska Undersökning, Ca 71, Avhandlingar och uppsatser i A4,* 80 pp., Uppsala.
- Hagström, T. and von Proschwitz, T.,
1987. Reptiler och amfibier i Dalsland - förekomst, levnadssätt och tendenser. *Västgöta-Dal (Ålvsborgs Läns museums Årsbok)* 1987, pp. 156-175.
- Hatting, T., 1969. Er bæverens tænder benyttet som redskaber i stenalderen i Danmark? *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* p. 116-126.
- Henrikson, L., Larson, P., Nyman, G. H. and Oscarson, H. G.,
1980. *Stora Le i Dalsland - en limnologisk undersökning 1979.* Länsstyrelsen i Älvsborgs län, Naturvårdsenheten 1980:7, 67 pp.
- Hickerson, H.,
1970. *The Chippewa and their neighbours: a study in ethnohistory.* Holt, Reinhart & Winston, New York.
- Holmgren, E.,
1916. *E. Holmgrens undersökningar af fiskevatten å Dalsland, omfattande 638 sjöar och vattendrag.* 239 pp. C. W. Carlsons eftertr. Boktryckeri, Vänersborg.
- Hård av Segerstad, F.,
1935. Pflanzengeographische Studien im nordwestlichen Teil der Eichenregion Schwedens, I und II. *Arkiv för Botanik*, 27A (1), 405 pp. Stockholm.
- Hård av Segerstad, F.,
1952. Den värmländska kärnväxtfloras geografi. *Göteborgs Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles handlingar*, ser. 6, vol. 7, 707 pp. Göteborg.
- Höglind, G.,
1963. *I sydväst. Trankils kyrka och socken med Lennartsfors bruk.* (Chapter: "Det vildas värld", pp. 94-97). Årjäng.
- Jonsson, L.,
1999. *Älg- och bäverjägare vid Klarälvsdalen under atlantisk tid. Brända ben från den mesolitiska boplatsen vid Lidsbron, fornlämning 18 i Sunnemo socken, Värmland.* ANL rapport 1999:3.
- Karvik, N.-G.,
1964. The terrestrial vertebrates of Dalsland in southwestern Sweden. A zoogeographic study. *Acta Vertebratica*, vol. 3 no. 1, 239 pp. Nordiska Museet and Skansen (Almqvist & Wiksell), Stockholm.
- Karvik, N.-G. and Curry-Lindahl, K.,
1953. *Natur i Dalsland.* 278 pp. Svensk Natur, Uppsala.

- Lundberg, R.,
1899. Om svenska insjöfiskars utbredning (On the distribution of swedish freshwaterfishes). *Meddelanden från kongliga Landbruksstyrelsen*, Nr. 10 (1899) (Nr. 58), 84 pp., 5 plates, english summary, Stockholm.
- Lundborg, L. and Sigvallius, B.,
1994. Sund, Säffle. Gravfält och boplatsoområde från yngre järnåldern invid Byälven på Värmlandsnäs. 136 pp. ID Förlag, Halmstad.
- Magnusson, N. H. and Curry-Lindahl, K.,
1954. *Natur i Värmland*. 377 pp. Svensk Natur, Uppsala.
- Malmström, C.,
1920. *Trapa natans* L. i Sverige. *Svensk Botanisk Tidskrift* vol. 14. Stockholm.
- Malmström, C.,
1934. *Trapa natans* L. i Lysvik (Värmland). *Svensk Botanisk Tidskrift* vol. 28. Uppsala.
- Nybelin, O.,
1969. Om stensimpans, *Cottus gobio* L., och bergsimpans, *C. poecilopus* Heckel, utbredningshistoria i södra Sverige. *Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Zoologica* 4, 53 pp., 3 maps. Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg.
- Post, L. von,
1925. Gotlands-agen (*Cladium Mariscus* R. Br.) i Sveriges postarktikum. *Ymer* 1925, pp. 295-312, 3 plates.
- Proschwitz, T. von,
1994. *Zoogeographical studies on the land mollusca of the province Dalsland (SW. Sweden)*. *Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Zoologica* 15, 152 pp. Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg.
- Rostlund, E.,
1952. Freshwater fish and fishing in native North America. *University of California Publications in Geography*. University of California Press, Berkeley.
- Selander, S.,
1957. *Det levande landskapet i Sverige*. Second revised edition, 492 pp., Bonniers, Stockholm.
- Sjörs, H.,
1967. *Nordisk växtgeografi*. Second edition, 240 pp.. Scandinavian University Books, Bonniers, Stockholm.
- Ångström, A.,
1974. *Sveriges klimat*. 186 pp., 5 tables, 4 plates. Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag, Stockholm.
- Öhm, B.,
1961. *Fågelregioner*. 149 pp. P.A. Norstedt & söner, Stockholm.
- Öhm, B.,
1963. *Barrskogsfåglar*. 131 pp. P.A. Norstedt & söner, Stockholm.

Bilaga 5

¹⁴C-datering

GOTHENBURG UNIVERSITY
Department of Archaeology

GOTARC

SERIES B. GOTHENBURG ARCHAEOLOGICAL THESES

ISSN 02 82 - 6860

- No 1 FURINGSTEN, Agne: Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv. -Ett exempel från södra Västergötland 1500 f - 1000 e Kr. English summary. Gothenburg 1985. ISBN 91-85952-08-7.
- No 2 LINDMAN, Gundula: Förhistoriska aggressionsstrukturer i det västsvenska landskapet. English summary. Gothenburg 1985. ISBN 91-85952-10-9.
- No 3 CORNELL, Per: Early Centres and the Household. A theoretical and methodological study on Latin American cases. Gothenburg 1993. ISBN 91-85952-34-6.
- No 4 EINARSSON, Bjarni F: The settlement of Iceland; Granastadir and the Ecological Heritage. Gothenburg 1994. ISBN 91-85952-36-2.
- No 5 JOHANSSON, Nils: Burials and Society. A Study of Social. Differentiation at the Site of El Pichao, North-Western Argentina, and in Cemeteries dated to the Spanish Native Period. Gothenburg 1996. ISBN 91-85952-48-6.
- No 6 MYRDAL-RUNEBJER, Eva: Rice and Millet. An archaeological case study of a Sri Lankan transbasin irrigation system. Gothenburg 1996. ISBN 91-85952-50-8.
- No 7 SCHJELLERUP, Inge: Incas and Spaniards in the conquest of the Chachapovas. Archaeological and Ethnohistorical Research in the North-eastern Andes of Peru. University of Göteborg, Department of Archaeology & The National Museum of Denmark, Department of Ethnography. Gothenburg 1997. ISBN 91-85952-52-4.
- No 8 KARLSSON, Håkan: Re-Thinking Archaeology. Göteborg 1998. ISBN 91-85952-62-1.
- No 9 ARWILL-NORDBLADH, Elisabeth: Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid. Förr och nu. English summary. Göteborg 1998. ISBN 91-85952-68-0.
- No 10 BENGTSSON, Lisbet: Prehistoric stonework in the Peruvian Andes. A case study at Ollantaytambo. Göteborg University, Department of Archaeology & Etnografiska museet, Göteborg. Göteborg 1998. GOTARC B:10. ISBN 91-85952-76-1. Etnologiska Studier 44. ISBN 91 85952 94 X.
- No 11 PERSSON, Per: Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nordeuropa. English summary. GOTARC serie B, No 11. ISSN 02-82-6860. Kust till kust-böcker nr 1. Göteborg och Uppsala 1999. (OBS. Felaktigt och ej rättningsbart Gotarc B- samt ISBN-nr.

- No 11 BÅGENHOLM, Gösta: Arkeologi och språk i norra Östersjöområdet. En kritisk genomgång av de senaste årens försök att finna synteser mellan historisk lingvistik och arkeologi. English summary. (Disputationsupplaga) Göteborg 1999.
- No 12 BÅGENHOLM, Gösta: Arkeologi och språk i norra Östersjöområdet. En kritisk genomgång av de senaste årens försök att finna synteser mellan historisk lingvistik och arkeologi. English summary. Göteborg 1999. ISBN 91-85952-98-2.
- No 13 NORDQVIST, Bengt: Coastal Adaptations in the Mesolithic. A study of coastal sites with organic remains from the Boreal and Atlantic periods in Western Sweden. Appendix: Eva-Lena Larsson. Göteborg 2000. ISBN 91-85952-27-3.
- No. 14 SCHEDIN, Pernilla: Möten med Värmland - om kontakter under järnåldern. English summary. Göteborg 2000. ISBN 91-85952-39-7.
- No. 15 ARTELIUS, Tore: Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats halländsk yngre järnålder. English summary. Göteborg 2000. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska Undersökningar. Skrifter 36. Riksantikvarieämbetets förlag. ISBN 91-7209-192-4.
- No. 16 LÖFVING, Carl: Gothia som dansk/engelskt skattland. Ett exempel på heterarki omkring år 1000. English summary. Göteborg 2001. ISBN 91-85952-55-9.
- No. 17 GUSTAFSSON, Anders: Arkeologihistoria som historia och som arkeologi. Studier i arkeologins egenhistorier. English summary. Göteborg 2001. ISBN 91-85952-57-5.
- No. 18 GILLBERG, Åsa: En plats i historien. Nils Niklassons liv och arbete. English summary. Göteborg 2001, ISBN 91-85952-59-1.
- No 19 JENSEN, Ola W.: Fortnid i Historien. En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen. English summary. Göteborg 2002. ISBN 91-85952-63-X.
- No 20 NYQVIST, Roger: Landskapet som ram - Hus och grav som manifest. (Bohuslän 500 f.Kr – 1500 e.Kr.). Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologins möjligheter att belysa historiska processer. English summary. (Disputationsupplaga) Göteborg 2001. ISBN 91-85952-61-3.
- No 21 STENBORG, Per: Holding back history. Issues of Resistance and Transformation in a Post-Contact Setting, Tucumán, Argentina c. A.D. 1536 – 1660. Göteborg 2002. ISBN 91-85952-69-9.
- No 22 PENTZ, Peter: From Roman Proconsularis to Islamic Ifriqiyah. Göteborg University, Department of Archaeology & The National Museum of Denmark. Göteborg 2002. ISBN 91-85952-75-3 & 87-89384-86-5.
- No 23 FAHLANDER, Fredrik: The materiality of serial practice. A microarchaeology of burial. Göteborg 2003. ISBN 91-85952-83-4.
- No 24 SJÖGREN, Karl-Göran: ”Mångfalldige uhrminnes grafvar...”. Megalitgravar och samhälle i Västsverige. Göteborg 2003. (Disputationsupplaga) ISBN 91-85952-81-8. ISSN 1404-1251, ISBN 91-973674-8-6.
- No 25 FREDELL, Åsa: Bildbroar. Bildlig kommunikation av ideologi och kosmologi under sydsaskandianavisk bronsålder och förromersk järnålder. Göteborg 2003. ISBN 91-85952-85-0.

- No 26 BEAUSANG, Elisabeth: Childbirth and Mothering in Archaeology. Göteborg 2003. (Disputationsupplaga) ISBN 91-85952-87-7.
- No 27 SJÖGREN, Karl-Göran: "Mångfalldige uhrminnes grafvar...". Megalitgravar och samhälle i Västsverige. Coast to Coast-books no. 9. Göteborg 2003. ISBN 91-85952-91-5; ISSN 1404-1251, ISBN 91-973674-8-6.
- No 28 GRUNDBERG, Jonas: Historiebruk, Globalisering och Kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt? English summary. Göteborg 2004. ISBN 91-85952-95-8.
- No 29 CAMPBELL, Fiona & ULIN, Jonna: BorderLine Archaeology: a practice of contemporary archaeology – exploring aspects of creative narratives and performative cultural production. Göteborg 2004. ISBN 91-85245-01-1.
- No 30 HEIMANN, Curry: Förflutna rum. Landskapets neolitisering i sydvästra Värmland. Göteborg 2004. ISBN 91-85245-02-X (Disputationsupplaga)
- No 31 KRISTJÁNSDOTTIR, Steinunn: The Awakening of Christianity in Iceland. Discovery of Timber Church and Graveyard at Þórarinsstaðir in Seyðisfjörður. Part I and Part II. Göteborg & Reykjavik 2004. ISBN 91-85245-04-6, 91-85245-08-9.
- No 32 HINNERSON-BERGLUND, Maria: Mobilitet och Estetik. Nuukfjorden på Grönlands västkust som människornas livsvärld för 4000 år sedan. Göteborg 2004. ISBN 91-85245-13-5.
- No 33 GANSUM, Terje: Hauger som konstruksjoner – Arkeologiske forventninger gjennom 200 år. Göteborg 2004. ISBN 91-85245-09-7.
- No 34 HÄGGSTRÖM, Leif: Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp. English summary. Göteborg 2005. Utgiven i samarbete med Jönköpings läns museum. ISBN 91-85692-60-3.
- No 35 STRÖMBERG., Bo: Gravplats – gravfält. Platser att skapa minnen vid – platser att minnas vid. English summary. Göteborg 2005. ISBN 91-85245-16-X. (Disputationsupplaga)
- No 36 PETERSSON, Håkan: Nationalstaten och arkeologin. 100 år av neolitisk forskningshistoria och dess relationer till samhällspolitiska förändringar. English summary. Göteborg 2005. ISBN 91-85245-15 -X (Disputationsupplaga)
- No 37 BEAUSANG, Elisabeth: Childbirth and Mothering in Archaeology. Göteborg 2005. ISBN 91-85245-17-8
- No 38 HERNEK, Robert: Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplatz från äldre stenålder i Bohuslän. Coast-to-Coast-Books no 14 ISBN 91-85245-19-4; ISSN 1404-1251, ISBN 91-974715-3-4. Göteborg 2005.
- No 39 STREIFFERT, Jörgen: Gårdstrukturer i Halland under bronsålder och äldre järnålder. ISBN 91-85245-20-8. Göteborg 2005.
- No 40 HEIMANN, Curry: Förflutna rum. Landskapets neolitisering i sydvästra Värmland. ISBN 91-85245-21-6. Coast to Coast Books no 13 ISSN 1404-1251. ISBN 91-974715-2-6. Göteborg 2005.

Coast to Coast Books

ISSN 1404-1251

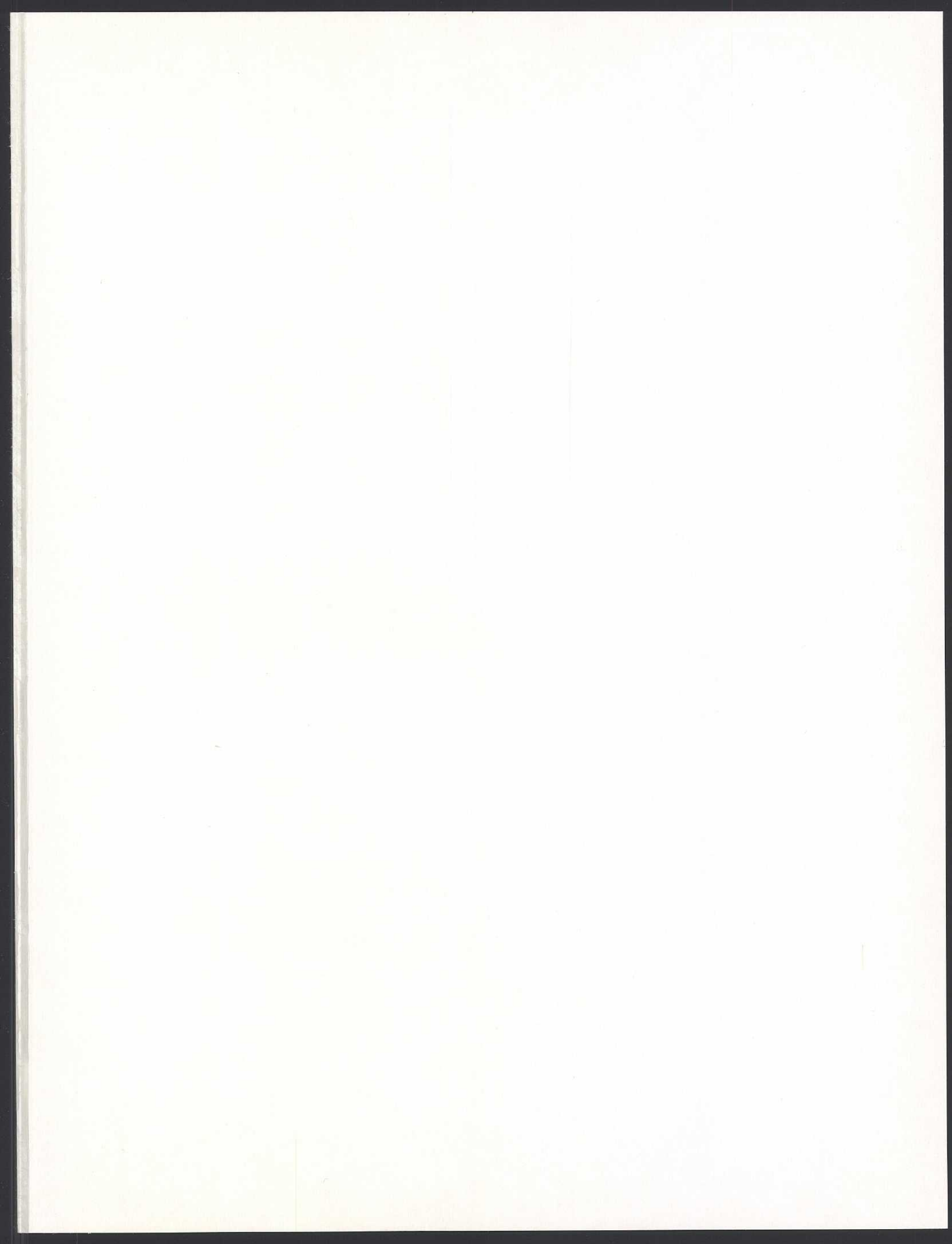
1. Per Persson. Neolitikums början – undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nordeuropa. Göteborg 1999.
2. Halvvägs, kust till kust – stenålderssamhällen i förändring. Red. Helena Knutsson. Uppsala 2000.
3. Jan Apel. Dagers, Knowledge & Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology 2350-1500 cal. BC. Uppsala 2003.
4. Anders Strinnholm. Bland säljägare och fårfarmare. Struktur och förändring i Västsveriges mellan-neolitikum. Uppsala 2001.
5. Per Lekberg. Yxors liv – Människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges sennesolitikum. Uppsala 2002.
6. Lars Sundström. Det hotade kollektivet. Uppsala 2003.
7. Strandlinjer och vegetationshistoria. Kvartärgeologiska undersökningar inom Kust till kust projektet, 1998-2002. Red. Per Persson. Göteborg 2003.
8. Per Johansson. The lure of origins: an inquiry into human-environmental relations, focused on "Neolithization" of Sweden. Lund 2003.
9. Karl-Göran Sjögren. "Mångfalldige uhrminnes grafvar..." Megalitgravar och samhälle i Västsverige. Göteborg 2003.
10. Coast to Coast – Arrival. Results and Reflections. Red. Helena Knutsson. Uppsala 2004.
11. Christina Lindgren. Människor och kvarts: sociala och teknologiska strategier under mesolitikum i östra Mellansverige. Stockholm 2004.
12. Stina Andersson & Johan Wigforss. Senmesolitikum i Göteborgs- och Alingsåsområdena. Göteborg 2004.
13. Curry Heimann. Förflutna rum. Landskapets neolitisering i sydvästra Värmland. Göteborg 2005.
14. Robert Hernek. Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän. Göteborg 2005.

*Institutionen för arkeologi
Göteborgs Universitet
Box 200
405 30 Göteborg*

*Institutionen för arkeologi och antik historia
Uppsala Universitet
St. Eriks torg 5
753 10 Uppsala*

Coast to coast -- Stone Age Societies in Change

The "From Coast to Coast project" deals with the transition from the mobile lifestyle of Early Stone Age to the establishment of sedentary settlements during the Late Stone Age in Central Sweden. Thirty-five individual projects are being carried out at the University of Uppsala, Gothenburg, Lund and Stockholm. The results are published in this series. The project is financed by the Bank of Sweden Tercentenary Foundation and Knut and Alice Wallenberg Foundation.

GOTARC SERIES B. GOTHENBURG ARCHAEOLOGICAL THESES No. 40
COAST TO COAST-BOOKS No. 13